Юра Константинова

Българите в османския Солун

Изданието е резултат от проект *„Солун и българите: история, памет, съвремие“*, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката (Договор № ДН 10/13 от 17.12.2016 г.).

© Институт за балканистика с Център по тракология – БАН, 2020 г.
© Юра Константинова – автор

На корицата: Българи, празнуващи Първи май в градината *Беш чинар*, Солун, 1907-1908 г. *ЦДА, ф. 771К, оп. 1, а.е. 203, л. 1.*

ISBN: 978-619-7179-12-5

Юра Константинова

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКИЯ СОЛУН

Институт за балканистика с Център по тракология
Българска академия на науките

София, 2020

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 7

Първа глава
Формиране и укрепване на българската общност 21
1.1. Първи сведения за българите в Солун и начало на обществената им организация 21
1.2. Брой и социална структура на българското население ... 57
1.3. Българската църковна община 94
1.4. Общински имоти и сгради 126

Втора глава
Солун като просветен център на българите 156
2.1. Начални училища 156
2.2. Гимназиално образование на българските младежи 182
2.3. Девическа гимназия „Св. Благовещение“ 236
2.4. Българите и чуждите образователни институции 264

Трета глава
Българите и града: обществени, политически и културни рефлексии 289
3.1. Участие на българите в обществения живот 289
3.2. Идеология и политика 328
3.3. Солун през погледа на българите 378

Заключение 406

Приложения 413

Използвани източници и литература 415

Увод

Град Солун е важен морски и търговски център още преди завземането му от османците през 1387 г. Той е най-значимото търговско пристанище в европейските владения на Османската империя след столицата Константинопол и най-голямото търговско средище на областта Македония. В края на османския период през него минава съществена част от пътната и железопътна инфраструктура, свързваща столицата на империята с Европа и с второстепенните градски центрове на областта. Първи французите осъзнават икономическото значение на града и още от 1644 г. започват опити да основат свое представителство в него, което се случва през 1685 г.[1] Следва ги Левантийската компания, създала там търговско агентство (1715), а през 1825 г. британците откриват и свое консулство[2]. Консулството на Хабсбургската монархия е сред първите четиринадесет, създадени в Леванта в периода 1750–1752 г., а от 1830 г. то е ефективно[3]. Значението на града е оценено от останалите велики сили, а малко по-късно и националните балкански държави също основават свои представителства в стратегическото егейско пристанище.

Солун е не само централен вилаетски град с важни икономически, комуникационни, военни и административни функции, но и значим политически център. Той е важен за икономическото, националното и политическото развитие на българското население в Солунски, Битолски и Скопски вилаети и поради това е неделима част от българската история и памет. Нещо повече – той е град-символ, придобил в началото на XX в. хипнотично въздействие върху част от българското общество. Няма как по друг начин да си обясним фиксацията върху необходимостта от неговото включване в границите на българската държава по време на Балканските войни, отлично уловена от българския пълномощен минис-

---

1 Koutzakiotis, Georges. Les Pionniers du commerce Francais a Thessalonique au cours du XVII e siecle. – *Etudes balkaniques,* 2017/3.

2 Βλαμή, Δέσποινα. Το υλικό περιβάλλον και ο οικιακός χώρος ενός Άγγλου εμπόρου στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα. – *Μνήμων,* 2009/30, σ. 81–105.

3 Подробно виж: Прешленова, Румяна. Желаният град. Австро-унгарските дипломати за българите в Солун в края на XIX и началото на XX век. – В: *Солун и българите: история, памет, съвремие*. Съст.: Ю. Константинова, Н. Данова, Й. Желев. София, 2019, с. 380.

тър в Лондон – Михаил Маджаров. „*За Солун* – пише той – *увлечението беше още по-голямо… в Солун те търсеха пристанище за Македония и Западна България, търсеха бащинията си, търсеха родния град на равноапостолските братя св. св. Кирил и Методий… за Солун нямаше българин, който да не е слушал нещо в училището или в живота. Солун беше в главите на всички, и на неговото завладяване бяха привикнали да гледат не само като естествено, но и неизбежно. Който се опиташе да поддържа тезата, че Солун трябва да бъде гръцки, сам си издаваше присъдата на лош българин, даже на предател*“[4].

Трябва, разбира се, да се вземе предвид, че големите градове на Балканите преди Първата световна война далеч не са много. Градското население в Сърбия, България и Румъния в началото на XX в. не достига дори 20 %[5]. Жителите на българската столица, например, които в следосвобожденския период нарастват с 237 %, през 1910 г. едвам надхвърлят 100 000. Във всеки от другите три по-големи български града – Пловдив, Варна и Русе – до Първата световна война живеят под 50 000 жители[6]. Поради това Солун със своето 130 000 население (през 1905 г.) може да бъде характеризиран като един от малкото мегаполиси на Балканите през този период. Макар българската общност в него да отстъпва значително на еврейската, турската и гръцката, то тя е напълно съизмерима с броя на българите в някои от важните градски центрове в границите на Княжество България. В първите преброявания след освобождението на Варна и Солун от османска власт, направени съответно през 1881 и април 1913 г., са записани 6721 българи в черноморското пристанище и 6263 българи в егейското пристанище[7]. Всичко това превръща малобройната от гледна точка на Солун българска колония в значима за българската реалност от този период градска общност.

Въпреки силно емоционалното отношение на българите към Солун в началото на XX в. сто години по-късно градът отсъства напълно

---

[4] Маджаров, Михаил. *Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади*. София, 1932, с. 118.

[5] Повече за градското население на Балканите и в западноевропейските градове виж: Parusheva, Dobrinka. Running “Modern“ Cities in a Patriarchal Milieu: Perspectives from the Nineteenth-Century Balkans. – In: *Who Ran the Cities? City Elites and Urban Power Structures in Europe and North America, 1750–1940*. Ed. R. Roth, R. Beachy. Routledge, 2007, p. 179–192.

[6] Подробно за населението на София и сравнението му с други български градове виж: Велинова, Зорница, Ивайло Начев. *София и балканската модерност. Белград, София, Загреб, Любляна, Сараево (1878–1914).* София, 2016, с. 60–65.

[7] Виж съответно: Плетньов, Валентин, Иван Русев. *История на Варна.* Т. 2. Варна, 2012, с. 393 и Ιστορικό αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, φακ. 27β, 1.

от официалния разказ за историята на България и българите[8]. В най-голяма степен това се дължи на факта, че той е невралгичният пункт на българо-гръцките отношения, оставили в балканската история не една кървава страница. Поради тази причина политици и историци, обединени от идеята, че добросъседските отношения с Гърция са основа на балканската политика на страната ни, предпочитат мълчаливото заобикаляне на темата. Политическата коректност обаче оставя неудовлетворение сред хората, имащи родствена връзка с града и открива простор пред традиционно силните в българския обществен и политически живот „неофициални" фактори. Нещо повече – тя позволява злоупотреби с българската история не само от родните ни националисти, но и от истински и мними чужди специалисти, които отричат българския характер на част от населението в европейските вилаети на Османската империя през този период[9].

Така основно по политически причини българската общност в Солун, която преживява най-големия си разцвет през последните три-четири десетилетия на XIX в. и началото на XX в. остава напълно „невидима" за съвременната историческа наука[10]. Убеждението ми, че тя е важна за българската история и памет, най-вече защото в нея се отразяват всички български копнежи и загуби, свързани с Македония през османския период, стана причина за написването на настоящия текст. Изследването на българите в Солун допринася за изясняване на значението на по-мал-

---

[8] Интересно е да се отбележи, че Солун в голяма степен отсъства и от официалната турска историография, защото се свързва с движението на младотурците и силните модернизационни влияния, идващи от Европа. Тази констатация е направена от Seda Ozdemir Simsek в доклада ѝ "Representation and Historicization of Salonica within Contemporary Turkish Literature: The Case of „Farewell, My Beloved Homeland" by Ahmet Umit", представен на 22 май 2017 г. по време на международната конференция *"Salonica: A Multicultural City in the Ottoman Empire and the Greek State"* в Йерусалим, Израел.

[9] Подробно темата е разгледана в: Konstantinova, Yura. "Grecomans" and "Slavophones" at the end of 19th and the Beginning of 20th century. – *Etudes Balkaniques,* 2014/3, p. 122–145; Константинова, Юра. *Българи и гърци в борба за османското наследство*. В. Търново, 2014, с. 9–12.

[10] Изключение прави монографията Αναστασιάδου, Μερόπη. *Θεσσαλονίκη 1830–1912. Μια μητρόπολη της εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*. Αθήνα, 2008, в която добросъвестно са използвани историческите извори и българският елемент в града е отбелязан. Заслужава да се спомене и книгата на Μέγας, Γιάννης. *Οι βαρκάρηδες της Θεσσαλονίκης*. Τροχαλία, 1994, в която също се говори за българи и като такива са определени солунските атентатори (гемиджиите). На българската мъжка мъжка гимназия е посветена статията на Tousimis, Giorgos. The Bulgarian Hight School in Thessaloniki. – *Balkan Studies*, 2001/42, p. 69–77.

ките национални общности в многонационалните имперски градове. Игнорирането на българската общност от световната наука не позволява да бъде оценена ролята ѝ в историческите процеси, протичащи в късния османски период, което създава грешна представа за тях. Напълно невидими са, например, участието ѝ в модернизацията на манталитета и влиянията, на които е изложена. Силно подценена е ролята на българите в разпространение на националната, анархическата и социалистическата идеи, които довеждат до сериозни политически катаклизми и в крайна сметка – до унищожаване на османския ред.

Настоящата монография е първото цялостно изследване на участието на българите в политическия, икономическия и обществения живот на османския Солун. Нейна цел е да представи и анализира наличните сведения за българската общност в града през късния османски период[11]. През 60-те години на XIX в. тя изгражда първите си институции, което се явява важна стъпка в започналия по-рано процес на постепенно формиране на самостоятелна българска национална общност. В Солун той протича с известно закъснение, но се вписва в общите процеси и тенденции, характерни за развитието на българските общности в Османската империя. Балканските войни довеждат до унищожаването на българските институции в града, но историята на хората продължава не само на страниците на бежанските досиета и дипломатическите преписки, но в колективната памет на българите[12].

Текстът е построен на тематичен принцип, като въпросите в отделните тематични ядра са проследени хронологически, доколкото това

---

[11] С термина „късен османски период“ се обозначава периодът на реформите в Османската империя, известен още като епохата на Танзимата, т.е. времето между посткласическия период (XVII–XVIII в.) и създаването на републиканска Турция. Въпреки че имат различни виждания за неговото начало, изследователите са единодушни, че освен с опити за модернизация на държавата на султана, той се характеризира със сблъсъци между централизаторските стремежи на османската власт и центробежните сили на подвластните ѝ народи, развиващи се в резултат от разпространяващата се национална идея; между имперския център и периферията на държавата; между разнопосочните интереси на заитересованите от решаването на Източния въпрос сили. Виж: Şükrü Hanioğlu, M. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princton University Press, 2008.

[12] Понятието „колективна памет“ е измислено от Морис Халбвакс в първата половина на XX в. и е обосновано в едноименната му книга, публикувана посмъртно през 1950 г. Според Пиер Нора „колективната памет е споменът или съвкупност от спомени, съзнателни или не, за опит, преживян и/или митологизиран от някаква жива колективност, от чиято идентичност споменът за миналото е неразделна част“. Подробно виж: Нора, Пиер. Колективната памет. – В: *Духът на „Анали“ (антология)*. София, 1997, с. 233–237.

е възможно. Основна цел на изложението в първа глава е да анализира данните за демографското развитие на българската общност в Солун, нейното организационно сплотяване и обществен живот. Специално внимание е отделено на сградите и имотите, с които общността се сдобива, защото тяхното закупуване е съществена част от дейността ѝ, която до този момент не е била обект на историческо дирене. Втората глава е посветена на българското образование в града и представя както обучението в началните, така и в гимназиалните учебни заведения, а също участието на българи в чужди образователни институции. Целта ѝ е да сравни проблемите пред различните образователни степени и да ги постави в контекста на основните образователни тенденции в османския Солун и в българската държава. Третата глава е посветена на участието на българите в обществения и политически живот на града. Акцент е поставен на мястото и значението на българските изяви спрямо инициативите на другите религиозни и национални групи, които го населяват. Последният параграф разглежда българските представи за Солун и изследва мястото му в колективната и историческата памет на нацията ни.

Посочените по-горе проблеми на практика не са застъпени в историографията, въпреки че цели сто години след края на османския период Солун продължава да привлича учените, които намират в него различни теми, нови гледни точки и непроучени изследователски полета[13]. През последните години особено популярни са проучванията, насочени към историята на еврейската общност в града[14]. Не липсват гръцки изследвания, посветени на различни икономически и културни аспекти от раз-

---

[13] Невъзможно е тук да бъдат изброени книгите и статиите, посветени на Солун. През 1987 г. Институтът за балкански проучвания в Солун издаде библиографски справочник, на чиито 289 страници са записани 3350 заглавия, посветени на града: *Βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης. Κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός βίος, τέχνη και πολιτισμός.* Επιμ. Κ. Χατζόπουλος. Θεσσαλονίκη, 1987. През следващите повече от трийсет години темата не само не губи популярност, но придобива нови измерения. Наред с огромния брой краеведски изследвания и пътеписни съчинения се увеличават трудовете, посветени на различните общности, които населяват града, на процесите на модернизация, които протичат в него, на архитектурните особености на сградите му и т.н. Тъй като изследването на града в неговата цялост не е цел на настоящия текст, в предговора цитирам само нови, обобщаващи издания, посветени изцяло на историята на османския Солун, а в изложението се позовавам на текстове, изясняващи конкретни аспекти от темата.

[14] Μόλχο, Ρένα. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα, 2001; Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews (1430–1950)*. New York, 2004; Naar, Devin. *Jewish Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece*. Stanford Univerity Press, 2016.

витието на града, както и тематични сборници[15]. Струва си отделно да се споменат гръцки автори, които не са професионални историци, но са посветили основните си занимания на историята на Солун като икономиста Евангелос Хекимоглу[16], инженера Янис Мегас[17], физика Костас Томанас[18] и др. През 1983 г. към солунската община е създаден Център за историята на Солун, който има за цел да събира, съхранява, описва, каталогизира и изследва изворите за историята на града, да я популяризира и да развива интереса към нея. В изпълнение на тази си мисия към момента Центърът е издал 78 монографии, албуми, сборници с извори, доклади от конференции, спомени, исторически пътеводители и т.н.

На фона на тази бурна изследователска и издателска дейност българските проучвания за Солун през късния османски период изглеждат съвсем малобройни. Всъщност единственото цялостно родно изследване, посветено на значението на града, е написано през 1911 г. от проф. Анастас Иширков[19]. Той посещава Солун три пъти и ни оставя ценни наблю-

[15] Сред по-новите икономически изследвания внимание заслужава четиритомната *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*. Επιμ. Χ. Παπαστάθης & Ε. Χεκίμογλου τ. Β1, Β2 και Γ. Θεσσαλονίκη, 2004. Най-сериозни и представителни за търсенията на учените през последните години са тематичните сборници: *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσλονίκη*. Επιμ. Ι. Χασιώτης. Παρατηρητής, 1997· *Θεσσαλονίκη μια πόλη σε μετάβαση, 1912–2012*. Επιμ. Δ. Καιρίδης. Θεσσαλονίκη, 2015· *Πολιτισμός και χώρος στα Βαλκάνια 17ος – 2-ος αιώνας*. Επιμ. Ε. Γαβρά, Κ. Γκιουφή, Γ. Τσότσος. Θεσσαλονίκη, 2015. Много са изследванията, посветени на архитектурното развитие на града, но сред тях се открояват тези на Δημητριάδης, Βασίλης. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430–1912*. Θεσσαλονίκη, 1983· Yerolympos, Alexandra. *Urban Transformation in the Balkans 1820–1920*. Thessaloniki, 1996· Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των Εξοχών (1885–1912)*. Θεσσαλονίκη, 2016.

[16] Освен на посочения по-горе труд той е автор на още поне пет монографии и множество статии, сред които са: Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία & Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*. Θεσσαλονίκη, 1996· Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 2001· Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Ο Νικολάος Μάνος και ο Μεσοπόλεμος στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 2010 κτλ.

[17] Μέγας, Γιάννης. *Η επανάσταση των Νεοτούρκων στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, 2003, Μέγας, Γιάννης. *Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 2011· Μέγας, Γιάννης. *Εκατός χρόνια από την επίσκεψη του σουλτάνου Mehmet Resat στη Θεσσαλονίκη 1911–2011*. Θεσσαλονίκη, 2011· Μέγας, Γιάννης. *Η σφραγή των προξένων*. Θεσσαλονίκη, 2018 κτλ.

[18] Τομανάς, Κώστας. *Οι ταβέρνες της παλιάς Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1991· Τομανάς, Κώστας. *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*. Εξάντας, 1992· Τομανάς, Κώστας. *Το θέατρο στην παλιά Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 1994· Τομανάς, Κώστας. *Οι κινηματογράφοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1994· Τομανάς, Κώστας. *Τα καφενεία της παλιάς Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1997· Τομανάς, Κώστας. *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1997 κτλ.

[19] Иширков, Анастас. *Град Солун, политикогеографски и народностопански бележки*. София, 1911.

дения за икономическото му значение и състава на населението, както и вижданията си за политиката, която българската държава трябва да следва към него. Сериозен опит за осветляване на историята на българската общност в града е направен от акад. Иван Снегаров, който обаче ограничава търсенията си в периода до създаването на самостоятелна българска държава[20]. В междувоенния период излизат две знакови за темата издания – на бившия директор на мъжката гимназия Георги Кандиларов и *Сборник Солун*, които са дело на съвременници на събитията и съдържат ценни, макар и не винаги верни, сведения за историята на българите в града[21]. След 1944 г. интересът на българските изследователи се насочва основно към темата за българското образование в Солун. През 1970 и 1980 г. се провеждат две научни конференции на тази тема, докладите от които заедно с някои спомени са публикувани в тематични сборници[22].

По повод 130 години от основаването на солунската мъжка гимназия през 2011 г. Регионалният исторически музей в Благоевград организира отново национална научна конференция и публикува докладите от нея. Изданието е особено полезно, защото в него освен трудове на учени са събрани и много текстове на музейни, архивни и библиотечни работници, които представят съхраняваните в техните учреждения спомени и материали, свързани с историята на българската общност в Солун[23]. Тези статии, освен че изобилстват с интересни подробности, дават и добра изходна база за самостоятелни проучвания на различни теми. Много въпроси, за които става дума в настоящия текст, са изследвани обстойно от българската историческа наука. Сред тях се открояват изследванията, посветени на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), на Българската екзархия и др, които са представени в монографията при темите, за които се отнасят.

Специално внимание трябва да се обърне на периодичните издания от епохата, в които се съдържат ценни сведения по изследваните въпроси. Особено полезен в този смисъл е съставеният от Юлия Попова библиографски

---

[20] Снегаров, Иван. *Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи*. София, 1937.

[21] Кандиларов, Георги. *Българските гимназии и основни училища в Солун*. София, 1930; *Сборник Солун. Издание на възпитателите и възпитаниците от солунските български гимназии*. София, 1934.

[22] *Пламъкът на Солунския светилник*. София, 1970; *Светилник*. София, 1983. На образованието в Солун е посветена и дипломната работа на Наум Кайчев: *Просветният живот в Солун (1878–1908)*, защитена в Исторически факултет на Софийския университет през 1992 г. под научното ръководство на Милчо Лалков. Използвам случая, за да благодаря на автора за възможността да се запозная с текста ѝ и за идеите, които сподели с мен във връзка с написването на настоящия труд.

[23] *Гласовете ви чувам. Личностите на гимназията и България*. Благоевград, 2011.

указател, в който тя съвестно описва публикации в различни български периодични издания, съдържащи информация за българската общност в Солун в периода 1880–1920 г.[24] Много често именно във вестници и списания са публикувани спомени на ученици и учители в Солун, на революционери и журналисти, а също пътеписи и впечатления на любознателни пътешественици, посетили пристанищния град[25]. От съществено значение са и запазените броеве на български вестници и списания, издавани в Солун преди 1913 г.

Впечатляващо количество са публикуваните в самостоятелни книжни издания спомени и документи на български дейци от този период[26]. Техните житейски истории, изпълнени с вълнения и надежди, победи и загуби, носят неповторимо очарование и „съживяват“ отминалите събития. Едновременно с това те отразяват пристрастията на създателите си, изобилстват от крайни оценки, манипулативни твърдения, неточни или неверни данни. Въпреки че изискват дистанциране и внимателна преценка, именно спомените в най-голяма степен формират колективната памет, която не се противопоставя задължително на историческата памет. Тъкмо напротив – паметта и историята взаимно се допълват, защото, както справедливо отбелязва Пол Рикьор: „ *…историята може да разширява, да допълва, да коригира, дори да опровергава свидетелството на паметта за миналото, но тя не би могла да го отмени*“[27].

---

[24] *Светилник: Национална хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска)*. Благоевград, 2005, с. 52–58.

[25] Немалка част от тези текстове са достъпни на www.strumski.com, благодарение на усилията на Филип С. Филипов, инициатор и администратор на сайта.

[26] Основните сред тях са: Салгънджиев, Стефан. *Лични дела и спомени по възраждането на Солунските и серските българи*. Пловдив, 1908; Завоев, Петър. *1908 Писма от Македония (пътни бележки, наблюдения и впечатления)*. София, 1916; Баждаров, Георги. *Моите спомени*. София, 1929; Узунов, Васил. *Някога в Македония (1886–1912).* София, 1931; Райнов, Божил. *Преди половин век: обществена и просветна дейност на солунските българи 1881–1883*. София, 1934; Миладинова-Алексиева, Царевна. *Епоха, земя и хора. Из българското минало*. София, 1939; Тошев, Андрей. *Бегли спомени за Македония*. София, 1941; *Борбите в Македония и Одринско 1878–1912. Спомени*. София, 1982; Шатев, Павел. *В Македония под робство. Солунското съзаклятие (1903), подготовка и изпълнение.* София, 1983; Шапкарев, Кузман. *За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма*. Съст.: И. Тодоров, Н. Жечев. Предговор: Петър Динеков. София, 1984; Петкова, Неделя. *Спомени.* Съст.: Б. Киряков. София, 1987; Николов, Тома. *Спомени от моето минало*. София, 1989; *Публицистиката на Кузман Шапкарев*. Съст.: И. Тодоров, Н. Жечев, С. Николова, О. Пърличева. София, 2010.

[27] Рикьор, Пол. *Паметта, историята, забравата*. София, 2006, с. 512. Идеята за противопоставянето на колективна и историческа памет е застъпена от Нора в: Колективната памет, с. 233–237, а тезата за това, че двете не би следвало задължително да се конфронтират – от Жоел Кандо в: *Антропология на паметта*. София, 2001, с. 60.

Точно затова съм изключително задължена на наследниците на родовете Алексиеви, Андонови, Биолчеви, Далкалъчеви, Митровски, Ошавкови, Тодорови, Тъпкови, Шавкулови, които споделиха с мен семейните си истории и станаха причина да разширя историческата перспектива на изследването си с темата за паметта. Добавянето на тази тема направи неизбежно използването на разнообразни художествени текстове – романи, пиеси, сценарии, които заедно с произведенията на седмото изкуство в най-голяма степен оформят обществените представи и нагласи.

В България се смята, че архивите на солунската българската община и образователни институции изгарят на 17–18 юни 1913 г. Според швейцареца Даниел Бланшу, учител по гимнастика в българската мъжка гимназия, обаче архивите на българските гимназии в Солун са натоварени от новите гръцки власти и пренесени в „Стара Гърция“ с аргумента, че са военен трофей[28]. Захария Шумлянска пък твърди, че архивът на българската солунска община, съхраняван в дома на семейството ѝ в Солун след Междусъюзническата война, е отнесен при един от гръцките обиски в периода 1914–1915[29].

При мое изследователско пътуване в Атина през 2015 г. имах възможност да се уверя, че поне част от архивите на българските институции се намират и днес в гръцката столица. Благодарение на застъпничество на колеги ми беше даден достъп до необработени архивни материали, съхранявани в Отдела за ръкописи и редки издания на Националната библиотека на Гърция. Получих общо 11 кутии, съдържащи оригинални документи от архива на българската девическа гимназия в Солун. Ръководството на библиотеката ме увери, че това са всички съхранявани при тях документи, но номерацията на кутиите ме кара да се съмнявам в това твърдение[30]. От администрацията на библиотеката любезно ми направиха няколко дигитални копия от тези документи, но всичките ми предложения за създа-

---

[28] *Светилник: Национална хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска)*. Благоевград, 2005, с. 25. Тази информация се потвърждава и от публикувани вестникарски дописки във: *Вартоломеевата нощ в Солун и героичната защита на българската дружина*. Шумен, 1913.

[29] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 109, л. 83.

[30] Кутиите, които получих, бяха надписани Εξαρχία 1/2, 1/3, 2/1, 2/2, 3/1, 3/2. 3/3, 4/1, 4/2, 6/1,6/2. Очевидно е, че от тази номерация липсват поне кутии с номера 1/1, 2/3, 4/3, 5/1, 5/2, 5/3 и 6/3. В текста тези документи са цитирани според тази номерация с предхождащото ги уточнение, че се съхраняват в Εθνική βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (ΕΒΕ-ΤΧΟ). Броени дни преди публикуването на настоящата монография излезе материал, потвърждаващ констатацията, че в посочения архив се съхраняват и други документи на българските учреждения в Солун. Виж: Спасов, Пантелей. Запазен архив на българските гимназии в Солун. - *МПр*, 2019/ 2, с. 99-142.

ване на опис и класификация на този архив бяха твърдо отклонени. Така към момента можем само убедено да твърдим, че макар част от тази документация да е запазена, то тя е практически недостъпна. Този факт е в основата на трите най-сериозни предизвикателства пред настоящия труд – много разпръснатата информация, необходимостта верността ѝ да се потвърждава от различни източници и опасението, че на по-късен етап могат да се появят сведения от недостъпни в момента материали.

Въпреки това вярвам, че пресъздадената в монографията картина е възможно най-близка до реалната, защото в България се съхраняват фондове от ключово за разработването на темата значение. Наред с учрежденските фондове на Министерството на външните работи и изповеданията, Българската екзархия, Българските легации в Атина и Цариград, Българското търговско агентство в Солун и т.н. – важни за изследователя са личните архиви на български политици, общественици или други дейци, чийто жизнен път ги е отвел в егейското пристанище[31]. Много полезна се оказва и идеята на Македонския научен институт на проведената през 1965 г. среща на преподавателите и възпитаниците на солунските училища те да бъдат призовани да донесат снимки, спомени и да попълнят анкетни карти. Така са събрани 221 анкетни карти (10 на учители и 211 на ученици), множество снимки и два спомена, които представляват интересен, макар и непълен извор за последните няколко години от съществуването на българските гимназии и последвалата реализация на възпитаниците им[32].

Документите, които се съхраняват в българските архивохранилища, са най-разнообразни и с различна степен на надеждност. Най-значими са докладите на председателя на църковната община, на директорите и инспекторите на училищата до Българската екзархия, както и рапортите и писмата на българския търговски, а по-късно дипломатически агент Атанас Шопов до Министерството на външните работи и изповеданията на Княжество България. Преписката между институциите и техните

[31] Използваните фондове, съхраняваи в Централния държавен архив в София (ЦДА), са допълнени със сведения от местните подразделения на Държавна агенция „Архиви“ в Пловдив и Благоевград, както и от Централния военен архив във Велико Търново (ЦВА). Особенно полезни за работата ми бяха архивните колекции в Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методия“ (БИА–НБКМ), Научния архив на Българска академия на науките (НА–БАН) и Народна библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив. Пълният списък на използваните фондове виж в библиографската справка.

[32] Информацията в тези карти е представена от: Бугарчева, Елена. Солунската гимназия в спомените на нейните възпитаници. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 206–214. Използвам възможността на благодаря на ръководството на Македонския научен институт, че ме допусна да работя с архивните документи, които притежават.

служители в Солун дава рамката, в която се развива българското дело в града и съдържа важни сведения за неговото състояние. Картината се допълва със сведения от кореспонденцията на българи, живеещи или пребиваващи в Солун с техни роднини, близки, партньори, покровители, съмишленици и т.н. В личните и семейните архиви, наред с документи от епоха, често се съхраняват и непубликувани спомени, описващи с колоритни подробности живота на авторите им, които обаче нерядко се подават на изкушението да „поразкрасят" разказа си със сведения, които са получили по-късно и да героизират участието си в събитията[33]. Не само спомените обаче изобилстват от неточности. Статистическите данни, които в съвременността сме свикнали да приемаме за сигурни сведения, през XIX и началото на XX в. са относителна величина не само поради манипулирането им с политически цели, а и поради ред обективни и субективни причини, свързани с начина на събирането и обработката им.

Още два интересни факта трябва да бъдат отбелязани, когато се коментират българските архивни източници по темата. Първият касае архивния фонд на Българската екзархия, съхраняван днес основно в Централния държавен архив (ЦДА)[34]. Той не е пълен, защото част от него изгаря през 1904 г. Още по-рано, през втората половина на 80-те години на XIX в., при обиск в солунската мъжка гимназия изгарят и голяма част от архивите на двете български гимназии[35]. Част от архива на Българската екзархия се съхранява във фонд 46 на Български исторически архив в Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий" (БИА-НБКМ), в Научния архив на Българската академия на науките (НА-БАН) и във фондове 1 и 2 на Църковно-историческия и архивен институт (ЦИАИ) на Българската патриаршия. В последното архивохранилище се пазят и преписани на машина копия от екзархийския архив, подвързани в 70 тома. Преписването става в Рилския и Черепишкия манастири през лятото и есента на 1953 г. по нареждане на патриарх Кирил. В него се

[33] Характерни в този смисъл са например спомените на Георги Кулишев, написани през 1961 г. и съхранявани в ЦДА, ф. 890к, оп. 1, а.е. 11. Във фонда му има множество чернови на сказки, речи и публикации, за които очевидно авторът се е готвел, събирайки допълнителни материали. Сребрен Поппетров пък пише 334 страници автобиография, съхранявана в БИА–НБКМ, ф. 808, а.е. 1, която цели да изтъкне страданията, на които е подложен по време на дванадесетте си престоя в солунския затвор.

[34] Подробно за съдбата и местонахождението на документалното наследство на Българската екзархия виж: Желев, Йордан. Българската Екзархия – документално наследство. – В: *Държава & Църква – Църква & Държава в българската история*. София, 2006, с. 352–381.

[35] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/3.

включват общо 29 души, основно преподаватели и студенти в Духовната семинария, които според устното желание на патриарха правят само описание, а не подреждане на архива, което изисква по-квалифицирани кадри и повече време[36]. Поради тази причина резултатът от работата им е доста спорен, тъй като всеки е правил преписите както намери за добре, а подредба на практика липсва. Въпреки това тези томове се явяват ориентир за наличността в огромния фонд на Българската екзархия – над 40 линейни метра документи, класифицирани в 11 описа и 4712 архивни единици – и са особено полезни в частта на финансовите документи[37].

Не по-малко интересен е случаят с документите от личния архивен фонд на Кирил Терзиев[38], съхраняван в БИА на НБКМ. През 30-те години на XX в. във връзка с 50-годишнината на българските училища в Солун е създаден Юбилеен комитет, в който той участва. Комитетът си поставя за цел като допълнение към *Сборник Солун* да се издаде и албум-алманах „Солун“. През 1934 и 1936 г. на страниците на вестниците *Македония* и *Зора* К. Терзиев призовава за подкрепа на тази идея и получава много снимки и спомени на ученици и учители в солунските български училища. Работата обаче се проточва и в началото на 40-те години вече се изпращат снимки и материали за 60-годишнината на българските училища. В личния фонд на К. Терзиев са запазени трогателни писма на бивши ученици в българските гимназии, техни спомени и негови планове на албума. Въпреки огромния труд, влаган повече от петдесет години и множеството събрани материали, мечтата да бъде издаден албум за Солун не се осъществява. Вместо това снимките са извадени от местата им и поставени в колекция „Портрети“ на БИА на НБКМ, с което губят своята връзка с човешките истории, скрити зад тях.

В работата са използвани и британски източници – дипломатически документи, вестникарски материали и спомени – които също се нуждаят от кратко пояснение. Първото, което прави впечатление в докладите на британските консули, е, че те са много слабо запознати с българската

---

[36] ЦДА, ф. 549, оп. 1, а.е. 1, л. 218–223.

[37] В текста те са цитирани като ЦИАИ, Екзархийска архива и номер на съответния том.

[38] Кирил Терзиев е общественик и участник в юбилейните комитети за честване на годишнините на солунските български училища. Фондът му (867) постъпва в архива през 1998 г. според справочното издание на Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Български исторически архив, *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив, кн. 9*. София, 2006, с. 213. Повече за този фонд виж: Миладинова, Елисавета. Кирил Терзиев и юбилеите на Солунската българска гимназия. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 464–472.

общност в Солун. Консулите, разбира се, знаят, че такава общност съществува и че по-голяма част от нея са работници, чиновници и дребни предприемачи, а отделни нейни представители имат успешна търговия с европейските пазари[39]. Те обаче практически не знаят нищо за интересите и обществения живот на тези хора, за църквите и училищата им, за лидерите и стремежите им[40]. Това ги води до неразбиране на ситуацията и грешни констатации, които впоследствие са безкритично повтаряни от някои колеги.

Основната причина за това непознаване на българската общност се корени в британските интереси, за чиято защита консулите са задължени да бдят. Тези интереси се фокусират основно върху състоянието на пристанището и град Солун, както и върху редовното провеждане на търговски операции[41]. Поради това британските консули ежегодно подготвят търговски доклади, които съдържат интересни и ценни сведения за икономическото развитие на града[42]. В тях обаче българската общност отсъства, защото не играе значима икономическа роля и само отделни нейни представители имат връзки с Великобритания.

Недобрата осведоменост на британските дипломати е забелязана и критикувана още от съвременниците им и конкретно от британските журналисти, които се стремят да предат възможно най-пълно политическите събития[43]. Фрагментарността на вестникарските дописки, отразяващи само политически и наситени с драматизъм събития, за щастие е компенсирана от желанието на авторите им да споделят личните си впечатления, разбирането, до което са достигнали и възгледите си. Техните мемоари, наред с пътеписите и разказите на очевидци на събитията, оставят колоритни и запомнящи се картини от Солун и неговите обитатели. В тях читателят може да намери научни наблюдения и екзотични

---

39 FO 421/197, p. 229.

40 Единствено изключение прави доклад на консула Джон Блънт от 8 декември 1888 г., в който той дава кратка информация за българските училища в града и за броя на учителите и учениците в тях. Виж: *Turkey № 3 (1889). Further correspondence respecting affairs in the East*. London, 1889, p. 260.

41 Gounaris, Basil. Doing business in Macedonia: Greek problems in British perspective (1912–1921). – *European Review of History: Revue europeenne d'histoire,* vol. 5, 1998/2, p. 170.

42 Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Turkey. Report on the trade of Salonica.

43 The Macedonian Rising. *Times* 13 Aug. 1903 – *The Times Digital Archive*. Web. 14 юли 2014 г.

впечатления, археологически и географски сведения, живописни описания и вълнуващи разкази[44].

В монографията са използвани публикувани и непубликувани сведения от гръцки[45], руски[46], сръбски[47] и македонски[48] архиви. Благодарение на помощта на колеги са привлечени данни от османски, френски, австрийски, немски и американски източници, както и от архива на Зографския манастир. Изказвам искрената си благодарност на колегите, които се съгласиха да работят заедно с мен по проекта „*Солун и българите: история, памет, съвремие*“, защото техните различни гледни точки и разностранни познания в много голяма степен разшириха перспективата към темата. Работата ми беше съществено подпомогната от колеги от различни научни институции, архиви и библиотеки, които споделяха с мен идеите и възгледите си, изслушваха проблемите ми и спореха с тезите ми. Трогната съм от заинтересоваността на хора, чиито професионални интереси са далеч от историята, за проявената лична и емоционална ангажираност с темата, което ме мотивира да представя различни нейни проекции.

---

[44] Наблюдения върху пътеписите за Солун са направени в текста: Mazower, Mark. Travellers and the Oriental City, c. 1840–1920. – *Transactions of the Royal Historical Society,* vol. 12 (2002), p. 59–111, в който обаче авторът не споменава за българи в града.

[45] Сведения по темата се съдържат в донесенията на гръцките консули в Солун, които се съхраняват в архива на Министерството на външните работи на Гърция (Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο – Υπουργείο Εξωτερικών). Интересни са и документите от лични фондове на Стефанос Драгумис и Атанасиос Сулиотис-Николаидис, съхранявани в архива на библиотеката „Генадион“ в Атина.

[46] Копия от документи от Архив внешней политики России (АВПР) са запазени в архива на патриарх Кирил, съхраняван в ЦДА (фонд 1318к).

[47] Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, книга I–IV. Београд, 2008–2014.

[48] Използвани са документи само от три архивни фонда от Държавен архив на Р. Северна Македония, защото до останалите под различни предлози ми беше отказан достъп.

Първа глава
Формиране и укрепване на българската общност

Икономическият възход на Солун започва след 1492 г., когато османските власти канят в него сефарадските евреи, изгонени от Испания. Преследванията на евреите на Пиринеите продължават през следващите години, а с това и техният приток към Османската империя. Така през XVI в. Солун вече има славата на „еврейската столица“ на Европа. Доминацията на евреите се запазва и през следващите векове. През XIX в. те са между 40 % и 50 % от жителите му и са представени във всички прослойки на градското население – от богати търговци и предприемачи до наемни работници и хамали на солунското пристанище. По същото време мюсюлманите са около 30% от населението на Солун. Те заемат основно административни и военни служби или управляват големи поземлени участъци в околността. В средата на XIX в. християните от всички вероизповедания в Солун са между 20 % и 30 % от населението[1].

1.1. Първи сведения за българите в Солун и начало на обществената им организация

Още от Средновековието българското население също търси зад крепостните стени на Солун сигурност и икономически просперитет. В османски регистър от XVI в. се срещат множество славянски имена на солунски жители[2]. Същото важи и за османския кадастър за продажбите на имоти в Солун от 1696–1697 г.[3] Според сведения от запазените в библиотеката на Зографския манастир кондики от XVIII в. много са българите, които стават негови дарители и поклонници. Сред записаните, наред с имена, характерни за християнската традиция, се срещат и дарители със славянски имена – Златко, Божан, Божана, Божидар, Стана, Стоян, Продан, Стойко, Пейо, Цана и др. Според проф. Надя

---

1 Μοσκώφ, Κωστής. *Θεσσαλονίκη 1700–1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης*. Αθήνα, 1974, σ. 25.

2 *Извори за българската история. Т. 16. Турски извори за българската история. III*. Съст.: Б. Цветкова. София, 1971, с. 395–406.

3 Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τόμος 2, μέρος Ι. Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 309, σ. 311, σ. 319, σ. 349, σ. 375.

Данова за „косвено свидетелство за вероятен български произход на някои от записаните хора“ може да се счита, че те са предпочели да дарят именно на манастира, който по онова време е известен като български и не се смущават от факта, че имената им ще бъдат записани на български език[4].

Сведения за българи в Солун се съдържат в пътеписите на пътешественици, посетили града през XVII и XVIII в. Многоезичието на солунчани, които говорят „думи на четири езика“ – османски, гръцки, български и ладино, е отбелязано от Евлия Челеби при преминаването му през града през 1668 г. Той констатира, че в Солун *„има общо десет махали на безнравствените неверници. В тези махали са включени арменските, гръцките, френските, сръбските, българските и латинските неверници“*[5]. За българи говори и Василий Барски, който през 1725–1726 г. пътешества до Светите земи. Руският пътешественик не само различава българския език сред смесицата от езици в Солун, но и отбелязва, че там е намерил познати, в това число и българи, които го нахранили и му дали указание за пътуването[6]. Разпространението на българския език в града показва, че броят на жителите му с български етнически произход далеч не е малък. За съжаление сведенията ни за тях са спорадични и се ограничават основно до вече споменатите приписки в манастирски кондики, османски регистри и пътеписи.

Интересно е и сведението в документите на еснафските организации от 1792 г., в които изрично са посочени два български еснафа – на зейнеджиите (продавачи на женски дрехи) и на шивачите[7]. Ако свържем тази информация с бележките на Вело Негрев от с. Селце (Дебърско), можем да направим извода, че в еснафските организации в Солун за пръв път се закрепва българско съзнание. Сведенията на В. Негрев са записани като предговор на поменик от 1817 г., съставен от терзийския еснаф на дебърлии в Солун и известен под името „Плакокнижица“. Атанас Шопов твърди, че виждал този поменик в българската църква в

---

[4] Данова, Надя. Зографската обител „Св. Георги Победоносец“ и Солун. – В: *Солун и българите: история, памет, съвремие*. София, 2019, с. 32.

[5] Челеби, Евлия. *Пътепис*. Превод, съставителство и редакция Страшимир Димитров. София, 1972, с. 197, 200.

[6] *Странсвованіа Василья Григоровича – Барскаго по Святым местам Востока с 1723 по 1747 г.* Ч. I. С.-Петербург, 1885, с. 218, 262.

[7] Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Των ρουφετίων μεγάλων και μικρών. Χριστιανικές συντεχνίες στα τέλη του 18ου αιώνα. - In: *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικού συμποσίου, Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430–1912*. Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 123.

Солун и дословно е преписал част от него[8]. От бележките на В. Негрев в него следва, че през 1833 г. шивачите от Дебър, Крушево и Кичево са помолили руския монах Исай да учи децата им на славянски, а ако не може – на „прост български“. Две години Исай преподавал на децата им и тогава сред терзиите се зародила идеята да се построи български храм и да се отвори българско училище в Солун[9]. Според друга приписка на Вело Негрев на белите листа на историята на Йован Раич, която също била собственост на А. Шопов, през 1833 г. той и още петнадесетина деца учат в Солун по гръцки книги, но Теодосий Синаитски ги съжалява и прави печатница с български и гръцки букви[10].

Първото османско преброяване на мъжкото население в Солун, направено от властите през 1830 г., съобщава за 3621 православни мъже в града[11]. Според изчисления на Василис Димитриадис това означава, че цялото православно население възлиза на около 6880 души, което е около 22 % от всички жители. Най-многобройна е еврейската общност (44,5 %), следвана от мюсюлманската (33,7 %) и православната, която е трета по големина сред 25 500 население на Солун в този момент. Православните са заети основно със занаятчийска дейност, свързана с производството на облекла и храни, обработката на кожи, строителство и търговия на дребно. Най-заможни сред тях са собствениците на таверни, търговците на стафиди, касапите и бакалите, а около 13 % са работещите на заплата и надничарите.

---

[8] Шопов, Атанас. *Из новата история на българите в Турция*. Пловдив, 1895, с. 54–55. Атанас Шопов в качеството си, първо, на търговски агент, а след това на консул и генерален консул е официалният представител на Княжество България в Солун в периода 1897–1913 г., но като секретар на Българската екзархия посещава града и в предходното десетилетие. Подробно биографията и дейността му е представена в глава 3, параграф 2.

[9] Текстът на бележките на Вело Негрев е публикуван за пръв път от Димитър Матов в: Кратка разправия по етнографията на Македония. – *СБКД*, 1890/ кн. 35, с. 674–717. Д. Матов твърди, че те са записани като предисловие на поменика, който „се пази у Иванчо Велев Дебърчето, син на записвача“ и му е показан от колега учител в Солунската мъжка гимназия. По-късно този текст заедно с други сведения за ранната история на българите в Солун е публикуван и от Йордан Иванов в: *Български старини из Македония*. Ред. Б. Ангелов и Д. Ангелов. София, 1970, с. 188–192. За съжаление не попаднах на оригинала на този документ.

[10] Шопов, Атанас. *Цит. съч.*, с. 57–58.

[11] Данните са цитирани по Δημητριάδης, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα Οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*. Ηράκλειο, 1997, където авторът използва копие на резултатите от преброяването, направено през 1835 г.

Трудно е да се определи какъв процент от записаното православно население е с български произход, тъй като преброяването записва мястото, от което произхожда лицето, без да се интересува от етническата му принадлежност. Като „чужденци“ османските власти отбелязват установилите се наскоро в града хора. Така става ясно, че в Солун са се преселили 44 мъже от Дебър, 35 – от Кукуш, 19 –от Дойран, 17 – от Битоля, 15 – от Сяр и т.н. За част от тях може да се предполага, че имат български произход, поради традиционно силното българско присъствие в тези градове. Интересно е да се отбележи, че 130 от „чужденците“ в града са се записали като власи, 9 – като българи и 8 – като гърци. Ако в случая с гърците това най-вероятно означава, че те са гръцки поданици, то за власите и българите единственото възможно обяснение е, че са избрали да декларират национална, а не местна принадлежност. Имената, с които са записани хората, също не дават сигурна информация за техния произход, защото повечето от тях са общи за православната именна система. Такива са например Димитрис (Димчо, Такос, Митак), Петрос (Петко), Георгис, Николаос, Константинос и т.н. Общо 400 от преброените не носят гръцки имена. Такива са очевидно Йован (среща се 85 пъти), Стоян (83), Делю (27), Ризо (24), Траян (16), Гуше (15), Ицо (13), Мита (11), Стойко (8) и др., но трябва да се има предвид, че част от тях са се декларирали като власи.

Към тази картина трябва да се прибави и констатацията на Маргарита Добрева, че публикувайки данните от османското преброяване, Василис Димитриадис прибавя окончания „-ос“, „-ис“, „-ас“ на православните имена. Самостоятелният анализ, който М. Добрева прави на османските регистри от 1834, 1840 и 1845 г. потвърждава заключението, че в този период в града живеят българи, които работят в различни професионални браншове. Според изследването ѝ българската група е изключително мобилна и постоянно включва и изключва пристигнали от по-близки и по-далечни населени места мъже и техните семейства. Част от тях възприемат установения модел на обитаване на големия град, който не ги задължава да се сдобият със собствен дом и живеят под наем. Други, по-малобройни, изграждат или закупуват собствени къщи, влагат своите средства в ливади, дюкяни и лозя. Малцина обаче се замогват достатъчно, за да придобият султански берат за търговия с чужди държави[12].

Такова наблюдение е направено и от Неофит Бозвели и Емануил Васкидович в отпечатаната през 1835 г. в Крагуевац география, в която

[12] Добрева, Маргарита. Към въпроса за българите в Солун (1834–1845 г.). – В: *Солун и българите*, с. 62–87.

те говорят за отделна българска народност в Солун. През 1839 г. в Солун пристига Иван Добровски, който определя българите там като „прости“, т.е. непроявяващи интерес към книгата. Той стига дори до „прение с един гъркоманин“, който защитава Мегали идея, докато Добровски защитава „българските идеи“. За времето на краткия си престой от една-две седмици Добровски се сближава и с основателя на българската печатница в града – архимандрит Теодосий Синаитски[13]. В неговата печатница, намираща се в двора на църквата „Св. Мина“, в периода 1838–1841 г. са отпечатани поне пет книги – *Начално обучение* (1838); *Кратко описание на светогорските манастири* (1839); *Служение еврейского* (1839); *Утешение на грешните* (1840), преведено от Кирил Пейчинович, и *Книга за научение трих языков, славяно-болгарский и греческий и карамалицкой* (1841)[14]. Буквите в нея вероятно са доставени на ниска цена от руски евреин букволеяр. Съгласно османско преброяване от 1830 г. в Солун живее свещеник поп Кирос, син на поп Гиоргис от Дойран, който има синове, един от които е Теохарис, за когото с голяма доза вероятност може да се смята, че е именно Теодосий Синаитски. Печатницата му се намира в синаитския метох на църквата „Св. Мина“, което дава основание на Евангелос Хекимоглу да твърди, че синаитският, както и божигробският, метоси в Солун изиграват важна роля за отделянето на българската от гръцката общност в града[15].

---

[13] Данова, Надя. *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век.* София, 2008, с. 136–137.

[14] Дринов, Марин. Първата българска типография в Солун и някои от напечатаните в нея книги. – *СБКД*, 1889/ кн. 31, с. 1–25. Според Атанас Шопов тя е съществувала още през 1836 г., но е изгорена през 1838 г. и започва да функционира отново през 1839 г. – Виж: Шопов, Атанас. Първата българска печатница в Солун. – *СБКД*, 1890/ кн. 34, с. 486–497. Обобщени и подробни сведения по въпроса, както и заглавните страници на някои от книгите са публикувани от Иванов, Йордан. *Цит. съч.*, с. 191–196. Интересни сведения за живота на Теодосий Синаитски и за самата печатница, а също и твърдението, че тя функционира до 1843 г. се съдържат в *1838–1938*, *Възпоминателен лист по случай сто години от откриването на първата българска печатница в Солун.* София 25.12.1938, брой единствен, Издание на солунското, дойранското и тиквешкото благотворителни братства. За повече биографични данни и библиография за Теодосий Синаитски (светско име Теохар Гогов) виж: *Българска възрожденска интелигенция (енциклопедия). София, 1988*, с. 646.

[15] Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Η σχέση των εκπαιδευτηρίων της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος Θεσσαλονίκης με τον ναό των Αγίου Μηνά: επανεξέταση των πηγών. – In: *Θέματα ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης και Φύλο (19ος–20ος αιώνας). Προς τιμή της Ομότιμης καθηγήτριας Σιδηρούλας Ζιώγου–Καραστεργίου*. Επιμ.: Κ. Δαλακούρα, Β. Δεληγιάννη, Χ. Τζήκας, Β. Φούκας. Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 157.

Разпространеното в България виждане, че печатницата на Т. Синаитски е изгорена от „нашите стари неприятели гърците“, тръгва от по-късна приписка (със сигурност след 1875 г.), направена от баба Неделя Петкова на корицата на *Служение еврейского*. Тя се позовава на разказа на същия Вело Негрев, който смята за виновен за пожара гръцкия поп Атанас, подстрекаван от гръцкия калугер Хрисант. Според тази версия поп Атанас подпалва през 1839 г. църквата „Св. Мина“, където се помещава печатницата. След като става ясно, че печатницата издава книги поне до 1841 г., се разпространява версията, че тя е горена два пъти от гърците[16]. Това твърдение обаче, макар и широко застъпено в българската историография, към момента не може да бъде потвърдено от други източници. Например писмо, изпратено от Константин Дръжилович в отговор на молбата на Кузман Шапкарев да се съберат сведения за тази печатница, не споменава за такава случка[17]. През 1890 г. К. Дръжилович разпитва многократно, но само най-старият български свещеник потвърждава, че е виждал книга, отпечатана в печатницата на Теодосий Синаитски. К. Дръжилович научава единствено, че печатницата гори през 1839 г., а след това и при други пожари, но никой не хвърля вината за това върху гърците.

Следващо сведение за българи в Солун получаваме от руския пътешественик Виктор Григорович, който през 1845 г. посещава града и отбелязва, че много българи живеят около Солун. В самия град той преброява около 100 български къщи в махалата „Св. Атанасий“. Руският славист отдава това на силното гръцко влияние, под което българите се намират в градовете и посочва, че въпреки това в Солун има много българи, особено от Дебър и Битоля, които идват там да строят, да работят на пристанището или да приготвят някаква храна[18]. Сръбски сведения от 40-те години на XIX в. също потвърждават, че в Солун гърците са смесени с българи[19]. Интересно е наблюдението на американския мисионер Джон Хенри Хауз, който твърди, че през 1847 г. в града живеят 5000 българи, а областта около него е изцяло българска[20].

---

16 Виж напр.: Хаджиев, Кирил. *Дойран. Разцветът и гибелта на един град.* София, 1960.

17 НА на БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 263, л. 4.

18 Григорович, Виктор. *Очерк за пътешествие по европейска Турция с карта на околностите на Охридското и Преспанското езеро*, фототипно издание. София, 1978, с. 89–90.

19 Тошев, Андрей. *Из Беломорието и Македония*. София, 1941, с. 37–38.

20 ЦДА, КФВ 19/433/С, II, 13. Private collection of James Clarke. Bulgaria and Salonica in Macedonia, 1895.

Българка в Солун.
Османска пощенска картичка

Английските пътешественички Джорджина Макензи и Аделина Ърби, посетили Солун през 1863 г., говорят за около 500 славянски семейства в него[21]. Вероятно от същата година са данните, които използва Стефан Веркович за написването на труда си „Топографическо-этнографическій очеркъ Македоніи“, защото от тогава е писмото на Георги Динков, с което го уведомява, че му изпраща исканите данни[22]. Според труда на Веркович в град Солун има 251 български къщи, в които живеят 1721 души. Той преброява още 9209 гърци, живеещи в 1357 къщи и 5688 мъже мюсюлмани, притежаващи 1663 домове[23].

Макар посочените сведения да дават различни цифрови данни, безспорно е, че в първата половина на XIX в. българите са видима част от жителите на Солун, а разпространението на българския език в града води до отпечатването на книги на него. Числеността на българската общност се променя, но мнозинството от членовете ѝ спадат към средните и бедни слоеве на градското население. През този период тя остава встрани от развоя на българското църковно-национално движение и няма самостоятелни изяви в областта на просветата и културата. Изключение прави печатницата на Теодосий Синаитски, чието съществуване е краткотрайно и трудно можем да говорим за видимо участие на солунски българи в това дело[24].

---

[21] Макензи, Джорджина, Аделина Ърби. *Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция.* София, 1983, с. 45.

[22] *Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович 1860–1893*. София, 1969, с. 71–74.

[23] Веркович, Стефан. *Топографическо-этнографическій очеркъ Македоніи*. С.-Петербург, 1889, с. 260–261.

[24] Данова, Надя. Зографската обител…, с. 38.

Първи прояви на българско национално съзнание

Паралелно със заселване на българско население от провинцията в Солун от 60-те години на XIX в. е налице и процес на отделяне на българската от гръцката общност в града. Дотогава, макар *„Солун всякога да се е пълнил с българи от околността, от провинцията, които са дохождали да купуват и продават, да слугуват, да съзиждат, да предприемат малки търговийки“*, те се погърчват в рамките на 8–10 години. Атанас Шопов обяснява това с убеждението, *„че да бъде човек гражданин, да бъде облечен в градски дрехи, да бъде богат и образован, да има почит между хората, пред правителството и владиката, трябва да бъде грък“*. Според него българинът като вижда, че с гръцки *„може да продава и да купува всичко, дори да излиза пред владиката и да говори с него, да закача красиви гъркини и да им говори любезности на понятен език“,* започва да забравя българския и да се отказва от своя род. Най-голямо влияние при погърчването на българите твърди Шопов има убеждението, че *„гърците са народ образован, тънък и със знаменито минало, а българите – селяни, прости, невежи. Да стане човек от селянин гражданин, да се пресели от селото в града, да стане от невеж – образован, от дебелак – тънък и хитър, от сиромах – богат, в Македония значи да стане от българин грък, да забрави български и да говори гръцки*“[25].

От началото на 60-те години на XIX в. обаче, макар тенденцията за гърчеене сред българите в Солун да остава силна, се забелязват първи прояви на български дух в града, насочени към търсене на външна помощ за зараждащото се българско национално съзнание. В писмо на Димитър Миладинов до Климент Полянин от 22.12.1859 г. се твърди, че руската императрица чрез руския консул във Варна Александър Рачински е пратила пари на Славка Динкова за основаване на българско училище в Солун[26]. През февруари 1862 г. Константин Държилович известява зографското монашеско братство, че е основал в Солун българска община, а няколко месеца по-късно уведомява монасите, че в града вече функционира и българско училище. С тези си писма той фактически иска

---

[25] Шопов, Атанас. Материяли за българското възраждане в Македония. – *СБКД*, 1885/кн.18, с. 439–440.

[26] *Братя Миладинови – преписка*. Издирил, коментирал и редактирал Никола Трайков. Подготвил за печат В. Трайков. София, 1964, с. 103–104. Това сведение е доста съмнително предвид факта, че Славка Динкова според некролога ѝ, публикуван във в. „Македония“ на 27 май 1869 г, е родена през 1850 г., т.е. към момента на дарението е била деветгодишна и се е нуждаела от обучение, а не е имала възможност да основава училище.

помощта им за заплащането на учител, защото поради липса на средства училището не може да работи постоянно[27]. От същата година датира и сведение за честване на празника на братята Кирил и Методий в Солун[28].

Идеята на Константин Държилович е създаденото в Солун училище да се превърне „във върховно училище, нещо като пансион“, в което ще се възпитават бедни деца и ще се учат по съчиненията на сина му Георги Динков, които ще отпечата в руския манастир на Атон[29]. По същото време в руското консулство в Солун е депозирана молба, подписана от председателя на българската църковна община и още 87 нейни членове, които молят за финансова подкрепа за замисленото от тях българско училище в града[30]. Средства обаче не постъпват нито от Атон, нито от руското правителство, което става причина Георги Динков през септември 1863 г. да моли Стефан Веркович да му ходатайства за заем от 200 т.л. за откриването на печатница[31].

От писмата на Г. Динков и на баща му до Ст. Веркович, изпращани в периода 1863–1866 г., става ясно, че семейството им е център на българските инициативи в града. През януари 1863 г. от името на солунските българи Г. Динков пише призив в подкрепа на мъжки пансион и девическо училище; през август с.г. съобщава, че при обиколка из Света гора е осигурил от „народните ни манастири“ малка помощ за българското училище в Солун. Година по-късно баща му съобщава за строежа на начално училище, а през 1866 г. Г. Динков от името на солунската община с председател Константин Държилович се хвали на Ст. Веркович за благоприятното развитие на българския църковен въпрос[32]. Около семейството очевидно гравитират българите в града, защото през септември 1863 г. българските еснафи и търговци подписват „свидетелство за честно и добро поведение“, нужно на Г. Динков[33].

В периода 1866–1868 г. в къщата на Константин Държилович съществува българско училище, което е ръководено от дъщеря му Славка

---

[27] Ковачев, Михаил. *Зограф: Изследвания и документи* Ч. 1. София, 1942, с. 370–373, с. 382.

[28] Сведението, любезно предоставено ми от проф. Н. Данова, е от писмо на монах Софроний Зографски до игумена на Зографския манастир, изпратено от Солун на 6 май 1862 г.

[29] БИА–НБКМ, ф. 505, оп. 1, а.е. 2, л. 16–17.

[30] Георгиева, Тина. Руската политика и българите в Солун. – В: *Солун и българите…,* с. 402.

[31] *Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович…,* с. 75.

[32] *Пак там*, с. 34–35, с. 65, с. 126, с. 243–244.

[33] *Пак там*, с. 78.

Динкова (1850–1869)[34]. То се помещава в приземния етаж на къщата, дарен специално за целта от Велика, жената на Константин Държилович[35]. Учениците в него са смесени – момчета и момичета, българчета и гърчета, общо около 25–27 деца, които четат и пишат на български и се занимават с ръкоделие[36]. Първи „надзиратели“ на училището са К. Държилович, Вело Негрев, Никола Пауновик и Н. Лезов[37]. Още през първата година българският търговец Никола Тошков чрез Българското читалище в Цариград внася пари за издръжката му[38]. На следващата година дарители на училището стават Владимир и Страшимир, малолетните синове на Г. Д. Добрович, които му подаряват 100 буквара на македонско наречие и Д. Х. Узунов от Одеса, който подарява още 25 буквара[39]. Книги на училището подаряват още Д. И. Биолчев, архимандрит Григорий Хилендарец, Г. Д. Добрович и Ив. Ст. Йовчев[40]. Смесеният тип начални училища са характерни за епохата, когато въпреки съществуващите възгледи, че момичетата и момчетата трябва да учат отделно, средствата не позволяват това да бъде приложено в практиката.

Интересен е фактът, че ръководителката и единствена учителка в училището Славка Динкова публикува на страниците на вестник *Македония* своите възгледи за възпитанието на девойките. Това е първият, а по отношение на Солун и единственият случай, в който жена ни оставя свои наблюдения за девическото образование. Вероятно обучението на Славка Динкова първоначално в гръцко училище, а по-късно във френското училище на викентинките обяснява решението ѝ[41]. В Солун от 1845 г. съществува гръцко девическо училище, което през 1854 г. прераства в девическа гимназия и е напълно възможно неговата дейност да повлиява възгледите на Славка[42].

---

[34] Според Кузман Шапкарев Славка Динкова под името Клеарети получава образованието си в католическото училище в града. Виж: Шапкарев, Кузман. *За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма*. Съст.: И. Тодорв, Н. Жечев. Предговор: П. Динеков. София, 1984, с. 327.

[35] *Македония*, бр. 13 от 24 февр. 1868 и притурка от 27 май 1869 г.

[36] *Пак там*, бр. 8 от 9 февр. 1868 г.; бр. 18 от 30 март 1868 г.

[37] *Пак там,* бр. 35 от 29 юли 1867 г.; бр. 50 от 11 ноември 1867 г.

[38] Салгънджиев, Стефан. *Лични дела и спомени по възраждането на Солунските и Сярските Българи или 12-годишна жестока неравна борба с гръцката пропаганда*. Пловдив, 1906, с. 23.

[39] *Македония*, бр. 35 от 29 юли 1867 г; бр. 50 от 11 ноември 1867 г.

[40] *Пак там*, бр. 13 от 24 февр. 1868 г.

[41] *Пак там*, притурка от 27 май 1869 г.

[42] Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. Συμβουλή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. – *Μακεδονικά*, 1976/16, σ. 328.

В текстовете си тя многократно изразява притеснение, че не е достойна и достатъчно компетентна да се изказва по повдигнатите въпроси, че е самоука в българския и не се полага на нея, а на по-учени и образовани хора да напишат какво точно е „женско възпитание“. Тази благопристойна и вероятно задължителна за времето си позиция очевидно е само параван пред желанието ѝ да сподели наученото и да разпространи възгледите си сред българското общество. Още повече, че от дописките разбираме, че тя не само е събрала, превела и записала в „нещо като книжка“ различни мнения (включително и свои) за девическото възпитание, но и се надява тази книжка да бъде публикувана. Редакцията явно преценява, че няма необходимост или възможност за такава публикация, но пък позволява на Славка Динкова да изложи възгледите си в четири броя на вестника[43].

От дописките става ясно, че С. Динкова не е съгласна с разпространеното в обществото виждане, че жените, призвани да се грижат за семействата си, се нуждаят единствено от домашно възпитание. Тъкмо напротив, тя застъпва тезата, че тяхното обучение трябва да започне от съвсем крехка възраст, защото момичетата лесно усвояват мелодиката на езика и могат отрано да бъдат повлияни „с глас, мимика, внушение“. За нея най-важно е да внуши на читателя ползата от ранното възпитание и образование на момичетата. Отлично осъзнавайки механизма, по който функционира традиционното общество, тя всъщност адресира аргументите си към главата на домакинството – мъжа, от когото зависи вземането на решения. Славка Динкова се стреми да убеди мъжете, че за да бъдат щастливи, те имат нужда от разумни жени, които да се грижат за дома им, за възпитанието на децата им, а и за тях самите. За да подсили аргументите си, тя се позовава на външни авторитети като френския просветител Жан Жак Русо и графиня Ламберт (вероятно става дума за Елизавета Егоровна Канкрина, по мъж Ламберт – една от най-изтъкнатите представителки на петербургското общество през 60-те години на XIX в.), подчертавайки, че само цели да запознае сънародниците си с чуждите достижения.

Едновременно с това С. Динкова се обръща към здравия разум на българина и посочва опасностите пред семейства, които неправилно подхождат към възпитанието на дъщерите си. Според нея, когато момите се оставят без „прилични уроци“, те се отдават на „външно кичене“, „вятърничавост“, „веселби“ и „леност“, което води до суета и развраща-

[43] *Македония*, бр. 14 от 3 март 1868 г.; бр. 15 от 9 март 1868 г.; бр. 25 от 18 май 1868 г.; бр. 26 от 25 май 1868 г.

ване. Посланието е очевидно – домашното възпитание на момичетата и девойките не е достатъчно, както и началните познания, които те придобиват в училище или с допълнителни уроци, а е нужно да се изработи цялостна система за тяхното възпитание и образование. Тази система обаче според С. Динкова трябва да е съобразена с характеристиките на женския ум, който е „по-слаб и по-любопитен“ от мъжкия и става „лековерен и мечтателен“, ако не се насърчава в правилна посока.

Идеите на С. Динкова отлично се вписват в потребностите на консервативното българско солунско общество. Те са придобити в гръцкото и католическото училище, в които учи, и са напълно в унисон с по-консервативното разбиране, че мъжете и жените са фундаментално различни създания, което води до разлики в поведението, възможностите и интелектуалния им потенциал[44]. С. Динкова се застъпва за правото на момичетата да учат, но е далеч от идеята за каквото и да е равенство в образованието на двата пола. Тъкмо напротив, тя очевидно вижда целта на девическото образование в призванието на жената като майка, домакиня и съпруга. Това е представата, която доминира българското обществено мнение през този период[45]. През декември 1869 г. в. *Право* отбелязва истински бум на женските дружества и хвали майките, че чрез тях те взимат в свои ръце грижата за образованието на своя пол. Вестникът излиза с няколко поредни уводни статии, в които застъпва съждението, че в разума на мъжа и жената няма никаква разлика и следователно никаква разлика в образованието на двата пола не трябва да има[46]. През декември 1869 г. Славка Динкова умира и това отлага с десетилетие темата за девическото образование на българките в Солун. Преждевременната ѝ смърт слага край и на ръководеното от нея училище.

Шест години след като съобщават за създаването на самостоятелна ***българска църковна община*** в Солун, семейство Държилович участват отново в нейното създаване[47]. Първи членове на новосъздадената община са Иван х. Лазаров (касиер), Блаже х. Лазов, Димитър Паунчев, Киряк Държилович, Йосиф Гешков и Трайо Петрович (съветници), Панайот х. Лазов и Стефо х. Василкович (помощници). На 8 февруари 1868 г. те получават писмено пълномощие от 830 солунски българи от зидарския,

---

[44] Даскалова, Красимира. *Жени, пол и модернизация в България 1878–1944*. София, 2012, с. 121.

[45] *История на образованието и педагогическата мисъл в България*. Т. 1. Ред.: Н. Чакъров. София, 1975, с. 268.

[46] *Право*, бр. 42 от 13 дек. 1869 г.; бр. 43 от 20 дек. 1869 г.

[47] Снегаров, Иван. *Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи*. София, 1937, с. 56.

шивашкия, дърводелския, скотовъдния, кожухарския и търговския еснафи да представляват народа и да се грижат за църковно-обществения му напредък[48]. Общината обаче е нестабилна и периодично прекъсва дейността си, което е причина в цариградските български вестници година по-късно да се появяват дописки, че в Солун няма българска община или че трябва да се създаде такава[49]. Въпреки това солунските общинари през август 1868 г. отговарят на призива на Цариградската българска колония и изпращат Михаил Христов, момче „от чиста българска фамилия“ от Солун, да учи в новооткрития лицей „Галатасарай“[50].

През 1868 г. в Солун има около 300 семейства, които се определят като български и са видими за чуждите пътешественици[51]. През същата година българите в Солун отбелязват празника на Св. Св. Кирил и Методий, което става повод да подпишат прошение до солунския митрополит да им отстъпи една от солунските църкви[52]. С цел разпространяване на знания се създава и просветно дружество на Солунските братя[53]. Няма съмнение, че символиката, с която са натоварени Славянските апостоли, е особено силна в родното им място, което естествено ги превръща в патрони на всички основни български институции в града – община, църква, гимназия[54].

На 21 февруари 1869 г. се появява първият брой на вилаетския вестник *Selânik* (*Солун*), който излиза на османотурски, гръцки, ладино и бъл-

---

48 *Македония*, бр. 17 от 23 март 1868 г.

49 Виж напр.: *Право*, бр. 28 от 6 септ. 1869 г.; *Македония*, бр. 138 от 16 авг. 1969 г.

50 Събев, Орлин. *Просветени на Изток с лъчите на Запада. Българската ученическа колония в Цариград (XIX–XX век)*. София, 2019, с. 91.

51 *Македония*, бр. 27 от 1 юни 1868 г. и Карлова, М. Турецкая провинция и её сельская и городская жизнь. Путешествие по Македонии и Албании, 1868 – http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIX/1860-1880/Karlova_M_F/text1.phtml?id=9078 – 16.08.2019 г.

52 *Македония*, бр. 27 от 1 юни 1868 г.; бр. 30 от 22 юни 1868 г. Тази информация се потвърждава и от писма на братя Паунчеви до братя Робеви, съхранявани в БИА на НБКМ, ф. 27, а.е. 2243, л. 288.

53 Генчев, Николай. Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. – В: *Пламъкът на солунския светилник* (Сборник от статии, спомени, документи и други материали по случай 90 години от създаването на солунската българска гимназия и 50 години от съществуването ѝ в Благоевград). София, 1970, с. 59.

54 Подробно за кирило-методиевата символика виж: Елдъров, Светлозар. Кирило-методиевата символика и празничност сред българите в Македония (1878–1912 г.). – В: *Гласовете ви чувам. Личностите на гимназията и България*. Благоевград, 2011, с. 15–25 и цит. там литература.

гарски език[55]. Отговорник на българската секция на вестника е Стефан Салгънджиев, според когото замяната на валията Акиф паша със Сабри паша през февруари 1869 г. и нуждата от икономии са причините вестникът да спре да се печата на български и ладино[56]. За финансовите проблеми на вестника съобщава и дописка във в. *Македония* от октомври 1869 г. Според нея гръцките първенци предлагат да се изключи българският език от вестника, защото гръцкият език е по-познат и говорим. Авторът ѝ призовава сънародниците си в Македония да си купуват вестника, за да запазят българския език в него[57]. Очевидно в. *Selânik* продължава да се издава на български език и през втората година от съществуването си, защото от него са запазени поне още два броя на български език – от 9 март и 10 декември 1870 г.[58] Според български изследователи вестникът излиза за последен път на четирите езика на 27 април 1871 г., но според гръцки колеги краят на българската секция на в. *Selânik* идва през 1874 г. Тогава, благодарение на солунския митрополит Йоаким, бивш варненски митрополит и бъдещ патриарх Йоаким III, Софоклис Гарболас получава от властта разрешение да издава вестник на гръцки и български. Той купува българските букви от в. *Selânik*, но ги изгаря в уж случайно избухнал пожар и през март 1875 г. започва да издава на гръцки език вестник *Ερμής* (*Ермис*)[59]. Въпреки различните сведения за конкретните събития, които довеждат до премахването на два от езиците във вилаетския вестник, всички изследователи са категорични, че причина за това е българо-гръцкото църковно и национално противопоставяне.

Интересен е фактът, че на 28 август 1870 г. зографското братство изпраща прошение до „Народната смесена българска комисия“, с което я уведомява за желанието си да направи „*едно благотворение в полза на народа*“ – да отвори в манастира печатница. В нея трябва да се отпечат-

---

[55] Изцяло на този вестник е посветена студията на Paunovski, Vladimir. “Soloun“: A Newspaper in Four Languages. – *Annual of the Organization of the Jews in Bulgaria “Shalom“*. Sofia, 1993–1994, Vol. XXVII, p. 275–335 и Пауновски, Владимир. Вестник „Солун“ от четири на два езика. – В: *Солун и българите…*, с. 110–136.

[56] Салгънджиев, Стефан. *Цит. съч.*, с. 24–26.

[57] *Македония*, бр. 42 от 3 окт. 1869 г.

[58] Броят от 9 март 1870 г. се съхранява в Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο и негова снимка е публикувана в Κανδυλάκης, Μανώλης. *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Μια συμβολή στην ιστορία του Τύπου, τ. Α' Τουρκοκρατία*. Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 416. Броят от 10 декември 1870 г. се съхранява в Централната библиотека на Софийски университет със сигнатура В 28. Той е подарен на 7 март 1923 г. на Директора на Етнографския музей от Наум Гьондов, собственик на фабрика за шоколадови и захарни изделия.

[59] Κανδυλάκης, Μανώλης. *Ό.π.*, σ. 47–48.

ват църковнославянски и вероучителни книги, които „*да се отпущат на народа по оная цена, за която струват простите хартии*“ или даром. Монасите акцентират, че това е дело от „народен интерес“ и молят комисията да изходатайства от османското правителството създаването на печатницата, която да функционира „*под главния надзор на Св. Български Събор*“[60]. Трудно е да се прецени дали тази инициатива е свързана с проблемите на българската секция на в. *Selânik* или с успехите на протестантските и католическите мисионери в Македония, каквото предложение е изказано в литературата[61].

Зографският манастир, 1905 г. *БИА-НБКМ С I 7230*

Макар идеята за българска печатница да не се осъществява през този период, е очевидно, че в края на 60-те години на XIX в. тече процес на консолидиране на българска общност в града. В този процес е значим подтикът отвън – от зографското братство и най-вече от икономически по-силната и национално осъзната колония на цариградските българи. През март 1869 г. например солунският търговец Анестис Герасиму е обявен от Христо Тъпчилещов и от д-р Стоян Чомаков за „агент на българите в Солун“ и поема задължението да ги уведомява за случващото се в града[62]. Връзката на Анестис Герасиму с цариградските българи е осъ-

[60] ЦИАИ, а.е. 9093, л. 1.

[61] *Църковно-народният събор 1871. Документален сборник по случай 130-годишнината от Първия църковно-народен събор.* Съст.: Х. Темелски. София, 2001, с. 77–78.

[62] БИА-НБКМ, ф. 27, а.е. 591, л. 122–124.

ществена от едрите български търговци от Охрид – братя Робеви, с които фамилия Герасиму има търговски отношения повече от десетилетие[63]. Всъщност бащата на Анестис – Константинос Герасиму (известен и като Константин Герасимов), е човекът, който съветва братя Робеви още през 1862 г. да открият магазин в Солун, а по-късно активно подкрепя българското дело в града. Явно той поема задълженията на сина си и през септември 1869 г. пише на Димитър Робев: *„… ние българите тук напредваме, отворихме училище и изпратихме заявление до митрополита и искаме църква, но отговор няма"*. Няколко дни по-късно го уведомява, че в създаденото българско училище има записани 80 деца – българи, гърци и власи, но се надява от селата да дойдат да учат още българчета и децата в училището да станат 150. От същото писмо става ясно, че учителят е изпратен от Цариград, но те самите плащат наема на къщата, където се помещава училището[64]. Очевидно става дума за новото смесено училище, което функционира в града от есента на 1869 г. с учител Агапий Войнов, чиято заплата се плаща от Цариградското читалище[65].

От писмата на Константин Герасимов до братя Робеви в Битоля разбираме, че това училище страда от липса на средства, макар да получава дарение от петдесет турски лири от руския консул в града[66]. К. Герасимов се притеснява, че има още много разходи, които няма кой да поеме. Според него в Солун има около 400 български къщи, но хората в тях са бедни, а повечето ученици са сираци и не могат да си плащат. Той обръща внимание на факта, че за разлика от Битоля, където мнозина подкрепят българското образование, в Солун едва трима души, сред които е и той, дават пари за издръжката на училището[67]. Все пак именно в този период в града се оформя българско ядро, което след телеграма от д-р Чомаков от Цариград организира тържество по повод фермана за създаване на Българската екзархия. Пашата, който е уведомен, че ще има „благодарствен митинг за султана" и факелно шествие, изпраща 10 заптиета и 1 чауш, за да пазят реда. В украсеното с лаврови венци училище се събират около 400 българи, за да чуят речта на учителя и песните на децата[68].

---

[63] Подробно за връзките на братя Робеви с рода Герасиму и като цяло за търговските мрежи в Солун през този период виж: Konstantinova, Yura. Trade Networks and National Identity in Salonica in the 1860s and 1870s – *Etudes Balkaniques,* 2017/3, p. 224–242.

[64] БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 595, л. 254, л. 256, л. 269.

[65] Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 59–60.

[66] Шопов, Атанас. Материяли за българското възраждане…, с. 446.

[67] БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 595, л. 256–260.

[68] Пак там, л. 284.

Солунската българска община се издържа със средства на местните българи и с дарения. През 1870 г. те събират 51 турски лири (т.л.)[69], подпомогнати са от Цариградското българско читалище с 8 т.л., от Славянския благотворителен комитет в Москва с 200 рубли и от българи, участващи в Серския панаир, с около 67 т.л. Трябва да се отбележи, че освен с парични постъпления общината е подкрепяна и в натура: с книги от Петър Мусевич и Драган Манчов, безплатни абонаменти за различни периоди от време на в. *Право* и в. *Македония* – съответно от Тодор Пеев и Георги Добрович и дори с един часовник от Петър (Петруш) Шумков[70]. Със създаването си Българската екзархия отрежда средищно значение на солунската община в живота на областта. Още през август 1871 г. тя насърчава солунските българи да създадат църква и училище и да се грижат за жителите на македонските епархии, които идват в Солун, за да се оплакват от преследванията на гръцките владици[71]. През същата година отново е открито българско училище в града, което е поддържано от общината, с подкрепата на Българското читалище и Македонска дружина в Цариград[72], а също и българските манастири на Атон. Тези три организации внасят в училищната каса 500 т.л. за издръжка на учители[73].

През следващата 1872 г. Екзархията назначава за временен председател на солунската българска община поп Петър Димитров[74] от с.

---

69 Курсът на турската лира е 1 т.л. = 23 франка = 23 лева.

70 *Право*, бр. 48 от 18 май 1870 г. Публикувано и в Снегаров, *Цит. съч.,* с. 71–72; Георгиева, Тина. Руската политика и българите ..., с. 404.

71 ЦИАИ, ф. 1, а.е. 8, с. 109–110.

72 За дейността на Цариградското читалище, Благотворителното братство „Просвещение“ и Македонската дружина виж: Ванчев, Йордан. *Новобългарската просвета в Македония през Възраждането*. София, 1982, с. 61–64; Харбова, Елена. *Българското читалище в Цариград (1866–1876) и културно-националното Възраждане*. София, 2006 и цит. там извори и литература.

73 Генчев, Николай. *Цит. съч.*, с. 59.

74 Петър Димитров Воловаров (1841–1895) е ръкоположен през 1867/1868 г. за свещеник в Сяр, където се запознава и си сътрудничи със Стефан Веркович. Признава Българската екзархия, заради което е принуден да напусне Сяр и да замине първоначално за Цариград, а оттам за Солун (вероятно през 1873 г.), където до 1876 г. е енорийски свещеник, представител на Екзархията и председател на българската община. През 1877 г. е заточен заедно с екзарх Антим I в Мала Азия. Освободен е след края на Руско-турската война и заминава да учи църковно пеене в Киев. В края на живота си служи в църквата „Св. Неделя“ в София. Повече за него виж: ДА-Благоевград, ф. 370к, оп. 1, а.е. 5 и *Българската възрожденска интелигенция,* с. 197–198. За назначаването му в Солун виж: Кирил, патриарх български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1878–1885*. Т. 1. Ч. 1. София, 1969, с. 355, с. 548. Сред съвременниците си Петър Воловаров е по-известен като поп Петър, поради което го наричам така в текста.

Зарово. Това обаче не спира раздорите в нея, които освен на лични противоречия между членовете ѝ се дължат и на различните възгледи за отношенията с гърците. Ситуацията се изостря през февруари 1872 г., както е видно от заявление на българската община, Крушовския терзийски еснаф и гражданите Ташо Иован, Михаил Димев, Насти Иванов, Анастас Стоянов, Стефан Салгънджиев, Ставри Шумков и др. В него те се оплакват, че по време на служба в храма „Св. Хараламби" гръцкият епископ заплашва, че „*който се сношава с българи и признава изпратените от Българската екзархия дякони, епископи и учители, ще бъде прокълнат и верски афоресан*"[75]. Както е известно, през септември 1872 г. Вселенската патриаршия обявява Българската екзархия за схизматична и с този си акт довежда българската община до разцепление. През януари 1873 г. поради „подозрителното поведение" на някои членове се налага избор на нова община[76]. Колебанията на общинарите „дали да стане побратимяване с гърците патриаршисти" или „да не става никакво споразумение" с тях продължават повече от година, докато накрая през ноември 1873 г. второто виждане надделява[77]. Около него обаче далеч не се обединява цялото население с български етнически произход в града. Схизмата поставя на дневен ред въпроса за националната принадлежност на православното паство и така слага начало на разделението вътре в българската общност в Солун.

Българи или гърци?

В спомените си Неделя Петкова (по известна като баба Неделя), учителка в българското училище в Солун в периода 1871–1874 г., пише, че мнозина от българските общинари са едновременно „и българи, и гърци", които, за да пазят интересите си, ходят ту в българската, ту в гръцката църква и „играят на въже в общинските работи"[78]. За да разберем причините за това лутане между българската и гръцката националност трябва да се взрем в механизма, по който функционират търговските общности в града, където още от XVII–XVIII в. гръцкото градско ядро асимилира прииждащото от околността българско население[79].

---

[75] *Документи за българската история*. Т. III. София, 1940, с. 481.

[76] ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 2б.

[77] БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 2243, л. 495.

[78] Петкова, Неделя. *Спомени.* Съст.: Б. Киряков. София, 1987, с. 59, с. 71.

[79] Обобщение на причините за гърчеенето сред българите в градовете виж: Даскалов, Румен. Българо-гръцки преплитания. – В: *Преплетените истории на Балканите. Национални идеологии и езикови политики*. Т. 1. София, 2013, с. 157–247 и конкретно с. 159–171.

През този период българите търгуват чрез „гръцки“ компании, отсядат зад граница в „гръцки“ колонии и си служат с документи на гръцки език, тъй като са получили гръцко образование. Тази българо-гръцка симбиоза има своите социални измерения, които се откриват най-вече в търговските компании[80]. Не е случайно, че много български търговци предпочитат да останат част от гръцкото общество, особено в град като Солун, където са изложени на силна конкуренция. Бидейки част от по-голяма общност, те имат повече шансове да оцелеят в условията на османския пазар, където поданиците на великите сили се ползват с привилегии според системата на капитулациите, а еврейските търговци са толерирани от властта.

Комфортът, който им предоставя традиционната гръцко-българска религиозна и културна симбиоза, наред с по-силните политически и икономически позиции на гърците, логично довеждат до това български търговски фамилии да станат и останат част от гръцката общност. Някои от тях дори застават начело на гръцката общност, какъвто е случаят с богатата търговска и земевладелска солунска **фамилия Хаджилазару**. Братята Хаджилазарови (или хаджи Лазевци, както често ги наричат документите от епохата) идват в Солун от Воден и имат български етнически произход. Срещаме имената им както в списъка на основателите на солунската българска община през 1868 г., така и сред дарителите на българската църква през 1873 г. и 1881–1882 г.[81] Янис Хаджилазару дори обещава на Методий Кусевич пари за строежа на български храм в града.

В началото на 70-те години на XIX в. Янис Хаджилазару и двамата му сина Периклис и Николаос са руски поданици, а дъщеря му се жени за Васил Караконовски от Ловеч (1840–1905). Той следва медицина в Москва със стипендия на Славянския благотворителен комитет, участва в движението за самостоятелна българска църква, избран е за народен представител в Учредителното събрание на Княжество България, дълги години е лекар в руското посолство и управител на руската болница в Цариград[82]. В началото на 70-те години на XIX в. д-р В. Караконовски е на служба в руското консулство в Солун и чрез него се правят анонимни дарения за българския параклис „Св. Св. Ки-

---

[80] Иванова, Светлана. Преди да се роди българският милет. – В: *Държава и църква – църква и държава в българската история*. София, 2006, с. 163–164.

[81] Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 56; *Вести* XXI, бр. 131 от 28 юли 1911 г.

[82] Повече за него виж в: *Дейци на българската медицина и здравеопазване*. София, 1986, с. 179.

рил и Методий“. Вероятно и преди това той се отличава с дейността си в полза на българския народ, защото в писмо на дякон Павел от руското консулство в Солун до Стефан Веркович от 1867 г. е наречен „покровител на българския народ“[83]. През следващите десетилетия д-р Караконовски се явява посредник в преговорите между руски, гръцки и български дипломати и духовници в османската столица относно възможностите за постигане на българо-гръцко разбирателство[84]. Той е характеризиран от Методий Кусевич като „окото“ и „ухото“ на руския посланик в Константинопол, на когото българите съобщават това, което искат да достигне до знанието на руското посолство[85]. Очевидно д-р Караконовски е считан от сънародниците си за изцяло предан на руската кауза, което му пречи да заеме служба в княжество България. Той е принуден да обяснява на Константин Стоилов, че не е „игнатиево протеже“ и не е нужно да се боят от него, защото той иска само да е „от полза на честните и способни българи“[86].

Сватбата на д-р Караконовски с дъщерята на Янис Хаджилазару през ноември 1872 г. оставя „болезнено“ впечатление сред гръцката общност в Солун, защото литургията е отслужена едновременно от „православен патриаршески свещеник“ и „схизматичния архимандрит Иларион“ от Зографския манастир[87]. Явно е, че семейство Хаджилазару за известно време се колебае между Патриаршията и Екзархията, но в крайна сметка прави своя избор в полза на Патриаршията. Според Никола Алексиев това се дължи на страха им от схизмата[88], но не бива да се пренебрегва и желанието им да запазят позициите си в „доброто общество“ на Солун. През 1876 г. фамилията Хаджилазару има три търговски къщи – в Солун, Сяр и Лариса, а Атанас Шопов твърди, че „богатството ги е направило гърци“. Той посочва, че ако Хаджилазаровци с огромните

---

[83] *Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович*, с. 234–240.

[84] ЦДА, ф. 1907к – необработен, Доклад на гръцкия посланик в Константинопол Николаос Маврокордатос № 917 от 14.11.1895 г. до Министъра на външните работи в Атина.

[85] Кусевич, Методи. Църковно-училищното дело в Македония след войната 1877–1878. – *Сборник Солун. Издание на възпитателите и възпитаниците от солунските български гимназии*. София, 1934, с. 20–21.

[86] ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 533, л. 3–5.

[87] Σταματόπουλος, Δημήτρης. Εθνικοί ανταγωνισμοί και κοινοτική ανασυγκρότηση: η ενδοκοινοτική σύγκρουση στη Θεσσαλονίκη (1872–1874) και η σύνταξη του πρώτου κοινοτικού κανονισμού. – *Τα Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 1998/10, σ. 90–91.

[88] Алексиев, Никола. Как бе създадена българската гимназия в Солун и дейците след 1869 г. – *Мир*, бр. 11022 и бр. 11023, 17 и 19 април 1937, с. 1–2, http://www.promacedonia.org/cm/cm_33b.html – 5.08.2019 г.

си богатства и с голямото си влияние бяха заявили, че са българи, началото на българското възраждане в Солун би започнало много по-рано, а българите в Солун щяха да са много повече и много по-силни[89]. Верността на мнението му се потвърждава от дописка във в. *Македония*, според която българите се питат защо „*ако беше нещо добро българското, братята хаджи Лазевци като чисти българи и толкоз умни… не се намешат в тази работа*“. Видимо е, че примерът на тази богата фамилия разколебава и без това силно повлияното от гърцизма население с български етнически произход в Солун.

Именно отказът на фамилията Хаджилазару от националността им, доказан с избирането на Янис Хаджилазару за настоятел на гръцките училища, а на сина му за председател на гръцкото дружество в Солун, кара братя Паунчеви през септември 1873 г. да възкликнат, че с такива сънародници българите не се нуждаят от гонители на националността си[90]. Няколко десетилетия по-късно, в началото на XX в., Стефан Салгънджиев пише в спомените си, че ако Янис Хаджилазару от Воден и други проявяват все още българската си народност, то децата им вече „*не искат и дума да чуят за нея*“. Действително Периклис Хаджилазару се жени за американка и става почетен американски вицеконсул в Солун, като при това запазва руското си поданство[91]. Той пръв започва да събира и изпраща на американската легация в Цариград информация за Априлското въстание (1876) и разяснява, че „състоянието на гражданска война“ в България е провокирано от отношението на местната власт към християнското население[92]. Независимо от това дали тези му действия са провокирани от българския му произход или от християнската му вяра, в периода 1892–1901 г. всички членовете на фамилията вече се отъждествяват с гърцизма. Те дори предлагат на гръцката държава да създаде банка, която да субсидира покупката на земи в европейските вилаети на Османската империя и да ги насели с гърци, защото считат тази мярка за по-резултатна от опитите за промяната на чувствата на „българофоните“[93].

Подобна и също толкова показателна за силното гръцко влияние сред православното население в Солун е семейната история на **рода**

---

89 Шопов, Атанас. Материяли за българското възраждане в Македония…, с. 441–442.

90 БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 2243, л. 493.

91 FO 195/2298, p. 20.

92 Илчев, Иван, Пламен Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX в.)*. София, 2003, с. 143.

93 Καράβας, Σπύρος. *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία (1880–1909)*. Αθήνα, 2010, σ. 135–141.

Динкови, по-известни в България като Държиловци по името на родното им село Държилово, Воденско[94]. Братята Киряк и Константин Държилович участват в гръцкото въстание 1821–1829 г. и след това завършват средното си образование в Атина[95]. Според някои български източници Константин Държилович учи в Мелник[96]. Известно е, че Киряк Държилович следва във Философския факултет на Атинския университет, където през 1848 г. подписва писмо в подкрепа на проф. Теодорос Манусис, обвинен, че се е подиграл с името на Христос[97]. През 1850 г. братята се заселват в Солун и вероятно почти веднага отварят своя книжарница в града[98]. В Солун те започват да учат книжовен български език и стават абонати на издавания от Георги Раковски вестник *Дунавски лебед*, на вестник *България*, на списание *Български книжици* и др.[99]

Няма съмнение нито в българския етнически произход на братята Държилович, нито в българското им самосъзнание. В дописка от 15.10.1860 г. Киряк Държилович споделя: *„Голяма жалост чувствам, че не познавам български писмен език, ако и да съм чист българин“*[100]. В откритата от него печатница са отпечатани 12 книги на гръцки и 2 на български език с гръцки букви – *Канонаме за селата в Битолску* (1851) и *Кониково евангелие* (1852). Второто представлява превод на неделно евангелие, отпечатано на български език с гръцки букви. Скорошни из-

---

94 Биографични сведения и библиография за братята Киряк и Константин Държилович виж в: *Българска възрожденска интелигенция*, с. 231.

95 Παπαστάθης, Χαράλαμπος. Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης. – *Μακεδονικά*, 1968/8, σ. 252.

96 Кънчов, Васил. *Избрани произведения*. Т. 1. София, 1970, с. 141.

97 Vakali, Anna. A Christian printer on trial in the Tanzimat council of Selanik, early 1850s: Kiriakos Darzilovitis and his seditious books. – *Cibannüta*. Tarih ve Coğrafya Araştirmalari Dergisi Sayi I/2 – Aralik 2015, p. 25.

98 Според гръцки изследователи е възможно Константин Държилович да е псалт. Виж: Αναστασιάδης, Γεώργιος, Ευάγγελος Χεκίμογλου. *Δημήτριος Γ. Δίγκας (1876–1974). Η ζωή και το έργο του πρώτου Μακεδόνα Υπουργού*. Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 17. Според Коста Църнушанов Константин бил виден търговец от Солун. Виж: ЦДА, ф. 2069 к, оп. 1, а.е. 99 – беседа, държана на 29 октомври 1985 г. на тема „Българското възрожденски семейство Държилови от Воден“. Тази информация се съдържа и у Кънчов, Васил. *Цит. съч.* Т. 1, с. 141.

99 Стоянов, Маньо. *Българска възрожденска книжнина*. Т. 1. София, 1957–1959.

100 *Дунавски лебед*, бр. 9 от 8 ноември 1860 г.

следвания доказаха, че книгата е преписана от Павел Божигробски, но е преведена на български език от Натанаил Охридски[101].

Основната издателска дейност на Киряк Държилович са учебниците за гръцките училища в града. Заради дейността си още през 1851 г. той е съден от османските власти по обвинения, че има гръцки паспорт, че няма лиценз за книжарницата си и че разпространява в нея бунтарски книги[102]. Макар да е оправдан по тези обвинения, в крайна сметка заради подкрепата, която оказва на българите от Кукуш в борбата им за български епископ, печатницата му е затворена през 1860 г. и само книжарницата му остава да функционира до смъртта му през 1877 г.[103] Перипетиите на Киряк Държилович ясно показват, че лоялността към властта в османския Солун означава и лоялност към митрополитите на Вселенската патриаршия, а нейната липса се наказва много строго.

Син на Константин Държилович и Велика е известният български просветител Георги Константинов Динков – Динката (1838–1876)[104]. Той получава началното си образование в гръцко училище в Солун, а по-късно учи в богословското училище в Халки. По инициатива на руския консул във Варна Александър Рачински, който през 1857 г. посещава Солун, Георги Динков е изпратен като стипендиант в Смоленск, Русия. Без да довърши образованието си, той се завръща в Османската империя и първоначално става секретар на Стефан Богориди, а по-късно се заема с откриването на български училища в различни села и градове на Ма-

---

[101] За заслугите на Натанаил Охридски виж: Банев, Генчо. За автора на *Кониковското евангелие*. Нови данни за книжовника Натанаил Зографски, митрополит Охридско-Пловдивски. – В: *Зографски съборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи*. Ред. Д. Пеев. Света гора, 2019, с. 549–587. За Кониково евангелие виж: Иванов, Йордан. *Цит. съч.*, с. 181–183, където е публикувана и заглавната му страница. За Павел Божигробски, който в периода 1850–1866 г. пребивава в йерусалимския метох в Солун и „има голямо влияние сред българската общност в града“, виж: Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Η σχέση των εκπαιδευτηρίων της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος Θεσσαλονίκης…, σ. 156.

[102] Подробно за съдебното дело и за аргументите, които Киряк Държилович използва, за да се измъкне от съдебното преследване виж: Vakali, Anna. A Christian printer…, p. 23–38.

[103] *Дунавски лебед*, бр. 9 от 8 ноември 1860 г.

[104] Сведенията за живота и делото му са обобщени от Димитър Райков (*Историческата съдба на македонските българи. Свидетелства за българското възраждане в Македония*. София, 1997, с. 280–302), който има и художествена книга за него. Виж: Райков, Димитър. *Първият учител: Документален разказ за Георги Константинов Динков – Динката*. София, 1981. Документи от Г. Динков са публикувани в: Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 203–228; Христов, Христо. Градиво за биографията на Георги К. Динков. – *ГСУ, ФИФ*, 58, 1965/3, с. 131–165.

кедония. Всички достигнали до нас писмени материали на Г. Динков не оставят никакво съмнение, че той не просто има българско национално самосъзнание, но е и пламенен български патриот. Тези му убеждения, подкрепени от активна пробългарска дейност, довеждат до острия му конфликт с гръцкия консул в Солун Атанасиос Маталас и с гръцки духовници в областта. Заради убежденията си Г. Динков четири пъти лежи в затвора и веднъж е жестоко пребит. В края на 1874 г. той се установява в Атина, където скоро след това умира[105].

Няма никакво съмнение, че фамилията Държиловци има изключителни заслуги за разпространението на българската национална идея не само в Солун, но и в областта. Такова е мнението и на българското правителство, което в началото на 80-те години на XIX в. отпуска пожизнена пенсия на Константин Държилович[106]. През 1882 г. Екзархията също се обръща към Кузман Шапкарев с молба да ѝ изпрати *„подробни и точни сведения за деятелността и народните услуги на Константин Динков, на покойния му син Георги и дъщеря му“*[107]. К. Шапкарев очевидно също потвърждава заслугите на рода, защото до смъртта си през 1890 г. Константин Държилович получава тази пенсия.

Въпреки това внукът на Константин Държилович, син на Георги Константинов Динков, Димитрис Динкас не само има гръцко национално съзнание, но е сред най-известните представители на гръцката общност в града. Той завършва гръцка гимназия в Солун и право в Атинския университет, става адвокат в Солун, където се занимава с различни дела, включително и със защита на гръцката кауза в развихрилата се между българи и гърци борба. В периода 1908–1912 г. Димитрис Динкас е гръцки депутат от серски санджак в Османския парламент, а от 1915 г. – депутат в гръцкия парламент. Като министър в правителствата на Е. Венизелос той допринася съществено за откриването на гръцки училища в Македония[108].

За тази метаморфоза роля изиграва девойката Евка, за която Георги Динков се жени. За нея той пише, че е с български произход – майка ѝ била българка от Демир Хисар, а по бащина линия била „полубългарка, но напълно погърчена“. Евка има гръцко образование и когато се запознава с Георги не знае нито писмено, нито говоримо български език. Явно това не е добре прието от българите в Солун, защото Г. Динков пише на

[105] Според А. Шопов Г. Динков се прибира, за да умре в Солун. Виж: Шопов, Атанас. *Материяли за българското възраждане*, с. 447.

[106] *Пак там*, с. 447.

[107] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 264, л. 31.

[108] Изцяло на живота на Димитриос Динкас, но без да се споменават българските корени на рода му, е посветена книгата Αναστασιάδης Γεώργιος, Ευάγγελος Χεκίμογλου. *’Ο.π.*

Стефан Веркович, че ѝ е поставил условие да се венчаят, след като тя се отрече от гърцизма и научи български език. Нещо повече – според него Евка писмено е обещала всичко това, а също да няма „*никое право връс чедата, нито нейните роднини връс нея, или връс стоката ѝ*“[109]. Евка действително научава български език и няколко години го преподава на момичета в с. Загоричане. Тя обаче не изпълнява другата част от обета си.

След смъртта на съпруга си Георги Динков Евка, която вече се нарича Евдокия, се връща в Солун и приема помощта на брат си Константинос Алексиадис за отглеждането на сина си. Константинос Алексиадис е част от най-твърдото гръцко ядро в града – епитроп на църквата „Панагуда“, главен счетоводител на Солунската гръцка митрополия и главен секретар на благотворителното мъжко общество[110]. Метаморфозата на сина на Георги Динков към гръцка идентичност не става без съдействието на рода Държиловци, които подкрепят финансово следването му в Атина. През 1897 г. Константин Държилович продава къщата си, която се намира зад църквата „Св. София“, за да може внукът Димитрис Динкас да запише право в Атинския университет[111].

С гръцката общност се отъждествява и **семейство Герасиму,** което в периода 1869–1870 г. е сред двигателите на българските инициативи в Солун. Според гръцки източници този търговски род води произхода си от капитан Герасимос от Кефалония, който търгува със собствена платноходка, но под английски флаг[112]. Според Стефан Салгънджиев обаче Константин Герасимов е от Охрид и също като Янис Хаджилазару има български етнически произход[113]. По думите на самия Константинос Герасиму сред гърците в Солун той минава за „българеещ се“, което го вкарва в конфликти с тях[114]. Синът му Анестис, макар „заради професията“ си да приема да участва в българското дело в града, никак не е доволен от „българеенето“ на своите търговски партньори и покровители[115]. Той многократно пише на братя Робеви, че бързо може да направи от Димитър Робев „*горд грък*“, а от брат му Никола, ако не грък, „*то поне да не се показва пред света като българеещ се* (βουγαριστής)“[116]. Младият Ге-

[109] Христов, Христо. *Цит. съч.*, с. 161.
[110] Αναστασιάδης Γεώργιος, Ευάγγελος Χεκίμογλου. *Ό.π.*, σ. 18.
[111] *Пак там*, с. 23.
[112] Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. 2/Ι, Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 274.
[113] Салгънджиев, Стефан. *Цит. съч.,* с. 19.
[114] БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 595, л. 260, л. 263.
[115] БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 591, л. 122, л. 124.
[116] Пак там, л. 44, л. 325.

расиму обвинява Димитър Робев, че си е сменил националността и се е отметнал от бащиното дело за издигане на семейството и на гръцкия език. Въпреки това той защитава интересите на братя Робеви пред властите при възникналите през следващите години българо-гръцки спорове за църкви и училища. Себе си Анестис счита за истински грък и за искрен приятел на българите, които обаче възприема като част от гръцката общност[117]. След 1870 г. фамилията Герасиму несъмнено се отъждествява напълно с гръцката идея и вероятно дори си измисля гръцка родова история.

Не липсват и примери за точно противоположно решение, какъвто е случаят с **рода Паунчеви**, които също произхождат от Охрид. В кореспонденцията си с братя Робеви те се декларират като пламенни български патриоти, без да забравят да засвидетелстват и верността си към султана. Двете фамилии са сродени чрез женитбата на Иван Григоров Паунчев за дъщерята на д-р Константин Робев. В Солун братя Паунчеви, освен че са посредници на фамилията Робеви в търговията им с фиде, бубено семе, захар, масла и кожи, са активни организатори на българската община и училище в града. Начело на българската национална дейност е Димитър Паунчев (известен още и като Δημήτριος Παγωνίδης), приятел на Димитър Миладинов, изпратен на заточение на Света гора заради демонстрация срещу патриаршеския митрополит Дионисий[118]. Впечатление прави твърдата позиция на братя Паунчеви към гърците и Вселенската патриаршия. Те са привърженици на радикални действия за решаване на българския църковен въпрос и още през 1869 г. в писмата си, написани на гръцки език, защитават необходимостта от борба срещу „фанариотското робство“[119].

След като Вселенската патриаршия обявява Българската екзархия за схизматична, родът Паунчеви се присъединява към лагера на тези, които смятат, че този акт дава на българите право на всякакъв отговор и се обявяват против каквото и да е споразумение с патриаршистите[120]. Както и в случая с Киряк Държилович, твърдата антигръцка позиция на Паунчеви в българо-гръцкия църковен спор създава проблеми на семейството, което в началото на 80-те години е разорено. Според секретаря на Българската екзархия Добри(е) Ганчев[121] по това време жената на Паунчев, която живее в гръцка махала на Солун, води дела за имотите

---

[117] Пак там, л. 131.

[118] Подробно за Димитър Паунчев виж: Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 81, с. 256–264; Шапкарев, Кузман. *Цит. съч.*, с. 54.

[119] БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 2243, л. 400, л. 437, л. 442.

[120] Пак там, л. 495.

[121] В документацията името се среща като Добре Ганчев и така е наречен учреденият от него дарителски фонд, а в литературата по-често се използва името Добри Ганчев.

на фамилията и постоянно кълне гърците[122]. Българското просветно министерство очевидно оценява заслугите на рода за българската кауза и отпуска помощ от 2200 лв. на Иван Н. Паунчев, за да следва медицина в Женева и Виена[123].

Стабилизиране и укрепване на българската общност

Писмата на братя Паунчеви до братя Робеви са показателни за ролята на икономическия фактор при вземане на решения, свързани с националността. В едно от тях директно се изтъква, че от заплатата на учителя зависи дали той ще „*отхвърли силното гърчеене и ще се върне към бащините чувства*“[124]. Преди обявяване на схизмата, когато някои по-богати и изтъкнати фамилии в Солун подкрепят българската идея, са направени и първите постъпки за българска църква в града. Първоначално идеята е българите да получат една от гръцките църкви, а когато се разбира, че това е невъзможно, е решено да се построи български храм и училище към него. През май 1871 г. братя Паунчеви съобщават, че българската общност е закупила място, на което предлагат „*да се построи църква и училища за момчета и момичета, защото съществуващото училище е под наем*“. Поради липса на средства обаче те се обръщат за финансова подкрепа към отделни личности, български общини, дружества и към българското братство „Напредък“ във Виена, уповавайки се на техния патриотизъм[125]. Това начинание няма успех, но поради липса на данни можем само да гадаем дали осуетяването му е резултат от отдръпването на някои български родове след провъзгласяване на схизмата или на други причини.

Все пак българите в Солун се сдобиват със свой храм, макар и две години по-късно. Повод за това дава честването на деня на Св. Св. Кирил и Методий през 1873 г., който по традиция от 1868 г. се отбелязва с литургия на църковнославянски в някоя от гръцките църкви в града. Според в. *Право* през 1873 г. обаче гръцките първенци изрично настояват в службата на църковнославянски в църквата „Св. Мина“ да не се споменава името на българския екзарх Антим, екзархийският поп Петър да не е съслужител в литургията и учителят в българското училище да не държи реч. Българите приемат тези условия, за да не дразнят гърците, а и защото решават, че „сам Бог знае чий тамян се кади“ в църквата.

---

122 Билярски, Цочо. *Виновниците за погрома на България през 1913 година. Из живота и делото на Старозагорския митрополит Методий Кусевич*. София, 2010, с. 122–123.

123 Руменов, Владимир. Българите в Македония под гръцка власт. – *МПр*, 1941/ 4, с. 55–96.

124 БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 2243, л. 400.

125 Пак там, л. 467–468.

Вечернята на 10 май, както и литургията на 11 май, минават успешно – двама свещеници с български произход, които от 5–6 месеца посещават българското начално училище в града, „четат доста свободно по славянски“, поп Петър пее отлично, а руският консул, който присъства на сутрешната литургия и мнозина от „нашите събратя гърци“ поздравяват българите с празника им. След това в пълното с хора българско начално училище „Св. Св. Кирил и Методий“ поп Петър извършва водосвет, учениците пеят песни, а учителят Михаил Буботинов държи сказка, дълга цял час[126]. Иван Маджаров в спомените си не съобщава за „политическите“ претенции към българите, макар да отбелязва, че поводът за скандала е именно фактът, че литургията е на църковнославянски език. Според него епитропът на църквата „Св. Мина“ иска възнаграждение, *„за където се отслужи божествена литургия в тая черква, по случай народния празник. Тая именно претенция за възнаграждение, смути българското общество, макар и малко през онова време в Солун, и то се принуди да се снабди с молебен дом“*[127].

Трудно е да се прецени кой от двата разказа е по-правдив, а следователно и кой е водещият мотив за решението да се направи български храм в града – дали националният, или икономическият, или емоционалният. Факт е, че именно след празника на славянските първоучители през 1873 г. солунската българска община предприема действия за откриване на български параклис „Св. Св. Кирил и Методий“ в града. Според сведенията на Иван Маджаров сградата му е закупена с дарения, сред които се открояват направените от монах Аверкий, управител на Зографския метох в Солун, от Насте Стоянов[128], братя Шумкови и братя

---

126 *Право* от 25 май 1873 г.

127 Спространов, Евтим. Първата българска черкова в Солун. – *Славянски глас*, 1907/2, с. 74–79.

128 Атанас (Насте) Стоянов (1840–1915) напуска през 1865 г. родния си град Крушево и се заселва в Солун, където активно подкрепя българското дело – участва в закупуването на сградата на храма „Св. Св. Кирил и Методий“ (1873), която е записана на негово име; подписва от името на Солунската община мемоар до великите сили с искане за прилагане на Санстефанския договор (1878); активен е при възстановяването на общината (1880) и подкрепя според силите си развитието на българското учебно и църковно делото. След като се връща от заточение в гр. Коня (1892), където е изпратен заради препоръката, която дава на словенския учен Ватрослав Облак, той остава настрана от общественото дело. През 1908 г. оставя къщата си за нуждите на българското основно училище в града. Подробно за него виж: Попстоилов, Антон, Насте Стоянов. – *МПр.*, 1924/1, с. 56–61, а конкретно за дарителската му дейност: *Енциклопедия „Дарителството“. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951*. Т. 2. Ред. В. Николова, Р. Стоянова. София, 2011, с. 134.

Паунчеви. Според писмо на солунската община до Българската екзархия обаче параклисът и училището делят в този момент една сграда, в която на 20 юни 1873 г., денят на Св. Наум, поп Петър отслужва първата литургия, учителят М. Буботинов държи реч, а Насте Стоянов „според силите си изпълнява певческата длъжност“[129]. На тази първа литургия присъстват едва един–двама души, но според общината 200 души са се подписали, че ще работят за разширяването на параклиса[130]. През декември 1873 г. Българската екзархия се обръща с препоръка към поп Петър да се възползва от благосклонното отношение на валията Мидхат паша и да отвори втори параклис във Вардарската махала на града[131].

По същото време, през май 1873 г., в града е създадено българско общество „Възрождение“[132]. От публикуваното от обществото обръщение до родолюбивите български общини и читалища разбираме, че българското училище, в което се „*възпитават даром български деца и от двата пола*“, се мести „*от махала в махала, в къщи под наем*“, което е причина много българчета да ходят в гръцки училища. За да противодейства на тази тенденция, дружеството иска да издигне в града църква и училище, но членовете му са малобройни и „със слаби средства“. Макар Македонска дружина в Цариград да им изпраща един учител, те смятат, че имат нужда от училище с 2–3-ма учители и от девическо училище с поне 2 учителки, поради което молят за финансова подкрепа[133]. Само месец по-късно пристигат първите помощи от братя Шулеви (2 т.л.), братя Весови от Велес (2 т.л.) и Иван Тонов от Калофер (1/2 т.л.)[134]. В приетия на 20 май 1874 г. устав на дружеството за негова цел е обявено разпространяването на образованието чрез подпомагане на бедни ученици. Основателите му плащат годишен членски внос от повече от 300 гроша, а редовните членове между 10 и 300 гроша, но тези пари не стигат дори за наема на девическото училище, което е заплашено от затваряне[135]. От 1873 г. в подкрепата за българското църковно и учебно дело в града се включва и Зографският манастир[136]. Резултатите обаче не са впечатля-

[129] *Право,* бр. 20 от 28 юли 1873 г.; *Вести*, бр. 131 от 28 юли 1911 г. Още по въпроса за изграждането на първия български храм в Солун виж: Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 89–92, с. 111–113.

[130] ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 26, заседания на Синода от 11.07.1873 г.

[131] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 6, л. 141–142.

[132] *Беломорски преглед*. Издават В. Бешевлиев, Ив. Дуйчев, Д. Яранов. Т. 1. София, 1942, с. 413–414.

[133] *Право*, бр. 8 от 7 май 1873 г.

[134] *Право*, бр. 19 от 20 юли 1873 г.

[135] *Век*, бр. 22 от 8 юни 1874 г.

[136] Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 127, 142.

ващи – през учебната 1873/1874 г. учениците в българското училище в града са едва 25, а през учебната 1874/1875 г. – 35[137].

Все пак може да се твърди, че към средата на 70-те години на XIX в. българите са не просто видима част от населението на града, но и се еманципират национално. Остава обаче открит въпросът колко от тях са склонни да заявят открито принадлежността си към българската нация. През 1873 г. като подлистник на вестник *Le Courrier d'Orient* (*Куриер на Ориента*) в Цариград излиза статистика на мъжкото населението, според която в Солун живеят 3390 българи и 2352 гърци[138]. Няма съмнение, че тази статистика, известна като „екзархийска" и представена на Цариградската конференция (1876–1877), се опира на произхода и на езика, а не на самоопределението на населението.

Много показателен е разказът на свещеник Иван Маджаров, който в началото на месец септември 1873 г. тръгва да освещава българските къщи в Солун. Според него екзархийската енория в града се състои от едва 80 къщи, но дори и в тях няма единодушие по въпроса дали са част от паството на Вселенската патриаршия или на Българската екзархия. Той среща големи затруднения в опита си да освети къщите на енориашите си, защото жените, повечето от които са гъркини или се смятат за такива, го гонят, а шайка гърчета тича след него и щом свещеникът влезе в някоя къща, започва да ругае и да вика, че схизматичен поп е влязъл в къщата. Естествено това допълнително притеснява стопанките, които се опитват да го изгонят[139].

За съвременниците е ясна разликата между семейства с български етнически произход и такива, които декларират българско национално съзнание. Например през 1874 г. П. Шумков известява в Цариград, че в града има между 500 и 600 български къщи, от които 250 подкрепят Екзархията. Средствата, които се събират от тези къщи обаче, едвам стигат за издържането на параклиса и двамата български свещеници[140]. Гърчеенето на солунските български първенци през този период се доказва и от спомените на Неделя Петкова, която посочва, че братът на Насте Стоянов се венчава в гръцка църква, а детето на Димитър Паунчев

---

[137] О., М. и Б. *Поглед върху деятелността на Българската екзархия. По повод на 25-годишния юбилей на Н. Блъжанство Български Екзарх Йосиф I.* Leipzig, 1902, с. 10.

[138] Цитирана по *Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г. София, 1995, с. 150–151.*

[139] *Вести,* бр. 131 от 28 юли 1911 г.

[140] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 6 – Протокол от заседание на Смесения съвет от 21 май 1874 г.

е кръстено в патриаршески храм[141]. Солунската община от своя страна също се оплаква на Екзархията от баба Неделя, обвинявайки я, че „прави своя партия“ и „сее раздори“ в града[142]. Очевидно липсата на заможни местни българи, които активно да подкрепят българското образование, е основната причина за постоянните раздори между общинарите и учителите, които страдат от нередовно и оскъдно заплащане.

Вероятно именно слабостта на солунските българи ги подтиква да търсят опора в католицизма. През януари 1874 г. солунската общината внася в Екзархията молба да се съединят Солунска, Кукушка и Воденска епархии в една епархия, начело с духовния пастир Нил Изворов, който в този момент вече е близък до католицизма[143]. През 1883 г. той става архиепископ и пръв апостолически наместник на българо-униатската общност в Македония. Архиепископ Нил Смоленски управлява създадения тогава Македонски апостолически викариат с център Солун с помощта на наместника си саталския епископ Лазар Младенов, заменен през 1895 г. с левкийския епископ Епифаний Шанов[144].

Екзархийският синод е възмутен от изразеното през 1874 г. желание на солунските общинари да преминат към унията и обсъжда уволнението на поп Петър. В този смисъл е и писмото на някои членове на общината, които нападат поп Петър за сътрудничеството му с епископ Нил[145].

---

[141] Петкова, Неделя. *Спомени.* Съст.: Б. Киряков. София, 1987, с. 59, 71.

[142] ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 2б, протоколи от заседанията на Синода от 18 декември 1872 г. и 5 февруари 1873 г.

[143] Нил Изворов с рождено име Никола Добрев Чешмеджиев е роден в Русе около 1823 г. През 1872 г. става настоятел на храма „Св. Стефан“ в османската столица, а една година по-късно е хиротонисан за епископ Смоленски и трябва да замине за Македония, но е отзован поради силното противодействие на Патриаршията. Официално се присъединява към католицизма през април 1874 г., но през 1895 г. се отрича от унията и се връща към Екзархията. Подробно за него виж: Елдъров, Светлозар. Дневникът на епископ Нил Изворов за пътуването му в Македония (1877–1878). – *ИДА* 1996/т. 72, с. 226–252.

[144] Подробно за униатското сред българите виж: Кирил, патриарх български. *Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век*. Т. 1 (1859–1865). София, 1962; Кирил, патриарх български, *Принос към униатството в Македония след освободителната война (1879–1895): доклади на френските консули в Солун*. София, 1968; Елдъров, Светлозар. *Униатството в съдбата на България*. София, 1994; Елдъров, Светлозар. *Католиците в България (1878–1989). Историческо изследване.* София, 2002; Заимова, Рая. Латини и българи. – В: *Представи и миражи: „чуждото“ в „своята“ литература.* Академичен кръг по сравнително литературознание, https://calic.balkansbg.eu/conferens/images-and-mirages/109-latins-and-bulgarians.html#note – 19.07.2019 г. и др.

[145] ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 2б.

Поради това в Солун с тайна мисия да проучи въпроса с католическата пропаганда и да го реши в благоприятен дух е изпратен Петко Славейков. Той бързо установява, че положението не е опасно, защото *„Солун не е още български град и не застава начело на движението, нито има влияние върху другите места и градове, за да възпроизведе или да възпре движението“*. Мнението му се потвърждава от факта, че макар официално седалището на Македонския апостолически викариат да е в Солун, то първоначално Нил Смоленски, а по-късно и наместникът му Лазар Младенов предпочитат да прекарват времето си в Кукуш, където българската униатска общност е силна. В края на февруари 1874 г. П. Славейков докладва на екзарх Антим I, че е уредил въпроса. Той не намира за правилно да се махне от града поп Петър, защото така може да се „повреди“ делото, а вместо това го убеждава да остане „под нашето знаме“[146].

Очевидно мисията на Славейков е успешна, защото само няколко месеца по-късно в Цариград пристига друго писмо от Солун, в което се твърди, че гърците са тези, които искат да махнат поп Петър от града. Самият поп Петър също изпраща писмо до Екзархията, в което настоява, че подписът му върху прошенията до униатския епископ е подправен, че никога не се е отказвал от православната си вяра и обвинява в клевета противниковата партия в Солун[147]. Явно българската община в този момент е разделена на поне два лагера, които се борят помежду си и така вредят на общото дело. Раздорите се отразяват пагубно и на материалното положение на общината, която чрез отделни свои членове започва да иска от Екзархията допълнителни средства за издръжка[148].

Въпросът с финансирането на общината, а съответно на българските учебни заведения в града е постоянна тема в кореспонденцията на всички местни дейци с Цариград и е пряко свързан с въпроса за националната еманципация на българската общност[149]. На заседание на Смесения съвет на Българската екзархия митрополит Панарет Пловдивски изрично подчертава, че въпросът със солунската община е важен за „свестяването на тамошните ни еднородци“. Съветът обсъжда необходимостта общината да се укрепи, като за целта поп Петър трябва да бъде признат от валията за български рухане-векили (общински наместник)

[146] ЦДА, ф. 989к, оп. 2, а.е. 290, л. 1–4.

[147] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 6 – Протокол от заседание на Светия синод от 10 март 1874 г.

[148] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 5 – Протокол от заседание на Смесения съвет от 21 юни 1874 г.

[149] В архива на Георги Груев (фонд 3) в отдел „Специални сбирки“ на Народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив (НБИВ – Пловдив) се съхраняват 58 писма на поп Петър (а.е. 139–197) от Солун в периода 1874–1876 г., в които основно става дума за проблеми с финансирането на българските институции в града.

и да се определи един българин в меджлиса, което е настояване и на Димитър Паунчев[150]. Въпреки това Екзархията в продължение на цяла година не предприема действия в тази посока и съветва населението да прояви малко търпение[151]. Причината за това е опасението, че искането за назначаване на български рухане-векили в Солун може да навреди на допитването сред населението в Македонските епархии за принадлежността му към Екзархията[152]. Едва в началото на април 1875 г. поп Петър представя на валията писмо и печат, които са признати от турския чиновник, а това фактически означава официално признаване на българската солунска община от властта[153]. От този момент той започва да получава от Българската екзархия и дребна издръжка (3 т.л. на месец) като председател на общината[154].

Проблемите на общността обаче остават и отново са най-видими по въпроса за финансирането на параклиса и училищата. През май 1875 г. поп Петър обобщава ситуацията в писмо до Георги Груев така: *„Трябва да знаете, че Солун от Вас зависи, ако го напуснете, ще се запусти всичко"*. Той уточнява, че общината не може да поддържа училище, а реално има нужда от 140 т.л. за заплати на учител, помощник-учител, учителка и наем на сграда[155]. Месец по-късно с друго писмо предупреждава, че ако от Цариград не изпратят пари за наем на училището, „*нашата община никак не я е срам, че не ще има българско училище в Солун*"[156]. Той многократно, макар и прикрито, заплашва, че ще е принуден да напусне поста си, ако не получи средства за издръжката си и подкрепата на централните български институции[157]. Очевидно тук става дума за добре изследвания в историографията феномен за натиск отдолу-нагоре, изразяващ се често в заплахи за напускане на местоживеенето, прилаган от различни общности в Османската империя още от XVI в.[158]

---

150 ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 5 – Протокол от заседание на Смесения съвет от 26 април 1874 г.

151 ЦИАИ, Протокол от заседание № 173 на Светия синод на Българската екзархия от 4 юни 1874 г.

152 ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 5 – Протокол № 172 от 28 юни 1874 г.

153 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 146.

154 ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 5 – Протокол от заседание на Смесения съвет от 23 март 1875 г.

155 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 152.

156 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 155.

157 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 152, а.е. 172, а.е. 183, а.е. 188.

158 По-подробно за този феномен виж: Faroqhi, Suraiya. Political activity among Ottoman taxpayers and the problem of sultanic legitimation (1570–1650). – *Journal of the Economic and Social History of Orient*, vol. XXXV , N 1 (1992), p. 1–39; *Political initiatives 'From the bottom up' in the Ottoman Empire. Halcyon Daus in Crete VII.* A symposium Held in Rethymno 9–11 January 2009. Ed. Antonis Anastasopoulos, Rethymno, 2012.

Въпреки че българските институции в Цариград са напълно наясно с този метод на натиск, те оценяват важността на Солун като център със стратегическо значение за развитието на българското дело в областта. Намиращият се през есента на 1875 г. в града Андрей Германов препоръчва на Екзархията да подкрепи Петър Димитров, защото „*от тукашната община няма надежда нищо да очаква*“[159]. А учителят Иван Шумков е още по-краен, като заявява, че солунската община ще закрие българските училища, ако от Цариград не внесат наема им. Той преценява, че това ще е много вредно за българските интереси, защото в този случай „*сърбите до 2 месеца ще отворят училище*“[160]. Явно в Цариград приемат тези съображения, защото до края на 1875 г. изпращат пари за заплати на учителя от града и на учители от съседните села, а също и за наем на солунското училище[161]. Резултатите не закъсняват – раздорите с българските семейства във Вардарската махала престават, училището се развива успешно и поп Петър дори предлага г-н Карамфилович за български кандидат за вилаетското управление (Идаре меджлис) от името на солунчани и велесчани[162].

Стабилизирането на общината обаче не успява да доведе до някакви по-съществени резултати, защото през лятото на 1876 г. солунският патриаршески митрополит Йоаким постига чрез османските власти отстраняването на председателя ѝ поп Петър от града[163]. Напрежението между българската и гръцката общност се чувства по различни поводи и ескалира от незначителни случки. Такъв е, например, въпросът с камбаната на българския параклис, подарена от руски монаси, които на празника на Св. Св. Кирил и Методий през 1875 г. заедно с руския консул присъстват на богослужение в параклиса. Според поп Петър тази камбана тежи 83 оки (около 106 кг) и звънът ѝ особено много дразни гърците в града[164].

---

159 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 66.

160 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 683.

161 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 168–178.

162 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 182–185.

163 Шумков, Иван. *Патриотически и насърчителни разкази или събуждането на българите в Македония и учебното дело от 1858–1878 г*. София, 1907, с. 451–453. В биографична бележка за поп Петър, съхранена в архива му, става дума за някакво „приключение“, след което той е принуден под заплаха за живота си да напусне Солун. Не е ясно дали поради това или поради други причини поп Петър никога повече не се връща в града, въпреки че дъщеря му се жени там през 1895 г. – В: ДА-Благоевград, ф. 370к, оп. 1, а.е. 5–7.

164 НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 150.

Противопоставянето вътре в православната общност в Солун обаче е в много по-голяма степен в ущърб на българите, които са по-малобройни, икономически по-слаби, с незначително представителство и авторитет пред местната администрация. Това обяснява постоянните им притеснения, че гърците ще постигнат от властта затваряне на българския параклис или изгонване на българския общински наместник. Показателно в този смисъл е писмо на Петър Димитров, Христо Захариев, Агапий Войнов и Я. Димитров до Георги Груев от декември 1874 г., в което те се оплакват от „интригите“ на гръцкия владика, заради които български учители и свещеници са изпращани на заточение. В писмото си те открито заявяват, че се страхуват, че ще ги сполети същата съдба, защото заптие им казва, че „*едничкият ни в Солун параклис ще се затвори от Алай бей и едничкият ни иконом поп Петър ще се запре*“[165]. Екзархията обичайно ги съветва да се осланят на османската власт и на привилегиите, които тя е дала на българската църковна институция[166]. Нейното благоволение обаче е променливо и зависимо както от личността на конкретния валия, така и от политическата конюнктура. Поради това патриаршистката общност остава силно привлекателна за българите и много семейства с български етнически произход предпочитат да останат част от нея.

Ситуацията става още по-тежка по време на Източната криза (1875–1881), когато през май 1876 г. разярена мюсюлманска тълпа убива консулите на Франция и Германия в Солун, предизвиквайки с това намесата на великите сили[167]. Размириците започват заради слуха за отвличането на българска девойка с цел нейното помюсюлманчване. Събитията ескалират мълниеносно в нажежената от политически страсти атмосфера и далеч надхвърлят въпроса за религиозната принадлежност на девойката. Едва ли можем лесно да си представим какво е да си в този момент българин в град, където дори животът на официалните представители на великите сили не е гарантиран. Епископ Нил Изворов, който от март 1877 г. до януари 1878 г. пребивава по-продължително в Солун, споменава в дневника си единични срещи с български първенци – Киряк Държилович, баба Неделя, Никола Троянов, Никола Тренов, Панайот Атанасов, Иван Маджаров, Насто [вероятно Насте Стоянов – бел. Ю.К.], Наум и Никола[168].

---

[165] НБИВ – Пловдив, ф. 3, а.е. 143.

[166] ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 5 – Протокол № 172 от 28 юни 1874 г.

[167] Подробно по въпроса виж: Градева, Росица, Синан Кунералп. Убийството на консулите в Солун, 1876 г.: българската следа. – В: *Солун и българите…*, с. 337–376 и цит. там литература.

[168] Елдъров, Светлозар. Дневникът на епископ Нил Изворов..., с. 233–247.

Още по-тежко става положението след Руско-турската война (1877–1878), когато Кузман Шапкарев открива в града само „явни външни българи“. Те пребивават в Солун у единствения тогава български ханджия Мирче Клотук (родом от Прилеп), който малко по-късно заедно с още трима българи (Никола Бъчваров, Димитри Влаха и Коста Манук) е изпратен на заточение[169]. Тези явни българи според него се броят на пръсти, а и между тях някои са започнали да говорят на гръцки и в домовете си[170]. Това сведение на К. Шапкарев съвсем ясно предава основната разграничителна линия между българите в града. До края на 70-те години на XIX в. те се делят на „явни външни“, т.е. от околността, сред които гръцкото влияние е още слабо и „скрити вътрешни“, дошли и установили се по-отдавна в Солун.

Преди Източната криза българите стават видима част от населението на пристанищния град и се еманципират национално. Те основават своя община, която след създаването на Българската екзархия е призната от властта и поддържа в града две начални училища – едното при българския параклис, а другото във Вардарската махала – с общо трима учители. В този процес значими са заслугите на Зографското братство, чиито представители, макар и дистанцирано, участват в културното развитие на българската общност и в различните ѝ образователни и религиозни прояви. Солунчани пък виждат в светогорския манастир свой духовен център и търсят подкрепата на зографските братя за своите начинания в областта на учебното дело и издателската дейност[171].

Въпреки направените успешни стъпки за национална еманципация на българите в града много български търговци предпочитат да останат част от гръцкото общество. Освен на опасения от политически преследвания това се дължи и на икономически причини. Бидейки част от по-голяма общност, българите имат повече шансове да оцелеят в условията на османския пазар, където поданиците на великите сили се ползват с привилегии според системата на капитулациите, а еврейските търговци са толерирани от властта. Комфортът, който им предоставя традиционната гръцко-българска религиозна и културна симбиоза, наред с по-силните политически и икономически позиции на гърците, логично довеждат до това част от българските търговски фамилии да станат и останат част от гръцката общност. Това действа деморализиращо на мнозинството от по-бедните им сънародници и обяснява слабостта на българските об-

[169] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 47, л. 37.

[170] Шапкарев, Кузман. *Цит. съч.*, с. 328.

[171] Подробно виж: Данова, Надя. Зографската обител..., с. 47.

разователни и църковни институции, които се нуждаят от екзархийска подкрепа, за да функционират. Ситуацията се променя със засилването на миграционните и урбанизационни процеси през последната четвърт на XIX в., когато много българи от близките села и вътрешността на страната се установяват в Солун.

1.2. Брой и социална структура на българското население

Според Майкъл Паларе през 80-те и 90-те години на XIX в., като резултат от започнали значително по-рано процеси, в градовете на османска Македония се съсредоточава около 27 % от населението. Той отдава това на три основни причини: миграционното стопанство на планинските райони; засиления приток на население от низините поради несигурния живот в селата; настаняване на мюсюлмански преселници от областите, в които са създадени националните балкански държави или са преминали към Австро-Унгария[172]. Миграционните вълни към Солун в голяма степен са доказателство за тази констатация. Освен поради посочените причини много българи се заселват в града, привлечени от икономическите възможности, които той им предоставя или в резултат на преследване.

Заселване и данни за броя на българите в Солун

Сред причините, довели до преселването на българи от вътрешността на Македония към Солун, на първо място трябва да се открояят политическите катаклизми. През първата половина на XIX в. това са сблъсъците между силните местни аяни и централната власт, междуособиците между Мустафа паша Шкодренски и Али паша Янински, между гърците, воюващи за своята независимост и османските власти и др. Не трябва да се подценява и засиленият албански натиск, който изтласква част от българското население от смесените райони на Западна Македония. Такъв е, например, случаят с Алекси Богданов, строител от Дебърското село Радоеща, който със семейството си се преселва в Солун, след като албанци се опитват да отвлекат най-малкото му дете – Богдан[173]. Не липсват и локални причини за изселванията, като например двете епидемии на холера, които вълнуват в Дебър през 1810 и 1816 г.[174]

---

[172] Паларе, Майкъл. *Балканските икономики 1800–1914. Еволюция без развитие.* София, 2007, с. 365–366.

[173] Разговор с внучката на Богдан – г-жа Люба Алексиева, на 12 юни 2019 г.

[174] Стаматов, Стефан. *Град Дебър и неговото основаване*. София, 1938.

След създаването на балканските национални държави османски бежанци от откъснатите територии търсят спасение в Османската империя и също изтласкват българско население. К. Шапкарев предава ясно настроението: „*Тогава беше обща паника за българите в Македония, а особено за солунските и страшен всеобщ трепет беше обзел всички по-видни българи*“, някои от които *„по с време избягаха в България“*[175]. Страхът е сериозна причина цели български родове да търсят сигурност и в Солун, където пред очите на чуждите консули, насилията срещу християнското население са по-малко. През 1882 г. Царевна Миладинова успокоява своята приятелка Кица Хаджиденкова, че в Солун човек не усеща, че „живее в турско“[176]. И все пак цели пет години след края на Руско-турската война (1877–1878) първенци се оплакват на руския консул в града, че български свещеници и търговци заради обикновени клевети са хвърляни в затворите. Те молят консула за закрила и добавят, че „*от тия явни грабежи нашите търговци изпаднаха, духът им се уби и у всички се яви едно мрачно и безнадеждно отчаяние*“[177].

Освен политическите катаклизми и свързани с тях проблеми със сигурността, много са и икономическите фактори, които довеждат до преселване на българи в Солун. На първо място сред тях трябва да се посочи традиционното гурбетчийство на населението от Западна Македония. Именно на гурбет, първоначално за няколко месеца или за няколко години, идват част от заселилите се в Солун дебърлии, които впоследствие остават постоянно в града. Тяхната трудова мобилност е традиционна за региона и се смята, че казите Дебър и Тетово са най-старият център, „излъчващ“ ежегодно вълни от мъже гурбетчии[178]. Дебърлии са основно занаятчии и специално строители, чиито строителни умения са добре известни не само в Солун, но и из целите Балкани. Характерна черта на тяхната трудова мобилност е, че запазва традиционна организация, основаваща се на принципа на родството. Те избират майстор, калфа и чираци най-често сред мъжете в рода и по-рядко в селото. Така, организирани въз основа на роднински или местни общности, тези групи от гурбетчии запазват диалектите си и създават собствена субкултура в градовете, където работят (Истанбул, Солун, Белград и София).

---

[175] Шапкарев, Кузман. *Цит. съч.*, с. 300.

[176] Миладинова-Алексиева, Царевна. *Епоха, земя и хора. Из българското минало*. София, 1939, с. 18.

[177] ЦДА, ф. 176к, оп.1, а.е. 134, л. 17–20.

[178] Сред тях са т.нар. мияци – пастирско население на Реканска област, която се намира североизточно от гр. Дебър. Подробно за тях виж: Трайчев, Георги. *Книга за мияците (историко-географски очерк)*, София, 1941.

Характерна особеност на тези общности е, че те се придържат стриктно към местната културна традиция. Сред мияците от Западна Македония, например, сватби се правят само веднъж в годината, когато младите мъже се връщат по домовете си в деня на селския църковен празник[179]. Именно това дава основание на А. Шопов да смята, че българите от Дебърско са „най-твърдо характерните македонци", които дълго време запазват езика и народността си. Той подчертава, че това се дължи на факта, че те се преселват в Солун по няколко семейства, общуват основно помежду си и имат обичай да си водят булките вкъщи, поради което не се женят за гъркини[180].

Изключителното географско положение на Солун изиграва решаваща роля в превръщането му в притегателен център за населението от вътрешността на европейските вилаети на империята. Солунският пазар и пристанище са сред основните причини градът непрекъснато да се пълни с търговци от цяла Македония. Някои от тях откриват там кантори, за да може по-лесно да развиват търговската си дейност. За заселването на български търговци от провинцията в Солун роля изиграва и промяната през втората половина на XIX в. в традиционните търговски пътища и поминък. Такъв е случаят с търговията със селскостопански продукти, които търговците от гр. Велес пренасят със салове по р. Вардар до Солун. С откриването на железопътната линия Солун – Скопие – Митровица (1874) обаче тази търговия замира напълно, защото селяните от провинцията изкарват сами продуктите си на гарите. Тенденцията продължава и през следващите години, когато се откриват железопътните линии, свързващи Солун с Битоля (1894) и с Дедеагач (1906). Промяната на традиционните пътни артерии е един от факторите, благоприятстващи бързия приток на население в пристанищния град.

Създаването на националните балкански държави откъсва традиционни пазари за земеделската продукция от Македония и увеличава цената ѝ заради различните вносни, износни и транзитни мита[181]. Към средата на века традиционни занаяти като абаджийството са изложени на силната конкуренция на по-евтините фабрични стоки, внасяни от Англия и Франция. В малките градски центрове на областта поминъкът е

---

[179] Подробно за гурбетчийството на Балканите виж: Hristov, Petko. The Balkan *Gurbet*: Traditional Patterns and New Trends. – In: *Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, Ed. H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, R. van Boeschoten. Springer, 2015, p. 30–46.

[180] Шопов, Атанас. Материяли за българското възраждане..., с. 440–441.

[181] Кънчов, Васил. Сегашното и недавното минало на град Велес. – *СБКД*, 1892/ кн. 39, с. 343–376.

недостатъчен: занаятчиите се разоряват, търговията е слаба, а обработката на земя е несигурен източник на препитание. Всичко това засилва урбанизационните процеси и подтиква българското население да търси сезонна или постоянна работа далеч от родните си места. Урбанизацията продължава със засилени темпове и само в периода 1885–1905 г. градът увеличава населението си с 1/3 – през 1885 г. той има 85 000 жители, през 1900 г. – 115 000, а през 1905 г. – 135 000[182].

Трябва да се има предвид относителността на данните за броя на населението в Солун, защото те зависят и от това колко и кои райони на града се включват в изчисленията. От втората половина на XIX в. около Солун се оформят нови квартали, които след разрушаването на крепостните стени стават част от него. Новодошло население продължава да се заселва на изток и запад от стария град, образувайки така една широка периферия, тясно свързана с града. Този процес е видим още в османското преброяване от 1883 г., според което в рамките на крепостната стена, заедно с нахиите Каламария (източната част) и Вардар (в западната част), живеят 125 000 души. От тях вътре в крепостната стена в 77 квартала живеят 87 000 души, от които 51 % са евреи, 28 % са мюсюлмани, 17 % са гърци, 2 % са българи и 2 % са други[183]. Едновременно с това не трябва да се пренебрегва и фактът, че българско население от близките земеделски райони ежедневно пълни солунския пазар. Според спомените на Петър Колищърков българи държат всички мандри в околността на града и са единствените доставчици на млечни произведения[184].

В годините непосредствено след Руско-турската война (1877–1878) много българи все още се боят да декларират националността си. През 1881 г. секретарят на Българската екзархия Добри(е) Ганчев отбелязва, че учениците в българското училище в града са само 20–30, основно деца на дюлгери, пришълци от Дебър и Охридско, които държат в свои ръце строителството в града[185]. В края на 1882 г. екзарх Йосиф I в писмо до Министерството на външните работи и изповеданията на Княжество

[182] Καραδήμου–Γερολύμπου, Αλέκα. Πόλεις και πολεοδομία. – In: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές*. Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, τ. Α1. Αθήνα, 1999, σ. 238; Кънчов, Васил. *Македония – етнография и статистика*. София, 1996, с. 140.

[183] Μέγας, Γιάννης. *Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, 1912–1913*. Θεσσαλονίκη, 2011.

[184] ДА-Пловдив, ф. 2042, оп. 1, а.е. 12, л. 5.

[185] Билярски, Цочо. *Цит. съч.*, 122–123. Д. Ганчев твърди, че българската община е призната от местната власт, но това не се потвърждава от други източници. Например неговият спътник Божил Райнов казва, че когато отишли в Солун, българската община „не бе още съживена и призната от властта“ и хората се страхували от властите. Виж: Райнов, Божил. *Преди половин век. Обществена и просветна дейност на солунските българи през 1881–1883*. София, 1934, с. 20.

България съобщава, че макар българите да преобладават в южните части на Македония, то главните, а даже и второстепенните центрове на Солунски вилает, са „изцяло под влиянието на гърци и гъркомани“ и в Солун могат да се преброят едва около 200 български фамилии[186]. Приблизително толкова – 1117 души преброяват и османските статистики от 80-те години на XIX в.[187]

Постепенно обаче с увеличаване на броя на българското население и с развитието на българските образователни институции в града се увеличават и хората, които открито заявяват българската си национална принадлежност. Най-видим е този процес по нарастване броя на децата в основните училища и броя на учениците от Солун в българските гимназии в града. Георги Кандиларов твърди, че през учебната 1884/1885 г. 1/7 от учениците (20 от общо 144 деца) в двете солунските начални училища са родени в Солун, макар 123 от тях да живеят в града. Почти толкова деца са родени във Велес (19), а големи групи ученици са от семейства на преселници от Кукуш (13), Ениджe Вардар (6) и други по-малки населени места[188]. В края на периода обаче картината в образцовото начално училище е напълно различна. Сред учениците, родени между 1901 и 1904 г., едва 1/4 не са раждани в Солун, но и те живеят в него. През последната учебна 1912/1913 г. само 12 от общо 57 ученици в същото училище не са родени в града[189]. Това показва, че през третата четвърт на XIX в. вече има трайно установени български семейства в централните райони на града, но и нови заселници продължават да се установяват там.

Същата тенденция е видима и по отношение на семействата в западната и източната части на града. В началото на XX в. във *Вардарската махала* към петдесетте и девет български семейства, които живеят вътре в крепостните стени, се прибавят още шестдесет и шест очевидно нови преселнически семейства, които са настанени извън стените. Няма съмнение, че всички те са по-ранни или по-късни заселници, защото едва 30 от тях имат къщи, от които само 6 са вътре в калето. Евтим Спространов съобщава, че родителите на децата, които посещават българското учили-

---

186 Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Българите в Македония и Тракия 1879–1912. Нови документи. Екзарх Български Йосиф I. Писма и доклади*. София, 1994, с. 29–33.

187 Karpat, Kemal. *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985, p. 134.

188 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66, с. 124–125.

189 Εθνική βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (ΕΒΕ-ΤΧΟ), Εξαρχία, κουτί 3/1.

ще във *Вардарската махала,* са преселници на първо място от Кукуш, а на второ – от солунските села. В най-източната част на града започва да се създава кварталът *Пирги*, в който се заселват основно работници и замогнали се представители на търговската прослойка[190]. За българските заселници в източния квартал *Пирги*[191] се знае, че те са основно от Дебърско, Струмица, Костурско, Куфалово, Щип, Тетово, Велес. В края на XIX в. те са общо 178 семейства, от които 132 са екзархисти и 46 са патриаршисти[192].

Увеличаването на българите в Солун е видимо и по промяната в състава на учениците в българските гимназии в града. През 1889 г. Константин Кондов описва съучениците си в Българската мъжка гимназия като *„русокоси и стройни планинци (мияци) от Дебърско; пламенни бързаци от Охридско, Битолско, Прилепско; несломими в борбите овчеполци от Щипско, Кумановско и Кочанско; ручени вардарци от Тетовско, Скопско, Велешко, Тиквешко; упорити и твърди българи от Кукушко, Енидже-Вардарско, Воденско и Костурско; мълчаливи и скромни мървации от Серско, Драмско и Неврокопско и непокорни постурмци, жители на дивния Пирин и гористия Малеж“*[193]. Неговият разказ се потвърждава в средата на 90-те години на XIX в., когато директорът на мъжката гимназия Михаил Сарафов уведомява Иван Ев. Гешов, че сред учениците в гимназията солунчаните са съвсем малко[194].

Картината обаче започва да се променя в самото начало на XX в. Тогава повечето ученици в първите два класа са вече приходящи – живеещи в отдалечени от гимназията махали с бедните си родители[195]. През следващите години още повече се увеличава броят на учениците в солунската мъжка гимназия, които живеят със семействата си в града, макар да са раждани в различни части на Македония. Например през учебната 1904/1905 г. 32 от 139 ученици са родени в Солун, но над 50 % от всички обучавани живеят със семействата си в града. Според директора *„това са синове на прибегнали в Солун преди 2–3 години родители*

[190] Αναστασιάδου, Μερόπη. *Θεσσαλονίκη 1830–1912. Μια μητρόπολη της εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*. Αθήνα, 2008, σ. 531–533.

[191] Кварталът е наричан *Пирги*, т.е. кули, тъй като, когато е бил извън крепостните стени на града, всяка къща е имала кула, за да се отбранява, основно от крадци. Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των Εξοχών (1885–1912)*. Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 40.

[192] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191; ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 116–128; ф. 176 к, оп. 1, а.е. 1088, л. 1–6.

[193] Кондов, Константин. *Борбата на македонеца*. Габрово, 1903.

[194] БИА–НБКМ, ф. 272, а.е. 3261, л. 2–9.

[195] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 137–150.

или по-рано дошли, но западнали семейства“ основно от околните села, от които едва 16 % имат собствени къщи, а другите живеят под наем[196]. Като цяло през първото десетилетие на XX в. горните класове на гимназията се попълват с ученици от третокласните училища на Македония, а първите три класа основно с деца от града[197].

Идентична е тенденцията и в девическата гимназия, където през учебната 1892/1893 г. едва 3 от новопостъпилите 24 ученички са от Солун. Осем години по-късно, през учебната 1900/1901 г., от общо 58 новопостъпили ученички 17 са от града[198]. През първото десетилетие на XX в. от състава на ученичките можем да констатираме засиления приток на българско население от провинцията, защото 62 от общо 148 ученички живеят с родителите си, докато учат в гимназията, макар само 35 от тях да са родени в Солун[199].

Безспорното увеличаване на българите в града е отчетено и във всички известни статистики от периода. През 1899 г. А. Шопов докладва в София за между 7000 и 10 000 българи, които „съвършено и окончателно са се установили в този град“[200]. През 1900 г. Васил Кънчов преброява 10 000 българи в Солун[201]. Едно десетилетие по-късно Анастас Иширков твърди, че населението на града е 130 000 души. Той отбелязва, че според еврейските статистики от тях около 7000 са българи, а според информация на българското генерално консулство българите са 10 500 души, от които 120–150 души са униати[202].

Данните на българските статистики се различават чувствително от чуждите сведения, които също дават доста противоречива информация. Например, според османско преброяване от 1904 г. в оградената от крепостната стена част на Солун постоянно живеят около 84 000 души. От тях 46 798 са евреи (47,5 %), 25 129 са мюсюлмани (32,8 %) и 12 434 са християни (19,7 %). Според това преброяване българите екзархисти са 3697 (1452 постоянно живеещи и 2245 временно пребиваващи), българите католици – 61 (24 постоянно живеещи и 37 временно пребиваващи), българите протестанти – 41 (13 постоянно живеещи и 28 временно пребиваващи). Османската статистика преброява в града 15 012 патри-

196 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 187–247.
197 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 144–145.
198 ЦДА, ф. 246к, оп.1, а.е. 178, л. 160–170; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.
199 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
200 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1386, л. 4.
201 Кънчов, Васил. *Македония...*, с. 140.
202 Иширков, Анастас. *Град Солун, политикогеографски и народностопански бележки*. София, 1911, с. 18–20, с. 26.

аршисти (10 613 постоянно живеещи и 4399 временно пребиваващи)[203]. Трябва да се отбележи, че броят на новодошлите екзархисти е значително по-голям от броя на постоянно живеещите в града такива, за разлика от случая с патриаршистите, където тенденцията е обратна. Детайлното османско преброяване показва, че значително количество българи продължават да приижда от провинцията към града.

Според данни на Българската екзархия през 1905 г. в Солун живеят 5 888 българи, от които 3840 екзархисти, 1600 патриаршисти, 320 сърбомани, 48 униати и 80 протестанти[204]. Много подробни сведения за броя на българите екзархисти в града дава статистиката, съставена през 1907 г. от четиримата действащи енорийски свещеници – Георги Мандичев, Христо поп Георгиев, Христо Шумаров и Димитър Амов – ръководещи трите екзархийски енории в града[205]. Актуализирането на „описите на венчилата" е изискано от Българската екзархия през октомври 1906 г. с окръжно писмо до подведомствените ѝ митрополии, архиерейски наместничества и църковни общини. В него се указва, че подновяването им е крайно належащо, тъй като наличните *„списъци на венчилата"* са стари – съставени са преди 10, 15 или 20 години и отдавна не отразяват реалния брой на населението[206].

Данните от това поименно преброяване на българското население показват, че в екзархийските енории в Солун има общо 412 къщи, в които живеят 841 семейства, наброяващи 3275 души[207]. Намаляването с 565 души на екзархийското население спрямо данните от 1905 г. би могло да се дължи на липса на някой от тефтерите, в които свещениците записват паството си. Всички извори са единодушни, че енорийските свещеници в Солун в този период са четирима, както е записано и в самото преброяване, което очевидно представя всички български енории. Едновременно с това наличните в ЦДА тефтери или са продължени в други, или не са изписани докрай, което прави малко вероятна загубата на цял тефтер.

Очевидно извършеното поименно преброяване не обхваща всички българи-екзархисти в османския Солун и не отразява общия брой на бъл-

---

[203] Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Θεσσαλονίκη 1912–2012: Αναπτυξιακά οράματα και ψευδαισθήσεις. – In: *ΑΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, 25–27 Μαϊου 2012, σ. 25-42.

[204] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 176, л. 141–143. Същите данни са публикувани и в *Летоструй. Календар на българите за 1910*. Годишник на „Българска матица", с. 211.

[205] Данните от това преброяване са публикувани заедно с коментар към тях от Юра Константинова, Йордан Желев. Виж: Българите в Солун според данните от екзархийското преброяване от 1907 година. – *ИДА*, 2018/т. 115–116, с. 330-509.

[206] ЦДА, ф. 246к, оп. 3, а.е. 93, л. 1–4.

[207] Тефтерите са запазени в ЦДА, ф. 246к, оп. 9, а.е. 524–525 и оп. 10, а.е. 383–386.

гарите – постоянни жители и временно пребиваващи в града. Възможно е част от българите-екзархисти в по-отдалечените части на енориите да не са обхванати напълно при извършената от църковните служители обиколка по домовете, тъй като им е липсвала информация за местонахожденията на всички български къщи. Твърде вероятни са и отделни случаи на укриване от регистрация, с цел избягване на последващото плащане на църковни данъци, налагани на православните енориаши именно по „венчила“. В писмо на екзарх Йосиф I от април 1907 г. се подчертава, че *„проверката и поправката на списъците“* за установяване *„истинността на броя и състава на венчилата в[ъв] ведомството на Екзархията“* на практика среща три основни *„пречки и препятствия“*: 1) *„стари и неподготвени свещеници, които мъчно можеха да схванат същността на работата и да я изпълнят надлежно при едно отчаено, убито и сравнително [с] не висока култура население“*; 2) *„царските власти и инородните пропаганди“*; 3) *„хората на македонските комитети“*, които *„вместо да ни дадат всичкото си съдействие и улеснение, да дойдат да ни правят всякакви препятствия“*[208].

От списъка на населението липсват видни членове на българската общност, които подкрепят морално и материално инициативите ѝ преди и след 1907 г. Такива са, например, фамилиите Суруджиеви (Сурунджиеви), Пиперкови, Дерменджиеви, Попови и семейството на д-р Христович, всички живеещи в центъра на града. Възможно е и част от тях да са предпочели да се слеят с патриаршистката общност или въпреки обвързаността си с българските инициативи да не са пожелали да бъдат записани в екзархийските регистри. На такова заключение навежда, например, случаят със Саздо Дерменджиев, който очевидно остава в Солун в междувоенния период и успешно продължава бизнеса си под името Саздо Дерменджи (Σάζδο Δερμεντζή). На чист български език той продължава да поддържа кореспонденция с български търговци, каквито са братя Ризови от Велес и да представлява интересите им в Солун, поне до 1925 г.[209] Вероятно негов роднина е Петър Дерменджиев, който в качеството на делегат от Егейска Македония през август 1941 г. подписва изложение до българското правителство за тежкото положение на българите в областта. Същият по време на Втората световна война е основател и активен член на създадения в Солун Български клуб[210].

---

[208] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 312, л. 89–90, л. 91–92.

[209] Државен архив на Р. Северна Македонја, фонд 1.746.1, л. 550.

[210] Даскалов, Георги. *Участта на българите в Егейска Македония 1936–1946*. София, 1999, с. 224, с. 268, с. 277 и др.

Независимо от това разминаване в данните и въпросите, които то повдига, преброяването от 1907 г. дава ценни сведения както за районите, в които живеят българите в града, така и за социалния им състав, именната им система, нивото на грамотност, числеността на нуклеарното семейство и т.н.[211] Според сведенията в него най-голяма продължава да е екзархийската енория на църквата „Св. Св. Кирил и Методий“ в централната част на града със свещеник Христо Шумаров. Тя се състои от 144 къщи, в които живеят 265 домакинства, състоящи се от 1114 души, сред които личат много познати от периода преди 1878 г. имена – Насте Стоянов, Спиро Ризов, братя Митровски и др[212].

Другата голяма българска енория е в кварталите *Пирги (Екзохи)* и *Трансваал*, където в началото на XX в. започва строежът на църквата „Св. Георги“. Този квартал започва да се оформя, след като през 1889 г. е разрушена източната крепостна стена на града на мястото, на която се строи бул. „Хамидие“. През 1892 г. връзката на новия квартал с града става с конен трамвай, а от 1908 г. той е заменен с електрически[213]. Именно в тази нова част на града се заселват новопристигащи работници от вътрешността, които търсят препитание в близките фабрики. В края на XIX в. и в началото на XX в. Солун преживява не само търговски, но и промишлен подем. Основните предприятия са собственост на еврейски семейства – Алатини, Модиано, Бенсусан, Торес и т.н. Сред тях се откроява „огнената воденица на Алатини“, създадена още 1857 г., в която в началото на XX в. работят около 200 души[214]. Освен фабриките за брашно, прежда и коприна в града има и големи тютюневи складове, които дават работа на много работници, а също фабрики за памук, мебели, бира, сапун, тухли, макарони, гьонове и др.[215] В този по-чист квартал на града и особено в луксозните му части край морето са вилите на богатите български предприемачи – Хаджимишеви, Ризови, Шавкулови, Весови, Попалексови и на митрополит Герасим Струмишки[216]. Паството на свещеник

[211] Желев, Йордан. Българската общност в османския Солун: демографска, стопанска и социална характеристика. – В: *Солун и българите...*, с. 149–197.

[212] ЦДА, ф. 246к, оп. 10, а.е. 385, л. 1–198, оп. 10, а.е. 386, л. 1–69.

[213] Κολώνας, Βασίλης. *О.п.*, σ. 40.

[214] *Книжици за прочит с белетристично, техническо, научно и забавително съдържание*. Издание и печат на книжарницата на К. г. Самарджиев и с-ие в Солун и Прилеп, 1890/кн. 4–7, с. 239–243.

[215] Повече виж: Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 84–89, както и Томов, Ангел. Македонските партии след младотурския преврат. – *Македонска мисъл*, 1947/кн. 5–6, с. 190–191.

[216] Освен от регистъра на населението това се потвърждава и от данните на Κολώνας, Βασίλης. *О.п.*, σ. 232, σ. 243.

Христо поп Георгиев в тази част на града се състои от 126 къщи, в които се помещават 209 домакинства, състоящи се от 800 души[217].

Енорията, ръководена от свещеник Георги Мандичев, вероятно се намира във *Вардарската махала* около църквата „Св. Димитър“ и се състои от 80 къщи, 184 домакинства с общо 705 души[218]. Свещеник Димитър Амов се грижи за 62 къщи, в които живеят 182 домакинства, състоящи се от 656 души. Ако вземем предвид, че той служи в църквата „Св. Димитър“, е вероятно пасомите му да са в *Кукушката махала*[219]. Тези две махали се оформят в най-западните части на града, около Вардарската порта, и се увеличават значително в последните десетилетия на XIX в. след разрушаването на западната крепостна стена, изграждането на железопътна гара и пресушаването на съществуващите в този район блата.

Оформянето на *Кукушката махала* е резултат от дългогодишния приток на преселници от Кукуш, които постоянно се увеличават и според Йордан Иванов са известни като „*буйни и размирни елементи но същевременно като здрави и непоколебими в убежденията си българи*“[220]. Такъв е, например, случаят с Трайко Андонов от Кукуш, който през 1871 г. едва деветнадесетгодишен започва работа при изграждане на железопътната линия Солун – Скопие. Трудолюбието и уменията му впечатляват инженера с унгарски дворянски произход Франц Хлоренц Чонка, който разрешава на дъщеря си Констанца да се омъжи за българина. Семейството живее постоянно в Солун, а дъщеря им Щеряна се омъжва за Владимир (Миле) Чобанов, също от Кукуш, който има кафене близо до Бялата кула[221].

Последните две български статистически сведения за населението в Солун преди Балканските войни, изготвени от Йордан Иванов в периода 1910–1911 г. и от архимандрит Евлогий в периода 1911–1912 г., показват доста близки до преброяването от 1907 г. данни. Според статистиката, запазена в архива на Й. Йорданов, екзархистите в Солун са

[217] ЦДА, ф. 246к, оп. 9, а.е. 525, л. 1–198, оп. 10, а.е. 384, л. 1–3. В тефтерите не се споменава в коя църква служат свещеник Христо поп Георгиев и свещеник Георги Мандичев. Направеното предположение, че те отговарят за енориашите съответно в източната и в западната части на града се основава на сведения от други източници за местонахождението на домовете на български родове, които са записани в преброяването.

[218] ЦДА, ф. 246к, оп. 9, а.е. 524, л. 1–185.

[219] ЦДА, ф. 246к, оп. 10, а.е. 383, л. 1–183.

[220] Иванов, Йордан. Солун-Кукуш-Аврет-Хисар (Солун, 8 авг. 1907). Подготвила за печат Жана Колева. – *Минало*, 1996/кн. 4, с. 47–48.

[221] Разговор с правнучката на Трайко Андонов – г-жа Мария Проданова, на 27 март 2018 г.

4309, българите патриаршисти – 4455, българите униати – 250 и българи протестанти – 50. Така той получава общ брой от 9064 българи, живущи в 1947 къщи в града непосредствено преди Балканските войни[222]. Според данните в рапорта за състоянието на учебното дело през 1911/1912 г. в Солун живеят: 4245 българи екзархисти (1017 къщи), 4455 „гъркомани“ (891 къщи), 75 българи униати (25 къщи) и 50 българи протестанти (10 къщи) или общо 8825 души в 1943 къщи. Според тази статистика най-многобройни в града са евреите – 64 000 души (12 800 къщи), следвани от турци – 25 000 души (5 000 къщи), гърци – 22 000 души (4400 къщи), албанци – 2500 души (500 къщи), власи – 2000 души (400 къщи), цигани – 1500 души (300 къщи) и сърби – 250 души (50 къщи)[223]. От тази последна българска статистика следва, че в Солун непосредствено преди Балканските войни живеят 126 075 души, от които екзархистите са 3,4 % и заедно с хората с български етнически произход от други религиозни изповедания достигат максимум до 7 % от населението на града.

Освен постоянно живущите и дълготрайно пребиваващите в града българи, в Солун има и други групи, които фактически създават усещането за по-многобройно българско присъствие. Това са всекидневно приходящи жители на българските села от солунския хинтерланд (Солунска и Лъгадинска каза), ученици, ученички и учители в българските гимназии, екзархийски чиновници, персоналът при Българското дипломатическо агентство, системно пребиваващите в града дейци на ВМОРО и българи, които са арестувани или разследвани от османските власти и обитават турските затвори в града[224].

Макар да е безспорно, че притокът на българско население към Солун продължава със засилени темпове в началото на XX в., то остава въпросът колко от новодошлите в началото на XX в. говорещи български език патриаршисти се отъждествяват с българската национална идея. Много интересни в този смисъл са спомените на Георги Харишев Божков, роден през 1893 г. в Ениджe Вардар (дн. Яница), който заедно със семейството си и с роднини живее в централната част на Солун. Баща му търгува с вина, кожи и пашкули, а синът Георги учи в гръцко училище. Когато през 1905 г. бащата решава да изпрати детето в българско учи-

[222] НА-БАН, ф. 52 к, оп.2, а.е. 38, л. 23, л. 48.

[223] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 460, л. 124.

[224] След Илинденско-Преображенското въстание (1903) постоянният брой на българските затворници в Солун варира между 300/400 – 1000/1200 души. ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 124, л. 17–18; а.е. 312, л. 23, 29–36; ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 164, л. 1; ф. 321к, оп. 1, а.е. 1557, л. 122–123; а.е. 1565, л. 67–68; а.е. 1628, л. 13–14; Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Цит. съч.*, с. 308–339.

лище, родниците му (шивач, гостилничар, търговец и т.н.) му устройват засада и го пребиват. Едва след младотурския преврат момчето се осмелява да постъпи в българската гимназия, но запазва спомена, че дори тогава много българи, преселници от Воден, Костур, Лерин и Битоля след кратък престой в Солун се погърчват[225]. Това е наблюдението и на сп. *Културно единство*, което твърди, че основната причина дори през 1908 г. българите да упражняват слабо национално влияние в града е, че много от тях „не са още национално определени“[226].

Както статистическите сведения, така и личните спомени показват, че дори в началото на XX в. едва половината от хората с български етнически произход в Солун признават Екзархията за свой духовен водач, т.е. се отъждествяват открито с българската национална идея. Интересно в този смисъл е мнението на сръбския дипломат Иван Иванич, който в пътепис, издаден през 1906 г., твърди, че „*солунските славяни са македонски сърби, но за жалост се делят на гъркомани (7000), българи (4000) и сърби (3000)*“[227]. Въпреки очевидно пропагандния характер на тази теза тя нагледно показва разделението в православната общност и факта, че много хора с български етнически произход не се отъждествяват с българската нация.

Интересно е да проследим процеса на национално самоопределение по време и непосредствено след т.нар. военно десетилетие в началото на XX в. Първото преброяване в града, проведено от новата гръцка администрация през април 1913 г., т.е. близо два месеца преди избухването на Междусъюзническата война, записва населението по националност. То отчита, че в този момент 6263 души от общо 157 889 население на Солун се декларират като българи[228]. Причината за нарастването на хората, които открито заявяват българско национално съзнание (с над 2000 души за 2 години), вероятно трябва да се търси в надеждата им, че с военния разгром на Османската империя в живота им е настъпила коренна промяна към по-добро. Това нарастване показва и че около половината от патриаршистите, говорещи български език, имат българско национално съзнание, което се страхуват да декларират преди 1912 г.

---

[225] Бошнакова, Милкана. Солунските българи в навечерието на Балканската война (спомените на Георги Божков). – *Българска етнология*, 2003/2–3, с. 175–179.

[226] *Културно единство*: двуседмичен обществено-литературен журнал. Солун, 1908/2, с. 23.

[227] Иванић, Иван. *Маћедонија и маћедонци. Опис земље и народа. Путопис*. Београд, 1906, с. 198.

[228] Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, φάκελος 27β.

Разгромът на България в Междусъюзническата война фактически унищожава българската общност в Солун. Тези нейни членове, които успяват да избегнат убийствата в нощта на 17 срещу 18 юни 1913 г. и смъртта във водите на Егея или на о. Трикери, са принудени да напуснат града панически с „по една черга на гърба“ според думите на Царевна Миладинова. Тя обаче недвусмислено отбелязва, че „*само една малка част от това българско гражданство, предимно просветени и добри хора, бе заставено от новите власти да напусне родното си огнище…, мнозинството, хилядите са още там, като, кой как може, се приспособява към новите условия*“[229]. Интересно е да се отбележи, че такава е констатацията и на д-р Владимир Руменов[230], който през 1909–1910 г. е лекар на българската църковна община в Солун[231]. Според него от близо 9000 българи в града през 1912 г. (очевидно тази е цифра обединява екзархисти и българи, останали под ведомството на Вселенската патриаршия) до 1928 г. са се изселили 5500 човека[232].

Всъщност няма съмнение, че след Междусъюзническата война немалко българи остават в Солун. За потвърждение на тази констатация са достатъчни дори само рапортите на Сократ Тодоров, преводач в Българското генерално консулство в Солун, за оплакванията на българите, че гробищата им са завзети от гърците, които погребват в тях своите мъртви[233]. Много интересни са двете писма от Тодор Маслинчис, писани през ноември 1919 г. от Солун до бившата му съседка Неда Хаджигонова, която вече живее в Горна Джумая (дн. Благоевград). От писмата, написани на български, става ясно, че майката на Неда все още живее в къщата им в Солун, грижи се за лозята, посреща племенника си, дошъл си от Америка и много тъгува за дъщеря си. Тодор Маслинчис обаче пише тези писма и за да помоли Неда да предаде на вуйчо му Вангел Бинчев да дойде бързо в Солун, за да си нагледа къщата и защото обща тяхна роднина е много самотна[234]. Тези и други подобни сведения показват, че непосредствено след края на Първата световна война в града живеят

[229] Миладинова, Царевна. *Цит. съч.*, с. 174–175.

[230] Владимир Руменов (1870–1939) е роден в Крушево като Наум Иванов Мушевски. През 1897 г. завършва медицина в Москва и практикува в различни градове на България и османска Македония. Той е военен лекар, началник на медицинската служба на българската войска, деец на македоно-одринското освободително движение, депутат (1923–1931). Повече за него виж в: *Дейци на българската медицина...*, с. 325; Лесинска, Мая, Стефан Шивачев. *Кудоглу благодетеля*. Пловдив, 2011, с. 24.

[231] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 154, л. 75; ф. 1949, оп. 1, а.е. 27, л. 46.

[232] Руменов, Владимир. Българите в Македония под гръцка власт. – *МПр,* 1941/4, с. 90.

[233] ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а.е. 58, л. 1–16.

[234] ДА-Благоевград, ф. 377к, оп. 1, а.е. 32, л. 2–4.

българи, които поддържат връзки с роднини в България. Според гръцки автори обаче става дума едва за 1800 „славянофони“, живеещи в Солун през 1916 г., които намаляват до 1500 в Междувоенния период, без при това да има някаква информация за техни учреждения или институции в града[235]. Тези сведения се различават значително от изводите, които се налагат от прегледа на наличната документална база, колкото и непълна да е тя, и могат да бъдат обяснени със страха на българите да декларират открито националността си.

Единственият сигурен източник за броя на напусналите Солун българи са „*свидетелства за принадлежност към етническо малцинство за кандидат-емигранти*“ и *„свидетелства за принадлежност към етническо малцинство за емигранти и бежанци“*, които заедно с *„емигрантски картони“* са подадени в периода 1923–1930 г. в Смесената гръцко-българска емиграционна комисия и се съхраняват в архивен фонд № 719К на ЦДА. Тези документи са част от т.нар. бежански досиета, които съдържат и различни други документи – снимки, тапии, скици на имотите, удостоверения и т.н. Те са групирани в различни инвентарни описи в зависимост от периода на подаването им и имущественото състояние на бежанците/емигрантите[236]. Става дума за общо 665 досиета, от които 83 са на българи, чиито претенции за обезщетение за недвижимото им имущество в Солун са признати от комисията, 278 са на хора, чиито молби за ликвидиране на имоти са отхвърлени и 304 са досиета на безимотни емигранти от града. Ако приемем, че всяко досие съответства на едно семейно домакинство, то излиза, че по спогодбата Моллов-Кафандарис от Солун се изселват едва 665 такива. Тази цифра е значително по-малка дори от данните на екзархийското преброяване от 1907 г., според което в екзархийските енории на града живеят 841 семейства (домакинства) и показва, че дори не всички екзархисти са се изселили от града. Налице са и случаи на българи патриаршисти и католици, които през 30-те години на XX в. се преселват окончателно в България[237].

Към изселилите се от Солун българи трябва да се прибавият и тези, които след Междусъюзническата и Първата световна война емигрират в

---

[235] Λουκάτος, Σπύρος. *Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης. Νόμου και πόλης στα μέσα της δεκαετίας του 1910. Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*. Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 101–129· Μιχαηλίδης, Ιάκωβος. *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912–1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*. Αθήνα, 2003, σ. 237.

[236] ЦДА, ф. 719к, оп. 1, а.е. 649, 687, 807, 808 и 809; оп. 5, а.е. 5498–5801; оп. 12, а.е. 161; оп. 23, а.е. 2220–2497.

[237] Виж напр.: ЦДА, ф. 719к, оп. 5, а.е. 5644, а.е 5645, а.е. 5646, а.е. 5669, а.е. 5670 и др.

Америка. Техният брой обаче не може да се прецени, защото не са малко и гърците, които в този период поемат пътя на емиграцията, търсейки по-добър живот за себе си и децата си[238]. Единствените сигурни сведения за българи от Солун, преселили се в САЩ след 1913 г., са за Христо Богданов, установил се със семейството си в гр. Алтон и Атанас Гугов, собственик на ресторант в гр. Стилтон[239].

Изглежда все пак Царевна Миладинова и д-р Владимир Руменов са прави да смятат, че значителна част от българското население остава да живее в града. Доказателство за това е и признанието на Райна Митровска, направено през 1978 г. пред българския генерален консул Петър Осенски, че в Солун живеят много българи, които поради преследване от страна на гърците се страхуват да говорят на български[240]. Самата Райна Митровска е по-малката дъщеря на Георги Митровски – един от тримата братя дюлгери от Дебърско, които участват в строежа на църквата „Св. Георги“ в квартала *Пирги,* а също и на множество османски публични и частни сгради – османската гимназия (Идадие), военните казарми, общинската болница и т.н. Александър, Георги и Атанас Митровски живеят заедно със семействата си в триетажна къща в централния квартал на града[241] и не напускат дома си след военното десетилетие, давайки ни пример за екзархийска фамилия, предпочела да остане в пределите на гръцката национална държава.

Въпреки направения избор членове на такива фамилии очевидно предпочитат да се сродяват с други български семейства (патриаршистки или екзархийски) от града. Например Райна Митровска отклонява като нередно предложението за женитба на грък, макар да е влюбена в него. Сестра ѝ Мария Митровска пък се омъжва за Петър Далкалъчев, чийто баща е екзархийски учител от с. Владово, Воденско. Самият Петър Далкалъчев завършва френския католически лицей в Солун и е награден с четири медала за участието си в Малоазийската кампания на гръцката армия (1919–1922). Семейството живее в Солун, където Петър първона-

[238] До Първата световна война това са приблизително 350 000 души, а до края на 30-те години на XX в. броят им достига половин милион. За безпрецедентното движение на хора към и от Гърция в този период виж: Константинова, Юра. „Загубени родини“: Бежанци, преселници, малцинства в Гърция през XX в. – В: *Маски долу! Национализмът на Балканите през XX век*. София, 2018, с. 115–159 и цит. там литература.

[239] *Македонски алманах*. Издание на Централния Комитет на Македонските политически организации в Съединените щати, Канада и Австралия. Индианополис, 1940, с. 304, с. 402.

[240] ЦДА, ф. 1Б, оп. 81в, а.е. 270, л. 79–80.

[241] ЦДА, ф. 246к, оп. 10, а.е. 385, л. 94.

чално е секретар на Смесената българо-гръцка емиграционна комисия, а по време на Втората световна война – секретар и активен участник в Българския клуб. Дъщерята им Елисавета се омъжва за Щерю Ройдев (Στέριος Ροϊδης), който очевидно също има български произход[242]. Семейството на Петър и Мария Далкалъчеви се преселва окончателно в България след 1944 г., но голяма част от родовете, сродени с фамилията Митровски, живее и днес в Солун. (Подробно виж приложение 1)

Социален състав на общността

Възможно е малкият брой изселили се след войните българи да се дължи на факта, че мнозинството от тях се преселват в Солун от други населени места. В този случай те би трябвало да подадат молби за изселване от населеното място, в което се намира недвижимото им имущество. Ако погледнем откъде произхождат българите, които през втората половина на XIX в. утвърждават българската община в Солун, ще трябва да се съгласим с наблюдението на Васил Кънчов, че „енергичните преселници от западна Македония“ са тези, които закрепват българщината в Солун[243]. След дюлгерите и шивачите от Дебър, Крушево и Кичево, които се установяват в града непосредствено след средата на XIX в., най-значима е прослойката на българските търговци. Притокът на български търговци се засилва през следващите десетилетия и се дължи на разрастване на търговската дейност в града. През 80-те години в Солун се внасят стоки за под един милион британски лири, през 90-те години – на стойност около милион британски лири, а в първото десетилетие на XX в. стойността на вносните стоки вече надхвърля 2 млн. британски лири[244].

Сред първите български фамилии, които се заселват в Солун са братя Паунчеви от Охрид, братя Шумкови от Крушево, братя Шавкулови, Кондови, Мончеви, Дамянпетрови от Прилеп, братя Ризови от Битоля, родовете Хаджимишеви, Попстефанови, Дерменджиеви, Весови от Велес и др. Засиленият приток на български търговци дава основание на Благой Димитров да твърди, че през 1890 г. българските

---

[242] Разговор с г-жа Ирен Лазарова, наследничка на родовете Митровски и Далкалъчеви, проведен на 14 януари 2020 г. Г-жа Лазарова любезно предостави направеното от нея родословно дърво, публикувано частично в Приложение 1.

[243] Кънчов, Васил. *Македония...*, с. 32.

[244] Гоúварης, Βασίλης. Θεσσαλονίκη, 1830–1912: ιστορία, οικονομία και κοινωνία. – In: *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Επιμ. Λ. Χασιώτης. Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 121.

търговски фирми в града са повече от гръцките[245]. Така оценява ситуацията и руският журналист Александър Амфитеатров, който през 1901 г. посещава града и пише, че българските търговци в него са реална конкуренция на еврейските, защото постепенно изземат от тях търговията с „вътрешността на страната“. Българските търговци имат отлични връзки с населението по места, изкупуват на по-добра цена продукцията му, която след това препродават с печалба и така укрепват икономическите си позиции на солунския пазар. Развитието на предприятията им става бавно, тъй като те работят за по-малки печалби, но затова пък просперитетът им е стабилен[246].

Михаил Кюлюмов, собственик на два магазина в Солун, със семейството му.
БИА на НБКМ С IV 520

[245] Димитров, Благой. Спомени от учебната 1890–1891. – *Македония*, бр. 2090 от 10 октомври 1933.

[246] Амфитеатров, Александр. *Страна раздора. Балканскія впечатлинія*, С.-Петербург, 1903, с. 55.

Верността на това наблюдение се доказва от търговската кореспонденция на братя Весови от Велес. В периода 1883–1885 г. интересите им се представляват в Солун от търговската къща на Самуел Нахмилис, а в периода 1885–1889 г. от къщата на Илия Бенсусан. Интересно е да се отбележи, че писмата, които еврейските търговци изпращат на братя Весови са написани на български език, което показва, че част от евреите в Солун знаят български или имат в канторите си хора, носители на езика. Двете еврейски къщи препродават стоките, които братя Весови им изпращат – основно кожи и земеделска продукция, а след това внасят парите им при Саздо Дерменджиев. Илия Бенсусан се грижи и за Андрей Весов, тогава ученик в българската мъжка гимназия. От 1889 г. обаче Саздо Весов преценява, че е по-изгодно да се засели в Солун, където основава търговска къща и лично поема търговията на семейството през пристанищния град, а Иван Весов остава във Велес, за да поддържа контактите с вътрешността на областта[247].

Подобна е историята на търговската фамилия Матови от Велес. От запазената търговска документация на семейството може да се направи изводът, че от 1902 г. те започват активна търговия със Солун, откъдето получават средно по пет фактури месечно за продадени стоки. В периода 1903–1910 г. те поддържат търговски отношения с няколко еврейски, турски и български търговски фирми в града, на които с влак или по други търговци (братя Пиперкови) изпращат стоки. Най-голяма част от стоките им обаче преминават през кантората на Петър Матов, който през 1903 г. се установява в пристанищния град. Прави впечатление пълната липса на гръцки търговски партньори на тази фамилия в Солун. За сметка на това активни са отношенията ѝ с фамилиите Хаджимишеви, Златареви, Мацанови, Дерменджиеви, Весови, Баялцалиеви и Стояновци[248]. Очевидно така се развива процесът, който позволява постепенното настаняване на български търговци на солунския пазар и извоюването на самостоятелни позиции на него. Доказателство за това е, че в самия край на века едва две от петнадесетте най-големи комисионерски къщи, търгуващи с провинцията, са държани от българи – фирмата на Бахчеванов-Белазелков и тази на братя Дамянпетрови. През 1913 г. такива компании с българско участие или чисто български са вече осем[249].

---

247 Държавен архив на Р. Северна Македонја, фонд 1.958.1, л. 189–193, л. 239–249.

248 Държавен архив на Р. Северна Македонја, фонд 1.977, търговска книга № 3 и 5.

249 *The Annuaire Oriental & Printing Company (limited). Société Anonyme*, Constantinople, 1898, p. 1170; *Annuaire oriental: commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient*. Constantinople, 1913, p. 1862.

Още когато идва в Солун през 1897 г. българският търговски агент Атанас Шопов прави проучване за по-заможните българи в града. В доклад до министър-председателя Константин Стоилов той твърди, че през последните 20 години в Солун българските търговци имат големи успехи. За разлика от преди 30–40 години, когато голяма част от солунската търговия е била в ръцете на търговци гърци, в края на XIX в. според него те са заместени от евреи и българи. След едрите търговци, които са основно евреи, „*в търговско, но не толкова в капиталистическо отношение, идват българите*“. А. Шопов преброява 30 души комисионери[250] българи, които търгуват с европейските търговски къщи и фабрики и изписват и препращат стоки на български търговци и потребители в Македония. За да е по-убедителен в твърденията си, той прилага списък на осемте български търговци, които имат капитал между 1000 и 30 000 т.л. Конкретно най-заможните българи са братята Тодор и Иван Хаджимишеви, Христо Златаров, братята Димитър, Стефан и Никола Шавкулови, Саздо Дерменджиев, Илия Н. Попстефанов, Димитър Златаров, Христо Фукара, Саздо Весов. Сред най-богатите българи в града са и единствените български банкери – братята Дамян и Йосиф Кондови[251]. За сравнение трябва да се отбележи, че по същото време в града има 9 гръцки предприятия с капитал над 15 000 т.л.[252]

Сред най-богатите представители на българската общност се открояват представителите на град Велес. Специално внимание си струва да обърнем на **братята Тодор и Иван Ангелови Хаджимишеви**, които са сред неформалните лидери на общността. Освен на значителните им финансови възможности, това се дължи и на факта, че по-големият от двамата братя – Тодор, през 1887 г. наследява Наум Спространов на поста драгоман в руското генерално консулство. Той е руски поданик и е очевидната връзка на солунските българи с тази велика сила. Не е ясно кога семейство Хаджимишеви се пренася от родния Велес в Солун, но е вероятно това да става в периода 1875–1878[253]. През 1880 г. Добри(е) Ганчев, пише, че богаташът хаджи Мишо [трудно е да се прецени със сигурност за кого от рода се отнася това твърдение – бел. Ю.К.] стои настрана от обществените работи в Солун, защото е „руско протеже“[254].

---

[250] В разглеждания период думата „комисионер“ се употребява основно в смисъл на дребен/среден търговец, търговски посредник, прекупвач.

[251] ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 784, л. 86–90.

[252] Около 15 000 т.л. струва, например, една малка сграда в центъра на града или чифлик: Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Ο ρόλος των ελληνικών Τραπεζών στην Μακεδονία, 1905–1912. – *Θεσσαλονικέων πόλις*, 2001/6, σ. 128–129.

[253] Стрезова, Алека. Родът Хаджимишеви в Солун. – В: *Солун и българите...*, с. 479.

[254] Билярски, Цочо. *Цит. съч.,* с. 123.

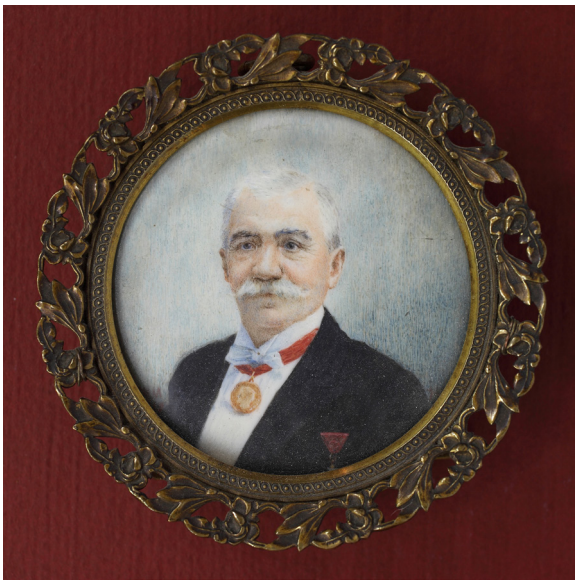

Тодор Хаджимишев.
Худ. Марион (Панзи) Браун.
Личен архив на
Иво Хаджимишев

Поради връзките на семейството с Русия британският консул Алфред Билиоти подозира Тодор Хаджимишев, че е ръководител на българския комитет и посредник при разпределяне на руски пари за българското национално движение[255]. Въпреки руската закрила родът Хаджимишеви не успява да избегне проблемите с турските власти и с гръцката въоръжена организация. През май 1885 г. по повод минаването на четата на руския офицер Адам Калмиков от Кюстендил до Македония в дома и магазина на Хаджимишеви е извършен обиск. Тодор Хаджимишев е арестуван, защото е прихванато писмо от арестуван българин до него[256]. Очевидно обаче връзките му с руското консулство в града са сериозни още през този период, защото, за да го освободи, руският консул влиза в конфликт с валията и се стига до намесата на императорското правителство пред Портата[257].

Семейство Хаджимишеви развива успешна търговия, която носи сериозни печалби и още в началото на 90-те години на XIX в. издига търговската къща на Тодор Хаджимишев до една от първите 22 търговски къщи в града, която „работи с манифактура“[258]. Явно финансовите възможности на семейството са сериозни, защото през 1900 г. Тодор Ха-

[255] FO 421/196, p. 224; FO 421/197, p. 79–80.

[256] Кирил, патриарх български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1878–1885*. Т. 1, кн. 2. София, 1970, с. 529, с. 546.

[257] ЦДА, ф. 1318, оп. 1, а.е. 4114, л. 86.

[258] *Книжици за прочит*, 1890/ кн. 4–7, с. 236.

джимишев предлага на българското правителство да даде името си на замислената българска банка в Солун, ако един от синовете му стане помощник-директор в нея. А. Шопов вижда в руското поданство на Т. Хаджимишев гаранция, че властите няма да създават проблеми на учреждението. Една от идеите е братя Хаджимишеви, наред с други богати български търговци в Солун – братя Шавкулови, братя Весови и братя Кондови, да дадат половината или дори по-голяма част от необходимата сума за откриването на българско кредитно учреждение в града. Според този замисъл останалата част от парите трябва да бъде внесена от БНБ, която тайно да ръководи предприятието[259]. През 1911 г. членове на фамилията отново участват в преговорите за създаване на българска банка в Солун, този път с участието на английски капитали[260].

Иван Хаджимишев със сина му Петър и племенника му Панчо.
Семеен архив Шавкулови

Макар нито една от тези идеи да не се осъществява, факт е, че семейство Хаджимишеви постига висок социален статус, олицетворен в имотите им в Солун. Според бежанското досие фамилията разполага с две големи къщи – триетажна каменна постройка на ул. „Димократияс“ № 3 със застроена площ над 260 кв.м., оценена на 12 000 английски лири; триетажна къща на ул. „Св. София“ № 64, близо до ул. „Егнатия“, на стойност 5000 английски лири, а също и празно място на ул. „Дзавела“ с размер над 60 000 кв. аршина на стойност 6000 английски лири[261]. Много вероятно е обаче сградата на ул. „Св. София“ да е всъщност сградата, дарена от Георги Шопов на образцовото българско училище в града, която е записана на името на Тодор Хаджими-

[259] НА-БАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 79, л. 3–8; а.е. 84, л. 1–4.
[260] БИА-НБКМ, ф. 272, а.е. 4331, л. 6, л. 16–18.
[261] ЦДА, ф. 719к, оп. 1, а.е. 808, досие 21543 от 10 юли 1931 г.

шев. През 30-те години на XX в. за правата върху сумата от продажбата на този имот се водят съдебни дела между част от наследниците на Тодор Хаджимишев и Солунското благотворително братство в София[262].

Очевидно описът на имотите на фамилията не е пълен, най-малкото защото от него липсват вилите-близнаци на братята Тодор и Иван Хаджимишеви, които се намират в квартала *Пирги*. През 1889 и 1891 г. братята Хаджимишеви купуват съответно от Диран Абдулах и от Ахмет Расим парцели в квартала *Пирги*, на които строят къщите си. Известно е, че вилата на Тодор през 1906 г. се състои от 12 стаи и 2 салона и е оценявана на стойност около 1 600 т.л. Иван Хаджимишев и синовете му Петър и Николай също построяват две вили на своя парцел. Трите къщи са записани за първи път в османските регистри през 1895 г. През годините вилите променят многократно предназначението си – служат за консулства, сгради на гръцки училища и гимназии, обществени сгради и т.н., а днес и трите са общинска собственост, паметници на културата[263].

Освен че развива търговска дейност, родът Хаджимишеви се включва в обществено-политическия живот на Солун. Тодор Хаджимишев е член на българската църковна община от 1882 г. и отпуска стипендии за ученици в българската мъжка гимназия в града[264]. Това дава повод на Никола Алексиев да определи Т. Хаджимишев като „способен и умен човек, даровит търговец и отличен българин“, защитавайки го от обвинения, че е руско протеже, което страни от обществените работи на българите в града[265]. Очевидно обаче през този период фамилията Хаджимишеви е силно зависима от руското консулство, защото през 1887 г. подкрепят с 45,20 денара дружеството „Св. Сава“ в Белград[266]. По същото време под натиск на руския консул Иван Ястребов Тодор Хаджимишев спира и двете стипендии за ученици в българската гимназия[267].

Въпреки това семейството остава символ на българската общност в Солун и подкрепя финансово не само българската община, но и българската революционна организация. Поради това през 1905 г. членове на

---

[262] Виж протоколите от заседанията на Братството в ЦДА, ф. 847к, оп. 10, а.е. 3, л. 99, л. 121, л. 134 и др.

[263] Κολώνας, Βασίλης. *О.п.*, σ. 232, 234, 236. От снимките в книгата си личи, че вилите на Тодор и Иван Хаджимишеви са с еднаква архитектура. Снимка на третата вила не е поместена.

[264] Кирил, патриарх български. *Българската екзархия…* Т. 1, Ч. 1, с. 637; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 21, л. 65–69.

[265] Алексиев, Никола. *Цит. съч.*

[266] Стрезова, Алека. *Цит. съч.,* с. 484.

[267] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 21, л. 65–69.

гръцката въоръжена организация в Солун бият Панчо Хаджимишев[268]. Няколко години по-късно, през 1908 г., за отмъщение за атентат на ВМОРО срещу преводача на гръцкото консулство в града гръцката въоръжена организация разпорежда убийството на Тодор Хаджимишев[269]. След това убийство близките му са принудени да избягат в България.

Интересно е да се отбележи, че чрез сватбата на Тодор Хаджимишев с Ана Хаджизафирова семейството е сродено с рода на **Никола Попстефанов** (1837–1895), който също произхожда от Велес. През 1877 г. „поради зулумите на башибозуците" цялото семейство се изселва в Солун, където търгува на едро с платове и фесове[270]. Никола Попстефанов е женен за Мария Хаджизафирова, сестра на Ана Хаджизафирова. Техният баща Зафир Хаджиангелов има успешна търговия с Австро-Унгария и предава изцяло търговската си дейност на Никола Попстефанов, защото собственият му син умира рано от тиф. (Подробно виж приложение 2)

Никола Попстефанов бързо заема видно място сред търговския елит на града и става член на турския арбитражен съд. Името му, наред с тези на Тодор Хаджимишев, братята Ставри и Петруш Шумкови, Насте Стоянов и Никола Алексиев, срещаме сред основателите на Солунската мъжка гимназия[271]. Н. Попстефанов е член на възстановената през 1880 г. българска църковна община и в качеството си на неин председател успява да издейства отделно място за български гробища[272]. Синът му Илия Попстефанов (1866–1936) също се занимава с търговия и е член на българската община в града. След атентатите на гемиджиите попада в затвора, но е освободен след пет месеца благодарение на застъпничеството на Христо Станишев пред руската легация в България и солунското руско генерално консулство. След това премеждие семейството на Илия Попстефанов се пренася да живее в България. Двете дъщери на Никола – Евдокия (1874–1936) и Олга (1884–1918), които завършват солунската българска девическа гимназия, заедно със съпрузите си инж. Христо Станишев от Кукуш и инж. Тодор Георгиев от Тетевен, също се установяват в България.

---

[268] ΙΔΑΥΕ 1905, Β. α.α.κ, φάκελος 90, υποφάκελος 4, доклад на Л. Коромилас от Солун до МВнР в Атина № 250 от 11.08.1905 г.

[269] Χατζίδης, Άγγελος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Μαύρη ζωή την έκαναν κι αυτοί»: Θύτες και θύματα στην ελληνική Μακεδονία (1901-1912). – In: *Ανορθόδοξοί πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος*. Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 131–132.

[270] ЦДА, ф. 85к, оп. 2, а.е. 3, л. 10–34.

[271] Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 19.

[272] Подробно за него и рода му виж: ЦДА, ф. 85к, оп. 2, а.е. 5, л. 33–34.

Сред богатите български родове специално внимание заслужава и **фамилията Шавкулови** (Шафкулови или Шавкулевски)[273]. Семейството обеднява, след като чифликът на Иван Шавкулов (1808–1884) в с. Плетвар, Прилепско е унищожен при пожар. Двамата му най-големи синове Спиро и Димитър отиват на гурбет в Египет, където в този период се прокопава Суецкият канал. Там братята отварят лавка за тютюн, лимонада и др., но баща им, който ги посещава, забелязва, че кожите от добитъка, който се коли за прехрана на работниците, се изхвърлят в река Нил. Той предлага на синовете си да ги събират и да правят от тях цървули. Така започва търговският бизнес на фамилията – братята от Египет събират и осоляват тези волски и биволски кожи и ги изпращат с кораби през Александрия на двамата по-малки братя Стефан и Никола в Прилеп. Работата се разраства – Димитър отива до Абисиния (Етиопия) и Занзибар, за да търси още стока, а най-малкият брат Никола се заселва в Солун, за да посреща и изпраща параходите със стоката.

Димитър Шавкулов със семейството му. *Семеен архив Шавкулови*

Никола Шавкулов със семейството му. *Семеен архив Шавкулови*

[273] Благодаря на наследниците на фамилията Шавкулови и специално на г-н Дойчин Станчев, които са съхранили архивите на семейството и ми предоставиха информация, свързана с него. Информация за рода, а също материали и снимки за него могат да бъдат намерени в родовото изследване на Дойчин Станчев. *Приказка от един отминал свят. Кратко биографично изложение за рода Шавкулови*. София, 2019.

През 1879 г. в Солун е основана фирмата „Братя Шавкулови“ с основен предмет на дейност „търговия с кожи от едър рогат добитък“, известна и с френското си наименование *„Chafcouloff Freres“*. Офисът ѝ е в центъра на града в пасаж Ломбарди, точно срещу банк Отоман, а складовете ѝ – в близост до пристанището. Четиримата братя заедно със семействата си се преселват от Прилеп в кв. *Пирги*, където постепенно придобиват собствени къщи. Домът на семейството на Никола Шавкулов и Екатерина Хаджимишева, дъщеря на Иван Хаджимишев, е на бул. „Хамидие“ (днес „Εθνικής Αμύνης“). С главоломното разрастване на фирмата пазарът в Македония се оказва тесен за мащабната търговия на Шавкулови и Стефан заминава като представител на фирмата в Марсилия. Постепенно са отворени над 20 кантори по цял свят. Клонове има както в български градове – София, Варна и Бургас, така и в различни търговски центрове по света – Александрия, Диего Суарез и Мадагаскар, островите Реюнион и Маврикий, Бирма, Сингапур, Бомбай и Калкута (Индия), Ханой (Виетнам) и др.

Подобно на Хаджимишеви и Попстефанови, наред с търговската дейност, братя Шавкулови развиват и активна обществена дейност в Солун. Димитър Шавкулов е първият председател на Благодетелно братство „Милосърдие“ в града. Братята са сред дарителите на ВМОРО и в продължение на над 30 години даряват на организацията около 200 000 златни лева. Никола Шавкулов дори е член на комисията на ВМОРО, която събира паричните налози от българското население в Солун. Тази активна пробългарска дейност не им позволява да останат в града след Междусъюзническата война. С кораб през Цариград и Варна двамата братя се установяват в София, където продължават търговска дейност, а Стефан Шавкулов заедно със семейството си остава да живее в Марсилия и продължава да работи в съдружие с тях.

На прехода между двете столетия в Солун значително се увеличават средните търговци, прекупвачи и посредници, назовавани често с общото име комисионери. В доклада си от 1897 г. А. Шопов посочва 24 такива, а според екзархийското преброяване от 1907 г. те са вече 57, от които само Петруш (Петър) Сарафов живее в квартала *Пирги*, а домовете на всички останали са в централните части на града[274]. Очевидно е, че в този период нови и нови предприемчиви български семейства се заселват в централните градски части и записват децата си в образцовото начално училище.

[274] ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 784, л. 86–90; ф. 246к, оп. 9, а.е. 524–525; оп. 10, а.е. 383–386.

Така се оказва, че половината от обучаваните през учебната 1911/1912 г. в него 47 ученици и ученички са деца на комисионери[275].

Според екзархийската статистика от 1907 г. в Солун има общо около 80 търговци и комисионери. В самия край на XIX в. те, както бакалите, млекарите и дюлгерите, имат свое еснафско сдружение в града[276]. Сред собствениците на магазини (125) и заведения (30) най-много са бакалите (36), фурнаджиите (27), млекарите (14), кафеджиите (13), ханджиите (13), месарите (12) и винарите (12)[277]. Тяхната дейност става по-видима след Младотурския преврат (1908), когато започват да рекламират магазините, заведенията и стоките си на страниците на българските вестници. От тези реклами разбираме, че освен с традиционния внос и продажба на „манифактурни и колониални стоки" български предприемачи представляват чужди дружества. Например Страшимир С. Дерменджиев е представител на английското осигурително дружество Norwich Union, Наум Христов пък представлява английски и американски параходни компании, извършващи превози за Южна и Северна Америка. По същото време се появява и сериозна конкуренция на известния Бошняк хан със съдържател Борис Мончев. Освен Патера хан, намиращ се близо до Вардарската порта, българи държат и хотел „Александрия", хотел „Балкан", гостилница „Вардар" и др.

Най-голямата българска професионална общност в Солун е тази на занаятчиите, сред които преобладават дюлгерите (строители, зидари) – повече от 200 души, заселени основно в централната част на града и в квартала *Пирги*. Преселниците от Дебър и околните села Голо бърдо, Река, Поле, Жупа, Дримкол се заселват основно в този квартал и в *Чауш манастир*. След кукушчани дебърлиите са втората по големина преселническа българска общност в града и освен в строителния са мнозинство и в млекарския еснаф. През 1909 г. те основават в града „Дебърска просветителска дружба" като клон на Дебърското братство в София. Войдан Чернодрински[278] твърди, че през този период те са вече

[275] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/1.

[276] През 1906 г. имаме сведения и за еснафски сдружения на касапите и шивачите. Виж: ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1075, л. 70–71; ф. 1932к, оп. 1, а.е. 422, л. 6–7; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 41, с. 183.

[277] Подробно за различните професии, които упражняват българите в Солун виж: Желев, Йордан. Българската общност в османския Солун..., с. 168–178.

[278] Войдан Чернодрински е псевдоним на Войдан Попгеоргиев Кузманов (1875–1951). Автор е на драмите „Македонска кървава сватба" (1900), „Робът и агата" (1901), "Зло за зло" (1904), „Цар Пир" (1921), „Бурите край Вардар" (1925) и др., ръководител на пътуващата трупа „Скръб и утеха", актьор. Подробно за него в интерпретацията на съвременната македонска историография виж: *Војдан Поп Георгиев-Чернодрински. Живот и дело.* Материјали од Меѓународниот симп., одржан во Струга од 2 до 4 јуни 2000.

около 300–350 трайно заселили се семейства, около които гравитират още около 1000–1500 гурбетчии[279].

Преселението на дебърлии към Солун очевидно продължава до края на разглеждания период, тъй като причините, които го предизвикват, не са премахнати. Христо Матов определя Дебър като пъкъл в сравнение с Охрид, а Охрид като пъкъл в сравнение със Солун, който изглежда на българите „автономен“[280]. Кузман Йосифов от Дебър си спомня, че докато учи в българската гимназия в Солун в първото десетилетие на XX в., баща му идва да търси помощ за освобождението на по-големия си брат, отвлечен от албанци с цел откуп. Благодарение на намесата на представителите на Русия и Австро-Унгария и след личното застъпничество на генералния инспектор на Македония Хюсеин Хилми паша, българинът е освободен. Недоволните от тази намеса албански бейове обаче заплашват да изколят християнското население на Дебър и се налага то да бъде пазено от правителствени войски[281].

Празненство на българските занаятчийски сдружения през 1906 г.
ЦДА, ф. 1932К, оп. 1, а.е. 422, л. 7

[279] *Дебърски глас,* бр. 20 от 15 авг. 1909 г.; бр. 36 от 6 дек. 1909 г.
[280] *Дебърски глас*, бр. 42 от 1 май 1911 г.
[281] Спомени на Кузман Йосифов, разчетени и разказани от внучка му – г-жа Мария Баева, на 9 септември 2017 г.

Както преди Берлинския конгрес, така и през първото десетилетие на XX в. в Солун е видима групата на българите, заети с производство на различни облекла. Около 60 са производителите на различни видове обувки (кондурджии, налъмджии, опинчари, папукчии[282] и др.) и още приблизително толкова произвеждат дрехи (шивачи, шивачки, модистри). Към тази категория трябва да се причислят занаятчиите, заети с обработка на кожи и производство на кожени изделия, които са 11. Въпреки сериозния си брой заетите в производството на облекла са недостатъчни, за да задоволят нуждите на постоянно нарастващото българско население в града. То е принудено да чака цяла седмица, за да „измоли някоя гъркиня или еврейка шивачка“ да му ушие нещо. Освен на увеличаващото се население това се дължи на разпространяването на европейската мода. Поради това солунските шивачки получават много поръчки и от други, по-малки градове[283].

Българските търговци и занаятчии са принудени да се състезават с конкурентите си от еврейски, турски и гръцки произход. Според непълните данни на османската статистика през последната четвърт на XIX в. в Солун има 25 000 занаятчии, сред които най-много са воденичарите, хлебарите, обущарите, шивачите, медникарите и железарите[284]. Васил Кънчов също отбелязва, че характерно за евреите в Солун е, че те *„не се занимават изключително с банкерство и търговия, но взимат деятелно участие във всички почти занаяти … – тенекеджийство, шивачество, обущарство, ковачество, дюлгерство, касапство,… лодкарство и риболовство“*[285]. Тази силно конкурентна среда подтиква българските занаятчии и търговци да използват личните си връзки и контакти за осъществяване на професионални цели, което създава една невидима на пръв поглед мрежа в града.

Например братята Дамян Петрови от Велес, които имат търговска къща в Солун, поемат грижата и за един от наследниците на фамилията Робеви. Те посрещат Константин (Костаки) Робев, син на Никола Робев, в дома си, представляват родителите му пред българската гимназия и т.н. Братя Дамян Петрови се възползват от създадените лични отношения с братя Робеви и ги молят да ги препоръчат за партньори на други видни български търговски фамилии. Като аргумент за това ходатайство те по-

[282] Кондурджия – обущар, изработващ кожени обувки; налъмджия – чехлар, майстор на дървени чехли; опинчар – майстор на цървули и ремъци; папукчия – майстор/продавач на чехли, пантофи, чизми.

[283] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 53–54.

[284] *Книжици за прочит*, 1890/кн. 4–7, с. 244.

[285] Кънчов, Васил. *Македония...*, с. 113.

сочват българския си произход, което според тях трябва да ги превърне в предпочитан пред евреите партньор[286].

Отново българският произход се явява аргумент за еснафите, които се опитват да получат поръчки за доставка на стоки в пансионите на българските гимназии. Така се стига до скандала от 1908 г., когато за някои доставки са предпочетени хора от небългарска националност. Например за доставка на хляб в пансионите е избран Сюлейман Хасан Байрам, който предлага отстъпка от 10,5 %, докато Янко Стоянов отстъпва само с 10 % от цената на хляба. През същата година е сменен доставчикът на месо в пансионите. Две поредни учебни години (1905/1906 и 1906/1907) българските пансиони имат договор с братя Моневи, които се задължават всеки ден да доставят в пансиона първокачествено говеждо месо без кости и безплатно по една говежда глава за супа срещу 3 гроша и 75 пари оката. През 1908 г. братя Моневи отново се явяват на обявения търг, но го губят, защото предложената от Юсуф Ибрахим оферта е по-добра[287]. Макар тези решения на стопанската комисия да предизвикват възмущението на българските еснафи, финансовата логика, а не националната е определяща в случая. Това е видно и от факта, че при избора на обущар през същата 1908 г. пак е предпочетена най-изгодната оферта. Този път тя е на българина Иван Пецов, предложил цена от 54 гроша за зимни мъжки обувки, 48 гроша за женски зимни и 37 гроша за летни женски обувки[288].

Освен заетите в сферата на производство на храни и облекла, българи се занимават с металообработка (43), грънчарство (14) и с различни видове превози (40). Всички те, както и заетите в земеделието и животновъдството (16), въжарите (4) и други по-малко разпространени професии като воденичари, гробари и т.н., очевидно са с по-нисък социален статус. Единични представители на тези професии са споменати от Атанас Шопов като средно заможни – джелепинът Димо Кехаев, бакърджиите Даме Ацаров и Димчо Йовчев и самарджията Христо Мелнов[289]. Останалите очевидно са по-близко до социалния статус на наемните работници, които оформят най-бедната част на българската общност в града. Тя се състои основно от надничари и общи работници (190), рабо-

---

[286] БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 2269, л. 4, л. 26, л. 30.

[287] За да получат договор за гарантирани доставки за българските учебни заведения, снабдителите правят голями отстъпки в цената. Например през 1911 г. една ока месо в Солун струва 8 гроша. В. *Работническа искра*, бр. 2 от 18 апр. 1911 г.

[288] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/1, 3/3.

[289] ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 784, л. 86–90.

тещи във фабриките в източната част на Солун, и от слуги/ слугини (44) в частни домове и обществени заведения.

Интересни сведения за социалния статус на българските семейства се съдържат в годишните рапорти на директора на девическата гимназия от първото десетилетие на XX в. Тодор Танев отбелязва, че 33 % от ученичките в нея произхождат от търговското съсловие – бащите им са бакали (17), търговци (5), комисионери (10), манифактуристи (5), които според него са „по-заможни и по-интелигентни“ и поради това са „усетили нуждата от образование на жената“. Едновременно с това той твърди, че едва 26 семейства са заможни, което показва, че дори не всички посочени по-горе фамилии покриват този социален статус. Очевидно част от тях, заедно със семействата на еснафите (касапи, майстори, хлебари, млекари и т.н.), влизат в категорията на притежаващи средно състояние 42 семейства, а 80 семейства са определени като бедни[290]. В друг свой доклад Т. Танев уточнява, че употребява термина „заможни“, а не богати, защото по същество богати почти няма. Категорията на заможните според него по финансови възможности се намира някъде между „средните“ и „богатите“, но в доклада си включва в нея и „малкото богати“ девойки. За него категорията „средни“ са онези, „които нямат голяма нужда от помощ – свещеници, учители, някои занаятчии и търговци“[291]. Тази констатация се отнася до социалния статус на българските ученички, които в голямото си мнозинство произхождат от градските центрове на вилаета. Вероятно тя е валидна и за българите, живущи в Солун, голяма част от които идват именно оттам.

Ако децата на търговци преобладават в българските гимназии и в образцовото училище в центъра на града, съвсем различна е картината в кварталните начални училища, които се пълнят с деца на скорошни преселници. Пиргенското училище се посещава основно от деца на дюлгери, месари, млекари и работници. Във Вардарското начално училище пък идват деца основно на кондурджии, ханджии, ковачи, самарджии, свещеници и учители[292]. Това предопределя по-ниския им социален статус и постоянната нужда от подпомагане на учениците в тези училища, за което ще стане дума по-нататък в изложението.

Разбира се, не можем да говорим за българската общност в Солун, без да отбележим представителите на интелигенцията. Сред тях най-много са учителите, като техният брой нараства чувствително през

[290] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
[291] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 193–240.
[292] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191 и а.е. 244, л. 116–128.

годините. През 1879 г. те са едва двама, а през март 1912 г. училищният инспектор Антон Попстоилов преброява 58 души учители и учителки[293]. Те са разделени на начални учители (16), преподаватели в девическата гимназия (15) и преподаватели в двете мъжки гимназии – реална и търговска (общо над 20)[294]. Вярно е, че учителският състав постоянно се мени и в него поне в началните години преобладават учители от България или чужди поданици, но тази тенденция се обръща, особено след 1903 г., когато властта задължава Екзархията да назначава за учители турски поданици. Независимо откъде произхождат и колко дълго остават в града, учителите и директорите на българските училища, наред със свещениците, книжарите, лекарите, аптекарите, а по-късно служителите в българското търговско агентство и вестникарите, са най-активно ангажирани с обществена дейност.

Сред българската интелигенция в Солун си струва да обърнем отделно внимание на лекарите, които до края на XIX в. са едва двама – Михаил (Михалаки) Христович и Христо Татарчев. Според екзархийското преброяване от 1907 г. в града има трима постоянно живеещи български лекари: д-р Христо Тенчов, д-р Спиридон Казанджиев и д-р Михаил Костендиев – всички в централната енория на църквата „Св. Св. Кирил и Методий“[295]. Те се борят със сериозната конкуренция на други близо 50 доктори от всички националности, които в началото на XX в. имат практика в пристанищния град[296]. След 1908 г. броят на българските лекари и като цяло на медицинския персонал се увеличава. Тогава за кратко в Солун работи д-р Владимир Руменов, както и две дипломирани акушерки – Магдалина Тишинова и Варвара Цонева. През 1910 г. д-р Тодор Филипов, специализирал хирургия и гинекология в Париж, също отваря клиника в града. Той се гордее с модерния си рентгенов апарат, с който подпомага за лечението на „счупени и болни кости, камък в бъбреците и жлъчката, куршум в тялото, познаване на охтиката“ и други болести[297].

---

[293] ЦДА, ф. 246 к, оп. 1, а.е. 458, л. 38.

[294] Точната бройка на учителите в мъжките гимназии е въпрос на конкретна ситуация, защото те често преподават в двете мъжки гимназии, а понякога и в девическата. Например през учебната 1909/1910 г. в мъжката гимназия преподават 18 учители, а в търговската – 14, но 8 души имат часове и в двете гимназии. ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 405, л. 36; а.е. 406, л. 77–83.

[295] ЦДА, ф. 246к, оп. 10, а.е. 385.

[296] Годишникът на вилает Солун (Salname-i Vilayet-i Selanik) за 1902 г. преброява в града 49 цивилни доктори, от които 22 са гърци, 10 евреи, 5 мюсюлмани, 2 българи и 10 европейци, 4 зъболекари и 5 акушерки. Крайничанец, Иван. *Спомени от изминалия път в живота ми*. Скопие, 1942, с. 62.

[297] Реклами на кабинета му са публикувани пред 1910–1912 г. във в. *Учителски глас*.

Първият и най-дълго практикувал български лекар в града е **доктор Христович,** който през 1888 г. се установява в махалата „Св. Атанасий“. Той е родом от Битоля, завършва медицина в Атина, специализира офталмология и хирургия в Париж, където ежегодно се връща, за да опреснява знанията си. През 1885 г. М. Христович се жени за Виктория, сестра на Константин Николов Робев. Първоначално в къщата си, а от 1898 г. в клиниката, която отваря, докторът лекува болни, прави операции, включително и на ранени български комити, и преглежда безплатно бедни граждани[298].

Вероятно не без намесата на представители на фамилията Робеви, с които поддържа дългогодишна кореспонденция на гръцки език, д-р М. Христович е назначен за екзархийски лекар в пансиона на българската девическа гимназия в града[299]. Като такъв той се рекламира на страниците на екзархийския вестник *Новини*, който следи дейността му. През 1891 г. дори е поместена специална дописка за операцията, която д-р Христович прави на български селянин от Кукушко, страдащ от рак на гръкляна и хранопровода. Според дописката това е единствена по рода си операция в Солун, при която докторът разрязва хранопровода и вкарва в него каучукова тръба, за да може болният да се храни през нея с фуния[300]. А. Шопов посещава редовно клиниката на д-р Христович и през 1897 г. го записва заедно с д-р Христо Татарчев като български доктор в Солун[301].

Пет години по-късно д-р Христович твърди, че не може да остане да живее повече в Солун като български доктор, защото „някои българи се отнасят към него с враждебни чувства“. Поради това той предлага на Българската екзархия да се премести като хирург и акушер в Цариградската българска болница. Д-р Христович смята, че ако получава малко месечно възнаграждение от болницата в Цариград, докато се установи и спечели клиентела, то би могъл да ѝ дари 30 000 франка в книги, хирургически апарати и инструменти. Той предлага след смъртта си и тази на жена му да завещаят на болницата къщата си в Солун, заедно с клиниката и покъщнината, които възлизат на 50 000 франка и още 20 000 франка, за да стане цялата сума на дарението му 100 000 франка[302].

---

298 Галчев, Илия. *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870–1913)*. София, 1994, с. 97. Пентогάλος, Γεράσιμος. *Γιατροί Θεσσαλονίκης 1800–1912.* Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 313–318.

299 БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 20, л. 127; а.е. 3006.

300 *Новини*, бр. 18 от 24 януари 1891 г.

301 ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 784, л. 86–90.

302 ЦДА, ф. 989к, оп. 2, а.е. 216, л. 1.

Не е ясно защо предложението на доктора не се осъществява. Възможно е това да се дължи на отказа на Екзархията да продължи да изплаща исканото от него възнаграждение от 60 т.л. През октомври 1901 г. тя уведомява директора на девическата гимназия, че *„ако доктор Христович е отказал да изпълнява задълженията си като лекар за 25 т.л. и комисията не може да му отпусне повече, то одобрява назначението на д-р Казанджиев"*[303]. Би могло причината да е краткият арест на доктора, който през 1902 г. е задържан „за незаконни действия в Битолски вилает". Факт е обаче, че след като идеята му да се премести в Цариград не се осъществява, д-р Христович постепенно прекъсва връзките си с българите в Солун. През 1907 г. от донесение на гръцкия консул в града разбираме, че той „преди време е служил на гърците". Името му не фигурира в екзархийското преброяване от същата година, което очевидно не му пречи да се рекламира на страниците на българските вестници. От рекламата на клиниката му научаваме, че тя се намира на ул. „Саади теке" при българската девическа гимназия и към 1908 г. разполага с 24 легла за болни[304]. Известно е, че д-р Христович продължава да прави операции както в клиниката си, така и в гръцката болница в града, включително и по време на Балканските войни, като запазва успешната си практика поне до 1915 г.[305]

Д-р Христо Татарчев завършва медицина в Берлин и през 1892 г. идва в Солун като училищен и пансионерски лекар по покана на Васил Кънчов, тогава директор на мъжката гимназия. През следващите години освен здравна той развива и революционна дейност, заради която през 1901 г. е заточен в Подрум кале, а след помилването му се установява в България[306].

Впечатленията си от здравното положение на населението Хр. Татарчев описва така: „*Българското население, било градско, било това, що идваше отвън, произвеждаше тягостно впечатление с простотата си и с измъчения си вид на страдалец. Животът му беше много беден без необходимите минимални условия, за да се подържа народното здраве*". Като пансионерски лекар Хр. Татарчев се заема да отдели туберкулозните ученици и със съдействието на директора да подобри помещенията и храната. Поради конфликта си със следващия директор на мъжката гимназия – Михаил Сарафов, който го обвинява в неморал-

[303] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 11, с. 262; Т. 49, с. 33.
[304] *Конституционна заря* 1908/1909.
[305] Пентογάλος, Γεράσιμος. *Ό.π.,* σ. 316–318.
[306] Галчев, Илия. *Цит. съч.*, с. 97–98.

ност, Хр. Татарчев прекъсва работата си в пансионите и постът му е зает отново от д-р Христович.

За да заздрави позициите си „като лекар и обществен деец“, д-р Татарчев решава да се ожени. За разочарование на по-заможните български семейства изборът му пада на дъщерята на бившия гръцки консул в града София Логотети. По собствените му думи това решение предизвиква „цяла буря в гръцкото общество, а в нашето пък охлаждение към мене“. Независимо от многото трудности бракът, сключен от свещеник Иван Маджаров, се оказва успешен[307]. Според спомени на съвременници трудностите при сключване на този брак оставят у съпругата на Хр. Татарчев такъв гняв срещу сънародниците ѝ, че тя говори за гърците с неприкрита ненавист, която кара българите да се чувстват „стеснително“[308].

Въпреки всички тези емоции лекарската практика на д-р Татарчев в Солун е отлична, макар той да остава известен повече с политическите и обществените си дела, а не с професионалните си успехи. През 1897 и 1898 г. предвожданата от доктора „народна партия“ надделява в изборите за българска община в Солун[309]. Яростното му противопоставяне на „нотабилите“ е причина той да не изпраща пациентите си в българската аптека на И. Крайничанец, а в гръцката – на Константинидис, въпреки молбите на българския аптекар и затрудненото му финансово положение[310]. Единствената друга проява на д-р Хр. Татарчев, свързана със здравето на българската общност, е сказката за холерата, която изнася в салона на мъжката гимназия през 1895 г.[311]

Д-р Спиридон Казанджиев става пансионерски лекар, след като през октомври 1901 г. Екзархията намалява заплащането за тази длъжност на 25 т.л. годишно и д-р Христович се отказва от нея. Д-р Казанджиев е швейцарски възпитаник, родом от Солун, и първоначално освен ангажиментите в пансиона преглежда пациенти и в аптеката на И. Крайничанец. Няколко години по-късно той очевидно натрупва достатъчно средства, закупува своя аптека и постепенно намалява ангажиментите си към българските учебни заведения в града. През 1905 г. той „обявява стачка“, напуска и отказва да напише рапорт със заболяванията, защото се чувства онеправдан в сравнение с д-р Тенчов[312].

---

307 *Материяли за историята на македонското освободително движение*, кн. IX. София, 1928, с. 95, 98, с. 106–107.

308 ЦДА, ф. 77к, оп. 4, а.е. 326, л. 57.

309 ЦДА, ф. 334к, оп.1, а.е. 25, л. 117–118; ф. 176к, оп. 1, а.е. 1075, л. 14.

310 Крайничанец, Иван. *Цит. съч.*, с. 59.

311 ЦДА, ф. 85к, оп. 1, а.е. 9, л. 70.

312 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.

Д-р Христо Тенчов от Кукуш е лекар на българските пансиони в периода 1902–1912 г., първоначално съвместно с д-р Казанджиев, а по-късно самостоятелно[313]. Той се ползва с много добро име в града и през 1910 г. е избран за член на Идаре меджлиса на мястото на търговеца Пенушлиев. За това вероятно допринася и фактът, че д-р Хр. Тенчов „*минава за един от разумните и умерени санданисти*“[314]. Неговите братя Иван и Киро Тенчови отварят през 1906 г. в Солун аптека „Надежда“, в която освен лекарства продават и различни хигиенни продукти[315]. Тези препарати – за чистене на зъби, дезинфекция на уста, премахване на мазоли и т.н. – се изработват от аптекаря с цел печалба. Всъщност обаче аптеките печелят най-много от това, че доктори преглеждат в тях бедни пациенти и им предписват лекарства, които те закупуват от аптеката, където са прегледани[316]. Очевидно на това се дължи успехът на аптеката на братя Тенчови, които комбинират лекарски, зъболекарски и аптекарски умения с революционните си ангажименти[317].

Приведените данни показват, че при реалностите на късния османски Солун изводите за броя на населението и неговата национална принадлежност трябва да се правят особено предпазливо. През 1885 г. британският вицеконсул Алберт Чарлз Вратислав съобщава, че християнските общности имат относително ясна идея за броя на сънародниците си, които „*ограничават наполовина, когато става дума да се изчисляват данъци и удвояват, когато претендират за национални права*“[318]. Отчитайки тази особеност на ситуацията и осъзнавайки цялата условност на цитираните статистически сведения, няколко констатации все пак изглеждат безспорни.

На първо място, това е фактът, че в края на XIX и началото на XX в. хората с българско национално съзнание, които живеят в Солун, се увеличават поради естествените урбанизационни процеси и желанието да намерят спокойствие и просперитет във вилаетския център. Непо-

313 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 11, с. 262; Т. 49, с. 33; Т. 50, с. 172.

314 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 343, л. 45.

315 Реклами на продуктите, които те предлагат, се публикуват редовно в сп. *Искра* и в. *Учителски глас*.

316 Крайничанец, Иван. *Цит. съч.*, с. 62, 66.

317 Това потвърждава тезата на Евгения Давидова, че лекарите и аптекарите активно се включват в пазарните отношения и иновативни търговски практики: Davidova, Evguenia. Health as Wealth: Commodification of Doctor-Patient Relations. – In: *Wealth in the Ottoman and Post-Ottoman Balkans. A Socio-Economic History.* Ed. E. Davidova. London/New York, 2015, p. 100–114.

318 *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430–1930. Επιλογές κειμένων και μαρτυρίων.* Επιμ. Α. Γρηγορίου & Ε. Χεκίμογλου. Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 184.

средствено преди Балканските войни екзархистката общност наброява малко над 4000 души, а българите униати и българите протестанти общо са около 300. Още близо 2000 души имат разбиране за българската си националност, но не го декларират поради икономически причини, страх или други лични съображения. Не са малко и хората с български етнически произход, които през османския период предпочитат да останат част от патриаршистката общност в града. Избор в полза на гръцката нация правят и българи, които след включването на града в границите на Гърция решават да не напуснат домовете си.

Макар българското население в османския Солун да изглежда малобройно на фона на еврейското, мюсюлманското или гръцкото, то се увеличава постъпателно. Наличните изворови данни доказват, че българите доминират селските райони на османска Македония, а в градовете и в частност в Солун представители на българската общност са заети във всички основни икономически дейности. Професионалният състав на екзархийската общност в Солун потвърждава нейния мигрантски произход и състав. Впечатление прави разнообразието от занаяти и професии, които често са практикувани от едва няколко представители, което сочи индивидуалния и семеен процес на преселване и установяване на българи от вилаетите в османския Солун. Единствените по-компактни по численост и по-отчетливо разпознаваеми икономически активни български групи са тези на комисионерите, търговците и собствениците/съдържатели на търговски обекти[319]. Въпреки че не могат да се мерят по богатство и влияние с еврейските и гръцките търговци, български търговски къщи със седалище в Солун развиват успешна икономическа дейност както в границите на империята, така и извън тях. Техни представители често се сродяват помежду си, свързвайки семейните и търговските си мрежи, което им гарантира по-широка подкрепа и подпомага успешното развитие на финансовите им предприятия.

Роднинските и земляческите връзки между българските търговски къщи не само стабилизират икономическите им позиции, но и допринасят за укрепване на националното съзнание сред българите в града и областта. За това съществена заслугата имат и представителите на българската интелигенция – учители, свещеници, книжари, доктори, аптекари и вестникари. Едновременно с това фактите категорично сочат, че в Солун е налице средна прослойка, заета с търговия, различни видове занаяти и в сферата на услугите. Именно тя, наред с постоянно приижданите гурбетчии и трайно установилите се в града наемни работници,

[319] Желев, Йордан. Българската общност..., с. 175.

става ядрото на екзархийската общност – техните деца пълнят българските училища, участват в обществените празници и заедно с родителите си съдействат за осъществяване на българските инициативи в Солун.

1.3. Българската църковна община

Източната криза (1875–1878) донася сериозни проблеми на българите, останали след Берлинския договор в пределите на Османската империя. Солунската българска църковна община (СБЦО) престава да функционира след изгонването на поп Петър през 1876 г. Според К. Шапкарев до 1880 г. в Солун „*нищо добро, нищо похвално не можеше да се чуе за българина; а нито дума българска можеше да чуеш негде освен по българските няколко ханища. По къщи, по чаршия, по дукяни, всекъде само гръцки се слушаше, а български едва ли само между малобройните явни българи се говореше, и то в къщите им*“[320]. Това сведение се потвърждава от доклад на лорд Фицморис до държавния секретар на външните работи на Великобритания от 12 юни 1880 г. В него сред мъжкото население на град Солун не е отбелязан нито един екзархист, но са записани 1255 българи, които признават върховенството на Вселенската патриаршия[321].

Възстановяване и укрепване на общината

Очевидно става въпрос за период на страх, в който българското население на града не смее да признае националността си. На 9 юни 1880 г. обаче СБЦО е официално възстановена в състав: свещеник Иван Маджаров[322] (председател), Димко Хаджипанов (подпредседател), свещеник Папа Йоан (застъпник), учителят Кузман Шапкарев (ревизор) и членове: Петруш Шумков, Герасим Сахатчиев, Никола Паунчев, Никола Попстефанов, К. Кусев, Христо Шагов, Янко Илиев, Стоян Иванов. Писмото, с което екзарх Йосиф е уведомен за този акт, е подписано от двамата свещеници и от част от присъстващите на събранието, сред

---

320 Шапкарев, Кузман. *Цит. съч.*, с. 328.

321 Државен архив на Република Македонија. *Британски документи за историјата на Македонија*. Т. 4 (1857–1885). Ред. Д. Гориев, Скопије, 2003, с. 456–457.

322 Иван Маджаров (1849–1911) е роден в с. Негован, Солунско. Ръкоположен за дякон от гръцкия митрополит в Солун, взима дейно участие в откриването на българския параклис в града. Дългогодишен председател на българските църковни общини в Сяр и Солун. От 1910 г. председател на църквата „Св. Стефан“ в Цариград. Подробно виж: Попстоилов, Антон. *Български книжовници от Македония. Т. 2, 1879–1912*. София, 1928, с. 47–48.

които се открояват имената на Тодор Хаджимишев, Атанас Стоянов, Христо Тонев[323].

Екзархията признава избора, утвърждава общината и както и в предходния период я подпомага финансово. Първото сигурно сведение за това е от ноември 1880 г., когато екзарх Йосиф изпраща чрез К. Шапкарев 57,5 наполеона специално за общината[324]. С началото на новата учебна 1881–1882 г. Методий Кусев от името на Българската екзархия изпраща архимандрит Козма Пречистански[325] да заеме поста председател на солунската община. Това решение е съобразено с огромна популярност, с която той се ползва сред голямата колония дебърлии в града[326]. Архимандритът идва със „*секретно предписание до местната община да го изберат за председател на общината, а на дело да минава за екзархийски заместник*“.

Архимандрит Козма Пречистански. *НА-БАН, ф. 15К, оп. 1, а.е. 480, л. 1*

323 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 8, л. 5.

324 НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 264, л. 1, л. 4–6.

325 Козма, митрополит Дебърски (ок. 1836–1916), роден в с. Орланци, Кичевско със светското име Константин. Приема монашеството в Кичевския манастир, на който в периода 1873–1874 е игумен. За участието си в българската църковна борба е заточен в Света гора (1874–1876). Архивар на Българската екзархия (1876–1877), екзархийски наместник в Пловдив (1878–1881), председател на Солунската община (1881–1888), председател на Дебърската община (1888–1897) от 1897 г. Дебърски митрополит. Умира в Кичево. Виж: *Българска възрожденска интелигенция...*, с. 344.

326 Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч.*, с. 101.

Планът на М. Кусев е солунската община да е централна за Македония – всички други общини да изпращат до нея писмата си, а председателят ѝ да предава съдържанието им на Екзархията. По същото време Наум Спространов е назначен за почетен драгоман на руското консулство в Солун със задачата чрез архимандрит Козма да информира Екзархията за действията на руския консул в града и да упражнява надзор над екзархийските училища в областта[327]. К. Шапкарев обаче се опасява от прекомерната намеса на Н. Спространов в делата на общината и гимназията, защото прозира зад нея ръката на Русия[328].

Действително в началото на 80-те години на XIX в. Наум Спространов се явява истинска информационна агенция за Екзархията, за руското и за българското правителство. Ето как Арсени Костенцев описва метода му на събиране на сведения: „*Всякога, когато прекарвах в Солун, почти всяка вечер кога с Наум Спространов, кога сам, ме караше да отиваме от хан в хан и да разпитваме кой отде е и какви новини има – зли, добри и пр. Вземахме бележки и той рапортираше по на две три места. Дене – ноще работеше човекът за народните работи*“[329]. Наум Спространов остава на този си пост до февруари 1884 г., когато макар услугите му да са преценени като много полезни, по нареждане от София е освободен от „длъжността на политически официозен агент“. Екзархията го уведомява, че не е в състояние да плаща възнаграждението му, което възлиза в този момент на 8000 франка годишно и още 3000 франка за пътуване. Вероятно обаче с протекцията на руското консулство пред българското правителство той остава още няколко години в Солун. През март 1886 г. след молба на архимандрит Козма екзарх Йосиф отпуска от бюджета на Екзархията на болния вече Н. Спространов сумата от 200 лв.[330]

Връзката между институциите е завършена с решението директорът на Солунската мъжка гимназия да е едновременно и секретар на общината и неин негласен представител пред централната вилаетска власт[331]. Действително Кузман Шапкарев, Божил Райнов и Димитър Узунов изпълняват последователно тази длъжност до средата на 80-те години на XIX в., а по-късно тя е изпълнявана от Христо Батанджиев[332].

---

[327] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4114, л. 71; Билярски, Цочо. *Цит. съч.*, с. 386–387.

[328] Пасков, Илия. Кузман Шапкарев и развитието на църковно-училищното дело в Солун и Солунско (1880–1881, 1883). – *ИДА,* 1986/кн. 51, с. 211.

[329] *Спомени на Арсени Костенцев.* Предг. Ив. Вазов. София, 1917, с. 145.

[330] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4114, л. 77; ф. 246к, оп. 1, а.е. 22, л. 39, л. 251, л. 264; ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 15, л. 65, л. 331.

[331] Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 36.

[332] НА-БАН, ф. 15к, оп.1, а.е. 121, л. 9; БИА-НБКМ, ф. 583, а.е. 2, л. 74.

През следващите години българската църковна община видимо укрепва, но проблемите в нея остават. Според А. Шопов основна причина за слабостта ѝ е фактът, че след 1888 г. тя за доста дълъг период от време се оглавява от енорийския свещеник Иван Маджаров, а не от архимандрит[333]. Всъщност проблемът е не в сана на председателя, а в нежеланието на османските власти след Руско-турската война (1877–1878) да признаят българското архиерейско наместничество в Солун. Валията намира основание за отказ във факта, че българският архиерейски наместник няма височайшо султанско писмо[334]. Това принуждава екзарх Йосиф да изпрати на общината копие от султанското писмо, с което само няколко години по-рано поп Петър е признат за рухане-векили. Той съветва общинарите да представят копието от писмото на валията и да настояват, че на базата на същия документ и предвид отсъствието на поп Петър отец Иван Маджаров трябва да бъде признат за наместник на Екзархията в града[335].

Особено показателен за крайно несигурното положение на българската община е скандалът между нейния председател архимандрит Авксентий[336] и новия турския валия Зихни паша през 1891 г. Поводът е донесение на архимандрита до Екзархията, че със заповед на валията е закрит екзархийският параклис в Струмица, не се признава там българската община и не е позволено отварянето на българско училище. Вбесен, валията вика архимандрита и ясно му обяснява, че той няма официално назначение и следователно не е признат, след което го гони от стаята. Това налага „*тежкият, въздържан, но много хитър самоковец*“[337] Авксентий да го моли коленопреклонно за прошка, изричайки трикратно: „… *целувайки полите и краката на Ваше В. Превъзходителство, най-покорно Ви моля да ме опростите, за дето несправедливо Ви обидих*“[338]. Въпросът се урежда благоприятно за българите, след като Екзархът се застъпва за архимандрит Авксентий пред великия везир, който телеграфира на солунския валия да остави българите свободно да си изпълняват и управляват църковните и училищните работи, както е

[333] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1075, л. 14.

[334] Кирил, патриарх български, *Българската екзархия*. Т. 1. Ч. 1, с. 355.

[335] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 8, л. 269.

[336] Архимандрит Авксентий (1850–1919) със светско име Христо Големинов от Самоков е председател на солунската община в периода 1890–1894 г., велешки митрополит 1894–1906, а след това и почти до края на живота си ръководи Пелагонийска епархия.

[337] Така определя архимандрита Благой Димитров. Виж: Спомени от учебната 1890–1891. – *Македония*, бр. 2089 от 9 окт. 1933 г.

[338] НА на БАН. *Стефан Стамболов. Личен архив.* Т. 4. София, 1997, с. 348–349, с. 377–380.

било при предшественика му[339]. Постъпката на Зихни паша обаче е явна демонстрация на факта, че солунската община не е призната официално, а съществуването ѝ зависи единствено от благоволението на властите[340].

В края на XIX в. общината има три църкви, петима енорийски свещеници и три начални училища в разни квартали на града, но е пренебрегвана от властите[341]. През 1898 г. това предизвиква реакцията на членовете ѝ, които официално пишат на валията, че не могат да му поднасят лично поздравленията си, защото никой не ги кани на тържествата в града. След тази случка валията се ангажира да им изпраща покани[342]. Въпреки това Българската църковна община в Солун е официално призната едва през 1910 г., но дори тогава няма статут на митрополия[343]. Разбира се, липсата на официално признание, не ѝ пречи да функционира съвсем реално, макар с непълни функции и недостатъчен авторитет.

През 1882 г. Наум Спространов се нагърбва с изработване на устав на общината. В него изрично е записано, че председателят ѝ трябва да има духовен сан (чл. 5) и се назначава или утвърждава от Българската екзархия (чл. 6). Останалите 8 члена на общината се избират от първенците на българското население в Солун (чл. 9), а секретарят ѝ се назначава от общината (чл. 8), но всички те трябва да са поданици на султана (чл. 2) и имат мандат от една година. Солунската българска община се разпорежда с приходите и разходите от църквите в района, събира волни пожертвования за издръжка на училищата и като цяло защитава интересите на българското население пред властта[344].

В архива на Кузман Шапкарев се пази недатиран проект на устав на Църковната българска община в Солун[345]. Вероятно той е написан преди или почти едновременно с устава на Н. Спространов. Предложението на К. Шапкарев се отличава по няколко основни елемента от устава, изработен от Н. Спространов. На първо място по това, че в него не се изисква задължително председателят на общината да е духовник. К. Шапкарев предлага да съществуват длъжности заместник-председател и „застъпник“ на

[339] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4416, л. 3.

[340] Божинов, Воин. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878–1913*. София, 1982, с. 59.

[341] ЦДА, ф. 176к, оп.1, а.е. 1386, л. 4.

[342] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 40, л. 1–5; а.е. 65, л. 2–6.

[343] Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 25.

[344] Копие от устава на солунската българска община виж в: ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 103, л. 80 и сл. Подробно по темата за българските общини в Османската империя виж: Лельова, Росица. *Българските градски общини в Македония (1878–1903)*. София, 2016.

[345] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 121, л. 50–51.

председателя, който задължително да е с духовен сан. Така естествено съставът на общината става по-голям – 12 души, които се избират от „общото събрание на първенците на града“ за срок от една година и управляват църковните и училищните работи в града, чрез избирани от тях настоятелства. В запазения в архива на К. Шапкарев вариант на устава се предвижда много ясна отчетност на средствата. След изтичане на едногодишния мандат на настоятелствата парите се отчитат на общината. Тя, от своя страна, се отчита всяка година пред „народно събрание от гражданите“, което избира нови членове на общината. Много подробно са разписани задълженията на членовете на общината, общинските документи, които трябва да се водят, реда на провеждане на заседания и взимане на решения. Сред целите на общината се откроява запазването на правото ѝ да „*разглежда и решава разпри на българските християни в града и в селата, които се отнасят до християнския закон*“.

Прави впечатление, че в това предложение Българската екзархия е напълно игнорирана като институция, която да ръководи делата на българската община в Солун, а вместо това са дадени по-големи права на гражданите. И двата устава обаче предвиждат поставяне на училищното дело под контрола на общината. Това е искане едновременно на архимандрит Козма и на руския генерален консул в Солун Александър Якобсон, който лично наблюдава изготвянето на уставите на общината и на пансиона към мъжката гимназия в Солун[346]. Нещо повече – очевидно бележките на консула, насочени към поставяне на институцията в ръцете на по-заможните и влиятелни представители на общността и ограничаване на намесата на населението в управлението на общината, залягат в устава ѝ[347]. Според патриарх Кирил руският консул цели и да постави учителите в солунската мъжка гимназия под свой надзор, упражняван чрез общината, която е под пълно негово влияние. А. Якобсон е убеден, че назначаваните от Екзархията учители в мъжката гимназията са „*неблагонадеждни хора*“, „*лъжепатриоти*“, които не признават друго началство освен екзарха, а себе си възприемат като политически водачи[348]. Консулът представя общината като техен контрапункт, защото е съставена от „*най-доблестните и интелигентни българи*“, които работят в съгласие.

А. Якобсон предлага на руското посолство в Цариград да подкрепи финансово българската община в Солун, за да може тя да отговори на наплива на български младежи, които се стремят към образование. Спо-

[346] ЦДА, ф. 1318, оп. 1, а.е. 5586 г, л. 13–18, л. 47–51.

[347] Георгиева, Тина. *Цит. съч.*, с. 408.

[348] Кирил, патриарх български. *Българската екзархия.* Т. 1. Ч. 1, с. 581–583.

ред него поради липса на средства са отказани стипендии на 20 момчета и момичета от униатски семейства от Кукушко, които веднага са приети в католическото училище на лазаристите. А. Якобсон уверява, че ако общината увеличи стипендиантите си, е възможно да привлече обратно всички питомци, отклонили се от православното паство[349]. Прекалената намеса на руското консулство в българските дела не остава незабелязана от патриаршеския митрополит Калиник, който през март 1883 г. докладва на властите, че българската гимназия и пансион се поддържат от Русия[350].

Вътрешни противоречия

Твърдението на Якобсон, че общината работи в съгласие, обслужва единствено неговите цели, без да отговаря на истината. Известно е, че настояването на архимандрит Козма да се упражнява надзор над всички материални разходи, включително и тези на гимназиите и началните училища, предизвиква недоразумения между първенците. В общината, в която през 1882 г. влизат Т. Хаджимишев, К. Шошев, Т. Мицанов, Н. П. Алексиев, П. Шумков, Н. Стоянов, С. Ризов, Н. Попев и Б. Кузманов, няма вътрешно единство, защото тя се състои от изтъкнати търговци от разни градове на Македония, чиито виждания по основни въпроси се различават значително[351]. Тази разнородност, характерна за предходния период[352], се запазва и през следващите години, когато преобладаването на външните търговци в нея продължава. Например в общината, избрана и утвърдена от Екзархията през септември 1884 г., според Янаки Стрезов има „*само прилепчани и велесчани търговци, дошли в Солун по свои частни работи*“[353]. Липсата на спойка между пришълците от различни градове се запазва до Балканските войни и е сред основните причини за трудното функциониране на институцията[354]. Запазва се и деленето на членовете ѝ според търговските интереси и личните амбиции, а също и желанието им да извлекат изгода от народните дела.

С нарастване броя на учениците и засилване на пансионите към българските учебни заведения нараства и икономическият интерес от тяхното обслужване, а съответно се засилва и борбата между отделните търговци за влияние в общината. Иван Хаджиниколов, назначен за учител в гимназията и преподавател в пансиона през 1888–1889 г., описва

[349] ЦДА, ф. 1318, оп. 1, а.е. 5586 г, л. 47–51.
[350] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 134, л. 5–12.
[351] Кирил, патриарх български. *Цит. съч.* Т. 1. Ч. 1, с. 553, 637.
[352] Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 79.
[353] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 401, л. 116–119.
[354] Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 31.

ситуацията така: „*Когато дойдох в Солун, заварих гражданите разделени на два лагера. Единият лагер, партия, се състоеше от граждани-първенци, които имаха материален интерес от гимназиите и пансионите в града и държеше за екзархийските наредби и разпореждания и не даваше дума да се каже против Екзархията. Те бяха и в общината, и в пансионската комисия и те, заедно с директора на гимназията, решаваха какво, колко и на каква цена да се купи за пансионите и го доставяха: дрехи, обуща, провизии и пр. Там бяха Насте Стоянов (доставяше облеклото), К. Г. Самарджиев (доставяше учебниците, ученическите и канцеларските материали), Ничо Попев, Саздо Ризов, Т. Мацанов (те доставяха провизиите), Д. Кондов (чрез него се внасяха парите – заплатите на учителите в Македония) и пр. Тази партия се наричаше „екзархийска“ партия, „екзархисти“, а минаваше още и като партия на политиката на българското правителство. Оттук и субсидиите от българското правителство на К. Самарджиев и сие. Другият лагер – опозицията на първия лагер – се състоеше от граждани-първенци, които нямаха материален интерес и се възмущаваха от действията на първия лагер. Там бяха: Николай п. Стефанов, Дамян-Петрови синове, Саздо Дерменджиев, Тодор х. Мишев и др. Този лагер обвиняваше „екзархийската“ партия в злоупотреби с екзархийските средства*“[355].

Освен вътрешната разнородност на солунската община на работата ѝ влияят отношенията с учителите в българските гимназии в града. Например идеята на руския консул Якобсон и на председателя на общината архимандрит Козма управлението на учебното дело да е изцяло в ръцете на общината предизвиква още през ноември 1882 г. бурното възмущение на директора на гимназията Божил Райнов[356], който изпраща по този повод оставката си на Екзархията. От аргументацията на действията му е видно, че е обиден от това, че мнението му не се зачита и е клеветен за неблагонадеждност. Решението да подаде оставка е предизвикано от няколко последователни писма на Екзархията, която го уведомява, че архимандрит Козма ще бъде председател на учителския съвет в гимназията и че тя ще си кореспондира само с него. Б. Райнов с основание

[355] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 205, л. 19.

[356] Божил Райнов (1857–1946) от Котел е директор на Солунската мъжка гимназия (1881–1883) и секретар на солунската община, член на Либералната партия и представител от Варна в VI ОНС. Повече за него виж в: *Българска възрожденска интелигенция...*, с. 567; Радоева, Снежана. Божил Райнов – първият директор на солунската гимназия. – В: *Гласовете ви чувам...*, с. 48–55. За обучението му в Лиеж, Белгия виж: Костов, Александър. *България и Белгия. Икономически, политически и културни връзки (1879–1914)*. София, 2004, с. 74–100.

възприема тези решения като налагане на архимандрита „*за цензор и наблюдател на училищните работи и поведението на учителите*“ и категорично възразява срещу този надзор. Той смята, че не е редно учениците във възпитателно отношение да бъдат „отдалечени“ от влиянието на директора и на учителите, които така не могат да им вдъхнат „*смел, открит и деятелен характер, а така също и онази национална идея, която за сега ни е най-нужна*“. Директорът възприема отговорността за развитието на общественото дело като своя, защото „*тукашното околно население е привикнало някак за всяко нещо, което се касае по народните ни работи да се обръща и допитва до Директора, който трябва да им даде някакъв съвет, ако не иска да изстинат съвсем от работата*“ и не е съгласен длъжността му да „*е лишена дори от формални права*“[357].

Недоволство изразява и учителският съвет в отчета на гимназията за 1882–1883 г., включително и от определянето на архимандрит Козма за „стопанин на училището с всичките му принадлежности“[358]. Екзархията не приема оставката на директора, отчита мнението на учителския съвет и търси начини за справяне със ситуацията, която е допълнително усложнена от позицията на руския консул. В този спор А. Якобсон твърдо подкрепя общината, на която лесно влияе и я използва срещу учителите, а и срещу решенията на Българската екзархия, които не са му удобни[359]. От следващата учебна година обаче екзарх Йосиф поставя всички материални въпроси, свързани с учебното заведение, в компетенцията на контролна комисия към общината, но съставена от главни учители в гимназията. Въпреки негодуванието сред учителите през 1884 г. тази комисия взима в свои ръце управлението и на девическия пансион, налага отчетност, с което създава сред външните наблюдатели впечатление и надежда, че ще въведе ред в училищните работи[360].

Очевидно е, че Екзархията се съобразява с административната рамка на Османската империя, според която именно общините са отговорни за материалните въпроси, касаещи образованието. По подобен начин функционира, например, гръцката община в града. Тя се ръководи от митрополит в сътрудничество с по-видните граждани, обединени в 8-членен съвет, който се подновява всяка година. На три години от общото събрание на членовете на общността се избира 24-членен съвет, който

[357] ЦДА, ф. 246 к, оп. 1, а.е. 15б, л. 104–115.

[358] Отчетът на солунската българска гимназия „Св. Кирил и Методий“ за учебната 1882–1883 г. е публикуван в *Съчинения на Трайчо Китанчев, нарежда Юрдан Иванов*. София, 1898, с. 67–92.

[359] Кирил, патриарх български. *Българската екзархия*. Т. 1. Ч. 1, с. 581–583.

[360] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 401, л. 116–119.

се състои от настоятелствата на училищата, благотворителните дружества, болничния комитет, църковните епитропи и т.н.[361] Българската солунска община очевидно е по-слаба, поради което Екзархията създава една смесена система, запазвайки основните принципи на функциониране на институцията. Напълно ясен е докладът на екзарх Йосиф до Министерството на външните работи и изповеданията от 21 май 1884 г., в който пише, че „*в Солун няма такива българи, които да съставят община и училищно настоятелство като представители на българското население*“, от което ще се възползват властите, за да закрият училищата. Поради това Екзархът настоява, че „*трябва изкуствено да създадем в Солун община и да поддържаме българи, което и се достига чрез съдържанието на т.нар. училищно настоятелство*“[362].

Така се създава смесената система на българската община, която се ръководи от духовно лице, а в състава ѝ влизат граждани и учители. Екзарх Йосиф счита това решение подходящо за Солун, където „*има твърде малко българи, и то повечето по краищата на града, от които не може да се състави такава българска община, която да води църковно-училищните работи, както трябва*“. Като втори аргумент той изтъква факта, че „*училищното настоятелство или общината*“, очевидно поставяйки знак за равенство между двете, представлява пред вилаетските власти българското население и българските училища както в града, така и в санджака, а даже и във вилаета. То улеснява учителите, които заминават за Македония, приема ученици в гимназиите, управлява финансите им, води кореспонденция с Екзархията, с някои общини и „затънтени места“, помага на идващите във вилаетския център българи и т.н. Екзархът напомня, че касиерът на общината Петър Шумков е член на училищната комисия и се грижи за доставянето на свидетелства на випускниците на солунските гимназии, за да могат те да учителстват в Македония[363].

С налагането на тази смесена система Екзархията цели и да тушира конфликтите между духовните и просветните дейци. В одобрената от екзарха през 1884 г. община влиза учителят Константин Стателов, а от следващата учебна година архимандрит Козма спира да преподава в Гимназията[364]. Така двете институции остават свързани, но с диференци-

[361] Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. Συμβουλή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. – *Μακεδονικά*, 1976/16, σ. 327.

[362] Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Цит. съч.*, с. 122.

[363] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 221–222.

[364] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 15, л. 240, л. 306.

рани функции. През декември 1884 г. екзарх Йосиф инструктира архимандрит Козма да защитава управлението на Гимназията и да се старае да премахне „*всяка студенина, всяко неблагоразположение или равнодушие*“ било от страна на членове на общината, било от страна на учители към директора ѝ Георги Кандиларов. Екзархът категорично настоява, че единствено контролната комисия може да преценява работата му, защото в противен случай учебното дело ще се разстрои. Той подчертава, че „*простотата, егоизмът и несъзнаването на длъжността*“ са причините за недоразуменията, а пресата, която „*с готовност обнародва всички хули, лъжи и клевети, които изхвърлят пред публиката оскърбени някои честолюбци*“ само раздухва скандалите и вреди на делото[365].

Тази остра реакция на Екзарха вероятно е резултат от публикации като тези, които Божил Райнов прави анонимно след завръщането си в България. На страниците на русенския вестник „Славянин“ той публикува две статии, пропити с искрено презрение и омраза към всички дейци на Солунската църковна община, към нейния председател архимандрит Козма и към екзархийския наместник Методий Кусев. В тях Б. Райнов не пести подигравките и обидите си към духовниците, които в крайна сметка успяват да овладеят ръководството на обществените дела и на училищното дело в Солун[366]. Конфликтите между училищни дейци и общинари, между светски и църковни първенци през следващите години не престават въпреки въведената смесена система на управление на църковно-училищното дело. През 90-те години на XIX в. Васил Кънчов и Михаил Маджаров също имат проблеми с ръководството на солунската община, което според тях некомпетентно се намесва в училищните работи и се опитва да превърне директорите на българската гимназия в обикновени чиновници, изпълняващи нейните нареждания[367].

Към този тип конфликти трябва да бъде отнесен спорът между училищния инспектор Евтим Спространов и председателя на солунската община отец Неофит. Този проблем набира сила в периода 1904–1906 г. и прераства в лични нападки, които пълнят страниците на кореспонденцията на всяка от страните с Българската екзархия, играеща ролята на

---

[365] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 31–32.

[366] *Славянин*, бр. 9–11 от юли – август 1884 г.

[367] Величкова, Цветана. Михаил Сарафов – директор с европейски дух (1893–1896 г). – В: *Гласовете ви чувам...*, с. 152.

арбитър между тях[368]. Въпреки силния личен елемент, който неизменно присъства в този, а и в други подобни конфликти, на принципно ниво става въпрос за различни виждания за ролята на българските общини. Е. Спространов смята, че общините са „*закостенели*“ и „*не отварят нови кръгозори за обществена дейност*“, а „*се свиват, прибират се и кръгът на тяхната дейност, наместо да се шири и да се разпространява, стеснява се, ограничава се, докато дойде най-сетне да разглежда само бракоразводни дела и да плаща на селските учители…*“[369]. В свой реферат, изнесен пред учителската конференция в Солун през декември 1905 г., той настоява, че попът и учителят са „*двата спасителни лоста*“, които могат и трябва да работят съвместно за културното издигане на „*суеверна маса, която кисне в мрак и невежество*“, потънала в „*дребните интереси, често пъти егоистични, злобни, отмъстителни, които интереси не отиват по-далече от да набавят най-насъщните си нужди за прехрана и живеене*“. В същия текст Е. Спространов успява да се издигне над личния си конфликт с Неофит и да призове към уважение и „*покорност съзнателна*“ към общините и архиерейските наместничества, защото „*личностите могат да умрат и да се сменяват, когато учрежденията, като юридически лица, са постоянни и вечни*“[370].

Очевидно е, че в този тип конфликти възраженията на училищните дейци не са насочени против дейността на Българската екзархия и нейните органи по места, а тъкмо напротив – целят нейното активизиране и разширяване. Българската светска интелигенция безспорно се стреми и към по-голяма еманципация на общинските и училищни дела от опеката на духовенството, което ги ръководи по силата на традицията и правилата в Османската империя. Показателно за това е, че не само Е. Спространов, но и цялото управление на мъжката гимназия е в конфликт с архимандрит Неофит, който ги обвинява, че ръководят самостоятелно учебното заведение[371]. Няколко години по-късно, когато Христо Тенчов наследява Евтим Спространов на длъжността училищен инспектор, той също се оказва въвлечен в конфликт с архимандрита. Според него Неофит изказва „*явно желанието си да му бъда подчинен чиновник*“, което инспекторът счита за

---

[368] Подробно за посочения конфликт виж: Лельова, Росица. Общинското дело в Солун (1904–1906) през погледа на Евтим Спространов. – В: *110 години от Илинденско-Преображенското въстание и българската идея от Сан Стефано до Букурещ (1878–1913)*. Съст. Т. Митев, А. Гребенаров. Пловдив, 2014, с. 371–383.

[369] Дякова, Елена. Дейността на Евтим Спространов като инспектор на българските училища в Солун и Солунско. – В: *Гласовете ви чувам...*, с. 140.

[370] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 277, л. 145–163.

[371] ЦДА, ф. 246к, оп. 4, а.е. 30, л. 12–13.

обидно, още повече че председателят на общината открито го игнорира. Архимандрит Неофит от своя страна приема като „голяма лична обида“ факта, че училищният инспектор не е поставен от Екзархията в негово подчинение, което според него създава „дуализъм“ в общината[372].

Трябва да се има предвид и страхът на солунските общинари от идеите, които се разпространяват от гимназиалните учители. Самите учители също разбират това, както личи от непубликувани спомени на Б. Райнов. „*Ний, учители и общинари,* – пише той – *се пазихме от сянката си. Учебници и разни книжки за четене,… се преглеждаха и цензуроваха от самите нас най-внимателно и взискателно*“[373]. Не бива да се забравя, че проблемите на учениците и учителите с властта често се отразяват на българското население в града и неговите представители. Много показателен в този смисъл е доклад на руския консул в Солун от януари 1885 г. В него А. Якобсон изтъква, че всяко неизпълнение на някакво османско предписание, в конкретния случай отказът на българската община да проведе митинг, подобен на гръцкия, води до затваряне на българската книжарница и ревизия в гимназията. Както ясно обяснява дипломатът, „*тези ревизии винаги завършват с ограничителни мерки*“[374]. Такъв е случаят с обиска, извършен в гимназията през 1892 г., при който са намерени записки на ученици от произведения на Л. Каравелов и Хр. Ботев. Това от своя страна се явява един от аргументите на властта за ареста на книжаря Коне Самарджиев и търговеца Насте Стоянов[375].

Страхът от това как действията на българските учители ще бъдат оценени от османската администрация и какви последици биха имали те, кара общинарите С. Хаджиилиев и Й. Кондов през 1906 г. да приберат всички 1500 бройки от устава на благотворително братство „Милосърдие“, отпечатани в Пловдив. Според архимандрит Неофит уставът заплашва настоятелството, защото в империята не могат да се дават помощи без знанието на властта. Училищният инспектор Е. Спространов, който е вдъхновител и организатор на дружеството, смята, че е необмислено да се иска официално потвърждение на устава от османската администрация и е много възмутен от провалянето на идеята му[376]. Въпреки

---

372 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 22–25.

373 Споменът, съхраняван в РИМ – Благоевград, е цитиран по Михаела Василева. Гимназията „Св. Св. Кирил и Методий“ в снимки и документи от фонда на раздел „Нова история“ при Регионален исторически музей – Благоевград. – В: *Гласовете ви чувам...*, с. 217.

374 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5586ж, л. 7–11.

375 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 570, л. 4.

376 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 369, л. 32–44; БИА–НБКМ ф. 324, а.е. 1, тефтерче 5, л. 485.

това след заминаването на инспектора председателят на общината внася преведения на турски език устав за утвърждаване от властите. Очевидно това довежда до предвидените от Е. Спространов пречки и заплаха, че *„ако се узнае кои са ръководителите на фонда, ще бъдат подведени под отговорност пред правителството“*. Въпреки това учителите съставят тайно настоятелство на „Милосърдие“ и братството много успешно функционира през следващите години, без да афишира дейността си[377].

Противоречията в Солунската община далеч не се изчерпват само с недоразуменията между представителите на различните градове в нея, нито с разногласията между църковните и светските дейци. Разделителните линии всъщност са много – между по-заможните и по-радикално настроените солунски граждани, между дейците на църковно-училищната и на революционната организация, между отделните личности. Знае се, например, че в периода 1897–1899 г. изборите за членове на Солунската българска община са печелени от т. нар. Народна партия, предвождана от д-р Христо Татарчев и Даме Груев, а партията на видните български търговци и учители, начело с книжаря Коне Самарджиев и банкера Кондов, почти не взема участие в избора[378]. Според Христо Татарчев старите представители на солунската община, от които се избират комисиите по надзора и продоволствието на пансионите, са заменени от почетните старци Тодор Хаджимишев, Никола Попстефанов, Саздо Дерменджиев, зад които обаче стоят синовете им – Ангел Хаджимишев, Илия Попстефанов и други по-млади хора (той самият, П. Дамянов, П. Сарафов), около които се групира интелигенцията и еснафът. Новата община според него развива трескава дейност – огражда гробищата, строи там църква, купува място в квартала *Пирги* за училище и църква[379].

Георги Баждаров, тогава ученик в Солунската мъжка гимназия, също потвърждава, че българите в Солун се делят на хора от еснафа и на привърженици на нотабилите, но подчертава, че разликите между водачите им са по-скоро междуличностни. *„В Солун имаше тогаз двама български книжари – Коне Самарджиев и Иван Хаджиниколов, съперници. Двама български лекари – д-р Хр. Татарчев и д-р Христович, съперници. Те бяха в различни лагери*“[380]. Друг съвременник на събитията, учителят в началното образцово училище Атанас Битраков, смята, че в основата на междуличностните противоречия стоят икономически

---

377 Дякова, Елена. *Цит. съч.,* с. 142.

378 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 40, л. 1–2.

379 ЦДА, ф. 85к, оп. 1, а.е. 9, л. 65.

380 Баждаров, Георги. *Моите спомени*. София, 2001, с. 19–20.

интереси. Според него членовете на старата община се възползват от обществената си позиция за лична облага – *„от хлебарят им се изпраща по някой чувал брашно, от кундурджията – чифт обуща“*, а общинските пари държат за лична печалба[381]. За подобен тип отношения говори и съдържателят на пансиона при мъжката гимназия Фердинанд Бертранд, който още през 1882 г. предупреждава Екзархията, че има опасност да се отклони „*добрият вървеж на работите*“ в Солун, защото един шивач, член на комитета, който надзирава пансионите, не е получил поръчката за правенето на униформи поради високата цена, която искал и заради това се обърнал срещу този, който е спечелил поръчката[382].

Издръжката на пансионите на мъжката и девическата гимназии и свързаните с тях доставки на храна и облекло са сред често срещаните причини за конфликти. Въпреки че структурата и методите на работа на комисията, грижеща се за пансионите, през годините получава завършен вид, проблемите остават. Характерен е случаят от септември 1908 г., когато няколко солунски български еснафи подават оплакване до общината, че пансионската комисия предпочита чужди доставчици пред техните оферти. Председателят на комисията и директор на Девическата гимназия Тодор Танев е принуден да обяснява, че винаги предпочитат български доставчици, стига предложенията им да са изгодни и качеството на услугите им – добро. Оплакването обаче го принуждава да припомни случаи, когато българи доставчици създават сериозни проблеми на комисията. Такива са примерите с обущаря Зотов, чиито обувки се късат на първия месец и с хлебаря Димчев от Дойран, който доставя лош хляб в пансиона. Т. Танев заявява, че комисията няма да гледа през пръсти работата си и да „занемари интересите на 250–300 български пансионери и пансионерки“, за да угоди на няколко еснафи, защото това би породило подозрения, че е подкупна[383].

Независимо от своя характер проблемите сред българските общинари пречат на развитието на общите инициативи. А. Битраков напомня, че общината начело с книжаря Самарджиев и банкера Кондов през 1896 г. купува зданията на общината и първоначалното училище и ги ремонтира, но оставя дълг от 300–400 лири. За да върне дълга, новоизбраната през 1897 г. община от т.нар. *Народна партия* взима решение състоятелните ученици да плащат училищно право от 10 гроша до 3 лири, да се внася в общината дребна такса за всеки денк, който излиза от Солун,

---

381 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 356–358.

382 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15б, л. 43.

383 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/3.

учителите да дадат благотворително представление и да се назначи български мухтарин (кмет). Само част от плана им успява – събирани са такси от учениците и е дадено благотворително представление. Идеята им за мухтарин се проваля, защото са им нужни още 10–12 нюфуза (души), но опозицията не ги подкрепя, както не подкрепя и идеята да се събират пари от денковете. Според А. Битраков целта на старите общинари е да пречат на новата община, като се надяват тя да се провали и те да дойдат пак на власт. Той твърди, че омразата между двете фракции е толкова голяма, че не се поздравяват, като се видят. Въпреки това според него новата община работи по-успешно и то не само „за кокала“, а за „идеята“[384].

Друга линия на противопоставяне е между привържениците на легалните действия и на поддържащите революционната организация. Това разделение, с което често се свързват противоречията в солунската община от 90-те години на XIX в., се засилва след атентатите на гемиджиите и Илинденско-Преображенското въстание[385]. Божил Проданов си спомня, че тогава някои солунски граждани – М. Мингов, К. Бакалов и др., ръководени от амбициозни учители – Н. Арнаудов, С. Поппетров, Н. Маджаров, и от архимандрит Неофит, зад гърба, на когото стоял А. Шопов, агитират народа да не дава членски внос и да не плаща никакви налози на организацията[386].

Очевидно зад идеологическите различия и принципните противоречия често се крие въпросът за разпределението на средствата. Конкуренция за общински средства съществува между църковните и училищните институции, между самите училища, а и на междуличностно ниво. Хората, свързани с училищното дело, недоволстват, че всички общински средства отиват за строеж на храма „Св. Георги“ в *Пиргите*. Учителите в кварталните (вардарско и пиргенско) начални училища смятат, че централното образцово училище е по-добре обезпечено от техните, в които дори зимата няма достатъчно въглища, за да отоплят училищните помещения и т.н.[387] През 1910 г. по-бедните граждани се опасяват, че търговците, *„навикнали да се ползуват от силата и влиянието на общината в своите търговски сделки“*, ще направят избора за епархийски съвет *„по комшийски, приятелски и прибързан начин, без да земе участие народа, на чийто гръб тежала и тежи издръжката и процъфтяването на църкви и училища“*[388]. Именно

[384] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 356–358.
[385] ЦДА, ф. 890к, оп. 1, а.е. 52.
[386] ЦДА, ф. 1782к, оп. 3, а.е. 166.
[387] БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 1. Спространов, Евтим. „Дневниче, държано през учебната 1904/1905 година в гр. Солун“. Първо тефтерче.
[388] *Дебърски глас*, бр. 50 от 14 март 1910 г.

конкуренцията за финансиране предопределя постоянните и често взаимни обвинения в злоупотреба с общински средства.

Още в началото на 70-те години на XIX в. Баба Неделя обвинява Н. Стоянов и Д. Паунчев в злоупотреби[389]. През 1881 г. Кузман Шапкарев обвинява общината в това, че се губят пари от касата ѝ[390]. На следващата 1882 г. отново той заедно с други общинари обвинява Божил Райнов, който тогава надзирава пансиона, за злоупотреба с пари. Само година по-късно самият обвинител, тогава управител на девическия пансион, е посочен от общината като разхитител на средства. В проведените разследвания нито едно от обвиненията не е доказано, но провокираната от тях взаимна неприязън става повод за безкрайни преписки, прехвърля се по страниците на вестниците и заляга в основата на множество конфликти[391].

Финансиране и прояви

Както беше посочено по-горе, от възстановяването си след Руско-турската война Солунската църковна община се подкрепя системно от Екзархията. Екзарх Йосиф счита, че за дейността си поне председателят, секретарят и касиерът на общината трябва да получават възнаграждение, а също и да се покрива наемът на помещението им, който през 1884 г. е в размер на 30 т.л.[392] През 1885 г. председателят на общината получава от екзархийския бюджет годишно възнаграждение от 175 т.л., касиерът – 146 т.л. и секретарят – 94 т.л.[393] През следващите години тази практика се запазва, като в различни периоди се дават средства и за други административни длъжности, например за инспектор, писар, слуга, разсилен и т.н. Средствата, отделяни за служещите в църковната администрация на Солун, не се променят много през годините. През 1908 г. те са: на председателя архимандрит Неофит – 150 т.л, на секретаря Тодор Паскалев – 180 т.л., на двама писари – общо 72 т.л. От януари 1912 г. управляващият епархията архимандрит Евлогий получава заплата от 180 т.л., секретарят Христо Батанджиев – 156 т.л., архивар-регистраторът г. Дерменджиев – 62 т.л. и писарят В. Константинов – 50 т.л.[394] Като цяло

---

389 Петкова, Неделя. *Цит. съч.,* с. 59, с. 71.

390 Билярски, Цочо. *Цит. съч.*, с. 522–523.

391 Виж например подробното описание на събитията, направено от К. Шапкарев през юни 1883 г.: НА-БАН, ф.15к, а.е. 26. Изложение по училищните работи в Солун 1882–1883, л. 1–37.

392 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 221–222.

393 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 66–67.

394 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 49–62.

близо 30 % от бюджета на Екзархията отива за църковна администрация, а около 60 % – за издръжка на училища[395].

В средата на 80-те години на XIX в. приходите на българската община чувствително нарастват. От писмо на екзарх Йосиф до архимандрит Козма става ясно, че през 1884 г. тя ще разполага с 1000 франка за разноски. Отделно от тях общината получава 200 т.л., с които да закупи къщата до българския параклис в Солун, за да може последният да се разшири и да се преправи на църква[396]. През следващата година обаче българското правителство намалява субсидията на Екзархията, което дава повод на Н. Спространов да посъветва солунската община да се обърне към руското консулство и да поиска неговото покровителство и пари за издръжката на учениците в мъжката гимназия[397]. Това предизвиква гневната реакция на екзарх Йосиф, който през януари 1886 г. пише на Н. Спространов, че поведението му е недопустимо и забранява предприемането на каквито и да е действия без съгласието на Екзархията[398].

С цел да набави недостигащите на общината средства председателят ѝ архимандрит Козма се отправя на обиколка из Атон, която се увенчава с успех[399]. От отчета му до Екзархията от юли 1886 г. става ясно, че най-големият дарител на общината през този период са Атонските манастири. За учебната 1885–1886 г. те даряват общо 25 000 т.л. (Зографският манастир – 10 000 т.л., Илинският скит – 10 000 т.л. и Пантелеймонската обител – 5 000 т.л.), чиято годишна лихва възлиза на 95 т.л. В края на годината общината има 19 158 т.л., а останалите средства са дадени за „*купуване и за разширение на тукашната църква*“, за подкрепа и лечение на бедни съграждани, за затворници, за покриване на екзархийски нужди и други по-дребни разходи[400].

Явно общинските средства не са незначителни, но разходите на общината също се увеличават. На първо място това се дължи на постоянния приток на бедни българи в Солун. Техните деца пълнят българските

[395] *Учителски глас*, бр. 7 от 15 окт. 1910 г.

[396] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 15, л. 44–45.

[397] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5586ж, л. 158–166.

[398] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 1, с. 123.

[399] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 1, с. 168.

[400] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 26, л. 25–27. Въпреки че това са записаните в цитирания документ данни, много е вероятно да става въпрос за техническа грешка и сумите всъщност да са в грошове, а не в турски лири. На тази мисъл навежда както фактът, че сумите са прекалено големи, така и писмо на архимандрит Козма до екзарх Йосиф от 19 януари 1886 г. В него той посочва, че при обиколката си из Света гора е получил по 100 т.л. от Зографския манастир и Илинския скит и обещание за подкрепа за училището от Пантелеймонската обител. ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 22, л. 248–249.

училища в града и наред с пансионерите в гимназиите се нуждаят от финансова подкрепа. Не бива да се забравя и помощта, която българската община оказва на арестувани и заточвани българи, които се обръщат за закрила и подкрепа към нея[401]. Това е причината още през първата година след възстановяването си тя да се обърне към руското консулство в града с молба за подкрепа и получава от него 80 т.л.[402]

Освен екзархийската субсидия и средства от дарения друг източник на общински доходи е училищният налог. Според предписанията на Екзархията той се събира от всеки ученик и ученичка, роден и живущ в Солун, ако не живее в някои от пансионите на българските училища в града. От 1908 г. това правило се разпростира не само върху учениците от началните училища, но и върху гимназистите[403]. Училищната такса, която трябва да се внася от родителите на децата при записването им в училище в началото на учебната година, е постоянен източник на проблеми, защото дори заможните родители не я внасят редовно. Общината с разрешение на Екзархията настоява директорите да не допускат в училищата ученици без входен билет, който се дава от училищното настоятелство, за да гарантира, че таксата е внесена и да не издават училищни свидетелства на неплатилите, така че те да не могат да бъдат записани в по-горен клас. Това довежда до грозни сцени между настоятели и родители, които се обвиняват един друг, че не плащат таксата или съответно, че се събира завишена такса. Директорите често играят ролята на посредници между страните, защото общината изисква от тях „най-голяма бдителност и строгост“ за прилагането на това предписание, което очевидно трудно се възприема от населението[404]. Събраните по този начин средства обаче не успяват да покрият разходите по издръжка на началните училища в града.

Църковните приходи също не са достатъчен източник на доходи за солунската община и не покриват дори облеклото на свещениците и ремонта на общинските имоти[405]. Поради това не е странно, че българските храмове в града не се отличават с красота, а четиримата български свещеници не са с добро материално положение[406]. Често финансовите проблеми, обществените функции и строителните задължения на солунската община се преплитат. Такъв е случаят с честването на 1000-го-

401 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4114, л. 45.

402 Кирил, патриарх български. *Българската екзархия*. Т. 1. Ч. 1, с. 319.

403 ΤΧΟ-ΕΒΕ, φάκελος ½.

404 ΤΧΟ-ΕΒΕ, φάκελος 3/3, φάκελος 4/1.

405 Виж напр.: ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 58, с. 192.

406 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 27.

дишнината от смъртта на Методий през 1885 г., което екзарх Йосиф иска да използва, за да финансира строежа на храм на Светите братя в Солун. Известният славянофил, дългогодишен секретар, а в периода 1875–1878 г. и председател на Славянския комитет в Москва – Иван Аксаков, му обещава да организира подписка в Русия, но настоява храмът да не е чисто български, а славянски. Във връзка с това солунската община започва да издирва подходящ парцел, за да направи постъпки пред властта да разреши строежа на църква[407]. Междувременно става ясно, че Народното събрание в София отпуска средства за същите чествания и Екзархът веднага настоява част от тях да бъдат дадени за строеж на българска църква и гимназия в Солун. Българското правителство превежда сумата от 83 000 франка (3772 т.л.), от които 50 000 фр. за здание на гимназията в Солун, 25 000 фр. за направа на църква и 8000 фр. за тържественото отбелязване на 1000-годишнината от смъртта на Методий. Средства за празника са отпуснати и от Източна Румелия[408].

Екзарх Йосиф изпраща на архимандрит Козма 8000 фр. (около 364 т.л.) с указания да организира „*по-сполучливо и по-тихо празнуване*“, което да включва свикването на по двама–трима представители от всички македонски градове и от по-главните села за тържеството, празнична литургия и реч за делото на Кирил и Методий, молебен за здравето на султана и угощение. Той настоява да бъдат ушити и нови красиви дрешки на учениците за празника, които те да си носят през лятото вкъщи[409]. За участниците в хора е направена специална бяла униформа с кръст на гърдите, която впечатлява обществеността[410]. Празникът протича според очакванията – посетен е от много българи от всички градове на областта и има нужната тържественост. Единствено напрежение създава първоначалният отказ на валията да разреши тържествено шествие, но след ходатайство от руския консул тази забрана отпада. Празничната литургия в българската църква е извършена от архимандрит Козма заедно с 12 свещеници и на нея пее хорът на учениците в българската гимназия (70 хористи).

По-късно в двора на гимназията е извършен молебен и се държат речи за значението на празника. В гимназиалния салон е сложена трапеза за гостите от провинцията и за почетните гости, сред които се открояват руският консул и управляващият румънското консулство. На почерпката

---

407 ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 36–39.

408 Пак там, л. 42–50, л. 57–59.

409 Пак там, л. 55–57; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66. „Четвърти годишен отчет на Солунската мъжка гимназия за учебната 1884/1885“ от 30.06.1885 г.

410 Николов, Тома. *Спомени за Македония*. София, 2014, с. 26.

архимандрит Козма вдига наздравица за султана и екзарха, директорът Г. Кандиларов произнася тост за валията, за руския консул, за учениците и учителите[411]. Хапващите гости се сменят на трапезата според ранга си, хорът пее през цялото време, присъстващите се черпят със сладко и ракия, а учениците и ученичките с бонбони и сладкиши. След завършването на тази „закуска" в двора на училището под акомпанимента на 4–5 гайди, 2 кларинета и дайрета се извива хоро, в което се включват първо учениците и ученичките, а после и всички присъстващи[412].

По време на тържеството в двора на мъжката гимназия е положен основният камък на проектирания български храм, на който са издълбани думите: „*Положение основания храма святих Славянских просветителей Кирилла и Методия в ден, праздненства тисящилития блаженной кончини св. Методия. В царствование Его И.В.С. AV Хамида, при блаженейшем Болгарском Экзархе Йосифе I-омъ, в г. Солун, 1885 год. Априлля 6*". Този камък е запазен в параклиса „Св. Козма" на манастира „Св. Георги Зограф" в Света гора, но никога не е поставен на мястото, за което е предназначен[413]. Общината не успява да закупи парцел за строеж на храм и похарчва парите, отпуснати за него за закупуването на празно място и две къщи във Вардарската махала[414].

Честването на празника на светите братя Кирил и Методий е най-видимото събитие в живота на българите в града. То се организира от общината още през 70-те години, но замира с Руско-турската война. През май 1881 г. Кузман Шапкарев пише, че колегите му учители „*не смеят на Св. Кирила и Методия ни песен да се изпее, нито слово да се изрече*" и добавя, че всеки на тяхно място би се страхувал[415]. С укрепването на българското дело през 80-те години на XIX в. този празник се превръща в традиционен и основните елементи на тържеството не се променят до Балканските войни. През 1883 г. изградената преди точно едно десетилетие църквичка вече не побира и половината от дошлите да отбележат празника. Тържествената двучасова служба в нея е съпроводена от хорово пеене, след което тържеството продължава в двора на мъжката гимназия с водосвет и с реч на директора Божил Райнов[416].

---

411 Кандиларов, Георги. *Българските гимназии и основни училища в Солун*. София, 1930, с. 33–34; Кирил, патриарх български. *Българската екзархия*. Т. 1. Ч. 2, с. 100.

412 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 70–73, л. 280–281.

413 ЦДА, ф. 1510к, оп. 1, а.е. 1481, л. 9.

414 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 213.

415 Пасков, Илия. *Цит. съч.*, с. 188.

416 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 122, л. 12.

Честване на 11 май в Българската мъжка гимназия.
Илюстрация Илинден, София, 1929

След честванията от 1885 г. към тези елементи на празника се добавя извоюваното покрай годишнината от смъртта на Св. Методий тържествено шествие от църквата „Св. Св. Кирил и Методий“ до сградата на мъжката гимназия. Пак оттогава датира и традицията празникът да завършва с народно веселие под звуците на гайди и кларинети. От 1893 г. веселието и софрите се преместват в градската градина *Беш чинар* (Пет явора), където в тържеството се включат не само ученици от солунските училища и други българи, но и много външни гости[417]. При тези тържества понякога се стига до сблъсъци с ученици в гръцката гимназия. Такъв е случаят през 1885 г., когато гръцки ученици хвърлят камъни и тухли по българското шествие. Въпреки охраната от въоръжени гавази започва ръкопашен бой, при който Григор Пърличев е ранен в главата[418].

---

[417] *Зорница*, бр. 23 от 11 май 1893 г.; Зографов, Драган. Последното празнуване на Кирил и Методий в Солун. – В: *Пламъкът на солунския светилник* (Сборник от статии, спомени, документи и други материали по случай 90 години от създаването на солунската българска гимназия и 50 години от съществуването ѝ в Благоевград). София, 1970, с. 135–138.

[418] Пърличева, Олга. Солунската българска екзархийска гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ и Григор Пърличев (с акцент върху непубликувани архивни материали). – В: *Гласовете ви чувам...*, с. 79.

През последното десетилетие на XIX в. броят на участниците в тържествата по случай празника на славянските първоучители достига 4000 души, 150–200 от които участват и в организираната почерпка. Присъствието на това публично мероприятие демонстрира отношението към българската общност, а и отношенията вътре в нея. Поради това винаги се следи дали валията, представители на властта, чужди дипломатически служители и местни първенци уважават мероприятието. През 1895 г., например, Коне Самарджиев не пропуска да отбележи, че на празника в *Беш чинар* почти няма гърци, не присъстват и бивши български общинари, които не го подкрепят и финансово[419]. В спомените си Иван Хаджиниколов също отбелязва, че честването се превръща в повод за премерване на сили между различните групировки сред българите[420]. Османската власт демонстрира отношението си с различни жестове като изпращането на оркестър, който заедно с гайдите и ученическата музика да весели гостите[421].

От 1909 г. в честването на празника на Св. Св. Кирил и Методий в Солун се включват и гимнастически игри. Всъщност за пръв път „олимпийски игри“ по случай празника са организирани през 1896 г. и са спечелени от Лазар Поптрайков от с. Дъмбене, Костурско[422]. След Младотурския преврат (1908) се проявява голямото желание на българите да подчертаят значението на този техен празник. Според колоритното описание на в. *Отечество* на този ден „целият народ с упоение тържествува“, литургията, извършена от струмишкия митрополит Герасим, продължава с „импозантно шествие“ до гимназията, цветопродавачките на женското дружество засипват присъстващите с цветя, а българските гимнастици събират „шумни аплодисменти“[423]. Нищо обаче не може да се сравни с честването през 1913 г., когато в града има части на българската армия. Тогава за празника в Солун пристигат екзархийски митрополити, делегация от България и представителни групи на българи от империята с местните си носии. Тържеството става пред църквата „Св. София“, която е завзета от българския гарнизон. Държат се тържествени речи, а български ученици и

---

419 БИА–НБКМ, ф. 288, а.е. 14, л. 273, л. 277.

420 ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 205, л. 121.

421 ЦДА, ф. 334к, оп.1, а.е. 11, л. 6–10.

422 Александрова, Елена. Развитието на „Прославената българска солунска мъжка гимназия“ през 1880–1925 г. в мемоарите на учителя Борис Янишлиев. – В: *Гласовете ви чувам...*, с. 88.

423 *Отечество*, бр. 24 от 13 май 1909 г.

войници „под дъжд от цветя“ дефилират по солунските улици, преди веселбата да продължи в градската градина[424].

Няма съмнение, че през годините празникът на Солунските братя се превръща в емблематичен за българската общност в града. Той едновременно я сплотява и представя пред останалите народности, което обяснява стремежа към показното му честване. Такива бляскави тържества, макар да подклаждат чувство за национална гордост и да се запечатват в паметта на съвременниците, са единични моменти в дългогодишната борба на солунската община да поддържа духа на българите. В рамките на тези си усилия тя организира и други обществени събития, сплотяващи общността. Такъв е примерът с погребението на един от най-изтъкнатите ѝ членове Коне Самарджиев, в което са призовани да вземат участие учениците от българските гимназии. Паралелно с това общината се стреми да демонстрира при всеки повод верноподаническите си чувства към властта. В този контекст трябва да бъдат разглеждани различните молебени като например този за „възвешението на султан Мехмед V на престола“[425].

Понякога обществените изяви на българите не са посрещани добре от властите. Такъв е случаят с погребението на поп Стамат Танчев, дългогодишен свещенослужител в църквата „Св. Димитър“ в Солун. През 1904 г. той е убит пред къщата си, според някои източници от дейци на гръцката организация, а според семейството му от други членове на ВМОРО[426]. В организираното от българската община траурно шествие, което минава по главната улица на града и в което участват българските ученици и учители, има засилено присъствие на униформени полицаи и цивилни шпиони. Осъзнавайки заплахата, подготвените оратори се отказват да говорят. Само Сребрен Поппетров се осмелява да произнесе реч и е арестуван след погребението[427].

Всъщност погребенията също са форма на национална изява, тъй като на тях освен граждани присъстват и българските просветни дейци с

---

[424] ДА-Благоевград, ф. 1600, оп. 1, а.е. 112, л. 1. Според рапорта на ген. Велизар Лазаров това тържество не е организирано по повод празника на Светите братя Кирил и Методий на 11 май, а на 18 май 1913 г. по повод именния ден на българския цар Фердинанд. Сравни ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 326, л. 2.

[425] ΤΧΟ-ΕΒΕ, φάκελος 1/3, φάκελος 4/1.

[426] Първата версия е застъпена в книгата на Παπακυριάκου, Κυριάκος. *Ο Μακεδονικός αγώνας στο νόμο Σερρών*. Σέρρες, 2012, σ. 153. Втората версия е разказвана от Грозданка Танчева-Джингова, племенница на отец Стамат и свидетел на убийството. Споменът е преразказан от внука ѝ проф. Боян Биолчев в личен разговор на 15 юни 2018 г.

[427] БИА–НБКМ, ф. 808, а.е. 1, л. 174–179.

питомците си, а понякога и представители на българската държава. Такъв е случаят с погребението на българския учител Христо Ганов, убит от сърбите през 1897 г., на което присъстват и първите български търговски агенти в Македония – А. Шопов, Н. Стойчев и Д. Ризов. Според Христо Коцев те „*имат цилиндри на главата, както европейските*“ и всички българи плачат “*от скръб и възмущение поради убийството на учителя… и от радост и възторг*“, когато погледнат „*консулите*“. Картината се допълва от гимназиалния хор, който пее погребалното „*свети Боже*“, от което „*настръхват косите на всички*“[428]. Подобно е впечатлението на Милан Байльозов, ученик в мъжката гимназия през 1911/1912 г., от погребението на осем косачи и събирачи на сено. Тогава погребалното шествие минава по всички главни улици на Солун, докато достигне до българските гробища. То спира на всеки кръстопът и учители държат „трогателни речи“, което прави „потресаващо впечатление“ на него и съучениците му, но е възприето от властите като създаване на „размирици“[429].

Общината и властта

Отношенията между българската църковна община и османските власти са сложни, основно защото общината функционира полулегално. След Руско-турската война тя не получава официално признание от властта, а продължава дейността си единствено по силата на традицията. Поради липсата на екзархийски митрополит тя дълго време се намира в неравнопоставено положение спрямо ръководената от митрополит гръцка общност и няма свой представител във вилаетското управление, където се решават всички важни въпроси[430]. Опити за решаване на този проблем се правят още от началото на 80-те години на XIX в., когато най-много се разчита на помощта на руската дипломация. Руският генерален консул А. Якобсон е положително настроен към това българско искане, но инструкциите, които идват от посолството в Константинопол, са в обратен смисъл. През ноември 1883 г. той получава нареждане да се въздържа от осъществяване на тази инициатива, защото моментът не е подходящ, а и „*ще направи лошо впечатление на гърците, които могат да повдигнат цяла буря*“[431].

Следващ опит в тази посока прави българският книжар Коне Самарджиев, който през февруари 1890 г. се обръща към министър-пред-

[428] БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 140.
[429] БИА–НБКМ, ф. 867, а.е. 78, л. 207.
[430] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4851, л. 1.
[431] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4114, л. 1–3.

седателя Стефан Стамболов с молба да подкрепи акцията му за назначаване на българи в административните и съдебни учреждения в града. К. Самарджиев твърди, че за да бъдат уважени прошенията на българите, трябва предварително да се даде подкуп от по 50 т.л. на двама члена на вилаетската комисия. Поради това той моли българското правителство да внесе тази сума в БНБ, а подставени лица да я предадат на избраните членове на комисията[432]. Този опит също е неуспешен и през следващите години свещеник И. Маджаров многократно поставя пред властта искането във вилаетското управление да се назначи български представител[433]. Според него именно липсата на такъв е причина църковно-училищно дело да среща огромни спънки. Поради това той се обръща към Екзархията с молба за подкрепа и през декември 1896 г. екзарх Йосиф I прави постъпки в този смисъл пред министъра на правосъдието и изповеданията, но ситуацията не се променя[434].

Резултатът идва след съвместни действия на солунското българско население, Екзархията и княжеското правителство. През 1899 г. по инициатива на А. Шопов българската дипломация предприема активни действия, подкрепени с такрир (нота) от екзарх Йосиф до великия везир Халил Рифат паша, в който се отбелязва, че до този момент не са изпълнени молбите на българите от вилаета за включване на техни представители в административните съвети по места. Екзархът умолява да бъде изпратена заповед по въпроса до валията на Солун. В резултат се постига избирането и утвърждаването на търговеца Саздо Весов за член на вилаетското управление (Идаре меджлиса) в Солун[435].

Властта обаче не признава на Солунската българска църковна община правото да има свой представител (капу кехая) в конака, който да ходатайства там за българските интереси. Въпреки това *де факто* Петър Шумков изпълнява успешно тези функции. Всеки нов валия повдига въпроса за българския представител, но отстъпва поради възрастта и доброто име, с което се ползва българският търговец. Властите обаче отказват да признаят на друг човек правото да се застъпва за българските интереси. Това е причината А. Шопов през 1901 г. да настоява П. Шумков да получава издръжка от Екзархията. Агентът набляга на заслугите му за българското дело в града и на факта, че всички други българи, които са се

---

[432] НА на БАН. *Стефан Стамболов. Личен архив*. Т. 3. София, 1997, с. 48.

[433] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 121, л. 7, л. 17.

[434] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 123, л. 80–86.

[435] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 166, л. 184; ф. 176 к, оп. 1, а.е. 1387, л. 2, л. 5, л. 16, л. 23, л. 27.

опитали да изпълняват тези му функции, независимо от това колко добре са подготвени, са гонени от конака и оскърбявани от властите[436].

Друга важна задача на солунската община е да постигне назначаването на мухтари (кметове), без които българите остават без представители пред властите. Градът през последното десетилетие на XIX в. е разделен на 75 махали – 46 турски, 16 еврейски, 12 гръцки и 1 френска, т.е. европейска[437]. Българите нямат своя махала и следователно се подчиняват на гръцките мухтари, „които ги представят пред властта като хора от гръцка народност“. Постъпките, които българската община прави за назначаването на българи мухтари, са едва от началото на 90-те години на XIX в. Вероятно това се дължи на факта, че самите българи нямат интерес да променят това положение, което им позволява да не плащат данъци, понякога повече от 25 години. Причината е, че гръцките мухтари не контактуват с българските свещеници, а следователно не вписват имената на новородените българчета в общината, не събират такси за издаване на църковни документи и всъщност нямат никаква представа колко българи живеят в района им. По този начин всички преселници от по-малките населени места успяват да избегнат данъчното облагане[438].

Тази практика обаче създава трудности във функционирането на българската църковна община, която, за да има позиции в града, трябва да има население, което да представлява, и поради това е принудена да поставя периодично искането за българи мухтари. То се основава на *Закона за вилаетите* и *Закона за общото управление на вилаетите*, според които всяка община с повече от 20 къщи има право да си има мухтар. Проблемът е, че българите в Солун не живеят в обособени махали, а са смесени с гърците в общи махали. Поради това вилаетското управление отказва молбата на българската църковна община през 1896 г.[439] Екзарх Йосиф съветва председателя ѝ – свещеник Иван Маджаров – „*хилядите българи*“, които живеят в Солун, „*да подадат заявление до местните власти с колкото се може повече подписи, за да личи тяхното множество. Да посочат в заявлението, че в Солун има българска община, български храмове, които се посещават от стотици българи, първоначални мъжки и девически училища, които се пълнят с деца на българи търговци, занаятчии и пр.*“[440]

---

[436] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 94, л. 3.
[437] *Книжици за прочит*, 1890/кн. 4–7, с. 236.
[438] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1386, л. 4–10.
[439] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 123, л. 75–76.
[440] Пак там, л. 77–78.

Въпросът обаче не е решен до 1899 г., когато българският търговски агент Атанас Шопов го поставя отново пред валията. Той използва загубата на пари от властта като аргумент да се позволи назначаването на български мухтари в Солун и действията му веднага дават резултат[441]. Според А. Иширков през 1904 г. българите се сдобиват с трима българи мухтари за трите главни български махали[442]. В екзархийските списъци от 1907 г. обаче фигурират двама български кметове в града[443]. Независимо от бройката им, може спокойно да се твърди, че именно от началото на XX в., макар и бавно, българската общност в града постепенно укрепва позициите си.

От края на 1909 г. в резултат на новото административно-териториално деление на Българската екзархия начело на солунската община застава архиерейски наместник. По това време архимандрит Никодим е председател на солунската община и, макар очевидно да не се ползва със симпатиите на дебърлии в града, през декември с.г. е назначен за управител на Солунска епархия[444]. В нея влизат Солунската църковна община с Лъгадина, а също Дойранска епархия с Дойранска и Кукушка църковни общини. През следващата година архимандрит Никодим влиза в сблъсък с консула Атанас Шопов, който го обвинява в неизпълнение на задълженията му и в страх да контактува с българското представителство[445]. Вероятно поради натрупаните оплаквания от Никодим през август 1910 г. той е изпратен за архиерейски наместник на Одринска епархия, а на негово място в Солун е назначен дотогавашният ръководител на духовната семинария в Цариград архимандрит Евлогий[446]. Във връзка с новото териториално деление, направено от Екзархията, от януари 1910 г. църковната община в Солун официално се преименува на Солунска българска митрополия, макар титулярът ѝ никога да не получава берат от османските власти[447].

---

441 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1386, л. 4–10.

442 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 25.

443 ЦДА, ф. 246к, оп. 9, а.е. 525; оп. 10, а.е. 385.

444 *Дебърски глас*, бр. 11 от 14 юни 1909 г.

445 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 340, л. 8–43.

446 Архимандрит Евлогий (1878–1913) – последният председател на българската църковна община в Солун е роден в Битоля със светското име Спиро Светиев. Завършва V клас на Солунската мъжка гимназия и Духовната семинария в Цариград. Като преподавател в същата семинария е въведен в архимандритски чин. По време на Междусъюзническата война е удавен в Солунския залив от гръцки войници. Виж повече в: *Илинден 1903–1953*. Ред. Л. Димитров. Indianapolis, 1953, с. 139–140; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 37, с. 29.

447 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 422, л. 121.

Архимандрит Евлогий.
Македония в образи.
София, 1919

Отношенията между Солунската българска църковна община и властите трябва да се разглеждат и през призмата на гоненията срещу българското население. Това е видно от доклад на руския консул в града до посланика в Константинопол Александър Нелидов от 21 април 1885 г., в който подробно се описва омразата на гърците срещу българите, която се споделя и от турците бежанци от България и Източна Румелия. Според доклада солунските българи разбират заплахата, пред която са изправени и „се държат настрана от всяка политика и водят много затворен живот“[448]. Характерен е случаят с часовникаря Константин Герасимов, печатопазител на възстановената през 1880 г. българска община[449]. В качеството си на училищен настоятел той е снабден с писма от архимандрит Козма и Божил Райнов, с които тръгва да обикаля градове и села из Македония, за да събира пари за достроряването на гимназията. В Скопие обаче е арестуван с обвинение, че подготвя въстание, осъден е на 101 години затвор и е заточен заедно със семейството си в Адана[450]. Руският консул в Солун А. Якобсон се застъпва за него пред посланика Нелидов, но това очевидно не помага[451]. През следващата 1883 г. К. Герасимов изпраща молба за помощ до Българската екзархия, която установява, че той е гръцки поданик и поради това се обръща към гръцкото посолство в Цариград с молба да му помогне[452]. През 1884 г. К. Герасимов е освободен от Адана и се заселва в София, където правителството на Петко Каравелов му отпуска 25 наполеона помощ[453].

Българските общинари осъзнават, че зависят изцяло от благоволението на османските власти и търсят всички възможни начини да намерят покровител в лицето на някоя велика сила. Много показателно в този смисъл е писмото на книжаря Коне Самарджиев до Стефан Стамболов от 22.10.1891 г., преразказващо отношенията му с британския консул Джон Блънт. От него става ясно, че консулът доста неприкрито се опитва да се

448 ЦДА, ф. 1318, оп. 1, а.е. 5586ж, л. 94–99.
449 Кирил, патриарх български. *Българската екзархия.* Т. 1. Ч. 1, с. 341–342.
450 Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 85–86.
451 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4114, л. 56.
452 ЦИАИ, Протоколи на Св. Синод за 1883, XIV-то заседание от 4 май 1883 г.
453 Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 87–95.

меси в работата на общината, съветвайки я да смени председателя си, за да подобри отношенията си с валията. Българската община знае, че не може да определя назначенията на Екзархията, но едновременно с това държи на всяка цена да е в добри отношения и с консула, и с валията. Поради това решава, че е възможно Ст. Стамболов чрез българския дипломатически агент в Цариград Георги Вълкович да убеди екзарх Йосиф да замени председателя, „*защото големи злини могат да произтекат от лошите отношения на председателя с валията*“. Новият председател според тях трябва „*да е интелигентен и да знае френски, за да може да влезе в сношение с консулите*“ и да получи подкрепата на английския консул за българските интереси[454].

Въпреки всички тези сложни комбинации само няколко месеца по-късно авторът на писмото Коне Самарджиев и шивачът Атанас (Насте) Стоянов са изпратени на заточение по обвинение, че са помогнали на Ватрослав Облак[455]. Словенският учен предприема пътуване из Македония, за да изучава говора на населението, но е арестуван от османските власти с обвинението, че организира въстание. По повод ареста на двамата солунски българи неизвестен техен съгражданин пише през април 1892 г. на министър-председателя Стефан Стамболов. От писмото му е видно, че книжарят Самарджиев е считан за агент на българското правителство само защото си кореспондира с мнозина в България и „особено с някои чиновници в София“[456].

Всъщност К. Самарджиев е обвинен от османските власти в политическо престъпление, защото разпространява бунтовни книги из вилает[457]. Пълната несъстоятелност на обвиненията срещу Насте Стоянов обаче е достатъчно основание солунчани да подозират, че зад арестите и обиските се крият чужди интереси. Според автора на писмото до Ст. Стамболов това са интересите на руския консул Ястребов, който работи в споразумение с валията, гърците и сърбите[458]. Тази информация става достояние на българската преса, която я разгласява и това налага председателят на общината архимандрит Авксентий и Петър Шумков да оти-

---

454 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4851, л. 3–5.

455 Ватрослав Облак (1864–1896) е словенски учен, който с изследванията си „Macedonische Studien“ и „Принос към българската граматика“ по категоричен начин доказва, че солунският диалект е най-южният български говор. По-подробно за него виж: Мурдаров, Владко. *Виенската славистика и българското езикознание 1822–1849–1918*. Пловдив, 1999, с. 133–141.

456 НА на БАН. *Стефан Стамболов, личен архив*. Т. 4, с. 68–70.

457 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 570, л. 2, л. 7.

458 НА на БАН. *Стефан Стамболов, личен архив*. Т. 4, с. 68–70.

дат при руския консул, за да му обясняват, че това са вестникарски инсинуации и те всъщност са много доволни от неговото застъпничество[459].

Сложното положение на българските първенци в Солун си личи и от молбите, които председателят на общината отправя до българското правителство чрез екзарха да не се позволява на българските вестници да пишат срещу валията Зихни паша като виновник за заточението на К. Самарджиев и Н. Стоянов[460]. В крайна сметка, след заявен интерес лично от Ст. Стамболов и няколко посещения на екзарх Йосиф при великия везир, е постигнато положително решение на въпроса със заточениците. Те са освободени от Коня и докарани в Цариград, за да изтърпят наказанието си, а скоро след това им е разрешено да се завърнат в Солун. Великият везир не пропуска да се възползва от случая, за да обвърже съдбата им и благосклонното отношение на местните власти със задължението на българите да не повдигат въпроса за нови берати и други архиереи[461].

Очевидно е, че българското население във вилаетите е заложник в сложната игра, която османската власт играе с великите сили, балканските държави и техните институции в империята. Поради това никак не е странно, че то се бои да афишира националността си, а първенците му, притиснати от противоположните интереси на „големите играчи“, са крайно предпазливи в действията си. Много показателни в това отношение са опасенията на архимандрит Неофит, който през октомври 1904 г. пише до Екзархията, че солунската община е гледана с лошо око от властите и конкретно от валията Хилми паша, защото предава на цивилните агенти, назначени според Мюрцщегското споразумение, оплакванията от българските селяни. Той твърди, че Хилми паша, цивилните агенти и дори А. Шопов смятат общината за „център на зла цел“ и се чуди дали е възможно селяните сами да изпращат прошенията си, без да използват посредничеството на общината. Неофит не отрича голямото впечатление, което българската община прави на селяните, дошли чрез нея да подадат жалбите си, нито радостта на хората, че има кой да се застъпи за тях, но очевидно се страхува много от недоволството на управляващите[462]. От съвременна гледна точка подобни действия и бездействия може да изглеждат страхливи, но не бива да забравяме, че заплахата за солунските общинари е съвсем реална.

---

[459] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5593, л. 234–236.
[460] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 570, л. 4.
[461] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 570, л. 1–2; ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4416, л. 33.
[462] ЦДА, ф. 246к, оп. 4, а.е. 30, л. 9–13.

Още по-тежка е ситуацията след действия на българските революционери или анархисти. Достатъчно е само да припомним как Христо Коцев вижда града след атентатите на гемиджиите, за да усетим ужаса, завладял българите. „*Би рекъл човек, че се е свършил светът или, че не само комитите, а и всички солунчани са избити. ...По всички улици в чаршията хайка от турци, гърци и евреи да ловят и убиват българите. Без да знаят нашите тръгнали по работа – да си отварят дюкяните и щом се покаже някой на главната улица, от невиделица почнат да се сипят върху му приклади, ножове, камъни – докато го пребият. Който е излязъл, не се е върнал. ...Имаше и полудели от бой и от страх… обиските и арестите продължиха цял месец, българин почти не остана свободен…*“[463]

В този страшен момент всички българи общинари, заедно със семействата си и с по-известни търговци, панически търсят защита в руското консулство в града. Когато разбира това, турският офицер, който ръководи клането в *Кукушката махала*, заповядва да се обкръжи сградата и иска от консула да му предаде българите. Руският консул отказва с аргумента, че те са невинни. Решение е намерено едва след намесата на валията, който гарантира, че българските първенци няма да бъдат заклани и изпраща армейски части да пазят тях и сградата на руското консулство[464].

Обикновените българи обаче в такива моменти могат да разчитат само на съпричастността на съседи и приятели от други националности. Това спасява, например, млекаря Станчо, който няма нищо общо с атентатите, но знае че, ще бъде убит заради тях. Той търси убежище в дома на семейството на Леон Скиаки[465], което не се поколебава да го приюти и да му намери по-постоянно убежище в къщата на съседите албанци. Напълно в мюсюлманската традиция на гостоприемството Станчо е на сигурно място в техния дом. Спасителни се оказват и връзките с униатите, които като „френски протежета“ не се страхуват от турците и прибират в домовете си много българи[466]. Не са малко и историите на българи, спа-

---

[463] БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 367–369.

[464] Изрезка от вестник *Η παληά Θεσσαλονίκη*, 1965, съхранявана в Εθνικό ιστορικό μουσείο, Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων, αρχείο Αλέξανδρου Μαζαράκη-Αινιάνος.

[465] Леон Скиаки (1893–1958) е роден в Солун, но по време на Първата световна война емигрира в Ню Йорк. През 1922 г. се жени за Френсис Хилман от Латвия, следва инженерна механика и през 1946 г. за пръв път публикува спомени за детството си в Солун. Sciaky, Leon. *Farewell to Salonica: City at the Crossroads.* Haus Publishing, 2007, p. 113–114.

[466] Крайничанец, Иван. *Цит. съч.*, с. 71.

сени по време на Междусъюзническата война, благодарение на съседите си гърци или турци[467]. Явно в началото на XX в. политическото противопоставяне все още не нарушава съжителството между отделните религиозни и национални общности на битово ниво, а личните, човешки взаимоотношения доминират над политическите страсти.

В почти целия разглеждан период българската църковна община функционира полулегално на принципа, че това, което не е изрично забранено, е разрешено. От една страна, това я прави уязвима от властта, която във всеки момент може да я унищожи, а от друга, повишава зависимостта ѝ от външни центрове, на които разчита за подкрепа. Тя няма авторитета на официално призната институция и не може ефективно да изпълнява функциите си в защита на интересите на българското население. Постоянните борби между по-видните българи в града се дължат на различията между традиционните представители на населението пред властта и зараждащите се нови икономически и обществени градски елити. Едновременно с това трябва да се отбележи спецификата на Солун, където българската общност не е единна, а сбор на представители от различни градове и прослойки, имащи често противоположни виждания и интереси. Според Анастас Иширков дори в периода преди Балканските войни сред българите в Солун липсва солидарност и те остават „*разпокъсани*“, без да се „*чувстват като съграждани с общи задачи*“[468]. Причините за това са много: малкият им брой в сравнение с другите общности в града, икономическата им слабост и текучество, сложните им отношения с властта, различните им виждания за целите и задачите, които стоят пред общността. Избраната от Екзархията смесена система на управление на общината, макар да не премахва напълно конфликтите, позволява нейното функциониране в сложните условия, в които е поставена.

1.4. Общински имоти и сгради

Трудностите, пред които е изправена българската община, се отразяват и във въпросите, свързани с придобиването и стопанисването на обществените ѝ сгради. Полулегалният ѝ статут затруднява набавянето на разрешения за строеж и принуждава общинарите да измис-

[467] Малко преди началото на военните действия в Солун братята Тъпкови са посъветвани от познат грък да бягат. Виж: Заимова, Рая. *Живата история или за паметта на една солунска фамилия*. София, 2019, с. 33. Комшия турчин пък спасява Богдан Янков, като го закарва с гемията си до Бургас. Тази история е разказана от внучката на Богдан – г-жа Люба Алексиева.

[468] Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 31.

лят сложни схеми, за да постигнат направата на църква или училище. Липсата на средства обяснява защо българските обществени сгради в града не могат да мерят по брой, размер и богатство с османските, еврейските или гръцките. Ситуацията е допълнително усложнена от заплахите на гръцките националисти, които под страх от смъртно наказание забраняват на сънародниците си да продават или да дават под наем имоти на българи.

Всичко това вероятно в голяма степен обяснява защо гръцки изследователи до скоро бяха склонни да приемат, че българите в османския Солун живеят в землянки и полуземлянки[469]. През последните години очевидно настъпи промяна и в последната си монография Василис Колонас отбелязва две от църквите и едно от гробищата на българската общност в града, както и някои от вилите, собственост на по-богати българи[470]. Въпреки това темата за българските общински имоти е много подценена, макар да олицетворява борбите, надеждите, победите и загубите на българите в града.

Църкви и гробища

Първата литургия в българския параклис „Св. Св. Кирил и Методий“ в Солун се извършва на 20 юни 1873 г. на празника на Св. Наум Охридски[471]. Параклисът се намира на стотина метра южно от централната улица *Егнатия* в махалата *Панагуда* на ул. „Капитан Патрики“ (*Bayat*), а документът за собственост е на името на Насте Стоянов от Крушево. Днес в тази малка уличка има няколко частни сгради и таверна и нищо не напомня, че на това място се е намирал първият български храм в Солун. При откриването си той представлява малка сграда, състояща се от две стаи и коридор, оприличена от Кузман Шапкарев на плевня, в която се черкуват неколцина българи, „*презрени от гърците и от мнозина свои сънародници, горделиво пълнещи гръцките великолепни храмове*“. Сградата е закупена през 1873 г. благодарение на безвъзмездни дарения, най-големите от които са на монах Аверкий от Зограф – 5600 зл. гр.; Насте Стоянов – 1532 зл. гр.; братя Шумкови – 1799, 20 зл. гр.; братя Паунчеви – 1418 зл. гр.

---

469 Става дума за отговор на д-р Василис Колонас на мой въпрос, зададен по време международния колоквиум “Rival Pursuits, Common Experiences: Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan and Eastern Mediterranean Cities (1900–1923)“, организиран от Института за средиземноморски проучвания и факултета по история и археология на Университета в Крит през октомври 2009 г. в Ретимно.

470 Κολώνας, Βασίλης. *Ό.π.,* σ. 170–173, σ. 232–236.

471 НА-БАН, ф. 84, оп. 1, а.е. 510.

През декември 1881 г. общината иска от българите да помогнат за превръщането на параклиса в църква и от началото на 1882 г. започва събирането на средства. Най-големи са даренията, направени от Насте Стоянов, Тодор Хаджимишев и братя Хаджилазарови, които дават по 500 зл.гр., а руският генерален консул, братя Шумкови, архимандрит Козма, Христо Златаров, Никола Попстефанов и Саздо Дерменджиев – по 300 зл. гр. Не липсват обаче и съвсем скромни дарения, както и помощ в натура. Например Яко Хр. Шалов дарява 20 000 тухли на стойност 2000 гроша, а Георги Гугушов – дирец за около 1000 гроша[472]. Първият директор на българската мъжка гимназия Божил Райнов също се включва, като убеждава майсторите дебърлии в града да направят тайно ремонт, защото „*срамота и грехота е да се молим в сегашната къщица, прилична на кочина*!“[473]

Въпреки вложените усилията тази църква не може да отговори на нуждите на нарастващото през годините паство. В началото на XX в. А. Шопов пише до външно министерство, че църквата „Св. Св. Кирил и Методий“ е стара, тъмна и тясна къща, в една от малките и нечисти солунски улици, която преди години е обърната в молитвен дом. Това е причината агентът да иска част от средствата, отпуснати от Народното събрание за честванията на 1000-годишнината от смъртта на Методий (1885), да бъдат дадени за постройка, която да напомня на българите в Солун за славянските първоучители. Оказва се обаче, че парите, заделени за направата на „*порядъчен български храм*“ в града, са пренасочени през 1897 г. за строежа на църква в Цариград[474]. Така в родния град на Солунските братя българите им посвещават само параклис, който изпълнява ролята на централна българска църква в града. Тук, освен живеещите в централните и източните части на града българи, се черкуват всички ученици в българските училища в Солун, поради което често църквата не може да ги побере и те остават на открито[475]. През годините параклисът „Св. Св. Кирил и Методий“ е ремонтиран, надстроен, изградена е

---

[472] Съществуват различни сведения за даренията, с които е открит българският параклис „Св. Св. Кирил и Методий“. Цитираните тук данни са според сведения от книгата с дарителите на българската община, на която отец Иван Маджаров се позовава. – Във: *Вести* XXI, бр. 131 от 28 юли 1911 г. Различни други версии са обобщени от Снегаров, Иван. *Цит. съч.*, с. 112.

[473] Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 46–51.

[474] ЦДА, ф. 334 к, оп. 1, а.е. 87, л. 1–7.

[475] Алексиев, Владислав. Бележки върху българските просветни учреждения в Солун – *Сборник Солун. Издание на възпитателите и възпитаниците от солунските български гимназии*. София, 1934, с. 385.

камбанария, а в двора е построена малка двуетажна къща за жилище на свещеника и клисаря. Общата оценка на имота и инвентара, направена през 20-те години на XX в. във връзка с подаване на документи за обезщетение по спогодбата Моллов-Кафандарис, възлиза на 8300 английски лири, а самата църква съществува до 1932 г.[476]

Първоначално храмът няма църковна утвар и за първата служба поп Петър взима назаем свещени съдове от църквата „Св. Мина“, които след това връща обратно. В началото на 80-те години на XIX в. българите канят на служба в ремонтирания храм монаси от руския светогорския метох. Те отказват да присъстват, аргументирайки се с това, че българите са схизматици. Българската община обаче ги моли за църковна утвар за освещаването на ремонтирания храм. Монасите се колебаят, но в крайна сметка дават утвар. Когато обаче си я искат обратно, българите им отговарят, че тя вече е осквернена и ги съветват да си изпишат нова от Москва и Киев[477].

Втората българска църква отваря врати във *Вардарската махала*. Турското име на квартала е *Yanik Manastir* (Изгорен манастир) и идва от църквата „Св. Мина“, която е горена три пъти – веднъж при обстрел на венециански кораб през 1689 г., през 1734 г., както информира приписка на Зографската кондика, и веднъж през 1839 г.[478] Църквата „Св. Мина“, макар да се намира извън самия квартал, се ползва от българи, които многократно и безуспешно молят османските власти да им я дадат за молитвен дом. През 1886 г. обаче властите дават официално разрешение да се направи българско гробище в този най-западен район на града (вероятно до византийския храм „Св. Пантелеймон“ на ул. „Филипуполеос“ 20)[479]. Това предизвиква бурното противодействие на гръцката общност в квартала и през 1889 г. гръцки свещеници разпореждат ограждането на гръцките гробища и не допускат погребване на екзархисти в него.

Въпросът с гробищата е оценен от българската църковна община в Солун като изключително важен, защото от него зависи дали българите

---

[476] ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 345 и а.е. 408. Информацията за съществуването на църквата до 1932 г. е от Τομανάς, Κώστας. *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης.* Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 163.

[477] *Вести,* бр. 131 от 28 юли 1911 г.; Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 52.

[478] Δημητριάδης, Βασίλης. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430–1912.* Θεσσαλονίκη, 1983, σ. 73; Данова, Надя, Кета Мирчева, Олга Тодорова, Светлана Иванова. Четири зографски кондики от XVIII – вачалото на XIX век. – В: *Зографски съборник…*, с. 357.

[479] Μέγας, Γιάννης. *«Βαρκάριδες» της Θεσσαλονίκης Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενεργές του 1903*. Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 220–221· Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία.* Θεσσαλονίκη, 1998.

в квартала ще останат българи или ще станат гърци[480]. Той е отнесен до османските власти, които го протакат и така принуждават българската община да закупи парцел за самостоятелни гробища във *Вардарската махала*. Благодарение на „светогорски помощи“ е закупено място за гробище в размер на 6750 аршина (4,6 декара), като цената на всеки аршин е 1 грош. През май 1890 г. всички разноски в размер на 24 662 златни гроша са платени, гробището е оградено, изграден е кладенец и е издадена тапия за собственост на името на Насте Стоянов, който с „*особено прошение пред валийското управление е заявил, че ги подарява на тукашното българско общество за гробища*“[481].

През следващите години тези гробища продължават да са ябълка на раздора между българската и гръцката общност в квартала. Щом се създаде напрежение между българите и властта, гърците веднага поставят въпроса за правата си върху тях. Това се случва, например, през 1891 г. във връзка с обтегнатите отношения между валията Зихни паша и председателя на българската община архимандрит Авксентий. В този случай намесата на английския консул Джон Блънт пред валията запазва гробищата за българската общност[482]. Сред българите тези гробища са известни като „български гробища при „Св. Петка“ в *Кукушката махала* (днес вероятно това е парцелът около църквата „Св. Атанасий“, намиращa се в близост до военното гробище). Явно гробищата се увеличават с времето, защото според опис от 1926 г. те са с площ от 15 декара (с прилежаща нива от 5 декара на името на Атанас Ангелов) и са оценени на 4500 английски лири[483].

През 1885 г. екзарх Йосиф планира да се закупят „най-секретно“ една или две къщи с широки дворове в квартала, в които да се направи молитвена стая, която да се превърне в параклис, а след това да прерасне в църква[484]. В резултат на този замисъл и при пълна тайна през 1887 и през 1889 г. са закупени две здания, но е възможно покупката да е договорена доста по-рано. Посредник при сделката отново е Насте Стоянов, който ги купува чрез доверено лице, а впоследствие ги прехвърля на Екзарха[485]. Официално е заявено, че предназначението им е да послужат за кожухарски склад, но всъщност целта е да се превърнат в църква и начално училище. Предишният им собственик Йосеф Нар получава за тях 246 955

[480] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 41, л. 20, л. 37.
[481] Пак там, л. 40–42.
[482] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4851, л. 3–5.
[483] ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 345, а.е. 408.
[484] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 104–108.
[485] Тошев, Андрей. *Бегли спомени за Македония*. София, 1941, с. 21–22.

златни гроша. Едното от двете двуетажни паянтови здания, след като му е направен ремонт на стойност 550 т.л., е пригодено за църква, известна с името „Св. Димитър“. Тя се намира точно срещу „Бурмали-джами“ на ул. „Зелефхидон“ 11 (днес ул. „Антигонидон“) и през 20-те години на XX в. е оценена на стойност малко над 4500 английски лири[486].

Църквата „Св. Димитър“ започва да функционира на 8 май 1890 г., а от юни месец службите в нея стават редовни[487]. Откриването ѝ е предшествано от затруднения, свързани с издействането на необходимото разрешение за поправка на къщата. Проблемът идва от искането на градския съвет да се увери, че тази поправка се прави не за църква, а за спалня за учениците от съседното общинско училище, както българската община твърди. Въпросът предизвиква бурен спор и е отнесен до солунския валия. Насте Стоянов е задържан, но след съвместни действия на архимандрит Григорий, на директора на мъжката гимназия Никола Начов и на общинари е освободен. Галиб паша се съгласява с българските искания в сградата да се поставят няколко икони, за да не се налага децата да ходят в далечната църква „Св. Св. Кирил и Методий“, а и при нужда да се опее някой мъртвец в помещението. Валията дипломатично казва на гърците, че зданието може да прилича на църква, но това не е достатъчна причина да се забрани строежът му. Така, получила негласно одобрение, българската община завършва за около две седмици поправката на сградата и с използването на подкупи и молби получава одобрение за направения ремонт от назначената за целта комисия.

На енергичните гръцки възражения и заплахи, че гръцките църкви в Солун ще бъдат затворени в знак на протест, българите противопоставят аргумента, че поради липса на достатъчно място за молитва, временно са обърнали пансиона на училището в малък параклис. Благодарение на доброто отношение на валията и молебена в чест на *„скъпите дни на Негово Величество Султана, баща на своята вярна рая и покровител на нейната вяра“*, отслужен в присъствието на полицията, в църквата започват да се извършват редовни богослужения[488]. През 1906 г. тя вече фигурира в османските регистри като българска църква на ул. *Dikili Tas* (*Μπηγμένης Πέτρας*)[489]. По време на големия пожар в Солун през 1917 г. целият квартал, заедно с църквата „Св. Димитър“, изгаря.

---

[486] ЦДА, ф. 71к, оп. 14, а.е. 345, а.е. 408.

[487] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 195, л. 186.

[488] ЦДА, ф. 246 к, оп.1, а.е. 54; Тошев, Андрей. *Бегли спомени...*, с. 21–27.

[489] Δημητριάδης, Βασίλης. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης...*, σ. 74.

Третата българска църква в Солун е построена през 1900 г. в централните български гробища. Те се намират в източната част на града, непосредствено до крепостната стена, където е гръцкото гробище *Евангелистрия*. Първият парцел (3–4 декара) е закупен и дарен за българско гробище от Милош калфа и Лазо калфа, дърводелци от Дебър[490]. Стефан Салгънджиев в спомените си не споменава годината, когато това се случва, но поставя събитието преди 1871 г. Според гръцки източници гробището се създава през 1882 г., макар българите още от XVIII в. да погребват мъртвите си на това място[491]. Вероятно закупуването на парцела за българско гробище става в началото на 70-те години на XIX в., а официалното разрешение за откриването му е от 80-те години, тъй като първото разрешение за православно гробище в града е дадено едва през 1875 г.[492] Към края на 1888 г. официалното признаване от властите и функционирането на това гробище като българско е факт[493]. През 1900 г. българската община купува в непосредствена близост втори парцел, върху който е построено малкото каменно параклисче „Св. Павел“. Църквата има ферман, издаден на името на екзарх Йосиф, и съществува и до днес, преобразувана на склад в гръцките гробища *Евангелистрия*[494].

Параклисът „Св. Павел“.
Личен архив на проф. Веселин и Боян Бешевлиев

През 1914 г. двете български гробища в Солун са завзети, част от гробовете са изровени, костите от тях са изхвърлени и на тяхно място са погребани гърци. Без резултат остават направените от правителството на Васил Радославов постъпки пред гръцките власти за връщането на гробищата на българите в града[495]. Българи

[490] Салгънджиев, Стефан. *Цит. съч.*, с. 21.

[491] Μέγας, Γιάννης. *«Βαρκάριδες» της Θεσσαλονίκης…*, σ. 219–220.

[492] *Τα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης σιωπηλοί μάρτυρες της ιστορίας της πόλης*, http://omogeneia.ana-mpa.gr/press.php?id=18143 – 27 юни 2019. Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Η Θεσσαλονίκη πριν από το 1912. Οικονομία και κοινωνία. – *Ελλήνων ιστορικά*, σ. 85–86.

[493] *Turkey № 3 (1889). Further correspondence respecting affairs in the East*. London, 1889, p. 258.

[494] ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 345, а.е. 408.

[495] ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а.е. 58.

има погребани и в католическото гробище на Солун, създадено между 1860–1867 г. в местността *Зейтинлик*[496]. Впоследствие до него е създадено военно гробище, което се появява като резултат от подписаната през ноември 1918 г. спогодба между Гърция и съюзниците от Антантата – британци, французи, сърби и италианци[497]. В английския парцел на това военно гробище и до днес могат да се видят паметните плочи на 43 български войници.

На около 150 м западно от съюзническото военно гробище до края на Втората световна война съществува българо-германско военно гробище. През май 1922 г. немското посолство в Атина, позовавайки се на чл. 225 и чл. 226 от Версайския договор, иска създаване на гробище, в което да се погребат германските и българските войници, загинали по време на войната или в плен. През март 1925 г. Гърция преотстъпва на немската и на българската държава парцел с размер от 1600 м^2 *„за основаването на гробище на падналите в Европейската война германски и български военни“*[498]. В него в самостоятелни гробове са погребани 26 български войници, а в обща гробница–костница още около 800 неизвестни български войници, изровени от разни места около Солун и пренесени там. Разходите по пренасянето на останките на българските войници, както и по изграждането на българската част на гробището, са поети изцяло от българската държава.

Българската част на българо-германското военно гробище. *НВИМ, Албум XVI-А-557*

Българо-германското гробище е оградено с каменна ограда висока 40 см и е облагородено с кладенец, пътеки, мостче и т.н. Двете части на гробището – българската и германската – са идентични, направени по архитектурен план на солунския архитект Леонидас, а разходите за

[496] *Τα νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης σιωπηλοί μάρτυρες της ιστορίας της πόλης*, http://omogeneia.ana-mpa.gr/press.php?id=18143 – 27 юни 2019.

[497] Подробно за създаването и на военното гробище в Солун виж: Βλασίδης, Βλάσης. *Μεταξύ μνήμης και λήθης. Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού μέτωπου (1915–1918)*. Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 55–62.

[498] Подробно виж: Власидис, Власис. Германо-българското военно гробище в Солун (1925–1946). – В: *Солун и българите...*, с. 520–542.

българската част възлизат на над 20 000 драхми[499]. Според плановете единичните български гробове се намират вляво от входа, а немските – вдясно от него. Разделя ги коридор, широк 6 м, който води до два паметника във формата на стела-обелиск за мъртвите българи и немци, и до костница, която също е разделена на две (масов гроб I и масов гроб II). По време на Втората световна война гробището е добре поддържано. Там ходят на поклонение българи от града и дори има идея в него да бъдат пренесени тленните останки на българи от бившето екзархийско гробище и на други, загинали по време на войните.

След войната българо-германското гробище е унищожено, парцелът преминава във владение на гръцката държава и през 1985 г. е предостъпен за строеж на начални училища, които днес се намират на това място. През 1946 г. е извършена ексхумацията на телата на германските и българските войници, които са препогребани и остават в съседното католическо гробище до 1960 г. Тогава всички немци от 174-те временни гробища от Втората световна война са ексхумирани и тленните им останки са пренесени първоначално в разрушения манастир Ксения в област Волос, а по-късно в немското гробище в Рапендоса, област Атика. Макар да не успява да уточни със сигурност съдбата на мъртвите българи от германо-българското гробище, Власис Власидис предполага, че техните останки са пренесани заедно с тези на германските войници и днес се намират в немското военно гробище в Рапендоса[500].

От изложеното дотук става ясно, че в Солун няма голям български храм. Този въпрос е повдиган многократно както от членовете на солунската българска община, така и от дипломатическия агент Атанас Шопов. Първоначалният замисъл е в централната част на града, около българската мъжка гимназия, да се закупи място, което да послужи за изграждане на представителна българска църква. В този квартал живеят много български търговци, които се възползват от факта, че от последната четвърт на XIX в. гърците продават старите си дървени къщи в него и си строят модерни домове в квартал *Хамидие*. Българите изкупуват къщите им и си правят свой център в това високо, но централно място, което е близо до основната търговска улица[501].

Идеята за построяване на български храм в централната част на Солун е одобрена от българското правителство. През март 1907 г. Министерският съвет разрешава на Министерството на външните работи да вземе от БНБ заем на стойност 100 000 златни лева със срок на изпла-

[499] ЦДА, ф. 1150к, оп. 1, а.е. 1, л. 1–3; ф. 322к, оп. 1, а.е. 445, л. 60–101.
[500] Власидис, Власис. *Цит. съч*, с. 537.
[501] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 282, л. 52.

щане 30 години. Тази сума трябва да се даде на екзарх Йосиф за купуване на място в махалата *Св. Атанасий* с цел построяване на катедрална църква и нова сграда за мъжката гимназия[502]. Екзархията превежда нужната сума на консула в Солун, но той не успява да изкупи парцели в района, върху които да започне строежът.

Вероятно поради това идеята за построяване на български храм в централната част на града е изоставена и усилията се насочват към строеж на църква в източните квартали на града – *Пирги* и *Трансвал*. Основният камък на църквата е поставен на 18 март 1907 г., макар подготовката за строежа ѝ да започва доста по-рано[503]. Още в края на 1906 г. след искане на солунската община А. Шопов изпраща в София плановете за строеж с молба те да бъдат потвърдени от архитект, който да се произнесе и по въпроса за количеството необходими материали. Архитектът изпраща две предложения за църква, които намира за по-подходящи за случая[504]. По същото време А. Шопов и представители на богатите български фамилии в града – Хаджимишеви и Весови – изпращат писма до родолюбиви сънародници с молба да подпомогнат почина за строеж на български храм „Св. Георги“. В тези молби А. Шопов изяснява, че още през 1896 г. българската църковна община е поискала от българското правителство да подкрепи направата му, след това е издействала необходимите разрешения от властите и е подсигурила подкрепата на великите сили за това начинание. Църквата има ферман от властта на името на екзарх Йосиф.

Мнозина откликват на този призив. Най-голямото дарение идва от дружеството „Св. Св. Кирил и Методий“ в София, което през 1907 г. дарява 20 000 лв., а през 1910 г. още 10 000 лв. за строежа на църквата[505]. Сава Паница от Виена изпраща 2000 франка, ген. Рачо Петров и сливенският митрополит Геврасий даряват по 500 лв, а д-р Стоян Данев, Тодор Балабанов и Михаил Тенев – по 100 лв. Останалата част от парите е събрана от доброволни пожертвувания на солунските граждани, средства на българската община в града и Екзархията[506]. Братя Митровски, които изготвят плана и участват в строежа на църквата, разказват, че работни-

---

[502] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 234, л. 2.

[503] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 331, л. 24.

[504] ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 127, л. 87, л. 91.

[505] Благотворителното дружество „Св. Св. Кирил и Методий“ е основано през 1891 г. в София по инициатива на екзарх Йосиф и предоставя на Екзархията средства за строеж на училища, църкви и т.н. *Националноосвободително движение на македонските и тракийските българи (1878–1944)*. Т. 1. София, 1994, с. 280–281.

[506] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 198.

ците във фабриките на братя Алатини, след като в събота вечер получават заплатите си, се отбиват при епитропите на строящата се българска църква и внасят средства в църковната каса[507].

Въпреки тази наистина всенародна организация солидната сграда на църквата „Св. Георги“ в квартала *Пирги* остава неосветена до Балканските войни. Причината е голямото забавяне на даренията, някои от които идват години, след като са оповестени[508]. Тази църква се намира на ул. „Налбант-кьой“ 12 и днес е гръцка църква „Св. Йоан Златоуст“ (ул. „Пердика“ 55). При оценяване на екзархийските имоти след Първата световна война тя е оценена на 12 200 английски лири[509]. На 10 януари 1942 г., след лични разговори и мотивирано писмено изложение на българския офицер Любомир Митков, командващият военната област Солун – Егея генерал-лейтенант Курт фон Кренцки връща църквата с целия ѝ инвентар на българите в града[510]. През август 1942 г. нейният предстоятел и председател на възстановената българска църковна община йеромонах Генадий се обръща с молба до министъра на външните работи и вероизповеданията да изпрати художник, който да реставрира църкавата, защото всички надписи в нея са на гръцки. За потенциални изпълнители на поръчката от Художествената академия са препоръчани Георги Богданов, Николай Ростовцев и Карл Йорданов[511]. След загубата на България във Втората световна война църквата отново става гръцка.

Сградите на българските училища и общината

Мъжката гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ в Солун е гордостта на българското образование в Османската империя. Зданието ѝ в махалата *Св. Атанасий* е обявено на търг и купено през 1882 г. от г-жа Мариола Влангали за 188 321 златни гроша от Иван Дебрелията[512]. Това е същото здание, което още през 1880 г. е взето под наем за нуждите на гимназията. Тогава по идея на солунски посредник евреин българите плащат за наем „нечувана за Солун кирия – 200 турски лири“ и поемат разходите по ремонта[513]. Първоначално собственик на сградата става българският търговец на кожи от Охрид Антон Митанов, който по-късно прехвър-

[507] Алексиев, Владислав. *Цит. съч.*, с. 389.
[508] ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 127, л. 100–130.
[509] ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 345, а.е. 408; ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 53–54.
[510] ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 291, л. 67–85.
[511] ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 127, л. 131–132.
[512] ЦДА, ф. 246к, оп. 2, а.е. 2; Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 31.
[513] Билярски, Цочо. *Цит. съч.*, с. 124.

ля собствеността на Екзархията[514]. На запад училището граничи с ул. „Аг. София“, на юг с ул. „Аристотелу“ 125 (днес „Олимпу“), на север с турски къщи и на изток с ул. „Еврипиду“[515]. Днес на същото място, но в напълно преустроена сграда, се помещава 36-то начално училище.

Сградата е на два етажа с висок сутерен, в който първоначално се помещава пансионът. Тя разполага с два обширни салона, параклис и чешма в двора, но стаите са тъмни, а зданието – „вехто, дървено и нездраво“, поради което гние, праши се и има опасност да се срути. Повечето помещения са тъмни и непригодни за класни стаи, а освен това са крайно недостатъчни за големия брой желаещи да учат в нея. Учениците са реално застрашени, особено по време на празнаци като честването на 1000-годишнината от смъртта на Методий през април 1885 г. Тогава сградата е прясно боядисана, украсена с живи цветя, а в приемната е поставен „*скъп килим, мраморна маса, голямо огледало и трисвещна лампа. На едната стена е окачен ликът на султана, а на другата на Негово блаженство в скъпи черчевета, покрити с кордели, до огледалото е окачен електрически часовник, така че ако човек погледне отвън стаята, ще каже, че е царска*“. Въпреки изключителните приготовления тържеството е прекъснато, защото според учителя Александър Битраков *„се беше събрал толкова народ, че един от диреците беше потънал с 2–3 пръста и зданието захвана да скърца“*[516].

Проблемът със сградата е известен на екзарх Йосиф, който във връзка със същата годишнина през януари 1885 г. прави постъпки пред българското правителство да отпусне по-голяма субсидия за поправка на гимназиалното здание и пансиона. Екзархът се надява новата сграда на пансиона да може да приеме 500–600 деца, защото в противен случай през новата учебна година ще трябва да върнат около 200 от тях. Българският духовен водач аргументира настояването си и с високите наеми на помещенията в Солун, като твърди, че ако те бъдат спестени, до 2–3 години ще се съберат средства за собствено здание на училището. Не на последно място той акцентира и върху пропагандния ефект, който едно голямо и красиво здание ще има „*върху простата македонска маса*“. Българското правителство откликва на молбата му и изпраща 50 000 лв. за сградата на гимназията, които обаче са похарчени за къщите във *Вардарската махала*[517].

---

[514] Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 32.
[515] ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 408.
[516] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 70–73.
[517] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 42–43, л. 57–59; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 213.

Още от създаването на гимназията съществува и идеята на мястото на старото здание да се построи ново за сметка на обширния двор[518]. Според А. Шопов обаче, освен че сградата на гимназията е много стара, дървена и почти срутена, дворът ѝ също е малък. Поради това той смята, че в него не може да са построи по-голямо здание. В началото на XX в. всички български дейци в Солун, а и правителствата в София се обединят около идеята, че е необходимо да се закупи друго, по-подходящо за нуждите на гимназията здание. Това обаче се оказва много сложна задача.

Първото препятствие, с което се сблъскват българите, е, че гимназията се намира в турски квартал и срещу нея през улицата има джамия. Този претекст е достатъчен на османските власти да не позволят строеж на нова гимназиална сграда. Поради това в края на 1904 г. А. Шопов предлага да се купи къщата на семейство Абът. Това е голяма каменна постройка с 30 стаи, която също се намира в квартала *Св. Атанасий*, почти на главната улица. Къщата е на два етажа, на всеки от които в средата има зала с размери 20 на 15 метра. Сградата разполага с обширни дворове, заобиколени с високи огради. В предния двор има допълнително малко каменно здание, а отзад – чешма, конюшня и перална. Според А. Шопов, това е най-подходящото здание за българската гимназия. Той се надява, че сумата от 30 000 лева, която семейство Абът иска за имота си, може да се свали до 7–8000 лири. Идеята на А. Шопов е подкрепена от българския дипломатически агент в Цариград – Григор Начович, и е одобрена от българското правителство[519].

Още от самото начало А. Шопов съветва начинанието да се пази в тайна, защото ако гърците научат, „ще повдигнат интриги“ и семейство Абът няма да продаде къщата и за 20 000 лири. Поради това е решено имотът да се купи на името на англичанина Хенри Бекер, който е подставено лице на българската държава и при покупката на сградата на българското консулство в града. Опасенията на Шопов са съвсем основателни, защото след Илинденско-Преображенското въстание (1903) гръцката държава чрез консулите си в Османската империя започва организирана дейност срещу разпространяващото се българско влияние в европейските вилаети.

Семейство Абът е сред най-известните, богати и уважавани солунски семейства. В основата на фамилията стои британският търговец Бартоломю Едуард Абът, който в края на XVIII в. се установява в Солун като представител на Източната компания. Членовете на семейството остават британски поданици, но приемат православието и в средата на

[518] *Съчинения на Трайчо Китанчев…*, с. 68, с. 86.
[519] ЦДА, ф. 246к, оп. 2, а.е. 3, л. 1–4.

XIX в. вече са сред най-богатите солунчани. Още с идването си в Солун семейство Абът се свързва с тесни роднински, приятелски и делови връзки с богатите еврейски, турски и гръцки фамилии. Някои от тези родове са чужди поданици и изпълняват функциите на дипломатически представители на някоя от великите сили, което им позволява да развиват необезпокоявани икономическата си дейност[520].

Не е ясно с кой представител на семейство Абът се водят преговорите за продажбата на къщата, в която българите се надяват да преместят мъжката гимназия. Знае се обаче, че още в самото начало семейството заявява, че ако англичанинът, който купува къщата, я продаде или даде под наем на българи, те ще заведат дело срещу купувача. Докато тече пазарлъкът за цената на къщата, влашката общност в града се намесва в сделката и предлага 8000 турски лири за сградата. Абът е категоричен, че няма да продава на тях и продължава преговорите с посредниците на българите, въпреки че те не са съгласни на цена по-висока от 7000 т.л. В крайна сметка сделката пропада заради подозрението на Абът, че румънци стоят зад подготвяната продажба. Той казва на посредниците, че гръцкият комитет в града го заплашва, че ако продаде къщата, ще разрушат имотите му и ще избият семейството му[521].

След пропадане на сделката със семейство Абът се ражда идеята за създаване на български център в квартала *Св. Атанасий*. Именно тук е закупената през 1896 г. от г-жа М. Костадини сграда на българската община. Тапията за нея е издадена на фамилия Кондови и е отбелязана цената ѝ – 520 т.л. От тях 300 т.л. са дадени от Българската екзархия[522]. Сградата се намира на ул. „Аристотелу“ 88 (днес „Олимпу“ 102–108), южно от мъжката и северно от девическата гимназия. Тя е малка двуетажна дървена къща с обща площ 125 м^2 и през учебната 1904–1905 г. е предадена за използване от девическата гимназия[523]. Около сградите на общината, мъжката гимназия и централното основно училище се оформя български център в квартала, което прави логично решението за неговото разширяване.

---

[520] Подробно за установяването на семейство Абът в Солун, бизнес делата му и мрежата от връзки, която то създава виж: Vlami, Despina. Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company“ in Thessaloniki (18th-19th century). – *The Historical Review, Institute for Neohellenic Ressearch*, 2009/VI, p. 129–164 и посочената там литература.

[521] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 160, л. 4–6, л. 9–11, л. 14–15.

[522] Подробни сведения за сградата се съдържат в ЦДА, ф. 246к, оп. 2, а.е. 2; ф. 719к, оп. 14, а.е. 345 и а.е. 408.

[523] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.

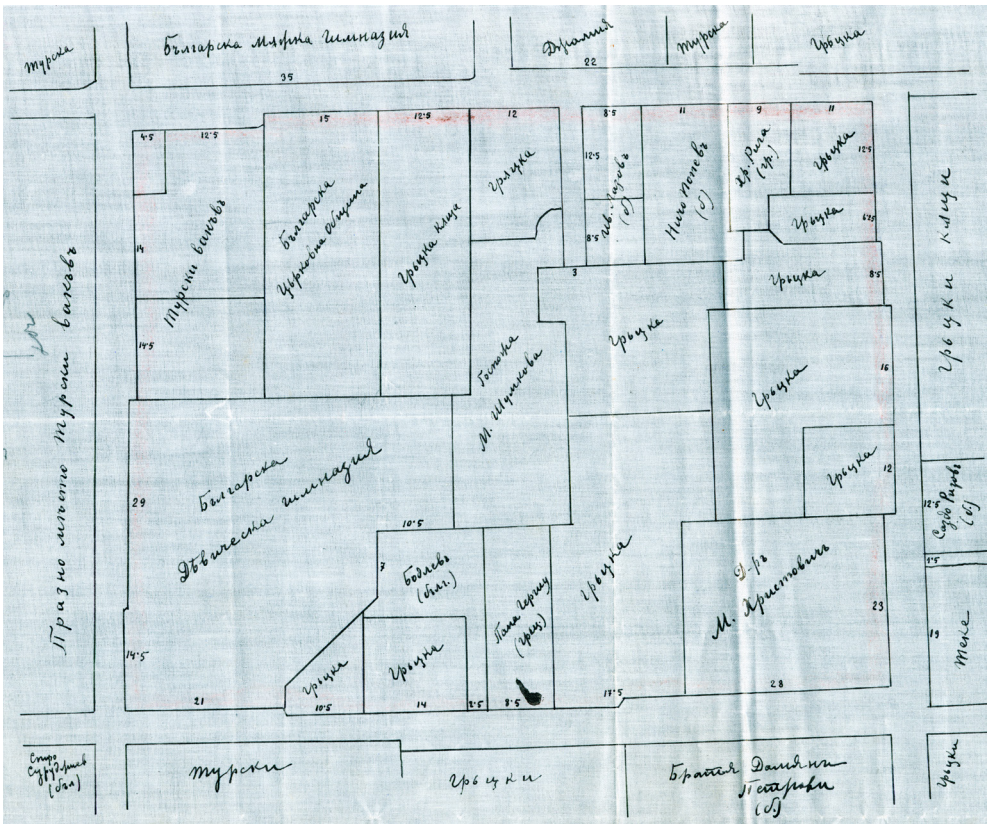

План на българския квартал, 1906. *ЦДА, ф. 246К, оп. 1, а.е. 282, л. 55*

Първоначално от декември 1905 до юли 1906 г. се обсъжда купуването на вакъфското място срещу девическата гимназия, което е с размер 8000 м^2 и струва 4000 т.л. Мястото е известно като „ески-махкеме“ (старото кадийско съдилище) и е собственост на Махмуд бей, който обещава чрез роднини да издейства султанско ираде (указ), за да освободи мястото от вакъфа. Това е необходимо, за да може мястото да бъде продадено и застроено. Въпреки неговото обещание българската община се отказва от идеята да закупи това обширно място. Преценено е, че промяната на статута на земята ще отнеме много време и дори това да се случи пак не е ясно дали мястото ще може да бъде застроено. Проблемът идва от това, че в северния край на парцела има гроб на ходжа, което според османските закони е сериозна пречка за градежа на църква или училище.

След пропадането на идеята с вакъфското място българската община решава да изкупи дървените постройки около общината, девиче-

ската гимназия и основното училище, да ги разруши и на тяхно място да се издигне нова сграда на мъжката гимназия и църква. Става дума за откупуване на 13 места с обща площ 11 160 м^2 за сумата от 5–7000 т.л. Сред местата, предвидени за закупуване, е имотът на българския доктор Христович (приблизително 1000 м^2), две български къщи, къщата и дюкяна на ханджийския турски еснаф (малко над 800 м^2) и други части имоти[524].

Атанас Шопов е оптимист за този план, защото според него дървените постройки не би трябвало да струват скъпо[525]. Българското правителство се съгласява и в края на 1907 г. отпуска на Екзархията сума за закупуване на парцел в махалата *Св. Атанасий*. От своя страна Екзархията превежда сумата на А. Шопов и той ентусиазирано се захваща със задачата. Само един месец обаче му е нужен, за да разбере, че замисълът няма да успее, защото гърците щом разберат, че българи искат да купят къщите им, искат прекалено високи цени. В началото на февруари 1908 г. консулът предлага да се откажат от идеята за изкупуване на дървените постройки, защото те не струват цената, искана от гръцките им собственици, и да купят парцел с лице към ул. „Мидхат паша“, собственост на турчин. После да направят план уж за строеж на частни апартаменти под наем и да ги наемат за гимназията[526].

В крайна сметка се пристъпва към прилагане на предложението, направено още през декември 1907 г. от солунската община, а именно да се откупят съседните на гимназията имоти, които принадлежат на мюсюлмани. Става дума за два имота, които граничат от север с мъжката гимназия. На 14.08.1908 г. за 3000 зл. гр. от Айше ханъм е купено празно място до гимназията. Тапията е издадена на името на архимандрит Никодим, който оставя декларация, че имотът е екзархийски. За да се предотврати недоволството, което би могло да възникне сред съседите мюсюлмани, че от сградата на мъжката гимназия биха се виждали харемите им, се предлага новата сграда на гимназията да е на два, а не на три етажа. Строежът започва и само за полагането на основите ѝ са вложени 3000 наполеона[527]. Въпреки направените усилия обаче питомците на най-известното българско училище в града така и не успяват да се настанят в новата сграда. До Балканските войни те рискуват „*да бъдат погребани под развалините*“ на старата, защото щом влизат в тесните

[524] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 282, л. 37–75.
[525] ЦДА, ф. 321к, оп. 5, а.е. 2, л. 2–3; ф. 334к, оп. 1, а.е. 234, л. 4–5.
[526] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 282, л. 192, л. 200–201, л. 207, л. 216–217.
[527] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 282, л. 134–135; ф. 246к, оп. 2, а.е. 2; ф. 719к, оп. 14, а.е. 345.

и тъмни класни стаи или в салона, от тавана пада пръст „*в порядъчно количество*“ и покрива с доста дебел пласт чиновете, масите и пода[528].

Трудностите, с които се сблъскват български дейци в опита им да купят или построят нова сграда за мъжката гимназия в Солун, са налице и при търсенето на подходяща постройка за българската търговска гимназия. Още от 1905 г. директорът на мъжката гимназия започва да прави опити да се наеме отделна сграда за създадения търговски отдел. Едното предложение е къщата на българските търговци Дамян Петрови, която се намира в същата махала, а другото – къщата на семейство Николаидис, която от южната страна през улицата граничи с църквата „Св. Никола“. Опасенията са, че и двете постройки са сред гръцки къщи и има опасност от нападения срещу българските ученици[529]. Българската община все пак решава да се закупи къщата на семейство Николаидис, която е със застроена площ 283,50 м^2 и има обширен двор от над 620 м^2. В нея за известен период се помещават пансионите на девическата и мъжката гимназии. За закупуването ѝ общината е готова да отпусне сумата от 1500 – 1600 т.л., макар реалната цена да е около 1200 т.л. Нещо повече – общината смята за подходящо „*да се откупи още от сега празното място около морския бряг, до местностите първо или второ моло* [крайбрежна улица – Ю.К]*, гдето, по-после, като стане недостатъчно помещението в къщата на г-жа Николаидис би се построило специално помещение*“[530].

Предвиждането, че търговската гимназия все повече ще се разширява, се сбъдва. Училището се ползва с добро име, поради което учениците и пансионерите в него постоянно се увеличават[531]. Мечтата за самостоятелна сграда на гимназията обаче не се сбъдва. Г-н и г-жа Николаидис се отказват да продават къщата „на което и да е лице от българска народност“, защото са заплашени от своите сънародници, че ще бъдат наказани за това. Първоначално те предлагат продажбата да се осъществи чрез подставено лице, но впоследствие размислят и дават зданието под наем за още една година. Поради това директорът на гимназията предлага да се наеме къщата на г-н М. Салтиел, „която се намира на второ моло с изглед към морето“. Сградата е 4-етажна с по пет обикновени и една малка стая на етаж, а обявеният наем е 300 т.л. годишно[532].

---

528 *Учителски глас*, бр. 10 от 1 дек. 1910 г.

529 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 282, л. 11–12.

530 Пак там, л. 102–115.

531 Гацев, Никола. Солунската българска търговска гимназия. – В: *Сборник Солун…*, с. 301–302.

532 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 282, л. 165–186.

Вероятно именно в тази сграда се помещава търговската гимназия до Балканските войни, защото се знае, че е почти на крайбрежната улица, в непосредствена близост до пристанището, „*в една тясна уличка между „първо“ и „второ“ молос*“, заобиколена от богати еврейски къщи[533].

Благодарение на големия български родолюбец и благодетел Евлоги Георгиев българската девическа гимназия „Св. Благовещение“ в Солун от средата на 90-те години на XIX в. няма проблем със сградата, в която се помещава[534]. Още в началото на 1894 г. Михаил Сарафов, директор на мъжката гимназия в периода 1893–1896 г., оглежда тази сграда, но няма средства, с които да я закупи и решава да поиска пари от Евлоги Георгиев. За да осъществи идеята си, директорът се обръща за посредничество към Иван Ев. Гешов[535]. М. Сарафов аргументира молбата си на първо място с целесъобразността на дарението, защото с парите, спестени от наема на гимназиално здание в Солун, могат да се отворят до 20 селски училища. Той не пропуска да подчертае впечатлението, което такова дарение ще направи както сред българската общност, така и сред чужденците в града. „*Помислете си тогава* – пише – *какво впечатление и какъв подтик ще направи на нашите тук Дебърчане – повечето българско население в Солун е такова – когато се чуе, че и ние имаме човек, който подарява за народа здание за 2000–2500 лири! Гърците ни кръщават голаци, а пък то и от нас излиза меценат не по-долен от техните!*“ Не на последно място директорът изтъква човеколюбивите мотиви – около 100-тина момичета ще се спасят от задушливите стаи, ще се запази здравето им, ще се подобри възпитанието и обучението им[536].

През април 1894 г. Евлоги Георгиев откликва на молбата и дарява сумата от 50 000 лв. за покупка на сграда за девическо училище в Солун. С отпуснатите пари от г-жа Екатерина Михаилу е закупен имот в квартала *Св. Атанасий*. Той е с площ 2000 м^2 и в него има масивна къща на три етажа, всеки с височина около 4 м и с приблизителна обща площ 200 м^2. Долният етаж е на нивото на улицата и е предназначен за изба. Двата горни етажа имат по 4 стаи и просторен коридор. В двора на имота има още малка паянтова къща с приземие и един етаж, в която има общо 6 стаи, пералня, яхър, чешма, кладенец и руини от съседни стари здания, които могат да се използват за строителен материал.

---

533 Алексиев, Владислав. *Цит. съч.* с. 389–390.

534 Изцяло на темата е посветен текстът на Даниела Стоичкова: Приносът на Евлоги Георгиев и Иван Ев. Гешов за българското образование в Солун. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 56–68.

535 БИА–НБКМ, ф. 272, а.е. 3261, л. 2–9.

536 Пак там, л. 10–11, л. 26.

По изрично настояване на дарителя със стопанисването на имота е натоварен самият М. Сарафов, който обещава да се съобрази с желанието му и да пренесе в закупеното здание девическата гимназия и пансиона ѝ[537]. В акта за покупката е записано, че къщата ще служи „*за образование и възпитание на женските чада на българското православно население*“. Така девическата гимназия се сдобива със „*здраво каменно здание с широк двор*“, което Е. Георгиев оставя в наследство на солунската община[538]. На север то граничи със сградата на българската община, на юг с ул. „Филипу“, на изток с къщата на Христо Несторов и д-р Христович и на запад с ул. „Аг. София“. Днес в сградата на бившата българска девическа гимназия се помещава филиалът на 36 основно училище.

В двора на гимназията има малко паянтово здание, за използването на което постоянно има разногласия между общината и директорите на двете гимназии – мъжката и девическата[539]. В крайна сметка то преминава към девическата гимназия, която от учебната 1904–1905 г. се разполага на имот от 2233,45 м^2, в двора на който има три големи явора, цветя и малки неовощни дървета[540]. Този „лукс“ на девическата гимназия контрастира с постоянната теснотия на всички български учреждения в града, които са принудени да си делят наличните помещения. Несигурност се създава и от заплахите на гръцките собственици, че поради бойкота, наложен от гръцката организация, ще прекратят да дават под наем имотите си на българи[541].

През 1908 г. е закупено още едно здание, точно под девическата гимназия, в което преди това се помещава руското консулство. А. Шопов се противопоставя на тази покупка, защото смята, че сградата е изгнила. Въпреки това Екзархията, вероятно поради невъзможността да намери по-добра сграда, решава да я купи. Така на името на Антон Бояджиев от г-н Мих. Хр. Папаяни е закупен мюлк на стойност 50 000 зл. гр.[542] Девическата гимназия обаче постоянно се разраства и част от пансиона ѝ се мести в това здание и в съседни къщи. През учебната 1910/1911 г. девическият пансион вече се помещава в четири здания, от които само едно отговаря на условията за пансион. Две от стаите в едно от тези здания са пригодени за болница и в тях са поставени шест легла[543]. Подобно е

---

[537] НА-БАН ф. 17к, оп. 1, а.е. 97, л. 2–9; БИА–НБКМ, ф. 272, а.е. 3261, л. 37–38.

[538] ЦДА, ф. 321к, оп. 5, а.е. 3, л. 1–2.

[539] ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 408.

[540] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 282–290.

[541] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 331, л. 83.

[542] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 282, л. 24, л. 81, л. 230–235; оп. 2, а.е. 2.

[543] *Учителски глас*, бр. 10 от 1 дек. 1910 г.; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 405, л. 36–53; а.е. 440, л. 8, л. 79–81.

положението със сградите на пансионите на мъжката и търговската гимназии, които са в различни къщи, разпръснати из града и са неудобни за учениците.

В непосредствена близост до девическата гимназия и общината се намира старото, паянтово здание на централното основно училище. То е закупено през 1896 г. заедно със сградата на българската община от г-жа М. Костадини със средства на Екзархията. Оценката му възлиза едва на около хиляда лева и в началото на XX в. сградата започва да служи за нуждите на девическата гимназия. В същия квартал, но съвсем близо до „трамвайната улица“ (днес „Егнатия“), на ул. „Аг. София“ 64 в масивно триетажно здание се е помещавало българското основно образцово училище „Св. Климент“[544]. В него девойките от гимназията наблюдават уроците и се учат за бъдещи учителки. Сградата му е закупена със средства, дарени от българския търговец Георги В. Шопов (1823–1918). Той е роден в Калофер, но развива дейността си в Исмаил, Румъния[545]. През 1897 г. Георги Шопов откликва на молбата на Атанас Шопов да подпомогне българското учебно дело и му изпраща сумата от 1000 т.л. За разлика от Евлоги Георгиев той не иска закупената сграда да е на негово име, защото се опасява, че наследниците му могат да я отнемат от общината. Поради това сградата е записана на името на Тодор Хаджимишев, преводач в руското консулство в Солун и след Първата световна война е оценена на над 5000 лева.

Всъщност от самото начало преговорите за покупката се водят от Тодор Хаджимишев като частно лице, защото според Ат. Шопов собственикът на сградата е „фанатик цинцарин-грък“, който, ако разбере, че я купуват за българско училище, ще ѝ поиска „неимоверна цена“. Георги Шопов окуражава с писма действащите за покупката на сградата: „*Не се плашете от душмани. Действайте съгласно и твърдо, и победата е верна и славата по-голяма. Правдата сякога ще восторжествува, ако и късно*“. Той специално подчертава, че с дарението си не цели да си направи реклама, а да бъде *„полезен по възможностите си на отечеството си и някак на човечеството“*. След покупката, финализирана на 18 март 1898 г. за окончателна цена от 940 т.л. и 1 % комисионна, Георги Шопов възкликва удовлетворено: „*Аз съм вече спокоен и доволен, че си*

---

[544] Сведения за тази сграда се съдържат в ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 408; НА-БАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 65.

[545] Повече за Георги Шопов и неговата дарителска дейност виж в: *Енциклопедия. Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951*. Т. 3. Съст.: В. Николова, Р. Стоянова. София, 2011, с. 307, с. 517.

изпълних обязателството акуратно. Дай бог то да принесе полза на нещастните българи македонци!“[546]

Чест прави на солунските българи, че не забравят даренията на своите благодетели, сред които на челно място са Евлоги Георгиев и Георги Шопов. Всяка година на 20 юни, празник на Св. Наум Охридски, на който през 1873 г. е осветен параклисът „Св. Св. Крил и Методий“, българите правят в него тържество в памет на първата славянска служба в Солун. На това тържествено събитие се четат имената на всички благодетели на Солунското възраждане. Това става след решение на солунската община, избрана в края на 1893 г., която съставя списък на дарителите, пренася го в специална кондика и разпорежда да бъдат четени имената им ежегодно от амвона на църквата „Св. Св. Кирил и Методий“[547].

Преди Балканските войни българската община стопанисва още четири начални училища. Три от сградите им отговарят на изискванията за училищни помещения[548]. В западните части на града има две училища, едното от които е в двора на българската църква „Св. Димитър“ на ул. „Зелефхидон“ 11 (днес ул. „Антигонидон“*).* Тези две основни училища се помещават в дървени, „паянтови“ здания, които са екзархийска собственост и са оценени общо на 3000 лева заедно с инвентара. Сградите им изгарят в пожара през 1917 г. Доста по-стабилно е зданието на основното училище в квартала *Пирги*, закупено през септември 1904 г. от Ибрахим, син на Омер ефенди. Цената, платена за тази „наполовина масивна, наполовина паянтова“ къща, е 470 т.л., от които 200 т.л. са дадени от Екзархията, а другата част – от касиера на общината Андон Бояджиев, като впоследствие са му възстановени от гражданите[549]. Сградата на училището се намира близо до гръцката църква „Св. Троица“ на ул. „Андораки“ 39 и е официално осветена през септември 1905 г.[550]

Сградата на Българското консулство в Солун

Първата сграда, в която се помещава Българското търговско агентство в Солун, не е известна. Знае се обаче, че тя е сметната от А. Шопов за опасна, защото има много ниски прозорци. Агентът подслушва разговор

---

[546] Преписката около избора и покупката на сградата виж в ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 13, л. 1–34.

[547] Димитров, Благой. Солунски спомени. Спомен от учебната 1893–1894 год. – *Македония*, 6 септ. 1933 г.

[548] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 106.

[549] Пак там. Според Е. Спространов пазарлъкът за къщата се води с туркиня, която отстъпва и продава зданието за 450 т.л.

[550] Данни за сградите на българските основни училища в Солун се съдържат в ЦДА, ф. 246к, оп. 2, а.е. 2; ф. 719к, оп. 14, а.е. 345, а.е. 408.

между 10–12 сърби и черногорци, които в кафене в квартала „Св. Троица“ кроят планове как ще проникнат в сградата на агентството. Макар да съобщава за това на валията и нахлуването да е предотвратено, А. Шопов бързо намира по-добра сграда[551]. На 1 май 1898 г. българското търговско агентство се мести в къщата на Димостен Ангелаки на бул. „Хамидие“ № 6 (дн. „Εθνικής Αμύνης“). Наетите шест стаи представляват част от по-голямо здание, в другата половина на което се помещава френското консулство. Битовите тревоги на А. Шопов обаче не свършват дотук. Той се оплаква в Министерството на външните работи, че стаите на консулството са тъмни и опасни, защото са свързани чрез множество врати със съседната сграда. Агентът се опасява от недоброжелателни съседи, ако френското консулство се премести и моли министерството да му отпусне по-голяма сума, с която да наеме по-добра сграда. Въпреки че повтаря молбите си многократно, отговорът на София винаги е еднакъв – разрешават му да наеме, която къща си избере, но в рамките на 100 турски лири, които му се отпускат за тази цел[552]. Макар да не успява да се разшири, агентството получава през 1902 г. нова покъщнина, която му е предоставена от закритото дипломатическо представителство на България в Атина.

През зимата на 1904–1905 г. българската държава и нейните дипломатически служители се заемат с покупка на сграда за българското агентство в Солун. Предложението идва от Атанас Шопов, който през ноември 1904 г. уведомява министър-председателя Рачо Петров, че в града се продава малък дворец. Според описанието му това е хубава, солидна, каменна сграда с 22 стаи, мраморно стълбище и градина от двете страни[553]. Тя се намира на главната улица на „новия“ Солун (днес „Βασιλίσσης Όλγας“ 36), близо до жилищата на Хилми паша, на солунския валия, на някои от консулствата, на европейските офицери и цивилни агенти. „Новият“ Солун е кварталът, наричан от европейците *Campagnes*, от османците – *Хамидие*, а от българи и гърци – *Пирги (Екзохи)*. В него се намират резиденции, призвани да посрещнат нуждите и високия стандарт на новата средна класа. За разлика от стария град „новият“ Солун не е устроен на етнорелигиозен принцип, а изборът на адрес в него зависи единствено от парите или социалния статус на собственика[554].

---

[551] ЦДА, ф. 321к, оп. 2, а.е. 12, л. 2.

[552] ЦДА, ф. 176к, оп. 33, а.е. 104, л. 22–51.

[553] ЦДА, ф. 176к, оп. 33, а.е. 105, л. 79.

[554] Colonas, Vasilis. Architectural Styles and National/Religious Identity in Early Twentieth-century Ottoman Cities: the Case of the Campagnes District in Thessaloniki, 1885–1912. – In: *Social Transformation and Mass Mobilisation In the Balkan and Eastern Mediterranean Cities, 1900–1923*. Ed. A. Lyberatos. Heraklion, 2013, p. 31–44.

Именно в луксозния квартал на Солун А. Шопов предлага да се купи сграда за българско консулство и неприкрито намеква, че този малък дворец „*в бъдеще може да ни послужи за по-светли и честити цели и случаи*“[555]. Луксозната сграда, която има предвид, е построена през 1898 г. в еклектичен стил. Украсена е със симетрични скулптурни елементи, а впечатляващият ѝ мраморен вход подчертава нейната представителност. Тя е собственост на Осман бей, който е потомък на османския завоевател Евренос бей, прославил името си при османското завладяване на Балканите. През следващите векове много негови наследници заемат ръководни постове в османската администрация[556]. Поради големите заслуги на рода за османското завоевание на Балканите султаните им се отблагодаряват с правото да учредят вакъф върху обширни територии в Македония. Размерът на имотите, които притежава родът, е легендарен. Сградата на Осман бей в Солун с всичките ѝ постройки и половината от земя е чист мюлк, а останалата аразий мирие, каквито са всички земи в новия град. За да управляват имотите си в областта до края на XIX в., наследниците на рода живеят в Солун. Според А. Шопов обаче Осман бей, макар да е построил край морето в Солун красив дворец, поради размириците предпочита да живее в Цариград и е решил да се установи окончателно там[557].

След като българското правителство се съгласява с покупката, дипломатическите представители на страната се изправят пред нова трудност. Проблемът идва от това, че никое християнско учреждение не може да притежава на свое име недвижимо имущество в Османската империя и следователно покупката трябва да се извърши на името на частно доверено лице. А. Шопов предлага закупуването на сградата да стане на името на някой поданик на великите сили, които се ползват с привилегии в държавата на султана, а по-късно да бъде прехвърлена на някой българин.

Изборът отново пада върху английския търговец Хенри Бекер, който е директор на търговска къща, притежаваща фабрика за брашно в Галата, Цариград. В края на XIX в. той заедно с Хенри Сили са съсобственици в дружеството *Vinicole de Turquie Limited*. След ликвидирането на това дружество обаче Хенри Бекер е принуден да търси от съдружника си по

---

[555] ЦДА, ф. 321к, оп. 5, а.е. 2, л. 9–10, л. 77.

[556] Подробно за Евренос бей, неговите наследници и връзката им с Енидже Вардар виж: Lowry, Heath, Ismail Erünsal. *The Evrenos Dynasty of Yenice-I Vardar: Notes&Documents*. Istanbul, 2010.

[557] ЦДА, ф. 321к, оп. 5, а.е. 2, л. 9–10, л. 77.

Българското консулство (1905-1915).
Личен архив на Върбан Тодоров

съдебен път дълг, възлизащ на 424 т.л. и дължимата към него 7 % лихва[558]. В началото на XX в. той преговаря с България за концесия за подобряване на породата на рогатия добитък и поради това е познат на българските политици и склонен да даде името си за закупуване на къщата[559].

Преговорите за покупката на сградата в Солун се водят от евреи, адвокати на двете страни. Ески Йени, преводач във френското консулство в града, представлява Х. Бекер, т.е. българската държава, а адвокатът Салем – Осман бей. След дълги перипетии и пазарлъци в края на февруари 1905 г. сделката на стойност 4000 т.л. е договорена. Всички комисионни и такси по продажбата са поети от българската държава и на 26.03.1905 г. покупката на къщата е финализирана[560]. Един месец по-късно Хенри Бекер депозира официално заявление, че той и наследниците му нямат претенции към къщата в Солун, която се намира на „трамвайната“ улица – от едната ѝ страна е морето, от другата имот на Нури ханъм и на четвъртата път, който води до кея[561].

---

[558] Съдебното дело и фотографията на Хенри Бекер се съхраняват в FO 780/298.
[559] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 160, л. 25–26.
[560] ЦДА, ф. 321к, оп. 5, а.е. 2, л. 13–45.
[561] ЦДА, ф. 176к, оп. 22, а.е. 4, л. 5.

Към момента на сделката къщата служи за резиденция на австро-унгарския консул в Солун. След като тя става собственост на българската държава, адвокатът Йени предлага на новия консул на Австро-Унгария да остане в нея срещу наем от 280 т.л., плащани на всеки шест месеца. Сметката на А. Шопов е проста – ако австроунгарският консул се съгласи на тази извънредно голяма сума, то българското агентство ще плаща с половината от този наем собствените си разходи за наем, които възлизат на 140 т.л., а другата половина ще се пазят, за да се направят след време допълнителни пристройки към къщата. Действително сградата се ползва още две години (почти до края 1908 г.) за консулство на Австро-Унгария, а срещу увеличение на наема с 10 турски лири месечно българската държава се съгласява да построи в градината постройка, която да приюти шестте коня на консула г-н Оппенхаймер. Всички тези операции са извършвани от адвоката Йени срещу комисионна от 4 лв. месечно[562].

Макар изработената посредническа система да действа безотказно и никой в Солун да не знае, че сградата е българска, през 1907 г. Атанас Шопов започва да се притеснява от възможни усложнения и предлага къщата да бъде прехвърлена на някой българин. Идеята му е Х. Бекер да обяви къщата за продажба, но срещу свръхвисоката цена от 7000 т.л. Поставянето на тази цена се налага, за да се избегне вероятността Австро-Унгария, която е наемателка на сградата, да я купи или ако я купи толкова скъпо, България да може да купи на същата стойност две хубави сгради в Солун. Вероятно, излизайки с това предложение, А. Шопов разполага с някаква информация, която предизвиква опасенията му, защото едва повдигнат въпросът за прехвърлянето на къщата, той се сблъсква с ново усложнение – на 17 декември 1907 г. в Цариград от холера умира Хенри Бекер. Налага се наследниците му да подпишат пълномощни и декларации, че нямат претенции към къщата и към септември 1908 г. сградата е вече успешно прехвърлена на името на А. Шопов. През следващите години той надлежно я застрахова заедно с имуществото в нея в някое от застрахователните български дружества, действащи в Солун – „България“ и „Балкан“[563].

Според описанието на зданието в застрахователната полица от 1911 г. сградата е на 12 години, в добро състояние и се състои от партер, два етажа и таван, свързани с дървени стълби. На партера има кухня и 3 стаи, на първия етаж – 6 стаи, салон и антре, а на втория етаж – 7 стаи,

[562] ЦДА, ф. 321к, оп. 5, а.е. 2, л. 57–59.

[563] ЦДА, ф. 321 к, оп. 5, а.е. 2, л. 65–99; ф. 176к, оп. 33, а.е. 105, л. 25, л. 53, л. 89–90.

салон, баня. Сградата е покрита с марсилски керемиди, изолирана е от всички страни и е с размери – 25 м дължина, 21 м широчина и 15 м височина. В нея отсяда българският цар Фердинанд при посещението си в Солун през декември 1912 г. по време на Балканската война. Именно на мраморното стълбище на генералното консулство са снимките му с принцовете Борис и Кирил и с гръцкия крал Георгиос.

Българското генерално консулство не успява да се наслаждава дълго на прекрасната си сграда. По време на Междусъюзническата война на 26 юли 1913 г. гръцката полиция нахлува в сградата и я превръща в болница. Тогава от помещенията са задигнати книги и вещи на А. Шопов, държавна покъщнина и дворцови предмети на обща стойност 75 249 лв. Тъй като българските интереси в Гърция по време на войната се защитават от Русия, то през януари 1914 г. сградата на генералното консулство е върната на руския генерален консул в града. Българската държава се оплаква, че сградата не е в добро състояние и чрез пълномощния си министър в Атина иска обезщетение за държавните и частни вещи в консулството и за ремонт на сградата в размер на близо 26 000 лв. Въпросът остава висящ и в крайна сметка щетите, нанесени на А. Шопов, са възстановени от българската държава[564].

Българско генерално консулство в Солун, Гърция, се открива на 16.08.1915 г. и се помещава в същата сградата на бул. „Василисас Олгас“ 36. Едва възстановила правата си над сградата, България ги губи отново и този път завинаги. На 17.12.1915 г. френски войски от контингента на съюзническите сили на Антантата нахлуват в сградата на консулството, реквизират я и арестуват персонала, въпреки че България в този момент е още в редовни дипломатически отношения с Гърция. Като противомярка българското правителство арестува британския и френския вицеконсул в София[565]. По заповед на френския генерал Сарай мебелите на консулството са разпродадени на публичен търг, а консулът Тодор Недков губи имуществото си на обща сума 122 448 лв. Генерал Сарай явно също харесва „малкия дворец“, защото лично се настанява в него.

През 20-те години на XX в. българската държава многократно иска от Гърция обезщетение за персонала на консулството в Солун и за загуби на държавно имущество, общо на стойност около 250 000 зл. фр., но така и не получава удовлетворение. Гръцката страна настоява, че с писмо от 21.12.1915 г. е протестирала срещу арестуването на германския, австрийския, българския и турския консули, но не е отговорна за

[564] ЦДА, ф. 176к, оп. 22, а.е. 11, л. 3.

[565] *Дипломатическите отношения на България 1878–1988*. София, 1989, с. 126.

действия, които не е можела да възпрепятства[566]. След като разбира, че въпросът с имуществото му вероятно няма да получи благоприятно разрешение, Т. Недков, както и А. Шопов, се обръща с молба и към българската държава да му възстанови щетите, нанесени от френските войски при окупацията на сградата. Той е компенсиран с 200 000 лв. с решение на Министерски съвет от 1942 г.[567]

След Първата световна война България многократно прави опити да открие свое дипломатическо представителство в Солун. Те обаче са отхвърляни последователно от гръцката държава[568]. В сградата на бившето българско консулство в Солун през 1922 г. са настанени сираци и деца от сиропиталището в Смирна, който са принудени да бягат от Мала Азия след разгрома на гръцката армия от войските на Мустафа Кемал. Грижата за тях е поета от сиропиталище „Пчела“. Междувременно споровете между България и Гърция за собствеността на сградата на българското консулство в Солун продължават близо половин век.

Първоначално през 1925–1928 г. гръцката държава оспорва правото на България да претендира за това здание, което според регистрите се води на името на частно лице – Атанас Шопов. В отговор българският пълномощен министър в Атина Живко Добрев представя декларация на наследниците на А. Шопов – Стоянка Шопова (съпруга), Стефан Шопов и Богдана Попова (деца), с която те заявяват, че зданието, в което се помещава българското консулство в периода 1907–1916 г., е купено от А. Шопов със средства и за сметка на българската държава и те нямат претенции за собственост върху него. Към тази декларация Ж. Добрев прилага превод на османския закон, който не дава право на юридически лица да придобиват недвижими имоти в Османската империя[569]. В този период българската държава все още се надява, че ще убеди Гърция да вдигне секвестъра на българските имоти и авоари, наложен след Първата световна война[570]. Това не се случва и въпросът за сградата на българското консулство остава висящ до подновяване на българо-гръцките преговори по спорните имуществени въпроси през ноември – декември 1933 г.

През 30-те години на XX в. обаче ситуацията е променена поради спогодбата от Хага, сключена на 20 януари 1930 г., с която българският репарационен дълг е намален от 2,5 млрд. зл. фр. на близо 172 млн.

[566] ЦДА, ф. 322к, оп. 3, а.е. 9, л. 54–91.

[567] ЦДА, ф. 176к, оп. 23, а.е. 3, л. 163.

[568] Матеева, Мария. *Консулските отношения на България 1879–1986*. София, 1988, с. 58–59.

[569] ЦДА, ф. 322к, оп. 3, а.е. 8.

[570] ЦДА, ф. 322к, оп. 3, а.е. 15, л. 34а; а.е. 17, л. 27, л. 33–34.

зл. фр. Срещу опростяването на окупационния дълг и на част от репарационния дълг България се отказва от всички свои рекламации, основани на разпоредбите на Ньойския мирен договор, с изключение на тези по чл. 141 и на рекламации, предмет на специална спогодба или конвенция, сключена по силата на Ньойския мирен договор (в тази графа се включват вземанията по спогодбата Моллов – Кафандарис). Именно на този отказ от рекламации (чл. 9 от Хагската спогодба) гръцката страна базира отказа си да признае българския иск за сградата на консулството в Солун и щетите, нанесени на персонала му. Основателността на това тълкуване е призната в докладна записка от 12 ноември 1931 г. на първия секретар на политическата дирекция на МВНР Иван Данчев. В нея той изяснява, че голяма част от българските рекламации са лишени от юридическа основа, защото следва да се считат ликвидирани или по Букурещкия договор, или по чл. 9 от репарационната спогодба, сключена в Хага, или не са подкрепени с документи. Според него сред сумите, които не могат да се обосноват с текстове на международни договори, са претенциите на консулския персонал в Солун за щети, причинени по време на Балканските войни, и тези за реквизиции по време или след Балканските войни[571].

По време на Втората световна война сградата на ул. „Василисас Олгас“ 36 отново е взета от българите и е преустроена, за да стане годна за нуждите на българското основно училище, което се открива в нея през 1942 г. Общите планове на сградата са начертани по фотоснимки от арх. Ситков, а вътрешното разпределение е снето от мястото по поръчка на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството[572]. За да се превърне сградата в „*модерно хигиенично учебно заведение*“ е направен ремонт на стойност 12 млн. лв.[573] След края на Втората световна война през 1945 г. българското училище е затворено и сиропиталище „Пчела“ отново връща питомците си в сградата.

Въпросът за сградата на българското консулство е повдигнат за последен път в българо-гръцките отношения в периода 1954–1964 г., когато се водят преговори за окончателно уреждане на финансовите проблеми между двете държави. Макар дипломатическите отношения между тях да са възстановени през 1954 г., десет години са необходими на България и Гърция да решат множеството спорни въпроси в двустранните си

---

[571] ЦДА, ф. 176к, оп. 22, а.е. 278, л. 63, л. 107; а.е. 279, л. 16.

[572] ЦДА, ф. 176к, оп. 33, а.е. 105, л. 79; ф. 243, оп. 2, а.е. 330.

[573] Даскалов, Георги. *Участта на българите в Егейска Македония 1936–1946*. София, 1999, с. 390.

отношения. След продължителни и трудни преговори през юли 1964 г. в Атина са подписани 12 спогодби, които откриват нова страница в българо-гръцките отношения. По време на преговорите гръцката страна отново отказва да признае претенцията на България за конфискуваната сграда на консулството в Солун на стойност 95 910 долара, аргументирайки се с тезата си от 1933 г. България не настоява повече на това си искане, с което въпросът е приключен[574]. Българско генерално консулство в Солун е открито отново едва през декември 1973 г. в резултат на договореностите, постигнати между България и Гърция през май същата година[575]. То обаче се помещава в различни сгради, а споменът за първата сграда на българското дипломатическо представителство в града се губи напълно. Днес в някогашната луксозна вила на Осман бей и бивша сградата на българското консулство в Солун се помещава Центърът за византийски проучвания.

В периода до Балканските войни българската църковна община в Солун разполага с 4 църкви, 2 гробища, митрополия и 8 училищни сгради. Всички те според изискването на османското законодателство са записани на името на частни лица и поради това при уреждането на имуществените и финансовите въпроси между България и Гърция след Първата световна война са включени в спогодбата Моллов–Кафандарис (1927). В описа на екзархийските църковно-училищни имоти в Солун, изготвен от българския представител в смесената българо-гръцка комисия – Христо Далчев, са записани 13 обекта на обща стойност 130 170 английски лири[576]. Сред тях не фигурират централните български гробища с параклиса „Св. Павел“, за които най-вероятно не са намерени документи. В описа не е включена и сградата на българското консулство, вероятно защото, макар и записана на името на А. Шопов, тя е държавна собственост.

Трудно е да се прецени каква част от тези имоти е придобита със средства, отпуснати от българската държава, и каква – с дарения. Още по-сложна става ситуацията, като се вземат предвид направените ремонти и подобрения, дарените земи, строителни материали, вещи, книги и т.н. Няма никакъв начин да бъдат преценени точно и малките дарения, но в техния случай моралната стойност на акта на даряване е по-голяма

---

574 Даскалов, Георги. *България и Гърция от разрив към помирение 1944–1964*. София, 2004, с. 388.

575 Огнянов, Любомир. България и Балканите (1956–1989). – В: *Юбилеен сборник. Изследвания в чест на 80-годишнината на проф. Кръстьо Манчев*. София, 2006, с. 514.

576 ЦДА, ф. 719к, оп. 14, а.е. 345, л. 22–23.

от финансовата полза от него. При всички случаи обаче може спокойно да се твърди, че поне 1/3 от имотите на българската община в Солун са закупени и уредени с дарения. Сред най-големите дарители се открояват Атонският манастир „Св. Вмч. Георги Зограф“, Евлоги Георгиев, Георги Шопов и Насте Стоянов.

От усилията на поколения българи обаче не остава материална следа. Когато по време на Втората световна война Андрей Тошев посещава местата, където са се намирали българските църкви и училища, той не намира нищо. „*За жалост от мъжката гимназия, както и от основните ни училища, не са останали освен рушевини* – пише той. *Като по-здраво триетажно масивно здание е оцеляла само девическата гимназия… крепеше се още и старото здание, гдето се помещаваше по онова време мъжкия пансион. От българската църква „Св. Св. Кирил и Методий“ – никаква следа… Ни помен от църквата ни Св. Димитър*“[577]. Днес единствено паметната плоча, поставена през 2014 г. на мястото, където се е намирала българската мъжка гимназия, напомня за борбата на българската общност в османския Солун за утвърждаване.

Останки от основното училище. *БИА-НБКМ С II 1290*

[577] Тошев, Андрей. *Из Беломорието и Македония…*, с. 54–55.

Втора глава.
Солун като просветен център на българите

Съществен аспект от борбата на българската общност за утвърждаване е стремежът ѝ към образование. В историографията отдавна е доказано значението на образованието (и в частност на българското) за формирането на национална идентичност, елити и политики[1]. Българското образование в османския Солун трябва да съдейства за решаването на всички тези въпроси и то в сериозната конкуренция на образователните институции на другите балкански нации. Нещо повече – в централния град на областта то е принудено да се равнява с религиозните и светските училища, открити през годините от османската власт, еврейската общност и великите сили. Значението, което българските просветни дейци отреждат на Солун като просветен център на българите от областта, си личи от начина, по който го определят. През 80-те години на XIX в. Кузман Шапкарев разпространява представата за Солун като „*македонски светилник*“, „*просветителни Йерусалим*“, който ще стане „*светилище*“ на цялото славянство, защото е месторождението на славянските просветители[2].

2.1. Начални училища

След Руско-турската война (1877–1878) и последвалите я бурни политически събития българското образование в Солун бързо се адаптира към новите условия. Още през май 1879 г. от името на солунската община Петруш Шумков и Атанас (Насте) Стоянов пишат до екзарх Йосиф с молба да подкрепи откриването на начално училище в града. Те го уведомяват

---

[1] За значението на българското образование виж напр.: Кайчев, Наум. *Македонийо, възжелана. Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878–1912.,* София, 2006; *И настъпи време за промяна. Образованиие и възпитание в България XIX–XX век*. Съст. А. Костов, Д. Парушева, Р. Прешленова. София, 2008; Прешленова, Румяна. *По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите*. София, 2008; Парушева, Добринка. *Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век. Социална история*. София, 2008 и цитираната в тези изследвания литература, касаеща различни аспекти на темата.

[2] Шапкарев, Кузман. *За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма*. Съст. И. Тодоров, Н. Жечев. Предговор П. Динеков. София, 1984, с. 330.

за отчаянието, което е обхванало българското население, част от което се отказва в този период от Екзархията. Благодарение на отпуснатата парична помощ от българските държавници Екзархът изпраща около 260 т.л. за училището в Солун[3]. Той обаче напомня на солунчани, че „*празните охкания*“ са безполезни и ги съветва да вселят „*твърдост и мъжество*“ в душите на съгражданите си, за да придобият онова, към което се стремят[4]. Благодарение на екзархийската подкрепа още през първата учебна година след Руско-турската война в Солун функционира начално училище с 45–50 ученици[5]. Според свещеник Иван Маджаров става дума за 25 момчета и 17 момичета, обучавани в къща под наем от един учител и една учителка, а изразходваните през тази учебна година средства са 176 т.л.[6]

Организация и развитие на началните училища[7]

През 1881 г. е приет *Закон за вилаетите на Европейска Турция*, който освен че урежда новото териториално деление на европейските вилаети, регламентира и надзора на учебното дело в тях[8]. С него се създават специални „*училищни комисии*“ във вилаетските центрове, които упражняват надзор върху програмите и учебниците в християнските училища и пред които българските учители полагат изпит[9]. Постоянен член на солунската училищна комисия е Петър (Петруш) Шумков, който според Наум Спространов е включен в състава ѝ благодарение на настояването на руското генерално консулство в града[10]. През 1882 г. тази комисия се състои от 12 души и в състава ѝ има двама българи, а от тримата инспектори към нея единият също е българин[11]. Друго изискване на властите е всеки учител, който иска да работи в империята, да представи удостоверение от църковната община, че е благонадежден турски

---

3 Колев, Йордан. *Българската интелигенция*. София, 1992, с. 47.

4 ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 8, л. 82–83, л. 174–176.

5 О., М. и Б. *Поглед върху деятелността на Българската екзархия. По повод на 25-годишния юбилей на Н. Блъжанство Български Екзарх Йосиф I*, Leipzig, 1902, с. 10.

6 ЦДА, ф. 246 к, оп. 1, а.е. 8, л. 57–58.

7 Начални се наричат през този период основните училища. Те имат от 1 до 4 отделения. Децата, които завършат четвърто отделение могат да продължат средното си образование в класни училища и гимназии.

8 Подробно за мястото на Закона в реформите на Османската империя виж: Първанова, Зорка. Реформите в Османската империя – регионални форми на европейски модели. – *Балкани* 2018/7, с. 22.

9 Божилов, Войн. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878–1913*. София, 1982, с. 33–34.

10 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 134, л. 13.

11 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5591, л. 96.

поданик и да издържи изпит пред изпитна комисия, чиито протоколи се подписват от валията.

Законът за вилаетите поставя рамката, с която Българската екзархия съобразява организирането на българското учебно дело в империята. В Солун тази организация започва, след като през юни 1880 г. в града с личното съдействие на екзарх Йосиф I е изпратен Кузман Шапкарев. Той има за задача да ръководи българското учебно дело и да преподава в българското училище, за което получава годишно възнаграждение от 120 т.л.[12] Още с идването си К. Шапкарев призовава за създаване на благотворително братство „Просвещение“, чиято цел да е намирането на средства за подпомагане и поддържане на „*бедни ученолюбиви, а същевременно остроумни и даровити момчета българчета*“, които да учат в Солун. На 27 юли 1880 г. той публикува призив до всеки „*по-чувствителен българин, който разбира нуждата от научен напредък*“ да помогне с каквото може. Първи дарители на дружеството са самия К. Шапкарев, К. Кусев, Хр. Вучков и Д. Галов[13].

През 1880 г. солунската община отново иска от Екзархията да поеме издръжката на началното училище в града и отново получава обещание за подкрепа, но и настояване тя също да дава пари за издръжката на училищата. Общината подчертава доброто развитие на гръцките училища, в които се изучават чужди езици, осигуряват се стипендии и се привличат българчета[14]. Екзарх Йосиф отпуска сумата от 200 т.л., но настоява, че тя е напълно достатъчна и ако общината добави още някакви средства, училището ще е в по-добро състояние от предходната година[15]. От запазена част на Правилник за вътрешния ред в българските училища в Солун научаваме, че през 1880 г. функционират едно мъжко и едно девическо училище. Те са поделени на класове, а мъжкото има и два отдела – класически и основен. Училищата се управляват от училищно настоятелство, което се грижи за успешния им вървеж и се консултира с общината в случай на нужда. В края на учебната 1880–1881 г. на годишните изпити присъстват руският вицеконсул Н. Скрябин и д-р В. Караконовски[16].

---

[12] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 11, л. 53–55; ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 8, л. 321–322.

[13] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 5.

[14] Кирил, патриарх български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1878–1885*. Т. 1. Ч. 1. София, 1969, с. 552–553, 637; Пасков, Илия. Кузман Шапкарев и развитието на църковно-училищното дело в Солун и Солунско (1880–1881, 1883). – *ИДА,* 1986/кн. 51, с. 176–177.

[15] ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 8, л. 325–326.

[16] Пасков, Илия. *Цит. съч.*, с. 178, с. 210–211.

В началния период от развитието на началното образование в Солун все още съществува известна неяснота кой и как ще разпределя сумата, отпускана за българските просветни институции в града. Първоначално парите са превеждани от екзарх Йосиф или на Кузман Шапкарев, или на свещеник Иван Маджаров[17]. Неяснотата при разпределение на средствата и отговорностите, свързани с развоя на учебното дело в града, остава. През следващите години тя се превръща в постоянен повод за конфликти между общинари и учители. През учебната 1883/1884 г. екзархийската помощ намалява още повече, като за издръжка на девическата гимназия и двете начални училища в града са отпуснати общо 127 т.л.[18] Очевидно е желанието на Екзархията да прехвърли грижата за началното образование на общината, каквато е практиката през този период и в България. В Княжеството до средата на 90-те години на XIX в. общините издържат изцяло учителите си, до 1905 г. осигуряват 1/3 от техните заплати, а останалите 2/3 се поемат от българската държава[19].

Със създаването на смесената система за управление на общинското и образователното дело в града през 1884 г. началните училища попадат под надзора на гимназиалното управление и се ръководят от директора на мъжката гимназия, но са под финансовото попечителство на църковната община. Това двойно подчинение има своите недостатъци, както докладва управителят на девическата гимназия през учебната 1900/1901 г. Всъщност управителят на девическата гимназия още от учебната 1885/1886 г. поема от директора на мъжката гимназия надзора над началните училища поради прекомерно големите отговорности на последния. Според Антон Попстоилов, тогава директор на българската девическа гимназия в града, макар и трите начални училища да отварят на 30 август 1900 г., занятията в тях започват в края на септември, защото едва тогава председателят на общината свиква учителски съвет[20]. През юни 1901 г. заедно с отчета на двете квартални училища, подписан от свещеник И. Маджаров, Ат. Шопов внася в Екзархията и предложение надзорът над началните училища да премине към един главен учител, защото директорът на девическата гимназия е претоварен[21]. Същото

---

[17] Билярски, Цочо. *Виновниците за погрома на България през 1913 година. Из живота и делото на Старозагорския митрополит Методий Кусевич*. София, 2010, с. 522–523.

[18] Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Екзарх български Йосиф I. Писма и доклади. Нови документи*. София, 1994, с. 82.

[19] Колев, Йордан. *Цит. съч.*, с. 76.

[20] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 254–257; а.е. 156, л. 183–191.

[21] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 133.

предложение прави през 1908 г. училищният инспектор Христо Тенчов и то е приложено в практиката през учебната 1909/1910 г.[22]

Неясното ръководство е основен проблем на началното образование. „*Моята инспекторска длъжност* – пише Х. Тенчов – *през течение на учебната година остана неопределена и неразграничена; никъде не е указано до къде се простират моите права и задължения, каква е връзката ми с Високопреосвещените митрополити и председатели на общините в учебно отношение, в каква подчиненост спрямо инспектора са главните учители…*“. Съвсем основателна е констатацията му, че освен пречка за напредъка на училищното дело тази неяснота е „*причина на много недоразумения и неприятности*“[23]. Такъв е, например, конфликтът на предшественика му Евтим Спространов с председателя на солунската община архимандрит Неофит, под чието „непосредственото управление“ инспекторът е принуден да работи[24].

След приемането през 1910 г. на „Основен правилник за уредбата на българските училища в Турция“ управлението на градските начални училища се извършва от училищно настоятелство, назначено от епархийския съвет. Единствено образцовото училище остава под надзора на управителя на девическата гимназия, което се дължи на факта, че в него се хоспитират възпитаничките от VI и VII клас на девическата гимназия. Училищните настоятелства се грижат за църквите, издръжката на клира, напредъка на училищата, осигуряване на редовното изплащане на учителските заплати, моралното въздействие върху българското население за *„закрепването му в религиозно-нравствено отношение и издигането му в културна и просветна насока“*, *„въздействие върху родителите да изпращат редовно децата си в училище*“ и т.н. Длъжността на църковно-училищните настоятели е почетна, те не се месят в духовните дела, нито в учебната дейност, но могат да присъстват в часовете, да следят за поведението на учителите и да се произнасят за тяхното оставане или уволнение от работа[25]. Конкретно в Солун настоятелството функционира като едно цяло изборно тяло с три махленски секции – за *Пиргите* и *Трансвал*; за *Центъра* и *Чауш манастир*; за *Вардаркапийската* и *Чаир* махала[26].

---

[22] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 108.

[23] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 16–18.

[24] Подробно виж: Дякова, Елена. Дейността на Евтим Спространов като инспектор на българските училища в Солун и Солунско. – В: *Гласовете ви чувам. Личностите на гимназията и България. 130 години от основаването на солунската българска мъжка гимназия.* Благоевград, 2011, с. 139.

[25] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 439, л. 131–136.

[26] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 41, с. 36–37.

Както системата на управление, така и системата на финансиране на началните училища се променя няколко пъти. През учебната 1902/1903 г. Българската екзархия оставя издръжката им на общината, като я подпомага в тази ѝ дейност с 300 т.л. годишно[27]. Председателите на църковната община отдават промяната във финансирането на влиянието „на прогресивни идеи на по-младите сили“, с които те се съгласяват, имайки предвид ежегодното пособие от Екзархията, училищния налог и излишъка от църковните приходи. В годините непосредствено преди Балканските войни след многократни оплаквания от общината, че не може да поддържа повече началните училища, екзархийската помощ за тях отново се увеличава. През учебната 1907/1908 г. тя е 372 т.л. за началните училища в Солун, а средствата, отделяни за тях от общината, са 230 т.л.[28] През следващите години Екзархията дава 450–500 т.л. от необходимите за издръжката им около 753–870 т.л. годишно, а преди Балканските войни екзархийската издръжка достига близо 700 т.л. годишно.

Това се случва, след като става ясно, че към юли 1910 г. църковните приходи са едва 140 т.л., а нужните средства за допълнение към екзархийската субсидия са 320 т.л. Към този момент общината е задлъжняла с над 220 т.л. от предходните години поради закупуването на три здания. Освен това населението негодува срещу увеличаването на училищния налог. Това принуждава архимандрит Евлогий да се обърне с молба към Екзархията да поеме изцяло издръжката на началните училища. В замяна той предлага общината да поеме поправката на църковните и училищни помещения, увеличаването на броя на прислугата, набавянето на учебни пособия и строежа на ново училище[29].

Така в края на периода ситуацията не се различава съществено от тази непосредствено преди Руско-турската война, когато участието на солунската българска община в издръжката на началните училища в града е символично. Трябва обаче да се има предвид, че за тридесетина години началното образование на българите в Солун се развива значително. Преди Балканските войни петте български начални училища в града се посещават от близо 600 деца годишно[30]. Нещо повече – общината полага усилия да набави от други източници недостигащите средства. През учебната 1909/1910 г. тя внася 410 т.л. за издръжка на началните

---

[27] Кандиларов, Георги. *Българските гимназии и основни училища в Солун*. София, 1930, с. 182.

[28] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 18.

[29] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 199, л. 40; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 58, с. 187–188, с. 192.

[30] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 33, с. 256–258.

училища (а Екзархията 460 т.л.), разпределени, както следва – 100 т.л. от църковни приходи, 100 т.л. от училищни такси, 100 т.л. от договор за реклама, сключен с фирма за „цигарени книги Маир Бутон“ (да се продават книги с реклама в полза на началните училища), 100 т.л. от представления и 10 т.л. от картички[31].

Най-старото българско начално училище в Солун е Централното, което се помещава в близост до гимназиите и в него ученичките от девическата гимназия взимат практическите си уроци. Там учат предимно децата на български търговци, които са „*добре облечени, отхранени, чисти и стоят по-високо в домашното си възпитание*“[32]. От 1883/1884 г. училището има 4 отделения и забавачка с общо 3-ма преподаватели. Негов патрон е Св. Климент, а през 1890 г., когато преподавателите в него стават вече четирима, то е обявено за образцово[33]. През 1910 г. след многократни препоръки училищното настоятелство решава да открие едно отделение и забавачка в махалата *Чауш манастир*, защото тя е много отдалечена от сградата на централното училище[34].

През учебната 1883/1884 г. отваря врати т. нар. *Вардарско* или *Вардарско-капийско* училище. То се намира в западните части на града около Вардарската порта и от края на 80-те години се помещава в дървено здание до българската църква „Св. Димитър“. От учебната 1885/1886 г. то има 3 отделения, а от 1893/1894 г. – 4. Това училище се посещава и от деца, живеещи в отдалечената на близо половин час път *Кукушка махала*, където едва през ноември 1905 г. се отваря училище, известно като *Чаирско*[35]. Всъщност училището в *Кукушката махала*, наричана официално *Чаир*, се води клон на *Вардарското*, защото в предходните години са направени няколко неуспешни опита за отваряне на самостоятелно училище там. Поради това през 1905 г. е решено вместо да се иска позволение за ново училище, просто да се съобщи на властите за сведение, че част от учениците на *Вардарското* училище, предвид отдалечеността на последното, непроходимостта на улиците от кал през зимата и опасността от нещастни случаи, ще учат в една наета за целта частна къща. Така поставен, въпросът получава положително решение – Идаре меджлисът разрешава да се отвори клон на *Вардарското* училище в *Чаир* ма-

[31] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 114.

[32] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191.

[33] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 193–194.

[34] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 35, с. 49.

[35] О., М. и Б. *Цит. съч.*, с. 37, с. 65, с. 97; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191; БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 1, „Дневниче, държано през учебната 1904/1905 година в гр. Солун“. Второ тефтерче.

хала[36]. Това училище се развива много бързо, очевидно предвид наплива на българско население в този район на града. През 1909 г. то има 2 отделения и забавачка, а през учебната 1911/1912 г. неговите 4 отделения и забавачка се помещават в нова голяма сграда и се посещават от общо 216 деца[37].

През учебната 1895/1896 г. е отворено трето българско училище в най-източната част на града – квартала *Пирги*.[38] Училището съществува неофициално още от предходната година в къщата на Царевна Миладинова-Алексиева. Учителка в него е Мария Думбалакова, която обаче след донос е принудена да прекъсне занятията до официалното откриване на училището през следващата година[39]. Към края на първото десетилетие на XX в. това училище става известно като „Св. Борис“. През 1909 г. в съседния източен квартал на града *Трансваал*, където живеят около 80 български семейства, се открива пето начално училище с едно отделение и забавачка[40].

Ученици от основното училище в квартала „Пирги“ през 1905 г.
ЦДА, ф. 613К, оп. 1, а.е. 138а, л. 1

[36] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 27–31.
[37] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 458, л. 152–153.
[38] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191.
[39] Думбалакова, Мария. Първото българско училище в Пиргите, гр. Солун. – *Училищно дело* 1943/кн. 6, с. 782–786.
[40] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 460, л. 7; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 30, с. 233–236.

В края на 1908 г. със средства на Министерството на търговията и занаятите в сградата на образцовото училище е открит стопански курс, в който се записват 34 бедни ученички. Училищното настоятелство използва част от отпуснатите средства за заплата на г-ца Султана Бъчварова, която ръководи курса, а друга част за поддръжка на началните училища в града[41]. Най-вероятно появата на този курс е свързана със закриването на стопанския курс към девическата гимназия. През следващите години той прераства в самостоятелно стопанско училище. През учебната 1911/1912 г. в него са записани 58 момичета, разделени в два отдела – „бял“ с два класа и „горни“ с три класа. Вероятно в „белия“ отдел ученичките се обучават в шев на бельо, а в другия – на връхни дрехи[42].

Освен нарастване на броя на училищата налице е и трайна тенденция за нарастване на броя на учениците в тях. През учебната 1884/1885 г. в двете начални училища в града учат общо 144 деца, което е с 35 повече от предходната година[43]. От началото на 90-те години на XIX в. децата в началните училища вече са над 200 годишно, а в самото начало на XX в. броят им наближава 400[44]. През учебната 1907/1908 г. са записани общо 644 деца, от които на изпит се явяват 559. Подобна е ситуацията и през учебна 1911/1912 г., когато в българските училища в града са записани 618 деца, от които 523 завършват успешно[45]. Тенденцията за значимо и трайно увеличение на броя на учениците в българските начални училища в града е безспорна за целия изследван период, въпреки че точните цифри в различните източници варират. Това се дължи на голямото текучество на децата по време на учебната година.

Непостоянното присъствие на децата на дебърлии в учебните часове е забелязано още от К. Шапкарев, който се опасява, че като се разпуснат за лятото, те може и да не се върнат[46]. В първия годишен рапорт на Г. Кандиларов за учебната 1884/1885 г. също се отбелязва, че дебранчетата не посещават редовно учебните занятия[47]. Според официалните статистики на българските училища, публикувани в самия край на XIX в., тази тенденция се запазва трайна и през следващите години. Например, за учебната 1898/1899 г. в солунските български начални училища се записват 401 деца, а завършват 240, през следващата учебна година

41 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 300, л. 1–17.
42 ЦДА, ф. 246к, оп.1, а.е. 458, л. 138; а.е. 460, л. 7.
43 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66, с. 124–125.
44 О., М. и Б. *Цит. съч.*, с. 37, 65, 97.
45 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 331, л. 29; а.е. 460, л. 7.
46 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 11, л. 66–71.
47 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66, с. 124–125.

се записват 458 деца, а завършват 349[48]. През учебната 1901/1902 г. се записват 484 деца, а успешно завършват 436. Разликата е още по-впечатляваща през учебната 1904/1905 г., когато от 547 записани, успешно завършват едва 387 ученици. Освен на текучеството това се дължи и на отдалечеността на домовете на децата от училищата и липсата на домашни условия, които да позволяват успешното продължаване на обучението им[49].

Още от средата на 80-те години на XIX в. в огромното си мнозинство учениците в българските начални училища в Солун живеят в града, макар да не са раждани в него. През учебната 1884/1885 г., например, от 144 деца в началните училища 123 живеят в града, а останалите са настанени или в училищната сграда, или на пансионски начала, като 11 от тях са екзархийски стипендианти[50]. През учебната 1886/1887 г. се отваря икономически пансион към *Вардарското* училище, в който Екзархията издържа 12 ученици от близките 10 села, в които няма екзархийски училища[51]. Този пансион съществува до началото на XX в., но през следващите години броят на пансионерите от мъжката гимназия, които живеят в него, надвишава броя на децата от началните училища. През учебната 1897/1898 г. в мъжкия пансион във *Вардарската* махала от общо 29 пансионери – 18 са гимназисти, а 11 са от отделенията[52]. През учебната 1900/1901 г. там са настанени 25 гимназисти и едва 4 деца от квартала. Екзархийската помощ за него през първото полугодие на същата година е 172 т.л., което очевидно е недостатъчно, за да бъдат подобрени лошите условия в този пансион. Поради това управителят на мъжката гимназия предлага той да бъде закрит, което се случва заедно със закриването на пансиона на реалната гимназия през следващата учебна година[53].

През учебната 1898/1899 г. трите български начални училища в града имат максималните възможни 4 отделения и към всяко от тях функционира забавачка[54]. Такава предучилищна група е създадена още от средата на 80-те години на XIX в. в централното училище, а постепенно забавачки се откриват и към другите български начални училища.

---

48 *Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско), учебната 1898–1899*. Шумен, 1900; *Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско), учебната 1899–1900*. Шумен, 1901.

49 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 117–120; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 97–98.

50 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66, с. 124–125.

51 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 47.

52 БИА–НБКМ, ф. 288, а.е. 5, л. 45–46.

53 ЦДА, ф. 246к, оп.1, а.е. 178, л. 137–150.

54 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1376, л. 8–10.

Очевидно това е резултат от практиката, наложила се в Македония още от 50-те години на XIX в., която обаче не е широко разпространена в Княжество България. Първите детски градини се откриват в Свищов, Варна и Пловдив едва през 1883–1884 г.[55] През 1888 г. предучилищна група са открива и в Русе, но поради неясноти в законодателството тази форма на обучение се разпространява по-късно в България. В Солун обаче деца от забавачките представят българското учебно дело пред властта, взимайки участие в годишния акт на мъжката гимназия. Според Благой Димитров „*игрите и песничките на забавачите от забавачницата на г-ца Райна Икономова*“ се харесват особено много на валията, пашите и консулите, които присъстват на акта през 1894 г.[56]

Създаването на забавачки в Македония е резултат от националното противопоставяне и борбата за съзнанието на децата в областта. Същото е положението и в Пловдив, където дружество „Майчина грижа“ отваря забавачка именно за да се откъснат българските деца от гръцкото влияние[57]. През 1892 г. в екзархийския вестник *Новини* е публикувано ръководство за забавачките, според което тяхна цел е да се даде на децата, които не са навършили години за училище, нужното за тяхното физическо, умствено и нравствено развитие. Подготовката им за училище става чрез нагледно запознаване с предмети, разговори, песни, игри, упражнения. Забавачките се делят на два курса – за деца от 3 до 5 години (долен) и за деца от 5 до 7 години (горен). В горния курс се включват рисуване, пеене, работа в градинка[58].

През 1906 г. екзархийският инспектор за началните училища Евтим Спространов предлага освен забавачките да се открият и една–две летни детски градини, „*за да не попадат децата под лошото влияние на улицата*“. Идеята не е осъществена поради липса на средства, защото дори най-заможните родители не желаят да субсидират това начинание. Друг проблем на предучилищното образование в Солун е, че поради недостатъчно финансиране във всички начални училища има само по една предучилищна група, която се посещава от деца между 3 и 7 години. Това затруднява работата и става причина учителите на настояват в забавачките да се приемат само деца, навършили 5 години. Родителите обаче про-

[55] *История на образованието и педагогическата мисъл в България*. Т. 2. София, 1982, с. 96; Колев, Йордан. *Цит. съч.*, с. 89; Колев, Йордан, Виолета Атанасова, Наталия Витанова. *История на педагогиката и българското образование*. Шумен, 2005, с. 268.

[56] Димитров, Благой. Спомен от Солун (По случай 50-годишния юбилей на солунските гимназии). – *Македония*, бр. 1914 от 8 март 1933 г.

[57] Подробно виж: *Енциклопедия. Дарителството*. Т. 3, с. 422.

[58] *Новини*, бр. 27 от 22 дек. 1892 г.

дължават да изпращат в тях по-малки деца, а средства за помощничка на единствената учителка в такива групи не се намират[59]. Очевиден е интересът към тази институция, защото през учебната 1909/1910 г. в забавачките в Солун са записани 260 деца, а във всички начални отделения – 434[60].

Бедност и национално противопоставяне

Забавачките имат социални и национални функции, още повече, че националното противопоставяне в Солун е налице. В града преди средата на XIX в. вече съществуват турски, еврейски, гръцки и католически училища. През втората половина на 80-те години се отваря сръбско училище, а в самия край на века и румънско училище. През учебната 1897/1898 г. Васил Кънчов прави статистика на „чуждите" начални училища в града, в която не се включват турските и еврейските учебни заведения. Според нея най-многобройни са учениците в осемте гръцки начални училища – 1028 момичета и момчета. Следват децата в двете италиански училища – 204 в мъжкото и 199 в девическото, в смесеното немско училище – общо 183 момчета и момичета, 160 са момичетата в английското начално девическо училище, 40 момчета и 40 момичета учат в католическото начално училище и едва 25 деца в сръбското. Според същата статистика трите български начални училища със забавачки в града се посещават от общо 353 деца[61]. Данни за 1905 г. сочат, че гръцките начални училищата остават 8, а децата в тях са около 2000. Успехи бележи основното сръбско училище в града, в което преподават 24 учители и се обучават 245 ученици, а в румънското училище шестима учители обучават 34 ученици[62].

Тези сведения категорично показват, че макар броят на децата в българските училища да нараства, то българското начално образование изостава от гръцкото както по брой училища, така и по брой ученици в тях, а се появява тенденция за засилване на сръбското присъствие в града. Няма никакво съмнение, че деца с български етнически произход учат както в гръцките училища, така и в сръбското, и в католическото училище. Например през учебната 1896/1897 г. в квартала *Пирги* едва 64 от всички деца на български семейства ходят в българските училища, 37 – посещават сръбското, а 19 – гръцко училище[63]. Според екзархийския инспектор,

---

59 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 32–44, л. 45–48, л. 52–60.
60 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 110.
61 БИА–НБКМ, ф. 288, а.е. 5, л. 45–46.
62 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 176, л. 141–143.
63 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1088, л. 1–6.

който през януари–февруари 1900 г. посещава началните училища, в *Пиргите* живеят „*145 гъркомански семейства, от които 10–15 чисто гръцки, освен големите богаташи*“ и децата им посещават гръцките училища. Според него в сръбското училище във *Вардарската махала* от 33 ученици 17 са българчета. Всички те са деца на скорошни преселници[64].

Именно идеята да се привлекат в българските начални училища деца на бедни семейства от града и околността заляга в основата на благотворителното братство „Милосърдие“[65]. То е създадено през септември 1897 г. по инициатива на българския търговски агент Атанас Шопов. Негова цел е да помага „*бедните в образователно и възпитателно отношение*“ българи, за да не изпращат те децата си в чужди училища[66]. Още през 1889 г. Атанас Шопов алармира, че сръбският и руският консул действат съвместно за откриване на сръбско училище с пансион в града и този им план е осуетен единствено благодарение на населението, което не записва децата си в него[67].

Според първоначалния замисъл Братство „Милосърдие“ трябва да се управлява от двамата директори на мъжката и на девическата гимназии и от двама граждани, избираеми и изпращани от Българската църковна община. Екзархията обаче забранява на директора на гимназията да участва в Братството и тогава негов настоятел става българският търговец Димитър Шавкулов, а подпредседател – търговецът Спиро Суруджиев. До края на годината то вече има 45 действителни и 2 почетни членове, като негов член може да е всеки българин, който внесе членски внос от 2–5 т.л. годишно. Учителите освен членски внос доброволно отстъпват по 2 % от заплатата си и така още през първия месец от съществуването си Братството събира приходи от близо 30 т.л. Те се дават за храна, дрехи и тетрадки на 7 ученици и бързо се постига изтеглянето на 10 българчета от сръбското училище[68].

Екзархията декларира подкрепата си за „Милосърдие“, но подчертава, че няма пари да го финансира. През този период с част от субсидията ѝ за Солун се изплащат 6 пълни стипендии за деца от *Вардар-*

---

64 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191.

65 Подробно за устойчивостта на благотворителната традиция в Македония виж: Гоцева, Дивна, Росица Стоянова. Благотворителността като изява на самоопределението на македонските българи и на единството на българската нация. – *МПр*, 2017/ 4, с. 49–70.

66 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1091, л. 1; НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 356–358.

67 Шопов, Атанас. Материали по новата история на Македония. – *СБКД,* 1889/кн. 31, с. 93–112.

68 Подробно за основаването, целите и началните действия на Братството виж: ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1091, л. 1–23.

ското училище[69]. Нещо повече – екзарх Йосиф уведомява софийското благотворително дружество „Св. Св. Кирил и Методий“, че счита за „неудобно“ отпускането на средства от това дружество за „Милосърдие“, защото целта на последното е да действа сред самото население и да събира помощи от него[70]. Според А. Шопов обаче екзархийската позиция е повлияна от революционните дейци, които виждат в Братството организация, целяща да им противодейства[71].

Освен членския внос и дарения от солунските българи, финансова подкрепа през първата година на съществуването на Братството му оказват благотворителното дружество „Св. Св. Кирил и Методий“ в Търново и изтъкнати църковни и светски дейци – Варненско Преславският митрополит Симеон, Христо Г. Данов, Константин Стоилов и др.[72] Приходите за първата година възлизат на около 400 т.л., които са похарчени за храна за 13 ученици, дрехи за 22 ученици, помощ на Кукушката и Воденската община, за книги, за откриване на пансион при първоначалното училище в *Пиргите* и т.н.

През втората година от съществуването на Братството е проведена широка кампания в негова подкрепа. Атанас Шопов развива активна дейност по привличане на помощи. Той пише частно писмо до българския търговец в Измаил (Румъния) Георги Шопов, в което му разказва за успехите на „Милосърдие“ в „противодействието на сръбската пропаганда“. Очакваният отговор не закъснява – българските търговци Георги Шопов и Михаил Бурта изпращат по 100 рубли, а Иван Радионов – 50 рубли в помощ на Братството[73]. Отново в резултат от застъпничеството на Атанас Шопов българското правителство се обръща с молба към всички околийски управления, кметства и други учреждения да подкрепят благотворителната дейност[74]. Откликват Бургаският окръжен управител и Благотворителното дружество „Милосърдие“ в гр. Варна. Средства за храна даряват и самите ученици от училището в *Пирги*. В резултат от тази активна кампания според отчета на Братството за втората година от съществуването му са събрани 52 322 златни гроша, от които близо 12 000 са похарчени за подкрепа на училища и бедни ученици в гр. Солун. Парите отново отиват за поддържане на 7 ученици и ученички в солунските пансиони, за издържане на пансиона в *Пиргите*,

69 БИА–НБКМ, ф. 288, а.е. 5, л. 45–46.
70 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 68, л. 25.
71 НА-БАН, ф. 84к, оп. 1, а.е. 479, л. 50–51.
72 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1091, л. 1, л. 23.
73 НА-БАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 65, л. 7–12.
74 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1091, л. 51.

за дрехи и обувки на 15 момчета и 8 момичета в махалите *Пирги* и *Вардар*. Останалата сума е насочена към благотворителни каузи в съседните села и градовете Кукуш, Воден, Гевгели, Енидже Вардар, от които също пристигат молби за помощ[75].

Отчетът на организацията за втората година е разпратен до видни българи с молба за подкрепа на благотворителната дейност, която вече не се фокусира само върху главния град на областта, а като цяло към бедните и необразовани българи, чиито деца *„се развращават и забравят своя род в сръбски, гръцки и прочее училища“*. Потенциалните дарители са призовани да подкрепят духовното развитие на населението, като изпратят помощ чрез българското търговско агентство в Солун, което остава център на дейността на Благотворителното братство[76]. През следващите години дейността на Братството постепенно затихва, макар да са отбелязани известни успехи в противопоставянето на сръбската пропаганда. Успехите му в борбата срещу огромния превес на гръцкото начално образование обаче не са впечатляващи. Това се дължи на силата на традицията и по-високия социален статус на гръцкото население, към който се стремят българите.

Действително „*българският елемент в Солун се състои изключително от пришълци из вътрешността на Македония. Повечето от тях… са хора бедни, напуснали родните си места по крайна нужда. Те дошли и дохождат тук да си търсят прехрана; отпосле пък, като се настанят криво ляво, довеждат и семействата си. Грамадното болшинство от тях живеят в крайните махали – Кукушка, Пирги и Чауш-манастир в крайно нехигиенични условия*“. Така Евтим Спространов (1868–1931), назначен през 1904 г. за училищен инспектор на българските училища в Солунски санджак, определя населението, чиито деца пълнят българските начални училища. Той настоява, че децата от крайните квартали, макар да имат добра дисциплина, показват по-нисък успех поради бедността на родителите им, слабия домашен надзор и нередовното посещение. Е. Спространов изтъква, че тези деца са „*слаби, хилави, ненахранени, наклонни са на всякакви болести*“. Той иска да им се осигури медицински надзор, като се назначи училищен лекар, който да лекува болните деца и в началните училища, а не само в гимназиите и да допълва доходите си с преподаване в горните гимназиални класове[77].

---

[75] *Отчет на благодетелното братство „Милосърдие“ в Солун през II-та година от съществуването му (1898–1899 година)*. Пловдив, 1900, с. 12–13. Копие от отчета се съхранява в ЦДА, ф. 420к, оп. 2, а.е. 1202.

[76] ЦДА, ф. 420к, оп. 2, а.е. 1202, л. 1–8.

[77] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 116–128; а.е. 269, л. 45–48, л. 56–60, л. 109.

Евтим Спространов, 1905 г. *БИА-НБКМ С I 10731*

Бедността е най-сериозният проблем на учениците, поради което още през учебната 1899/1900 г. се създава фонд за тяхното подпомагане. Тази инициатива не се ограничава до началните училища, а е част от обща тенденция, довела до появата на подобни институции и в българските гимназии в града. Фондът за подпомагане на бедните ученици набира средства от лотарии, представления и продажба на изработени от учениците предмети. От по-богатите деца се приемат и дарения в дрехи. Приходите на фонда за началните училища през първите три години от съществуването му са 16,5 т.л., което означава, че се събират по около 5 т.л. на година. С тях се купуват обувки и се шият дрешки за бедните ученици. Остатъкът от приходите се внася под лихва. През учебната 1901/1902 г. учителите в училището в квартала *Пирги* предлагат с тях да се основе трапезария и да се купят учебници за най-бедните деца[78].

Като продължение на тази инициатива трябва да се разглежда създаденият през 1905 г. ученически фонд „Милосърдие“. Това е най-дълго просъществувалото обществено благотворително сдружение в града, което до 1909 г. обединява учители, ученици, солунски българи, български институции, духовни лица и просто ангажирани с каузата хора. Инициативата за създаването му е на Евтим Спространов, който още с първите си инспекции констатира, че представянето на учениците от основните училища е слабо, особено на тези от кварталните училища в *Пиргите* и *Вардарската махала*. Той отбелязва, че децата са „*слаби, бледи, нехранени*“, не постъпват заедно, отсъстват много и са толкова безпарични, че не могат да си купят дори конци, за да се упражняват да шият. Е. Спространов негодува срещу училищните постройки, недостига на чинове, липсата на училищни пособия и тесните дворове, но истински се разстройва от отчайващата бедност на децата[79]. „*Вглеждам се в децата* – възкликва – *каква беднотия! – да ти се разкъса сърцето. Слаби, бледи, необлечени както трябва, – олицетворение на бедност-*

[78] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 173–180; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 79–84.

[79] БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 1, „Дневниче, държано през учебната 1904/1905 година в гр. Солун“, първо тефтерче, л. 1–201.

та. Колко е нужно да им се дава поне чорбица на обяд!“[80]. Поради същите причини, прибягвайки до подобни аргументи и използвайки подобни пламенни призиви, десетина години по-рано радетелите за създаване на безплатни ученически трапезарии в Княжество България успяват да привлекат много сънародници за участие в замислената инициатива[81].

За да подкрепи началното образование, още с идването си в Солун Евтим Спространов прави опит да основе фонд, от който да се издават детски книжки. За целта той лично внася 100 златни лева (около 4,5 т.л.), но моли името му да не се споменава никъде, защото вярва, че е по-добре инициативата да излезе от учителите в българската мъжка гимназия[82]. Макар идеята му да е осуетена, той не се отказва и още на следващата година се обръща с молба до основните учители в София, студентите в Софийския университет и в Държавното рисувателно училище, както и до всички ученици, да подарят по една книжка от своята библиотека, за предпочитане научна или педагогическа, за създаването на библиотека при основните училища в Солун[83]. Идеята да се даряват книги или абонамент за вестници на училищни библиотеки и читалища трайно присъства в дарителската култура на българите през целия разглеждан период. Резултатите не закъсняват – до Балканските войни са създадени три библиотеки в началните училища – в *Централното* с 320 книжки, във *Вардарското* със 151 книги и в *Пиргенското* със 128 книги, а също и учителска библиотека при *Централното* училище със 104 книги и списания[84].

Е. Спространов развива системна дейност и за основаване на фонд в подкрепа на бедните ученици. При освещаването на новата сграда на началното училище в квартала *Пирги* през септември 1905 г. той държи пламенна реч, с която призовава гражданите да помагат на обществените дела: „*За да стане един гражданин богат, трябва да се труди и да пести, да икономисва, а за да стане учен и просветен, трябва да учи. Същото е, господа, и с народа: колкото е по-просветен той, колкото е по-богат, толкова е по-силен. Той ще се издигне национално, ще се издигне културно, и никаква сила вражия не ще може да го сломи! В*

---

[80] Пак там, трето тефтерче, л. 393.

[81] Подробно за развитието на тази форма на благотворителност в Княжество България виж: Николова, Веска, Росица Стоянова. *Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878–1939).* София, 2009, с. 49–63.

[82] БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 4, л. 9–10.

[83] БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 328, л. 1.

[84] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 439, л. 276.

какво се състои културността на един народ? – риторично пита той и отговаря – *В неговите църкви и училища, в неговите богоугодни и благодетелни заведения. Где са нашите сиропиталища и болници? Где са нашите приюти за старци и изхвърлени деца? Где са нашите трапезарии за бедни ученици и за възрастни даже бедни хора? Где са нашите великолепни, удобни, хигиенични и здрави училищни помещения, просветителни салони – читалища, театри, музеи и пр.? За жал, ние нищо нямаме още подобно! Наистина, заченки има… Я, разгледайте се наоколо, какво вършат другите народи, що са живели заедно с нас?… Трябва да вървим и ние по техните стъпки, защото инак може да умрем, може да се претопим и да се изгубим от лицето на земята…*“[85]

Патосът на Е. Спространов не остава без отклик. Още през същия месец събранието на началните учители в солунските училища подкрепя напълно предложението му да се организират учениците да внасят всяка неделя дребна сума в полза на бедните си другари и на себе си, за да се учат на благотворителност. Идеята е парите да се дават за покупка на учебници и учебни материали за бедните деца, за книжки за ученическите библиотеки и да се основе фонд, от който да се постигат посочените цели[86]. Така е поставено началото на ученическия фонд, който през януари 1906 г. вече разполага със собствени средства от 260 златни лева (малко над 11 т.л.), които събранието на началните учители решава да внесе в БНБ. По същото време фондът се сдобива с името си „Милосърдие“, а през март и с устав, написан от Е. Спространов и приет от училищното настоятелство, което поема надзора му[87].

Според този устав цел на основания от учителите в българските основни училища в Солун фонд „Милосърдие“ е да се подпомагат бедните ученици с учебници и ученически помагала, да им се дава храна един път поне през деня и да се поддържат питомците на едно бъдещо българско сиропиталище в града. Предвижда се средствата за увеличаването на капитала да се събират от състоятелните ученици при основните училища, от лотарии, театрални представления, литературно-музикални забави и др., давани за тази цел, от волни пожертвувания на български и други благодетели и от сумата, която Солунското училищно настоятелство ежегодно ще превежда. Използването на средствата трябва да започне, когато те достигнат 5000 лв., но е предвидено една част от при-

---

[85] БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 1, „Дневниче, държано през учебната 1904/1905 година в гр. Солун“, второ тефтерче, л. 358–361.

[86] Пак там, л. 348–349.

[87] Пак там, трето тефтерче, л. 419–421.

ходите винаги да остава за увеличаване на главницата[88]. В Княжество България през този период също съществува практика към гимназиите да се създават фондове за подпомагане на бедни ученици, които набират средствата на същия принцип.

Е. Спространов пропагандира активно ползите от „Милосърдие“ и търси подкрепа за него. В това му начинание е подпомогнат от Христо г. Данов, който през април 1906 г. отпечатва 1500 екземпляра от устава на фонда, за да може той да бъде разпространяван сред потенциални дарители[89]. Е. Спространов лично изпраща писма с молба за помощ до Иван Ев. Гешов, до пелагонийския митрополит Григорий, до министъра на народното просвещение проф. Иван Шишманов, до Георги Шопов в Измаил[90]. Особено интересно е писмото му до митрополит Методи Кусев в Стара Загора, написано доста по-късно – през май 1909 г. В него той уведомява митрополита, че фондът разполага с 8000 лв., внесени в БНБ в София, но продължава да търси благодетели *„за щастието на бедните българчета в Солун и за напредъка на нашето национално и културно дело в тоя град“*. След стандартния официален текст на ръка отдолу Евтим Спространов добавя, че знае, че Методи Кусев е беден, но разчита повече на бедните, отколкото на богатите, защото *„благотворителността зависи от съзнанието на човека и християнина, че е длъжен да помага. Ако това съзнание липсва, богатствата не помагат“*[91]. Е. Спространов има причини да е разочарован от богатите солунски търговци, които според него не допринасят достатъчно за делото, заслепени от преследване на личните си интереси. В дневниците си той се възмущава от „базиргянството“[92] на солунския комисионер Йосиф Кондов, който „кръшка“ от ремонта на училището и от страх от преследвания скрива всички книжки от устава на дружеството. За да спести пари от дарения, Йосиф Кондов прави вноските си в наполеони, а не в турски лири и иска комисионна за чековете, които издава[93].

Фонд „Милосърдие“ се ползва с широка подкрепа през целия период на съществуването си, макар даренията за него да не са големи. През 1906 г. той е подпомогнат от Министерството на народното просвещение на Княжество България с 400 лева (17 т.л.) и от чиновници на БНБ, трог-

88 Пак там, л. 439–441.

89 Пак там, л. 453.

90 НА-БАН, ф. 36к, оп. 1, а.е. 32, л. 1; а.е. 34, л. 7; а.е. 78, л. 1; а.е. 138, л. 1.

91 ЦДА, ф. 420к, оп. 2, а.е. 1215, л. 1.

92 Базиргян (тур.) – търговец.

93 БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 1, „Дневниче, държано през учебната 1904/1905 година в гр. Солун“, трето тефтерче, л. 455, л. 461.

нати от благородната кауза[94]. През юни същата година вложените в банка средства на фонда вече са 1220 лв. (53 т.л.). Дарители на фонда стават също Зографският манастир (20 т.л.), Брегалничкият епископ Неофит (1 т.л.) и Охридският митрополит Методий (2,5 т.л.)[95]. Освен тези средства от ученици е събрана около 1,5 т.л., която е дадена за закупуването на детски книги и за подпомагането на бедни ученици[96]. Благодарение на създадената широка организация към 1910 г. Фондът разполага с около 9000 лв. (над 400 т.л.), внесени в БНБ[97]. Специално трябва да се подчертае ангажираността на възпитаниците на солунските училища с благотворителните каузи. Ученичките от I до VI клас на Девическата гимназия през август и септември 1910 г. закупуват 100 благотворителни билета по 5 гроша всеки и се занимават с продажбата на такива билети сред гражданите[98]. Очевидно една от целите на създадените към българските училища благотворителни фондове е не само да подпомогнат бедните ученици и българското образователно дело, но и да възпитат у питомците на училищните заведения култура на дарителство.

На запазените кочани от разпродадени за благотворителност билети си личат имената на много солунчани, дали своя принос за българското образование в града. Сред тях са Иван Тенчов и Кирил Тенчов (аптекари); Михаил Яшманов; Саздо Дерменджиев (търговец); братя Златарови (търговци); Петър Трайков (кундурджия); Иван Лазов (млекар); Георги Манов (машинист); Иван Динев (ахчия); Хаджимишев (търговец); Никола Хаджиниколов (книжар); Спиро Суруджиев (комисионер), семейство Пенушлиеви (търговец), синът му Димитър Пенушлиев (ученик) и съпругата му Лефтерка Пенушлиева; Панче Кюлюмов (комисионер), дъщеря му Бойка Кюлюмова (ученичка) и съпругата му Вангелия Кюлюмова; Георги Пиперков (комисионер); Георги Бога (търговец); госпожица Мацанова; Андо Бояджиев (търговец); Спиро Бояджиев (комисионер); Никола Бояджиев (комисионер); Владимир Бояджиев; Коце Мирчев (комисионер); Димитър Кондов (търговец); Илия Мирев (комисионер); Виктория Мирева; Иван Мирев (ученик); Янчулев (комисионер) и др. Трябва да се отбележи, че сред дарителите има хора

---

94 НА-БАН, ф. 36к, оп. 1, а.е. 78, л. 2; а.е. 1203, л. 2.

95 *Отечество*, бр. 10 от 27 март 1909 г.; бр. 34 от 17 юни 1909 г.; бр. 36 от 24 юни 1909 г.

96 БИА–НБКМ, ф. 324, а.е. 1, „Дневниче, държано през учебната 1904/1905 година в гр. Солун“, трето тефтерче, л. 477.

97 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 115.

98 Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων, Εθνική βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΤΧΟ-ΕΒΕ), Εξαρχία, κουτί 6/1.

с небългарски произход, а също и небългарски институции. Сред запазените в кочаните с благотворителни билети имена срещаме няколко билета, закупени от фабриката на Алатини, от Назми Ибрахим и от синове Ефера (търговци)[99].

Учители и общинари

Активното ангажиране на солунското българско общество с образованието е основно искане на Е. Спространов. Още в първия си доклад до Екзархията той пише, че в Солун има *„твърде голямо интелигентно и богато общество, което би могло да допринесе полза по църковно училищните ни и обществени работи. Ала за голямо съжаление страни твърде много“*. Поради това Е. Спространов настоява към училищата да се уредят училищни настоятелства, които да подпомагат Общината в грижата ѝ за началното образование в града[100]. Действително още от следващата учебна 1905/1906 г. Общината избира училищно настоятелство в състав Сотир Х. Илиев (председател), Йосиф Кондов (секретар), Антон Бояджиев (касиер), Коста Кямилов, Мирче Богданов, Христо Николов, Тома Баялцалиев и Стефан Велов[101].

През юни 1906 г. Е. Спространов в специален доклад до училищните настоятели обобщава най-спешните нужди на началните училища. Според него най-важна е грижата за учителите, които трябва да са повече, по-добре заплатени и да им се дава възможност да се развиват чрез създаване на училищна библиотека. Не по-малко важна е грижата за училищните помещения, които не са пригодени за нуждите на училищата – трябва да се намерят нови сгради, да се ремонтират старите, да се направят дворове и градинки, да се оборудват с нужните чинове и помагала. Постоянна грижа трябва да е учениците да са нахранени, облечени и здрави. За постигането на тези цели очевидно са необходими много повече от наличните средства.

Инспекторът предлага настоятелството да осигури нужните средства, увеличавайки приходите си. За целта то трябва да реши каква точно част от църковните постъпления ще се дават за училищата. Евтим Спространов смята, че парите от лихви трябва да отиват в полза на началното образование, а не да остават в джобовете на отделни лица. Той предлага да не се позволява на еснафите да внасят парите, които им остават, при частници. Вместо това инспекторът намира за целесъобразно

---

[99] ΤΧΟ-ΕΒΕ, Εξαρχία, κουτί 2/1, κουτί 3/2.

[100] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 128.

[101] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 27–31.

да се възстанови предишната система, при която тези средства са се съхранявали в българските църкви. Той твърди, че само преди месец млекарският еснаф е внесъл около 100 т.л. с 5 % лихва при братя Алатини, а е можел да ги даде на общината, която да използва парите за свои нужди. Друга негова идея е да се дава под наем част от *Пиргенското* училище[102].

Факт е, че всички посочени от Е. Спространов проблеми са налице и директорите, и инспекторите докладват за тях през предходните години. Още през февруари 1900 г. неговият предшественик съобщава в Екзархията, че във *Вардарското* училище първо и второ отделение делят една стая, а третото и четвърто – друга. Тези две стаи и забавачницата са на втория етаж на сградата. На първия ѝ етаж е пансионът и кухнята, от която в тъмната и препълнена забавачка постоянно мирише на храна. Тесните стаи, малкият двор, старите чинове са проблеми дори на най-уреденото централно образцово училище[103].

Всъщност Е. Спространов оценява благотворното въздействие на съставеното настоятелство върху учебното дело в града и настоява за увеличаване на екзархийската помощ за началните учители. Той подкрепя и искането от общината увеличаване на средства, което да направи възможно назначаването на още един учител и отварянето на пето начално училище в града[104]. Е. Спространов обаче пръв поставя въпроса за необходимостта от по-високо заплащане на учителите в началните училища и директно посочва, че общината и излъченото от нея настоятелство трябва да поемат отговорността за подобряване на началното образование в града. Именно това предизвиква гневната реакция на архимандрит Неофит, задълбочила конфликта между него и инспектора. Председателят на общината не само не оценява подкрепата на Е. Спространов за исканията им, но и възразява срещу мнението му, че учителите в началните училища трябва да получават по-високи възнаграждения. Той настоява, че всички предложения на инспектора са отдавна предмет на разисквания в общината, но няма средства за тяхното осъществяване. Неофит твърди, че общината полага всички усилия и укорява инспектора, че вместо да се мисли за много компетентен, трябва по-често да прави ревизии на селските училища[105].

Проблемът със заплатите на началните учители обаче е сериозен, особено след като техният брой нараства заедно с броя на училищата

[102] Пак там, л. 52–55.
[103] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191; а.е. 178, л. 173–180.
[104] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 55–60, л. 101–105.
[105] Пак там, л. 32–44.

и учениците в тях. През учебната 1884/1885 г. те са петима в двете начални училища в града, а през 1893/1894 г. броят им се удвоява[106]. В самия край на века началните учители в Солун вече са 11, през учебната 1901/1902 г. – 12, в началото на учебната 1905/1906 г. – 13[107]. Тогава „*по съображения дисциплинарни, педагогически и обществени*“ се приема във всяко начално училище да има по двама учители мъже, а другите да бъдат жени[108]. Назначаването на мъже учители се налага от „*едвам удовлетворителната дисциплина*“ в началните училища, която е резултат и от очевидно нарушения по това време паритет между учители и учителки[109]. Непосредствено преди Балканските войни броят на началните учители в Солун вече е 16.[110]

Заплатите на началните учители остават трайно и значително по-ниски от тези на колегите им, преподаващи в гимназиите. В средата на 80-те години на XIX в., например, когато учителите в мъжката гимназия взимат между 100 и 200 т.л., заплатата на началните учители в града е между 56 и 84 т.л.[111] В края на XIX в. те дори стават още по-ниски – между 25 и 70 т.л., като разликата в заплащането е в зависимост от отговорностите на учителя, а не е по полов признак[112]. В този период заплащането на началните учители в Солун изостава чувствително от това на колегите им в България, които получават между 1200–1900 лв., което е равно на 52–83 т.л.[113]

Заплащането предизвиква напрежение и дрязги между началните учители в Солун кой да бъде избран за главен учител. Обичайно главните учители са мъже, въпреки че всъщност учителките, които в голямата си част са випускници на българската девическа гимназия, са с най-добра подготовка. За да се повиши квалификацията на учителите в началните училища, още от 1899 г. в Солун се провеждат учителски

---

[106] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66, с. 124; *Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско), учебната 1893–1894*. Пловдив, 1895.

[107] *Статистика на българските училища, учебната 1898–1899*; *Статистика на българските училища, учебната 189–1900;* ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 79–84.

[108] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 27–31; а.е. 406, л. 111.

[109] Увеличаването на броя на учителките е факт и в България, където в началото на XX в. броят на жените начални учителки е близо 30%, а през учебната 1911/1912 г. е 47%. Виж: Колев, Йордан. *Цит. съч.*, с. 90.

[110] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 39, с. 107–108.

[111] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 66–67.

[112] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 56, с. 83.

[113] В Княжеството разликата в заплащането на мъжете и жените начални учителки е отменена през учебната 1900/1901 г. Виж: Колев, Йордан. *Цит. съч.*, с. 121–124.

конференции[114]. На тях се четат и дискутират реферати, представени от някой учител. През учебната 1905/1906 г. учителите от началните училища се самоорганизират в училищен съвет, който се събира всяка събота и разисква педагогически, научни и други въпроси, като например абонамента за педагогически списания. Въпреки това Е. Спространов е на мнение, че началните учители не трябва да бъдат оставяни без надзор, а инспектор или учител от девическата гимназия трябва да ги наблюдава. Очевидно подготовката на началните учители не е на нужното ниво с изключение на преподавателите в централното училище. Учителите от селата пък не присъстват редовно на провежданите педагогически конференции, което обезсмисля този начин за повишаване на професионалната им квалификация[115]. Друга идея на Е. Спространов, приложена успешно от учителя в *пиргенското* училище Атанас Маджаров, е посещение на летни учителски курсове. Маджаров е много доволен от курса в Кюстендил и предвижда да разкаже на колегите си наученото, за да „внесе нещо ново“ в преподаването им[116].

Проблемът със заплащането на началните учители обаче в най-голяма степен е свързан не с квалификацията и работата им, а с финансирането на началното образование в града. Показателно е, например, че независимо от нарастващата инфлация заплатите на началните учители в началото на XX в. продължават да падат. През 1909 г. общината уведомява Екзархията, че е намалила по бюджетни причини заплатите им от 38 т.л. на 32 т.л., което естествено предизвиква негодувание сред тях. Отпуснатите от Училищния отдел допълнителни 24 т.л. за добавка към заплатите на четирите учителки в образцовото училище не тушират напрежението, защото, от една страна, възникват спорове как да бъдат разпределени тези средства, а от друга, настоятелството се възмущава, че през главата му се раздават пари. При това трябва да се вземе предвид, че заплатите на учителите в образцовото училище всъщност са по-високи от заплатите на „махленските учители“, които завиждат на колегите си.

Централното образцово училище е с по-различен статут, защото макар учителите в него също да се назначават от общината, то работата му се контролира от директора на девическата гимназия, защото ученичките имат там педагогическа практика[117]. Това е причината част

---

[114] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 156, л. 183–191; а.е. 269, л. 56–60.

[115] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 108, л. 114.

[116] Дякова, Елена. Дейността на Евтим Спространов като инспектор – В: *Гласовете ви чувам…,* с. 141.

[117] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 58, с. 187–190; ΤΧΟ-ΕΒΕ, Εξαρχία, κουτί 3/1.

от заплатите на учителите в него да се покриват от Българската екзархия, а останалата част от общината[118]. В това училище през учебната 1908/1909 г. има 5 отделения, от които три самостоятелни (1-во, 2-ро и 3-то) и две слети (1-во и 2-ро, 3-то и 4-то)[119]. През учебната 1910/1911 г. е решено двете слети отделения от централното училище да се обособят като образцово училище на пряко подчинение на директора на девическата гимназия. Двете образцови учителки, които ги ръководят – Люба Кулева и Анастасия Тенчова, са на подчинение на централното училище, но преподават в по-широки стаи, побиращи 50–60 ученички от VI гимназиален клас, които следят уроците[120]. Още същата година обаче е отчетена необходимостта това училище да не се помещава в сградата на централното, където е много шумно. Учителският съвет на девическата гимназия препоръчва и паралелките в него да са 4 самостоятелни, които да могат да се сливат при необходимост. Според преподавателите по-малките паралелки ще са от полза както за учениците, така и за практиката на учителките[121].

През юни 1909 г. началните учители в Солун създават учителско дружество „Св. Климент“. Обединените в него учители констатират „напълно неопределеното положение“, в което се намира голямото мнозинство от учителите и учителките в първоначалните общински училища, чието назначение, уволнение и възнаграждение зависи от волята на училищните настоятелства. Според учителското дружество това не е справедливо, защото началните учители имат еднаква квалификация и извършват същата работа като учителите в гимназиите и класните училища. Поради това те искат подобряване на положението си и протестират срещу мизерните си заплати – „по-малки от тези на слугите“, с които не могат да живеят. Дружеството настоява за изготвянето на специален правилник, който да уреди положението им и да не позволява те да бъдат премествани и уволнявани без мотивировка[122]. През 1910 г. е приет екзархийски правилник, според който заплатата, с която започват учителите в началните училища и забавачките, е 36 т.л. годишно и на всеки 5 години трябва да се увеличава с 6 т.л., като достига 60 т.л. годишно за градските учители и 54 т.л. за селските[123].

---

[118] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 331, л. 29.
[119] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 355, л. 236.
[120] ΤΧΟ-ΕΒΕ, Εξαρχία, κουτί 3/2.
[121] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 440, л. 55.
[122] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 30, с. 226–228.
[123] *Летоструй. Календар на българите за 1911.* Годишник на „Българска матица“, с. 151.

Така едва в края на разглеждания период е въведен ред в заплащането на началните учители. Тяхната квалификация поне в Солун е достатъчно добра, тъй като редовете им се попълват от възпитаничките на девическата гимназия, освен това се поддържа благодарение на провежданите учителски конференции. Началното образование в града обаче страда от неясното ръководство, което се дължи на смесеното му финансиране едновременно от общината и от Екзархията. Слабите финансови възможности на общината затрудняват функционирането на началните училища. Към това се прибавя и ниския социален статус на много от учениците, който създава допълнителни проблеми в образованието им. В опит да се помогне на бедстващите деца още от края на XIX в. започват да се създават благотворителни фондове и организации. В тях водеща роля играят свързаните с образованието дейци, които, освен че търсят широка подкрепа за такива инициативи, възпитават и учениците в култура на дарителство. Благотворителните инициативи съчетават в себе си възрожденските традиции за подкрепа на българското образование и модерните тенденции, при които помощта се насочва към социално слаби деца и създаване на условия за тяхната бърза професионална реализация[124]. По-различен е случаят с благотворителното братство „Милосърдие“, което е инициирано от търговския агент Атанас Шопов с цел да се противопостави на сръбската пропаганда сред българите в града.

Независимо от многото препятствия пред началното образование в Солун няколко положителни тенденции са налице. На първо място това е постоянното нарастване на броя на учениците, което се дължи на прилива на нови заселници в града. Не бива обаче да се подценява и по-широкото обхващане в училищната мрежа на деца от различни градски квартали благодарение на откриването на нови училища, дори в най-отдалечените махали. Тези училища повишават грамотността и културата на населението, като съчетават образователни, възпитателни и социални функции. Резултатите са впечатляващи – според екзархийското преброяване от 1907 г. грамотните българи в Солун са 64 % от общността, докато през 1910 г. в Княжество България те са 33,7 %[125].

---

[124] Подробно по темата и сравнение с целите на благотворителните дружества в Княжество България виж: Николова, Веска, Росица Стоянова. *Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878–1939)*. София, 2009, с. 15, с. 19.

[125] Подробно виж: Желев, Йордан. Българската общност в османския Солун: демографска, стопанска и социална характеристика. – В: *Солун и българите: история, памет, съвремие*. София, 2019, с. 166.

2.2. Гимназиално образование на българските младежи

Българската мъжка гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ много сполучливо е определена от Кузман Шапкарев като „светилник“. За да разберем значението ѝ за българската просвета, трябва да имаме предвид, че през учебната 1899/1900 г. пълните мъжки гимназии в Княжество България са едва 9, от които единствено габровската, софийската и пловдивската постигат пълен курс на обучение преди солунската. При създаването си гимназията в Солун е единствената българска учебна институция в пределите на Османската империя, която дава толкова високо за времето си образование. Едва през учебната 1885/1886 г. в одринското българско училище се открива първият гимназиален клас. През 1897/1898 г. гимназиален клас е открит и в Битоля, където през учебната 1899/1900 г. от Солун се прехвърля класическият отдел. Към солунската гимназия съществуват педагогически курсове (1887–1896) и търговски курсове (от 1899 г.), които прераства в търговски отдел, отделил се през 1908 г. в търговска гимназия. Може спокойно да се твърди, че тя е основата, от която черпи сили екзархийското образование в Османската империя. Издръжката ѝ, както и на всички български гимназии, не е дело на общините, а на българската държава, която изплаща заплатите на учителите, финансира стипендиантите и се грижи за сградите. Поради факта, че гимназията действа на територията на Османската империя, издръжката и ръководството ѝ става чрез Българската екзархия.

Първи стъпки на Солунската мъжка гимназия

Със съдействието на солунската българска община през лятото и есента на 1880 г. Кузман Шапкарев възстановява българското училище в града, което през следващите години се превръща в известната мъжка гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“[126]. Според Шапкарев щом се разчува, че училището в Солун се засилва, бързо се стичат над 120 ученици от околните села, от които се образуват 3 отделения и 2 класа[127]. Освен К. Шапкарев през учебната 1880–1881 г. преподаватели са възпитаникът на Галата сарай Христо Бучков от Кукуш и Христо Попстоянов от с. Стояково, който преподава на предучилищните групи четене, писане и аритметика. В първи клас към тези предмети се включват също българска грама-

[126] Заслугите на Кузман Шапкарев за възстановяване на българското учебно дело в Македония и за откриването на гимназията в Солун са добре известни от неговите спомени. Виж: Шапкарев, Кузман. *Цит. съч.*, с. 294–297.

[127] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 26, л. 3.

тика, землеописание, закон Божи, френски и гръцки език, а във втори и трети клас се прибавят още османски език, история, физика и рисуване[128].

От самото си създаване това учебно заведение е финансово и морално подкрепено от Българската екзархия. Още през септември 1880 г. екзарх Йосиф изпраща 4600 франка за неговата издръжка. Три месеца по-късно той изпраща още 1400 франка за наем на къщата, в която се помещават външните ученици, за отопление и други най-необходими нужди на училището. През януари следващата година сумата е допълнена с още 50 лири за заплатите на учителите през второто тримесечие[129]. От списъка на учениците, изпратен от К. Шапкарев до екзарх Йосиф на 23 ноември 1880 г., е видно, че освен първоначално записаните 53 ученици за по-малко от два месеца са се записали още 42 деца. Списъкът очевидно е доста ориентировъчен заради текучеството на учениците[130].

До края на март 1881 г. Екзархията продължава да изпраща на К. Шапкарев пари за учебното дело, които той преразпределя. Тази ситуация се променя през май с.г., когато сумата за заплатите на учителите в размер на 100 т.л. е изпратена на общината[131]. По същото време Шапкарев обвинява солунската община, че от 6000 франка, с които разполага, е платила заплати на трима учители по 72 т.л. и на една учителка – 42 т.л., дала е за наем на къщата – 30 т.л., за наем за пансион – 18 т.л., за наем за девическо училище – 8,5 т.л., поддържала е 8–9 бедни ученици, отоплявала помещения и е платила още 6 т.л. за наем на друга къща. По негови сметки въпреки всички тези плащания от бюджета на общината се губят още 20–30 т.л.[132]. Не е ясно какво точно решава изпратеният от Екзархията за ревизор Петър Сарафов[133], но хаосът в управлението на училищното дело в Солун е факт. К. Шапкарев споделя, че всеки учител работи както си знае, а интригите между учители и общинари са постоянни. Поради това той предлага да се създаде училищно началство и да се назначи училищен директор, на който да се подчиняват учителите[134].

---

128 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 11, л. 66–71.

129 НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 264, л. 1, л. 4–6.

130 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 11, л. 66–71.

131 НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 264, л. 9, л. 12.

132 Билярски, Цочо. *Цит. съч.*, с. 522–523.

133 Петър Сарафов (1842–1915), баща на Борис и Кръстьо Сарафови, наред с Кузман Шапкарев и Христо Бучков е сред учителите, поставили началото на солунската мъжка гимназия. През 1882–1884 г. той е екзархийски инспектор. Арестуван е от османските власти през 1885 г. и е заточен в Мала Азия, откъдето бяга през 1887 г. и се преселва в София.

134 Билярски, Цочо. *Цит.съч.*, с. 533–539.

Екзархията очевидно приема предложенията му, защото през септември 1881 г. в града пристига екзархийският секретар Добри(е) Ганчев заедно с Божил Райнов, за да превърнат училището в истинска мъжка гимназия. По същото време К. Шапкарев е уведомен, че от новата учебна година учителската му заплата ще се повиши на 3000 франка, а задълженията му се ограничават до учителстване[135]. Възможно е тази промяна в отношението към него да се дължи на упорството, с което той отстоява идеята си българската гимназия в Македония да се създаде в Солун, а не в Прилеп, както иска протосингелът на Екзархията Методий Кусев, временно изпълняващ в периода 1881–1883 г. функциите на екзарх[136]. От началото на учебната 1881/1882 г. К. Шапкарев е фактически отстранен от ръководството на учебното дело в Солун и областта, макар да продължава да преподава до края на учебната 1882/1883 г. Тогава влиза в конфликт с Божил Райнов, обвинен е, вероятно от него, в злоупотреби и от следващата учебна година се мести в Пловдив.

Ученици в подготвителен клас, 1882 г. *ЦДА, ф. 1318К, оп. 1, а.е. 5958*

Учебна 1881/1882 г. е първата, в която училището започва реално да функционира като гимназия, макар и със стотина деца. Неин директор е Божил Райнов Хаджидачов от Котел, който преди това е директор на Варненската мъжка гимназия. Той създава отлични отношения с валията Галиб паша, след като на последния е докладвано за сблъсъка му с руския консул Александър Якобсон. На „надменното и самоуверено искане“ на консула учениците от гимназията да му разкажат за това как Русия е превзела Плевен и е освободила България, Б. Райнов отговаря,

[135] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 264, л. 20.

[136] Подробно по въпроса виж: Шапкарев, Кузман. *Цит.съч.*, с. 309–311.

че Русия не ги е освободила, защото те са българи турски поданици. Тази лоялност е оценена от валията, който му предлага турски орден и го назначава за член-екзаминатор във вилаетската учебна комисия, участващ в изпитите на учителите[137].

През тази учебна година Гимназията вече има три класа, в които шест учители обучават над 120 ученици[138]. Освен от Българската екзархия и от солунски граждани през тази учебна година мъжката гимназия в Солун получава помощ и от Източна Румелия[139]. Всъщност в периода до Съединението (1885) българските гимназии получават редовна финансова подкрепа от източнорумелийските правителства[140]. Освен за издръжка на училищата, средства от Пловдив се отпускат за закупуване на сградата на Мъжката гимназия и за честването на 1000-годишнината от смъртта на Св. Методий[141]. От Източна Румелия наред с паричната помощ пристигат и подготвени кадри за българското образование, заимстват се образователни модели и практики. Това се дължи на автономния статут на областта, което облегчава преливането на кадри към македонските вилаети на Османската империя. Не бива да се пренебрегват и личните връзки, които екзарх Йосиф има с представители на интелектуалния и политически елит на Източна Румелия.

Според свидетелството на Б. Райнов напредъкът на училището е видим, което е констатирано от валията Галиб паша, появил се лично на тържествения акт в края на учебната година, придружен от видни чиновници, консулите на великите сили и много градски първенци от турската, еврейската и гръцката общност[142]. Тържествеността на годишния акт, провеждан винаги на Петровден с военна музика и декламации, легитимира българското учебно заведение както пред османската власт, така и пред българското население, което започва да гледа на него с по-голямо доверие[143]. През годините елементите на тържеството се увеличават – чете се отчет за развитието на учебното заведение, пеят се песни, раздават се свидетелства на абитуриентите, правят се химически и физически опити, организират се изложби с рисунки и чертежи на учениците, иг-

---

137 Райнов, Божил. *Преди половин век. Обществена и просветна дейност на солунските българи през 1881–1882.* София, 1934, с. 45, с. 55–58.

138 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 18.

139 Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 26.

140 *Turkey № 3 (1889). Further correspondence respecting affairs in the East. London*. 1889, p. 257–261.

141 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 225; ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 45–46, л. 103–104.

142 Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 25–26.

143 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 21.

раят се гимнастически игри и пр., но смисълът на тържеството остава непроменен[144].

Неяснотите около управлението и функционирането на гимназията създават предпоставки за напрежение и междуличностни конфликти, които са характерни за първите години на съществуването ѝ. Така през учебната 1882/1883 г. вече е видима нуждата от правилник за функционирането ѝ и програма на занятията в нея. На 18 ноември 1882 г. инспекторът Константин Стателов, възпитаник на Московския учителски институт, на когото е възложено вътрешното управление на учебното заведение, пише в този смисъл на Екзархията. Той предлага до изготвяне на училищен правилник да се прилага правилникът за поведение на учениците от източнорумелийските училища, който той е преработил според специфичните условия[145]. На 10 декември 1882 г. Екзархията, очевидно разтревожена от многото разногласия между директор, инспектор, председател на общината и учителския съвет, възлага на учителския съвет изработването на гимназиален правилник.

В началото на януари 1883 г. учителите изготвят предложение за правилник, който е подписан от тях и изпратен в Цариград, но не е известно да е утвърден от Екзархията[146]. Според препис на правилника на учебното заведение, направен през януари 1888 г., гимназията зависи от Екзархията и се управлява от назначен от екзарха управител, който отговаря за финансите при участието на пансионската стопанска комисия (чл. 2, чл. 3 и чл. 4, ал. 7). Ролята на учителския съвет е сведена до обсъждане на училищните работи и прилагане на изводите му към тримесечните отчети на директора (чл. 8). Правилникът определя задълженията на учителите, учениците и надзирателите, нормативите на учителите, разпределението на часовете, водената документация, училищните свидетелства и т.н.[147] Този правилник вероятно е изготвен едва през учебната 1886/1887 г., защото в него има многобройни позовавания на правилниците на четвъртокласните училища, които са приети именно през тази учебна година.

През учебната 1882/1883 г. обаче при липсата на утвърден правилник обучението на близо 190 ученици, разпределени в четири класа, е поето от учителския съвет, който решава всички текущи въпроси, свър-

[144] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 336, л. 33; Димитров, Благой. Спомен от Солун (По случай 50-годишния юбилей на солунските гимназии). – *Македония*, бр. 1914 от 8 март 1933 г.

[145] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15в, л. 19–25.

[146] *Съчинения на Трайчо Китанчев…*, с. 71–76.

[147] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 308, л. 2.

зани с учебния процес. Той определя програмата на занятията, взимайки за основа програмата на Пловдивската реална гимназия и приспособявайки я към местните нужди. В нея е включено, например, изучаване на българска история, а също гръцки и турски език[148]. В отчета на мъжката гимназия за учебната 1882/1883 г. се виждат основните проблеми, с които учебното заведение ще се бори през следващия период. Най-сериозен сред тях е липсата на общи учебни програми на българските училища в Османската империя. Поради това деца от Охридското училище, които трябва да постъпят в трети клас на солунската гимназия, са върнати в първи клас заради слабите им познания по български и френски език[149]. Липсата на общи учебни програми е факт и в Княжество България, където унифицирана и централизирана система в областта на образованието се въвежда едва през 1891 г.[150]

В Османската империя този недостатък на българското образование се запазва до учебната 1886/1887 г., когато са въведени единни учебни планове и програми за всички български начални училища[151]. Това става благодарение на свиканията в Цариград висш учебен съвет, в който са включени учители от солунската гимназия и управителите на четвъртокласните училища. Този съвет разглежда и преработва програмите на гимназиите, на четвъртокласните мъжки и третокласните девически училища, на педагогическото отделение към солунската гимназия и на духовническото училище в Одрин[152]. След това съвещание е решено, че в солунската гимназия се приемат ученици, успешно завършили IV клас на българските училища, а възпитаниците на чужди училища се приемат след изпит. Така постепенно се слага край на абсолютния хаос в гимназиите, където идват да се обучават деца, имащи напълно различна подготовка [153].

В първите години от съществуването на гимназията сериозен е проблемът с учебниците и с учебните помагала на учениците. Те се доставят от известния книжар Драган Манчов от Пловдив, който в периода от май 1873 до края на 1876 г. има книжарница в Солун[154]. След

---

148 *Съчинения на Трайчо Китанчев…*, с. 72.

149 Архив на МАНУ, фонд Григор Прличев, II/32.

150 Колев, Йордан. *Цит. съч.*, с. 45.

151 *История на образованието…* Т. 2, с. 40.

152 О., М. и Б. *Цит. съч.*, с. 29.

153 Тенчев, Георги. Педагогическото отделение на Солунската гимназия (1887–1896). – *ИПр*, 2004/1–2, с. 50.

154 Илиева, Ана. Първата българска книжарница в Солун. – В: *Солун и Пловдив и тяхното успоредно историческо, културно и обществено развитие (XVIII–XX)*. Солун, 2000, с. 373–387.

закриването ѝ обаче доставките на учебници закъсняват, а много учебни помагала липсват. Това води до късно започване на учебната година и възпрепятства нормалното протичане на учебния процес. Възпитаници на гимназията си спомнят, че липсата на учебници ги принуждава да си водят записки в час и да четат руски книги, тъй като българските са крайно недостатъчни[155]. През октомври 1882 г. Екзархията предлага на солунския първенец Петруш Шумков и на цариградския книжар Атанас Стойчев да създадат сдружение и да открият книжарница в Солун. Условията, които пловдивските печатари Хр. Данов и Д. Манчов поставят, се оказват прекалено тежки и идеята се осуетява[156]. През декември 1882 г. самият Д. Манчов по идея на М. Кусев предлага на екзарх Йосиф да открие книжарница в Солун и да снабдява с учебници всички училища в Македония. В същото писмо той моли за 200–300 т.л. кредит за начинанието и се задължава да ги върне след една година[157]. Тогава в една от стаите на гимназията е открита книжарница, ръководена от А. Стойчев, но одобряването на внасяните от България учебници се бави, защото властите искат по 3 екземпляра от всеки учебник и ги задържат дълго преди да разрешат използването им[158].

Проблемът всъщност е в изискванията на османската цензура учебниците, по които се преподава в империята, не само да не съдържат мнения срещу реда, но и да се печатат на територията на самата империя[159]. На 1 септември 1883 г. по инициатива на Коне Самарджиев от Прилеп в града се открива книжарница, която той управлява в съдружие с шурея си Ицо Хаджиянев[160]. Първоначално книгите, които се продават в нея, са изпращани от Д. Манчов[161]. През следващите години Училищният отдел на Екзархията договаря доставката и заплащането на учебници от България[162]. Едва през 1888 г. към италианската печатница на Муратори се открива българско отделение, което веднага започва да отпечатва учебници на български език[163]. По същото време българите намират начин да заобикалят османската цензура – книгите се печатат в Солун, а им се

---

155 Николов, Тома. *Спомени за Македония*. София, 2014, с. 25–27.

156 Кирил, патриарх български. *Цит. съч*. Т. 1. Ч. 2, с. 127.

157 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15в, л. 81.

158 Кирил, патриарх български. *Цит. съч*. Т. 1. Ч. 2, с. 85.

159 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15б, л. 22.

160 Повече за Коне Самарджиев и неговата книжарска дейност виж в: Парижков, Петър. *Апостоли на книгата*. Т. 1. София, 1984, с. 59–65.

161 *Развитие*, 1919/ XI–XII, с. 331–335.

162 Божилов, Войн. *Цит. съч.*, с. 64.

163 БИА–НБКМ, ф. 27, а.е. 1838, л. 1.

слага корица на печатницата на Хр. Г. Данов в Пловдив. Друга прилагана от К. Самарджиев методика е подкупване на цензора[164].

Първите отпечатани в Солун български учебници са читанките за началните училища, съставени от Тодор Икономов[165]. Те са последвани веднага от останалите учебници – свещена история, естествознание, смятане и т.н.[166] Константин Величков е учител в мъжката гимназия през учебната 1890/1891 г. и благодарение на това може да контролира издаването на двата тома: *„Христоматия за долните класове на средните училища и гимназиите“* и *„Христоматия или сборник от образци по всички родове съчинения за горните класове на градските училища и на гимназиите“*, публикувани от К. Самарджиев[167].

Друг сериозен проблем в първите години от развитието на мъжката гимназия е възрастта на учениците. През този първи период в един клас учат деца на 10–12 години и мъже на 20–22 години, дошли да повишат учителската си квалификация[168]. От такива смесени класове не може да се очаква особена дисциплината. Поради това К. Стателов предлага към гимназията да се открие педагогически курс за подготовка на преподаватели в началните училища. Според него това ще спести на Екзархията многото разходи за учители–чужденци, защото завършилите солунския педагогически курс учители ще са местни хора. Планът предвижда възрастните ученици да слушат всички образователни предмети (без турски, гръцки и френски език) в класовете си, а в педагогическия курс да слушат само методически предмети – по 4–5 урока седмично, които да преминат за една година[169]. През учебната 1886/1887 г. Екзархията осъществява предложението, като открива двегодишен педагогически курс към гимназията.

С цел да намали напрежението между учителския състав и общината, след учебната 1882/1883 г. Екзархията отстранява Б. Райнов и Т. Китанчев от Солун. За директор на гимназията е назначен друг руски възпитаник – Георги Кандиларов, който остава на този пост 4 години (1883–1887). Назначението му не е посрещнато добре от учениците, които вдигат бунт срещу „йезуитските“ методи на директора. Според спо-

---

[164] Симеонова, Ружа. „Македонский календар“ и участието на българската интелигенция в културно-просветното движение в Македония (1889–1890 г.). – *ИДА,* 1990/кн. 60, с. 320, 331.

[165] Икономов, Тодор. *Читанка за обучение в прочит*, Солун, 1888.

[166] *Зорница*, бр. 39 от 24 септ. 1888 г.

[167] Сестримски, Иван. Константин Величков в Солун. – *Език и литература. Списание за българска и славянска филология*, 1993/5–6, с. 26–31.

[168] *Съчинения на Трайчо Китанчев…*, с. 77–81.

[169] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15в, л. 17–18.

мените на Гьорче Петров настроенията срещу Кандиларов са провокирани от напусналите учители, които учениците почти боготворят. Освен него в бунта участие взимат още Пере Тошев, Андрей Ляпчев и братя Кусеви – племенници на Методи Кусев[170]. Бунт има и на следващата година, което дава основание на възпитаници да твърдят, че безредиците са „традиционни за нашата гимназия", нещо като мода[171]. Екзархията обаче не допуска подобни прояви и подкрепя категорично директора, с което прекратява междуличностните раздори и установява поне временно ред в гимназията. На директора е възложена цялостната грижа за учебния процес в учебното заведение[172].

Пансионът

След много трудности, взаимни нападки, бунтове и препирни е решен успешно и въпросът с пансиона към мъжката гимназия. Още от самото си основаване гимназията е замислена като образователен център на българите от македонските вилаети на Османската империя. В писмо на солунската българска община до Екзархията от юни 1880 г. се изяснява, че функционирането на пансион към гимназията е абсолютно необходимо, защото гърците не пускат в къщите си българчета, като така ги принуждават или да не идват въобще в Солун, или да се записват в гръцките училища. Същото писмо подчертава и нуждата от стипендии, защото потенциалните ученици в българската гимназия са много бедни[173].

От списъка на учениците, който К. Шапкарев изпраща на екзарх Йосиф на 23 ноември 1880 г., е видно, че близо половината от първоначално записаните 53 ученици са настанени в училището[174]. Ето как самият К. Шапкарев описва състоянието на пансиона през първата година на съществуването на училището: „О*т външните ученици 14 живееха при един от учителите, на който заплащаха като пансионери, а в същото здание, в което днес се помещава мъжкия пансион, живееха и двамата учители. Други бедни ученици от околните села поддържаше общината като свои стипендианти в друго помещение. Други 10 ученика живееха на свое иждивение* [разноски (ост.) – Ю.К]. *Разбира се, общината не работеше без съгласието на Екзархията, нейната помощ*

[170] ЦДА, ф. 2069к, оп. 1, а.е. 133, л. 2–3.

[171] Попстоилов, Антон. Спомен от Солунската българска мъжка гимназия „Св. Кирил и Методий". – *Училищен преглед*, 1913, с. 204.

[172] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 31–32.

[173] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 8, л. 57–58.

[174] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 11, л. 66–71.

и разпореждания. Сметките за този своеобразен пансион се изпратиха на Екзархията“[175].

Това твърдение влиза в противоречие с мнението на Божил Райнов, че до учебната 1881/1882 г. общината издържа само един български ученик – Димитър Юзов, като му дава месечна помощ, а няколко ученици от вътрешността живеят при свои роднини[176]. Възможно е Б. Райнов да се опитва да преувеличи незаинтересоваността на солунските общинари от учебното дело, особено предвид факта, че влиза в открит конфликт с тях през 1882 г. Мнението му обаче се потвърждава и от спомените на Георги Стрезов, син на Янаки Стрезов, завършил първия випуск на солунската мъжка гимназия. Той твърди, че още през 1880 г. Насте Стоянов и Петър Шумков подпомагат Д. Юзов и още двама ученици. Г. Стрезов уточнява, че не става дума за някакви крупни суми, а за 60 пари (30 стотинки) дневно, с които стипендиантите трябва да се хранят, да се отопляват и да посрещат всичките си нужди. Безплатно получават само една рогозка и правото да спят в пансиона, който в този момент представлява 2–3 тъмни и влажни стаички, нещо като килии[177].

След окончателното уреждане на гимназията броят на пансионерите в нея се увеличава близо пет пъти и през учебната 1881/1882 г. те достигат 125 човека, от които 31 са стипендианти на Екзархията, а останалите 94 плащат „*според състоянието на родителите си*“[178]. Една част от пансионерите живеят на първия етаж в сградата на училището, а другите – в специално наета сграда, където първоначално се предвижда да се помещава „френският пансион“. Тъй като съдържател французин не се намира, управлението на двата пансиона е поделено между Никола Райнов и Божил Райнов. Между тях обаче се поражда конфликт, който е решен в полза на Божил Райнов, след като Никола Райнов си изпуска нервите и строшава бастун в главата на опонента си. Божил Райнов съсредоточава в ръцете си длъжностите директор на гимназията, управител на пансиона и секретар на общината, но е обвинен в злоупотреби[179]. Екзархията назначава комисия начело с председателя на общината архимандрит Козма, която да прегледа сметките на пансиона и да установи дали е налице злоупотреба със средства. С официално писмо от 31 януари 1883 г. Комисията одобрява сметките на Б. Райнов и му благодари за

[175] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 26, л. 3.
[176] Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 128.
[177] Попстоилов, Антон. *Цит. съч.*, с. 200.
[178] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 122, л. 1.
[179] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 4–10.

труда, който е положил при управляване на пансиона. Според К. Шапкарев това писмо е изпратено, въпреки че Комисията не успява да се оправи в сметките на директора[180].

През следващата 1882/1883 учебна година Екзархията сключва договор за управление на пансиона с французина Фердинанд Бертранд, който от учебната 1878/1879 г. е начело на пансиона в Сливен (тогава в Източна Румелия) и се ползва с добро име. Целта е пансионът да приюти всички ученици на гимназията, да ги постави под френска защита заради привилегированото положение, с което се ползват френските институции в държавата на султана и децата да се научат да говорят на френски[181]. Според К. Шапкарев е договорено Ф. Бертранд да получава от Екзархията по 20 т.л. за 50 ученици, а за останалите (вероятно 12 човека) – до 200 т.л. [182] Георги Кандиларов съобщава напълно различни сведения за договорката между французина и българската църковна институция, но тъй като през този период той още не е в Солун, тяхната достоверност е по-малко вероятна[183].

И двамата обаче са категорични, че от тази втора учебна година делата на пансиона са поставени под надзора на специална комисия, в която влизат председателят на общината, двама общински членове, директорът на гимназията и счетоводител. Тази Комисия приема пансионерите, събира парите им, разплаща се със съдържателя, контролира пансиона и е посредник между съдържателя и Екзархията[184]. Според спомените на Иван Крайничанец в пансионската комисия през тази учебна година влизат братя Настеви – шивачи, Саздо Ризов и Петър Матов – комисионери, Саздо Дременджиев – търговец. Комисията решава каква такса ще плащат пансионерите и според Крайничанец приема като стипендианти деца от райони, „*където гръцката пропаганда беше още яка*“[185].

През тази учебна година пансионерите достигат 182 души и макар с известно закъснение за тяхното настаняване е наета голяма къща с течаща вода и два двора за сумата от 120 т.л. на година. Ф. Бертранд поръчва легла от Франция, но на първо време се налага учениците да спят на сламени дюшеци. Предвидено е пансионерите да имат униформи с френски копчета и обувки с добро качество, а пансионът да се снабди с 50 музикални инструмента и „една гимнастика“. Екзархийският ин-

[180] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 121, л. 9; а.е. 26, л. 10.
[181] Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 27.
[182] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 13.
[183] Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 22.
[184] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 14–15.
[185] Крайничанец, Иван. *Спомени от изминалия път в живота ми*. Скопие, 1942, с. 10.

спектор Петър Сарафов докладва в Екзархията, че пансионът е поел в правилна посока и препоръчва назначаването на още двама учители[186]. Поради ангажираността си със сливенския пансион Ф. Бертранд поставя за свой наместник в Солун Жорж Гиро́, а за надзирател – Дурандо, които трябва да се грижат за учениците и да следят те да говорят на френски. Сред задълженията на надзирателите е и да научат питомците си, повечето селянчета от вътрешността на Македония, на маниери и обноски, включително да се хранят с нож и вилица[187].

Според спомените на пансионерите нещата вървят доста добре. Храната не е лоша, облеклото е „твърде прилично“, наетата сграда е солидна и красива, а с донесените от Ф. Бертранд инструменти се урежда училищен оркестър[188]. Униформите на учениците действително са от френски кашмир, с еднакви обувки и с фесове, които едва през 1913 г. са заменени с фуражки[189]. Най-впечатляваща обаче се оказва идеята на Христо Бучков те да следват модела на униформата на цариградските султански училища – с вдигнати яки и запетлени отпред като военни мундири. Униформите на учениците наподобяват военните до Младотурския преврат (1908), когато са заменени с по-обикновени[190]. Това според Б. Райнов „*задоволяваше премного турското общество, галеше отоманското честолюбие и радваше нашите българи, че децата им са облечени като турски ефендита*“[191]. Разходките на пансионерите, които всяка сряда и неделя след обяд излизат из града, предшествани от гавази и придружавани от учителите си, правят силно впечатление не само на българското общество в града[192]. К. Шапкарев твърди, че при управлението на Ф. Бертранд пансионът е на много по-добро ниво, отколкото при Б. Райнов, но за нещастие тогава в Солун избухва епидемия от едра шарка, поради което има много болни в пансиона[193].

Проблемите на Ф. Бертранд със солунския пансион започват от самото начало. Първоначално те са свързани с нормалните за всяко начало неуредици – малки помещения, закъснението, с което пристигат уни-

---

186 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15а; а.е. 15в, л. 33.

187 Николов, Тома. *Цит. съч.*, с. 24.

188 Попстоилов, Антон. *Цит. съч.*, с. 203.

189 Хаджиева, Румяна. Ученическата униформа в солунските български гимназии. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 255.

190 Спомени на Благой Даскалов. Регионален исторически музей – Благоевград, инв. № 2.4.2110.

191 Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 110.

192 О., М. и Б. *Цит. съч.,* с. 36–37.

193 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 1–10.

формите и обувките, недоволството от храната, ширещите се епидемични заболявания[194]. Няма съмнение, че оплакванията, които учениците през октомври и ноември 1882 г. подават първоначално до Комисията, а по-късно и до Екзархията, са обективни[195]. Това е заключението както на самата Комисия, така и на специално назначения за ревизор по случая Наум Спространов. В рапорта си до екзарх Йосиф Комисията в състав архимандрит Козма, Б. Райнов, К. Стателов, К. Шапкарев и Т. Китанчев обвинява съдържателя на пансиона, че не изпълнява задължението си да „*възпитае и опитоми дивите и невъзпитани синове на полудивите македонски българи*“, защото е „*залисан в спекулативни операции*“ и се грижи само за по-малките разноски, които да направи[196]. Н. Спространов също съобщава за спекулации на съдържателя – липсата на „*изобилна и чиста храна*“, на дрехи, легла, отопление, осветление и достатъчна прислуга. Според него „*положението е докарано до крайност*“ и г-н Бертранд трябва да дойде в Солун веднага[197].

В резултат на тази препоръка съдържателят пристига в Солун и взима мерки за подобряване на условията в пансиона. Ф. Бертранд се съгласява и с искането на руското генерално консулство да замени наименованието на пансиона от „френско-български“ с „български“ и да вземе в него едно духовно лице[198]. През учебната 1883/1884 г. контролната комисия приема в пансиона 112 деца, от които 89 заплащат според възможностите си между 10 и 20 т.л. издръжка, а 23 са стипендианти на Екзархията. Така са набавени 1227 т.л., т.е. половината от сумата, която се е очаква да бъде събрана[199]. Очевидно Екзархията е принудена да поеме много по-голяма част от издръжката на пансиона и това неминуемо се отразява на качеството на живот в него. Освен това самият Ф. Бертранд пътува между Солун и Сливен, а наместникът му Гиро́ очевидно не успява да се справи с проблемите. „Надменното и строгото“ му отношение към пансионерите допълнително влошава ситуацията и през януари 1883 г. той е принуден да напусне пансиона[200].

Н. Спространов пише правилник на пансиона, който е съгласуван с руския консул Якобсон и е доведен до знанието на руското посолство в Цариград и на министерството в Петербург. Няма съмнение, че това е

---

194 Пак там, л. 26–27.

195 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15б, л. 74, л. 86.

196 Пак там, л. 58–59.

197 Пак там, л. 116–118.

198 Пак там, л. 137.

199 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 13, л. 1–2.

200 Николов, Тома. *Цит. съч*, с. 24; НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 27.

резултат от желанието на българските дейци да осигурят редовни руски субсидии за пансиона, към който проявяват интерес „ученици от цяла нещастна Македония“. Вероятно по същата причина се преекспонира опасността тези деца да бъдат привлечени от папския представител в града отец Бонети[201]. К. Шапкарев също отбелязва, че през 1882 г. доста деца се записват в католическото училище заради пансиона, в който от тази година се преподава български език. Сред поканените да преподават в католическото училище е и дъщерята на Шапкарев, която не приема предложението въпреки заплатата от 60 т.л. годишно, безплатната храна, облекло и обучение на френски[202]. Католическата заплаха за пансиона на българската гимназия обаче е считана от К. Шапкарев за несериозна. Той подчертава, че макар съдържателят и сътрудниците му да са католици, а в гимназията да има още двама мохамедани и един грък, то никой не проповядва вярата си на учениците. Шапкарев добавя и иронично, че не е чул и Бертранд „да е покатоличил“ никого в Сливен[203].

При всички случаи обаче правилникът на пансиона, изготвен през ноември 1882 г. от Н. Спространов, поставя стабилни основи за неговото функциониране, тъй като регламентира задълженията на възпитаниците, съдържателя, надзирателите и контролната комисия. Според него „*религията е в основата на всяко солидно и хубаво възпитание*“ и поради това религиозните правила – присъствие на молитвите, религиозно възпитание и др. – са широко разписани, както и правилата за дисциплината на пансионерите. Сериозно внимание е отделено на хигиената на учениците и помещенията, които трябва да са чисти и проветрени. Предвижда се да има отделни стаи за спане, занятия, хранене и изолиране на болните. Задължителният език в пансиона е френският. Униформите трябва да са две – зимна и лятна – съответно с два чифта обувки. Много подробно е разписан дневният порцион на ученик – не по-малко от 250 г бял хляб и не по-малко от 90 г свинско, говеждо или овче месо, супа, ориз или макарони, зеленчуци и плодове. Пушенето в сградата на пансиона е абсолютно забранено, а наказанията на учениците варират от мъмрене до изключване и се прилагат след одобрение на Комисията и известяване на Екзархията. Съдържателят на пансиона се отчита всеки месец пред Комисията, която е задължена да посещава пансиона мини-

[201] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15б, л. 136–137.
[202] Пак там, л. 35.
[203] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 33.

мум два пъти седмично и в края на всеки месец да съобщава на Екзархията за състоянието му[204].

Правилата, така подробно разписани в правилника, явно се спазват, ако съдим по седмичното меню, запазено в архива на Димитър Хр. Узунов от Охрид, който през септември 1883 г. е поканен от Ф. Бертранд да се грижи за пансиона, а от януари 1884 г. става надзирател на мъжкия и девическия пансион[205]. Това меню предвижда два рибни дни през седмицата, а във всички останали в порциона присъства месо, заедно със зеленчуци и плодове. През Коледните и Великденските пости месото е заменено с фасул, зеле, петмез, сушени и пресни плодове[206]. Въпреки това обвиненията срещу Ф. Бертранд не стихват. Учителят в началното училище Александър Биткраков го обвинява, например, че дава на учениците лоша, стара и недостатъчна храна, а когато те се оплакват, надзирателите ги бият или докладват на ръководството на училището, което ги наказва[207]. Явно храната в пансиона е основният проблем в този момент, защото руският консул Якобсон обяснява на валията Галиб паша, че „ненаситността на младите и техните здрави стомаси“ е причината за бунта[208]. В доклада на учителския съвет за развитието на гимназията през учебната 1882/1883 г. се застъпва тезата, че начело на пансиона трябва да стои българин или поне някои от възпитателите да са българи, които обаче да знаят френски език. Аргументът е, че в пансиона децата трябва да се възпитават „в народните ни нужди и интереси“ и да им се дава „направление“, което не става при френския управител[209].

Вероятно К. Шапкарев е прав да подозира, че първоначално зад ученическото недоволство стоят учителите Б. Райнов и Т. Китанчев[210]. Той твърди, че те искат да изгонят съдържателя и да управляват пансиона, за да „се наслаждават на пансионските блага и на сметката на пансионската каса“ и да отнемат от ръцете на Екзархията управлението на учебното дело в града[211]. Учениците също смятат, че някои учители „насъскват“ децата срещу съдържателя с твърдения, че той ги експлоатира – не ги храни и не ги облича, защото е чужденец. Зад тези

[204] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15б, л. 120–127.
[205] БИА–НБКМ, ф. 583, а.е. 2, л. 55–56, л. 74.
[206] БИА–НБКМ, ф. 583, а.е. 45, л. 11–12.
[207] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 195, л. 4, л. 19–21, л. 26–29.
[208] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5591, л. 15.
[209] *Съчинения на Трайчо Китанчев…*, с. 88.
[210] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 20–24.
[211] Шапкарев, Кузман. *Цит. съч.*, с. 326.

нападки те съзират желание пансионът да се отнеме от Ф. Бертранд[212]. Скандалът ескалира през учебната 1884/1885 г., когато четирима ученици – прилепчани, напускат пансиона, след като учителският съвет отказва да удовлетвори исканията им[213]. Новият директор Г. Кандиларов очевидно също не одобрява французина, когото обвинява в преследване на материален интерес и пренебрегване на работата му. Поради това не е странно, че под предлог, че не се е разплатил с някои кредитори, Ф. Бертранд е отстранен от пансиона. Той минава в управление на пансионската комисия, начело на която вече стои директорът на мъжката гимназия[214]. Според учениците в резултат на това животът им става „още по-несносен“ – влошава се и храната, и облеклото, което води до нови бунтове[215]. Вероятно ситуацията е точно такава, защото през януари 1885 г. солунският първенец Насте Стоянов признава пред екзарх Йосиф, че общината съжалява, че е възприела внушенията на Якобсон и е подкрепила искането му да бъдат махнати Бертранд и Гиро́ от гимназията[216].

Н. Спространов, който се среща лично с всички представители на контролната комисия, уведомява българското правителство, че няма и не може да има никакви злоупотреби в пансиона, тъй като никакъв разход не може да бъде направен без одобрението на комисията. Според него не е справедливо да се напада когото и да е, че някои помещения на пансиона не са удобни, защото не е лесно в град като Солун, „*където всичко е готово да направи препятствие на нашето дело*“, да се намери помещение удобно за 360 ученици. Н. Спространов подчертава, че „*пансионът не се издържа както лани от предприемач, за да се допусне, че могат да стават злоупотреби с храната и в други подобни неща*“ и настоява, че слуховете за лошото му управление са дело на някои ученици от горните класове, които са свикнали да се подиграват с началството на пансиона и прищевките им да бъдат удовлетворявани, а сега са недоволни от въведената дисциплина и от това, че не могат да се шляят без разрешение на училищната власт[217].

Янаки Стрезов също твърди, че новият директор е разпоредил на персонала на пансиона да работи повече, че е въведена отчетност и има надежда за по-добро уреждане на учебните заведения. Той смята,

---

[212] Попстоилов, Антон. *Цит. съч.*, с. 204.

[213] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66. „Четвърти годишен отчет на Солунската мъжка гимназия за учебната 1884/1885“.

[214] Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 27–28.

[215] Попстоилов, Антон. *Цит. съч.*, с. 204.

[216] Кирил, патриарх български. *Цит. съч.* Т. 1. Ч. 2, с. 478.

[217] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 139–140.

че клеветите срещу пансиона се разпространяват от недоволни бивши служители, които заиграват с притесненията на родителите за децата им. Безспорен факт остава обаче „*голямата теснотия на помещението на пансиона*“ и неговото северно изложение, което е допълнителна причина децата да боледуват при солунския климат[218]. Въпреки това местата в пансиона не стигат. Г. Кандиларов смята, че учениците в гимназията през тази учебна година са щели да бъдат над 400, ако пансионът е по-голям. Той обаче се състои от 25 стаи в „отделни и непригодни за това къщи“[219].

През учебната 1884/1885 г. пансионът успява да побере 324 ученици, от които 227 заплащат различни по големина такси между 3 и 26 т.л., приходите от които възлизат на приблизително 2428 т.л. Екзархията поддържа 60 стипендианти, училищната комисията – 27, а на още 10 ученици им е разрешено да живеят в гимназията и да се ползват от останалата храна. Общият бюджет на гимназията и пансиона през тази учебна година според Кандиларов е 5926 т.л.[220] Тези посочени в книгата му цифри се различават от данните, които той самият изпраща в четвъртия годишен отчет до Екзархията[221]. Те обаче съвпадат в голяма степен с донесение на руския консул от юни 1885 г., според което в мъжката гимназия има 334 ученици, от които 205 са на самоиздръжка, а останалите са стипендианти. Консулът твърди, че двете български гимназии (мъжката и девическата) и пансионите към тях се развиват добре, а разходите за тях възлизат на 6039 т.л.[222] Трудно е да се прецени как руският консул е изчислил тези разходи още повече, че на практика всички налични документи се разминават в конкретните цифри.

Все пак за достатъчно достоверен, струва ми се, може да се приеме бюджетът на екзархийските училища, внасян ежегодно в Дирекцията на вероизповеданията в Министерството на външните работи и вероизповеданията. Според него за учебната 1884/1885 г. Българската екзархия субсидира Солунската мъжка гимназия с 3834 т.л., от които за заплати на учителите 1834 т.л. и 2000 т.л. за издръжката на стипендианти[223]. Сумата

---

218 НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 401, л. 116–119.

219 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66. „Четвърти годишен отчет на Солунската мъжка гимназия за учебната 1884/1885“ от 30.06.1885 г.

220 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 29, с. 32, с. 40.

221 Според четвъртия годишен отчет на Солунската мъжка гимназия, който се съхранява в ЦИАИ (том 66) през учебната 1884–1885 г. в гимназията са приети 335 ученици, от които едва 33 са приходящи. От останалите 302 пансионери 207 заплащат престоя си, 81 са стипендианти, а 14 „се ползват с дарове“.

222 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5591, л. 21.

223 Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Цит. съч.*, с. 81–83.

се увеличава с още около 100 т.л. за текущи ремонти, заплати на непедагогическия персонал, учебни пособия, режийни и т.н.[224] Това означава, че пансионът при мъжката гимназия има сериозен приход от родителите на пансионерите и от други източници.

Възход и нови проблеми

През учебната 1884/1885 г. Солунската мъжка гимназия е вече напълно уредена и функционира като първокласно българско учебно заведение – най-доброто в Македония според оценката на екзарх Йосиф. През декември 1884 г. той споделя с архимандрит Козма, че *„солунската гимназия със своя пансион е днес едничкото учебно заведение, което се препоръча пред пожертвувателите и ги насърчи да следват своите великодушни пожертвувания за образованието на българското юношество в Македония"*[225]. Успехите ѝ предизвикват завист както сред гърците, които искат затварянето ѝ, така и сред турците, които чрез почти ежемесечните посещения на окръжния училищен инспектор – Мунтасе ефенди, следят отблизо работата в нея[226]. Учителите в единствената в този момент турска прогимназия в града водят учениците си в кабинетите на българската гимназия, за да правят опити[227]. Генералният консул на Австро-Унгария граф Вискович и руският му колега А. Якобсон също поздравяват директора за „гигантския успех на гимназията", за реда и чистотата в нея[228]. Именно безспорните успехи, отбелязани за този сравнително кратък период от около четири години, са причината екзарх Йосиф да негодува, че институцията е принудена да се бори не само с турци и гърци, но и с българи, които „се ръководят от мелки някои търговски, или по-добре еврейски расчети", с които дават повод на нашите врагове да искат затваряне на гимназията[229].

В периода 1884–1886 г. броят на учениците в солунската гимназия надхвърля 300, а през учебната 1885/1886 г. е достигнат максималният брой класове – седем, и гимназията започва да приема в последния си клас випускници на други български гимназии[230]. Още през септември 1885 г. училищният отдел на Екзархията изпраща раз-

---

224 Пак там, с. 61–62.

225 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 31–32.

226 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66. „Четвърти годишен отчет на Солунската мъжка гимназия за учебната 1884/1885 от 30.06.1885 г.

227 Кандиларов, Георги. *Цит съч.*, с. 39.

228 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 139–140.

229 ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 1, л. 36.

230 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 29, с. 42,

пореждане до директора на Битолската гимназия да съобрази програмата на повереното му училище с тази на Солунската гимназия, за да могат учениците му да продължат обучението си в нея[231]. Решено е учениците, които идват от гръцки и католически училища, да повтарят класа, за да се изравнят знанията им с тези на останалите юноши[232]. Направена е пристройка на сградата на гимназията, с което тя се увеличава с още три класни стаи[233].

Още през учебната 1882/1883 г. учителят Никола Думчев от Дойран, завършил образованието си в Русия, организира ученическия хор на гимназията. Делото му е продължено от Атанас Бадев, преподавател в българската девическа гимназия, който превръща хора в „голяма гордост за българското общество в Солун“, което го посреща винаги с голяма радост[234]. По-късно през учебната 1887/1888 г. хорът е ръководен от учителя Иван Крафти. Когато Тодор Хаджимишев за пръв път чува хора да пее, той умилен коментира, че все едно се намира „в руската черква у Бечу“[235]. Съвременници твърдят, че изпълненията му са не по-лоши от тези на софийските хорове[236]. Хоровото църковно пеене на учениците привлича вниманието на публиката и води до сблъсъци между българи и гърци на църковните празници. Това се случва на два пъти през учебната 1883/1884 г., когато на Великден се налага дори намесата на османската полиция[237].

През следващата учебна година благодарение на учителя Франтишек Сплитек гимназията се сдобива с кабинет по химия с всички необходими химикали и пособия. Създават се кабинети по физика, антропология и естествена история, които се попълват с уреди и експонати. След ходатайство на Н. Спространов източнорумелийското правителство също помага със средства за оборудването на учебните кабинети[238]. Уреди са доставени по искане на Екзархията и от Виена чрез посредничеството на Самуил А. Нахмияс[239]. Създаденият с донесените от Ф. Бертранд инструменти училищен оркестър се увеличава през 1895 г. до

---

231 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 258.

232 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66. „Четвърти годишен отчет на Солунската мъжка гимназия за учебната 1884/1885 г.“ от 30.06.1885 г.

233 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 29.

234 Николов, Тома. *Цит. съч.*, с. 25.

235 Райнов, Божил. *Цит.съч.*, с. 51.

236 Моллов, Димитър. Пътни бележки. – *СБКД*, 1889/31, с. 78–92.

237 Кандиларов, Георги. *Цит.съч.*, с. 22–23.

238 Божинов, Войн. Солунската гимназия „Кирил и Методий“ в обществено-политическия живот на българското население (1880–1913). – *ИПр,* 1971/4, с. 89.

239 Кирил, патриарх български. *Цит. съч.* Т. 1. Ч. 2, с. 85.

35 души[240]. Благодарение на усилията на преподавателя Иван Васков и препаратора Юлиян Шумлянски кабинетът по естествена история се сдобива с впечатляваща сбирка от препарирани риби, птици и животни. Тя се разполага на първия етаж на гимназията и представлява своеобразен природонаучен музей[241]. Най-силно впечатление у децата и посетителите оставят препарираните птици от Африка и препарираната боа[242]. Сбирката е толкова голяма, че ръководството на гимназията изпраща препарирани животни на други училища във вилаета[243].

От януари 1884 г. гимназията има и собствена библиотека, която до края на учебната 1884/1885 г. се състои от 385 книги, 1/3 от които са богословски. Библиотеката е направена благодарение на дарения на учители, ученици и Екзархията. Като отдел на училищната библиотека функционира и библиотека към пансиона. През годините тази библиотека се обогатява с нови книги и периодични издания. През учебната 1904/1905 г. в нея има вече 2204 екземпляра книги, от които 40 % са на български, 30 % – на руски и 30 % на други езици. На следващата година към библиотеката е направена читалня, в която освен книги се използват и получаваните в този период 15 български и чуждестранни списания. И все пак броят на четените списания отстъпва значително на броя на прочетените през тази учебна година от учениците книги (29:1059). Трябва да се отбележи, че поради липсата на общинска библиотека библиотеката на мъжката гимназия се използва също от българските учители в девическата гимназия и началните училища, а също от служители на общината и граждани[244].

През април 1893 г. българската мъжка гимназия се сдобива със собствена метеорологична станция, чийто управител първоначално е преподавателят по естествени науки Владимир Дякович. Дъждомерът и будката с термометрите, барометрите и другите инструменти, както и слънчевият часовник, се намират в двора на гимназията, а ветропоказателят – на покрива на сградата[245]. Инициативата за отварянето ѝ е на Васил Кънчов, а уредбата ѝ се дължи на Сп. Вацов, директор на цен-

---

[240] Александрова, Елена. Развитието на „Прославената българска солунска мъжка гимназия“ през 1880–1925 г. в мемоарите на учителя Борис Янишлиев. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 87.

[241] *Сборник Солун…*, с. 315–317.

[242] Бошнакова, Милкана. Солунските българи в навечерието на Балканската война (спомените на Георги Божков). – *Българска етнология*, 2003/2–3, с. 180.

[243] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 153, л. 11–12.

[244] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 187–247; а.е. 269, л. 141, л. 143.

[245] Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 176.

тралната метеорологическа станция в София и Г. И. Вилф, директор на главната метеорологическа станция в Петербург. Данните, събирани в тази единствена метеорологическа станция във вилаетите, са оценявани от учените като „твърде ценен климатологически материал“[246]. Наблюденията на уредите в нея стават три пъти дневно – в 7, 13 и 21 часа, както във второкласните метеорологични станции в Княжество България.

Още от първата година на съществуването си тази станция издава годишен отчет на френски език, който веднага започва да се използва за сравнение на климатичните особености на Солун и София[247]. През 1901 г. метеорологичната станция е поставена под ръководството на Иван Гарванов и работи много добре. Бюлетинът ѝ се търси от много метеорологични институти, а ежедневните ѝ метеорологични справки се отпечатват на френски език в местни вестници. През същата година, макар да не получава възнаграждение за труда си, наблюдателят при станцията Георги Стоянов явно изпълнява отлично задълженията си, защото е награден от астрономическо отделение на руската академия на науките с диплома и медал[248]. Уредите на метеорологичната станция служат като допълнения към физическия кабинет на гимназията, а отчетите, издавани като отделни книжки в периода 1895–1911 г., укрепват престижа ѝ, освен че допринасят за изследванията на климата[249].

В средата на 80-те години на XIX в. българската гимназия продължава да се развива успешно, макар през учебните 1886/1887 и 1887/1888 г. учениците в нея постепенно да намаляват съответно на 269 и 217 души. Това според директора ѝ Г. Кандиларов се дължи на откриването на повече и по-добри български училища по места, в които родителите записват децата си, изпращайки ги в Солун едва за последните години на обучението им[250]. Коне Самарджиев обаче твърди, че директорът носи лична вина за състоянието на гимназията и за намаления брой ученици в нея. В писмо до Димитър Ризов той разказва, че когато става директор, Кандиларов намира *„гимназия с 350 ученика и пълна с живот, а остави сега едно нищо и никакво и умрело духом сборище на развалени чапкъни на брой около 150“*[251]. На същото мнение е и председателят на общината архимандрит Козма, който през юли

[246] О., М. и Б. *Цит. съч.,* с. 134.

[247] Вацов, С. Метеорологически бележки за Солун. – *Български преглед. Списание за наука, литература и обществен живот*, г. I, юли–август 1894/кн. XI–XII, с. 370–372.

[248] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 137–150.

[249] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 187–247.

[250] Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 44.

[251] ЦДА, ф. 1988к, оп. 1, а.е. 55, л. 11–13.

1886 г. уведомява екзарх Йосиф, че за да напълни пансиона, директорът приема в него болни деца и не допуска представителите на общината до работата на комисията. Според него Кандиларов не може да се справи и дисциплината куца – учениците се скитат из града, пълнят ханища и кафе-шантани, прекарват времето си в игра на билярд, карти и табла или „в любовни отношения“, с което предизвикват ропот на цялата махала и особено на турското ѝ население[252].

Новият руски консул в града Иван Ястребов (1886–1894) в донесение до Цариград от 18 октомври 1887 г. също оценява по-малкия брой ученици в гимназията като признак на упадък. За разлика от предшественика си Александър Якобсон, който умира през 1885 г., новият консул не намира за задоволително развитието на българското учебно дело в града, което отдава на „*лошия състав на наставниците и неблагоприятната насока, на която лесно се е подала българската младеж*“[253]. Оценката на учителския състав в гимназията на известния с антибългарската си дейност консул влиза в пълно противоречие с мнението на предшественика му, който през 1884 г. съобщава, че българската гимназия в Солун напредва добре благодарение на „усърдието на своите учители“[254].

В началния период от съществуването на гимназията руското влияние в нея се гарантира от преобладаването на руски възпитаници в педагогическия ѝ състав. То е резултат и от целенасочените действия на Н. Спространов, който съдейства значително за положителното отношение на руския консул А. Якобсон към българското учебно заведение. Неслучайно учителят Димитър Цухлев в спомените си за учебната 1884/1885 г. констатира, че гимназията се намира „под защитата на руския консул“[255]. До средата на 80-те години на XIX в. руското влияние в нея действително е силно, още повече, че именно тогава за пръв път (през 1883 г.) Петербург отпуска пряко 3000 рубли (около 321 т.л.) за българското образование в Солун. Тези средства са разпределени поравно за период от три години и се изразходват за издръжката на шестима стипендианти в учебното заведение[256]. Шестте стипендии са дадени на българчетата, които напускат католическото училище в Солун, за да про-

[252] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 28, л. 118–121.

[253] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5593, л. 146–147.

[254] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5591, л. 15.

[255] Жечев, Николай. Спомени на Димитър Цухлев за българската гимназия в Солун. – *МПр,* 2007/4, с. 143.

[256] Георгиева, Тина. Руската политика и българите в Солун. – В: *Солун и българите…*, с. 409.

дължат обучението си в българската гимназия. Те обаче, както и двете стипендии, отпускани от драгомана на руското консулство Тодор Хаджимишев, са спрени по нареждане на Ястребов през 1887 г. след кризата в българо-руските отношения[257].

За гръцкия консул в Солун Петрос Логотетис също няма съмнение, че руското консулство субсидира българската гимназия благодарение на безотчетни средства, които получава чрез руския светогорски манастир[258]. Макар и прикрита, финансовата помощ на Русия създава проблеми на учебното заведение. Патриаршеският митрополит Калиник изпраща донесение до властите, че гимназията се издържа изключително със средства от руското и българското правителства. При ревизията обаче П. Шумков успява да докаже, че голяма част от средствата идват от вноски на пансионерите и от доброволни помощи от Екзархията и други македонски общини[259]. Разбира се, не се афишира фактът, че издръжката на учебното дело от Екзархията е възможно благодарение на субсидията, която тя получава от Княжество България и Източна Румелия, нито фактът, че в пансиона постъпват суми и от други източници.

Интересно е да се отбележи, че през учебната 1887/1888 г. руският консул И. Ястребов оценява назначения педагогически състав като „хора опитни и предани на православието и Русия“, което според него ще допринесе за по-добрия ход на работата в учебното заведение[260]. Действително новоназначените учители през тази учебна година са много: в пансиона – Темко Попов от Охрид (иконом), Милан Радивоев от Елена и Д. Шишманов, в гимназията – Костадин Брадински, Петко Шаханов, Георги Кабакчиев, Иван Крафти, Костадин Бодлев и Георги Георгиев[261]. След избухването на бунта от януари 1888 г. и продължилите няколко месеца размирици учителският състав на гимназията е подменен почти напълно. През следващата учебна 1888/1889 г. от старите учители остават само четирима – Константин Стателов, Григор Пърличев, Димитър Стадников и Атанас Бадев, а всички назначени през учебна 1887/1888 г. са уволнени[262].

Според директора Кандиларов проблемите в гимназията започват с отказа на трима от учителите да изпълняват задълженията си, което той

---

[257] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 21, л. 65–69.

[258] Литина, Мария. Данни за историята на солунската българска община от гръцки извори (1880–1910). – В: *Солун и българите…*, с. 145.

[259] Божинов, Войн. Солунската гимназия „Кирил и Методий“…, с. 89.

[260] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5593, л. 146–147.

[261] Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 47–48.

[262] Тошев, Андрей. *Бегли спомен.* София, 1931, с. 7.

отдава на „*външно подстрекателство, насочено срещу еволюционната задача на заведението*“[263]. Напрежението между учителите и директора възниква още с назначаването на Кандиларов и ескалира през следващите години. То е констатирано от длъжностното лице, натоварено от Екзархията да инспектира състоянието на училищното дело в Солун и Скопие през 1886 г. Инспекторът отдава напрежението на едноличното управление на Кандиларов, който е натоварен и с грижи за пансиона, поради което физически не е в състояние да се справя със задачите си. В рапорта се отбелязва лошата дисциплина на учениците, които „играят карти, псуват и посещават кафенетата и публичните домове в града“[264]. Г. Кандиларов е мразен както от ученици, така и от учители. Хр. Коцев твърди, че е „хитър като същ византиец и мазен пред турците“[265]. Коне Самарджиев открито го нарича „мискинин“ и твърди, че изгонването му е резултат от многото заявления срещу него[266].

Факт е, че бунтът на седемнайсетте ученици, които през януари 1888 г. напускат пансиона, се подкрепя от учителите Сплитек и Кабакчиев, които също си подават оставките. Бунтът започва с оплакване на учениците от претрупаността им с работа, лошите условия в пансиона и това, че не им се разрешава да излизат из града[267]. Според учителя А. Битраков повод за ученическите вълнения е анархията, която цари в пансиона. Учениците недоволстват от храната и се карат помежду си, като различните групировки ученици се подкрепят от различни групи учители[268]. Разделението в гимназията се засилва и постепенно се пренася сред общинарите и гражданите[269].

По тези си характеристики бунтът от 1888 г. не се отличава с нищо от вълненията от първите години на съществуване на гимназията. Той притежава и всички характерни черти за ученическите вълнения, избухващи периодично в учебните заведения в Княжество България и Източна Румелия през 80-те години на XIX в. Ученически бунтове има през учебната 1882/1883 г. в Лом, а през 1886/1887 г. в Пловдив и във Варна. През следващата учебна година бунтове избухват също в държавните гимназии в Княжево, Габрово и Пловдив. Обичайните оплаквания на учениците са срещу строгостта на някой учител или директор, а в съби-

263 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 49.
264 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 1, с. 171.
265 БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 49.
266 ЦДА, ф. 1988к, оп. 1, а.е. 55, л. 11–13.
267 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 30, л. 58–59.
268 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 117–119.
269 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 50.

тията често се намесват учители, външни подстрекатели и дори политически интереси. В почти всички случаи ученическите протести завършват с преместване на учители и изключване на ученици[270]. Точно такъв е сценарият, по който се развива и бунтът в Битолската мъжка класическа гимназия през 1899 г.[271]

Вероятно Михаил Герджиков е прав да смята, че опияняващото чувство на свобода, породено от освобождението и от парижката комуна, просъществувала 72 дни през пролетта на 1871 г., са сред причините, направили българските младежи през този период по-дръзки и по-решителни в борбите им[272]. Това може би е причината Войн Божинов в класическото си изследване за българското просветно дело в Османската империя да застъпва тезата, че бунтът в Солунската гимназия няма друга основа, освен *„реакция срещу строгите изисквания на правилника и суровата дисциплина в пансионите, потискаща личността на ученика“*[273].

Съществува обаче подозрение, че при вълнението в Солунската гимназия от зимата и пролетта на 1888 г. се намесват чужди интереси, тъй като от него се възползва набиращата в този период сила сръбска пропаганда. Основания за такива подозрения дават на първо място сведенията за голяма субсидия, която руският консул И. Ястребов получава и разпределя из провинцията точно през януари 1888 г. Известната му просръбска дейност прави недостоверно предположението на консулското тяло, че тези средства са предназначени за преминаване на села под ведомството на Българската екзархия[274]. Нещо повече – по признание на самите руски дипломати по негово време консулството придобива репутацията на „огнище на неприкрито сърбофилство“[275].

Британският консул в Солун Джон Блънт донася, че след като през учебната 1887/1888 г. е направен неуспешен опит да се отвори сръбско училище в града, са ангажирани агенти, които да уговарят учениците от българската гимназия да я напуснат срещу безплатно обучение в Сър-

[270] Виж например: в. *Свобода*, бр. 123 от 7 февр. 1888, бр. 125 от 13 февр. 1888 и бр. 131 от 5 март 1888 г.

[271] Бошнакова, Милкана. За революционера Милан Матов и неговите спомени. Предговор към: Матов, Милан. *За премълчаното в историята на ВМРО. Спомени*. София, 2011, с. 6.

[272] ЦДА, ф. 1747к, оп. 7, а.е. 58, л. 3, л. 8–9.

[273] Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 68.

[274] Државен архив на Република Македонија. *Британски документи за историјата на Македонија*. Т. 5 (1885–1900). Ред. Д. Гориев. Скопије, 2005, с. 156.

[275] Бурбига, В. Македонският въпрос в кореспонденцията на руската дипломация (1893–1900) – по материали на консулствата в Солун и Битоля. – *МПр*, 1996/1, с. 73.

бия. За такъв агент той посочва българина от Охрид Томче Попов, ангажиран да работи за тази кауза от сръбския консул в Солун. Д. Блънт твърди, че има сериозна причина да вярва, че това дело е подпомогнато от руския му колега Ястребов[276]. Осланящият се на напълно различни информационни канали Коне Самарджиев също съобщава, че *„Ястребов е две магарета в едно. Със своето православие и сърбизъм може да подейства на македонските българи“*[277].

Според Кандиларов изключените от гимназията заради участие в бунта ученици са записани в сръбското училище в града, а след като става ясно, че то няма да просъществува, са изпратени със стипендии в Белград[278]. Тази констатация опровергава теорията на Коста Църнушанов, който в неиздадено изследване на тема: *„Истината за ученическите бунтове в македонските български гимназии“* застъпва тезата, че бунтът е срещу разпространението на сръбската пропаганда[279]. Напротив – очевидно именно участвалите в бунта ученици са първите, които са привлечени в сръбски училища. Десет години след бунта Атанас Шопов определя ситуацията така: „*Каквото и да се случи в Солунската българска гимназия: някакво недоволство на учениците против някой от учителите или против храната, някакво наказание прост виговор, намаляване на ученическите бележки и пр. веднага се явяват ученически елементи, които влизат в споразумение със сръбските агитатори и постъпват в сръбските пансиони или отиват в Белград… Вълнението на учениците в Солунската гимназия се свърши с това, че водителите на това вълнение, ония именно ученици, които трябваше да претърпят известно наказание, намаляване на бележките и пр. прибегнаха до сръбската пропаганда и отидоха в Белград*“[280].

Причините за първоначалния успех на сръбската агитация в българската гимназия са различни, като не липсват и напълно емоционални решения. Такъв е случаят с Даме Груев, който години по-късно признава на Иван Хаджиниколов, че напуска пансиона и тръгва за Белград, защото се чувства засрамен от забележка, която надзирателят Хаджиниколов му прави[281]. Спомените на Христо Коцев са ярко доказателство за силата на икономическите мотиви в решението на децата да тръгнат

[276] Държавен архив на Република Македонија, *Британски документи*. Т. 5, с. 196, с. 210.
[277] ЦДА, ф. 1988к, оп. 1, а.е. 55, л. 11–13.
[278] Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 51.
[279] ЦДА, ф. 2069к, оп. 1, а.е. 133.
[280] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 25, л. 22–30.
[281] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 205.

за Белград. Той разказва за това как с парите, дадени му от вуйчо му, се издържа в пансиона и изпраща средства на майка си, която гладува. „*Другите ученици* – пише – *харчеха и си купуваха всякой ден грозде, кестени, портокали, баница и други лакомства, а аз стисках, грош по грош събирах от това, що ми дадеше вуйко ми, кога отивах при него и си купувах книги за прочит*“. Когато разбира, че няма да получи стипендия за следващата учебна 1888/1889 г., той приема сръбското предложение и заминава за Белград[282].

Енергичните сръбски действия и парите, с които купуват хората, пораждат у А. Битраков опасение, че делото им може да успее. Пред очите му 20 ученици от българската гимназия, от които 3–4 от родния му Охрид, се поддават на уговорките на Темко Попов[283]. Според сведенията на английския консул привлечените от сръбския агент българчета нарастват и през следващата учебна година достигат 33 от общо 200 записани в лицея на дружеството „Св. Сава“ в Белград[284]. Първите стъпки на сръбската пропаганда и случаят с българските ученици, които отиват да се обучават в Белград, са добре документирани и подробно отразени в българската историография[285]. Ще отбележа само, че всички налични данни са категорични: голяма част от българчетата искат и самостоятелно предприемат действия за напускане на сръбската столица, а някои от тях като Христо Коцев и Петър Попарсов се бунтуват и са изгонени от пансиона. Османските власти не възразяват срещу тяхното завръщане по домовете им, а правителството на Ст. Стамболов им отпуска финансова помощ за тази цел. На 30 от тях са дадени и стипендии, за да продължат образованието си в София[286].

Не всички обаче се отказват от сръбските пари. В спомените си Елена Кавракиркова разказва за бедния младеж Янко Гьочев, който няма възможност да учи и затова тя му помага да учи буквите. След като заминава за Белград, той получава „съвсем друг вид – човек стабилен и учен“, а на нея донася подарък – палто с кожена яка[287]. Очевидно е, че скандалите между учителите, бунтът на учениците и сръбските аги-

---

[282] БИА–НБКМ, ф. 589, оп. 1, а.е. 1, л. 49, л. 57.

[283] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 134–136.

[284] Државен архив на Република Македонија, *Британски документи*. Т. 5, с. 210, с. 223–224.

[285] Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 83–90.

[286] БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 70; *Грађа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија*, том 5, книга I (1890), Београд, 1988, с. 84–86; Државен архив на Република Македонија, *Британски документи*, том 5, с. 223–224.

[287] БИА–НБКМ, ф. 867, а.е. 87, л. 220.

тации се отразяват неблагоприятно на българското дело и на мъжката гимназия в частност. Според Кандиларов в края на учебната година от първоначално записаните 192 ученици, 36 напускат или са изключени[288]. Коне Самарджиев обаче оптимистично смята, че ако се изгонят верните на Кандиларов учители и се назначи сериозен директор, гимназиалните дела ще тръгнат отново в правилна посока[289].

Учителите

До средата на 80-те години на XIX в. сред учителите в българските средни учебни заведения преобладават руските възпитаници. Това важи както за училищата в европейските вилаети на Османската империя, така и за тези в свободната българска държава. През този период сред преподавателите в класни и средни училища в България възпитаниците на висши училища в пределите на Австро-Унгария са едва наполовина от броя на випускниците на руски учебни заведения, а завършилите в други страни от Западна Европа са единици. През следващите години това постепенно се променя и в средата на 90-те година на XIX в. в Княжество България преподавателите, получили дипломите си в Австро-Унгария, се доближават плътно по брой до завършилите в Русия, а випускниците на университети в Швейцария, Германия и Франция се увеличават значително. През същия период завършват и първите випускници на Висшето училище в София, които започват да доминират сред преподавателите в българските средни училища[290].

Всички тези тенденции, свързани с подготовката на педагогически кадри за средното образование в Княжество България, са налице и в Солунската мъжка гимназия. В началния период от развитието ѝ до-

---

288 Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 52.

289 ЦДА, ф. 1988к, оп. 1, а.е. 55, л. 11–13.

290 Колев, Йордан. *Цит. съч.*, с. 110. Същата констатация важи и за стипендиантите на българската държава – непосредствено след Освобождението те учат предимно в Русия, а по-късно възпитаниците на Австро-Унгария сред тях взимат надмощие. Виж: Танчев, Иван. *Българската държава и учението на българи в чужбина 1879–1892*. София, 1994, с. 95. Не само стипендиантите на българската държава, а и общият брой на българските студенти в Русия е най-висок след Освобождението, а след това отстъпва чувствително на студентите в Австро-Унгария, Франция и Германия. Подробно виж: Прешленова, Румяна. *По пътищата на европеизма…,* с. 48, с. 273. За българите, получили образование в Германия, подробно виж: Танчев, Иван. Германският принос в подготовката на българска интелигенция с инженерно-техническо образование (1878–1912). – В: *Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на чл.-кор. д.ист.н. Георги Марков.* София, 2008, с. 121–148.

минират руските възпитаници. Такива са директорите ѝ – Божил Райнов (Одеса, Киев и Лиеж) и Георги Кандиларов (Киевската духовна академия). Същото е положението и при учителите – Трайко Китанчев (Киев и Москва), Благой Димитров (Одеса), Константин Стателов (Москва), Иларион Пенчев (Одеса) и т.н. Значително по-малко са преподавателите, завършили в пределите на Австро-Унгария – чехът Франтишек Сплитек и унгарецът Роже Калман, който е принуден от властта да напусне през учебната 1886/1887 г. За преподаване на чужди езици са назначавани учители французи (Ф. Бертранд, Ж. Гиро, Е. Шевалие) и турци (Абди Етхем ефенди и Фадъл бей). По-малко са преподавателите, завършили в други страни – Григор Пърличев в Атина, Йероним Буфети в Генуа, Димитър Цухлев в Лясковец, Лазар Паяков в Робърт колеж и Париж, Антон Дойков в Габрово, Христо Станишев в Гент и др.[291]

Последният директор на Солунската гимназия, завършил висшето си образование в Русия, е Никола Атанасов Начов, възпитаник на университета в Петербург, който заема този пост в периода 1888–1891 г. Заедно с него идва и впечатляващ нов учителски състав. Сред новоназначените учители са Васил Кънчов, учил в Харков, Мюнхен и Щутгарт, без да завърши висшето си образование; Андрей Тошев – завършил естествени науки в Женева; Димитър Матов – випускник на университета в Харков; Димитър Хаджииванов – випускник на Робърт колеж; Иван Хаджиниколов – завършил търговската академия в Линц; Благой Димитров – завършил университета в Одеса и др. Не е случайно, че Сребрен Поппетров, тогава ученик в двугодишния педагогически курс към гимназията, пише за директора и учителите си, че са много добри, а някои и много прославени[292]. Някои от дошлите в края на 80-те години на XIX в. учители стават по-късно директори на Гимназията – Д. Хаджииванов в периода 1891–1892 г. и В. Кънчов в периода 1892–1893 г.

През следващите десетина години директорският пост се заема от випускници на западноевропейски висши учебни заведения. Михаил Сарафов – директор в периода 1893–1896 г., получава образованието си в Загреб, Виена и Париж; Атанас Наумов – директор през учебната 1896/1897 г., учи в Загреб и специализира във Виена; Атанас Ченгелев – директор в периода 1897–1899 г., завършва земеделската академия в

[291] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 66–67 и а.е. 28, л. 14–20; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66. „Четвърти годишен отчет на Солунската мъжка гимназия за учебната 1884/1885“; Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 42.

[292] БИА–НБКМ, ф. 808, а.е. 1, л. 227. Много интересни и колоритни са сведенията, които дава за тях Царевна Миладинова. Виж: Миладинова-Алексиева, Царевна. *Епоха, земя и хора. Из българското минало*. София, 1939, с. 107–110.

гр. Табор, Чехия и Лазар Паяков – директор през учебната 1899–1900 г., завършва Робърт колеж и Висшето търговско училище в Париж.

В първото десетилетие на XX в. директорите на Гимназията са вече основно възпитаници на Софийското висше училище – Христо Тенчов (1904–1907), Антон Попстоилов (1907–1909), Тодор Дечев (1909–1912), Георги Белев (1912–1913). Сред преподавателите ѝ продължават да се открояват видни български учени, общественици, политици – професорът по естествени науки Стефан Петков, преподавателят по френски в Софийския университет и български консул в Стокхолм Атанас Яранов, художникът Михаил Кръстев, журналистът и политик Петко Пенчев и др.

Българската екзархия видимо отдава огромно значение на стабилността и просперитета на Солунската гимназия и назначава за преподаватели в нея безспорни професионалисти. Тяхната висока квалификация е прецедент сред учителските кадри на Екзархията. В отчетите на Училищния отдел за учебните 1893/1894 и 1894/1895 г. обстойно се излага проблемът с подготовката на учители. От една страна, се констатира подобряване на учителския състав с включването на учители висшисти, повечето възпитаници на Висшето училище в София. От друга страна, началникът на Училищния отдел на Екзархията Н. Лазаров твърди, че Софийското висше училище не дава нито нужните знания, нито нужното възпитание на випускниците си и не ги подготвя за работата им в османските провинции[293].

Факт е обаче, че през учебната 1893/1894 г. едва 15 % от екзархийските учители имат завършено пълно гимназиално или педагогическо образование. Изключение прави точно Солунската мъжка гимназия, в която към началото на XX в. повече от половината преподаватели са висшисти. Конкретно от 207 учители, преподавали в нея в периода 1880–1913 г. – 144 (т.е. близо 70 %) са със завършено висше образование, 56 са със средно, 5 със специално и за двама няма данни[294]. По този показател Солунската гимназия заема едно от първите места сред българските средни училища не само в Османската империя, но и в Княжество България[295].

Разбира се, трябва да се има предвид, че привличането на високо квалифицирани специалисти за учители в Солун е въпрос на средства. Още повече, че техният брой нараства през годините – през 1880–1881 г. те са едва 4, през 1882–1883 г. – 8, през 1892–1893 г. – 16, през 1907–

293 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 778, л. 8–16; а.е. 864, л. 2–10.

294 Колев, Йордан. *Цит. съч.,* с. 116.

295 Тенчев, Георги. *Цит. съч.*, с. 41, с. 54.

1908 г. – 21, и продължава да се увеличава до Балканските войни[296]. От самото начало на съществуването на Солунската гимназия заплатите на учителите в нея се покриват изцяло от Българската екзархия благодарение на субсидията, която тя получава от българските правителства. Тези заплати са отлични, макар да се договарят в началото на всяка учебна година, тъй като екзархийският бюджет се гласува всяка година от Народното събрание[297]. Това създава известна несигурност сред учителския състав и наред с условията в Османската империя е предпоставка за текучеството му. Въпреки че липсват пълни данни за заплатите на учителите в гимназията, наличните свидетелства сочат, че те са най-високите в системата на българското образование в Османската империя, което е естествено най-малко предвид високото им образование. Показателен е дори само фактът, че директорите на Одринската мъжка гимназия и на Свещеническото училище в Одрин получават през учебната 1883/1884 г. заплати по 198 т.л., а директорът на Солунска мъжка гимназия – 260 т.л.[298]

През първата учебна 1880/1881 г. заплатата на учителите в Солун е 80 т.л., но още от следващата година те искат по 100–120 т.л., както и осигурено жилище, дърва за огрев и т.н.[299] През учебната 1882/1883 г. заплатите на учителите с висше образование Б. Райнов, Т. Китанчев, К. Стателов са по 180 т.л., а на останалите в зависимост от натоварването и квалификацията им – между 100 и 175 т.л., като изключение правят преподавателите по турски и Й. Буфети, които взимат 50–60 т.л. и тази тенденция при тях се запазва и през следващите години. Трябва да се има предвид, че учителите по турски нямат особена квалификация, но са много полезни на българите, защото ги осведомяват за настроенията и намеренията на властите, за посещенията на турските училищни инспектори и готвените ревизии[300]. Показателен е случаят с Д. Цухлев,

---

[296] Колев, Йордан. Професионална и социална структура на българското учителство в Македония (1878–1912). – *МПр*, 1995/3, с. 58.

[297] Обобщаващи данни за броя, квалификацията и заплащането на българските учители в Османската империя виж: Колев, Йордан. Професионална и социална структура…, с. 51–71.

[298] Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Цит. съч.*, с. 61–71.

[299] Билярски, Цочо. *Цит. съч.*, с. 533–536.

[300] *Спомени на Арсени Костенцев.* Предг. Ив. Вазов. София, 1917, с. 104, с. 108–109; Спомени на Драган Зографов. Регионален исторически музей – Благоевград, Инв. № 2.4.2400.

чието положение като учител в гимназията е легализирано именно от учителя по турски Ехтем ефенди[301].

Малко увеличение на заплатите се забелязва през следващата учебна 1883/1884 г. То е най-значително за заплатата на директора, която достига 260 т.л, а учителите в зависимост от квалификацията и стажа си получават между 100 и 198 т.л.[302] През учебната 1884/1885 г. отново има малко увеличение: заплатата на директора става 264 т.л., на първостепенните учители – 200 т.л., а на второстепенните 157 т.л.[303] Така разходът за заплати на 15-те учители през учебната 1885/1886 г., когато гимназията става пълна, достигат 2014 т.л.[304] През следващите години доходите на гимназиалните учители в Солун не се променят съществено, само се прецизират разликите в зависимост от категорията на учителя. През учебната 1897/1898 г. директорът Д. Хадживанов взима заплата от 280 т.л., а болшинството учители в зависимост от квалификацията и стажа си – между 120 и 200 т.л.[305] Учителските заплати остават непроменени и през 1908 г.[306]

През учебната 1899/1900 г. се въвеждат категории за учителите, според които учител I-ва степен получава 184 т.л., II-ра степен – 145,5 т.л., III-та степен – 122,5 т.л., временно назначените – 90 т.л., а волнонаемните между 20 и 80 т.л.[307] Макар да изглежда постоянен, доходът на гимназиалните учители фактически намалява през годините заради инфлацията. Липсата на достатъчно данни не позволява точното ѝ изчисление, но през 1907 г. Българската екзархия увеличава пансионерските такси на всички ученици с 20 % „вследствие на скъпотията“[308]. Социалистическата преса също констатира поскъпването на живота в града, което според някои изследователи е 50 % в периода 1903–1908 г.[309]

---

301 Стефанов, Павел. Солун и Атон през 1885 г. в спомените на Димитър Цухлев. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 107–108.

302 Кандиларов, Георги. *Цит. съч*, с. 23; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 30, л. 66–67. За по-голяма яснота съм приравнила всички заплати в турски лири по курс 1 т.л. = 23 франка = 23 лева, макар те да са дадени в документите в различни парични единици.

303 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 19, л. 36.

304 Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Цит. съч*, с. 81–83.

305 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 49, с. 63–64.

306 ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 154, л. 75.

307 Колев, Йордан. Професионална и социална структура…, с. 69.

308 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/2.

309 *Работническа искра*, бр. 2 от 18 апр. 1911 г. Mentzel, Peter. *Nationalism and the labor movement in the Ottoman Empire, 1872–1914*. University of Washington, 1994, dissertation, p. 85.

От друга страна, заплатите на гимназиалните учители в Солун през 90-те години на XIX в. са напълно съизмерими със средните заплати на гимназиалните учители в България, но започват да им отстъпват след 1908 г., когато се усеща и трайна тенденция към намаляване на средната учителска заплата в гимназията[310]. Съгласно правилника от 1911 г. назначаваните от Екзархията редовни гимназиални учители започват със заплата от 96 т.л. годишно и тя се повишава на всеки 5 години с 24 т.л. докато достигне 192 т.л. Разрешено е временното назначаване на учители с два и повече семестъра университетско образование[311].

Все пак доходите на учителите в Солунската мъжка гимназия остават изключително високи както за екзархийското ведомство, така и за стандартите на османската администрация. Например заплатата от 435 т.л., с която Михаил Сарафов е назначен за директор през 1893 г., изглежда направо космическа на фона на заплатата на началника на училищния отдел на Екзархията Стефан Лафчиев, която през 1906 г. е 284 т.л. или на училищния инспектор Ан. Наумов, която е 258 т.л.[312] Според спомените на Христо Коцев през 1897 г. той като учител в гимназията получава 150 т.л., което се оказва повече от заплатата на директора на полицията в Солун. „*Сам той едва ли получаваше повече от 100 лири на книга* – пише Коцев – *защото турските чиновници рядко виждаха заплата. Те се прехранваха с рушветите, които всякой според положението си взимаше: заптието се подкупваше само с едно кафе или с една цигара и колкото по-високо се изкачваше по чиновническата стълба, толкова и рушветите ставаха по-големи – ¼ бяла меджедия, цяла меджедия, лира и пр.*“[313]

Не по-малко показателно за високия стандарт на българските учители в Солун е свидетелството на Георги Гацев Саракинов, учител в града през първото десетилетие на XX в. със заплата 120 т.л. годишно. Той си спомня, че „*при най-луксозната бирария покрай морето „Нокио“ се сервираше половин литър оригинална мюнхенска бира с няколко мезета от разни деликатеси като швейцарско сирене, унгарски салам, аншуа и*

---

310 Колев, Йордан. *Българската интелигенция…*, с. 134, 138.

311 *Летоструй. Календар на българите за 1911*, с. 151.

312 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 53, с. 138; Величкова, Цветана, Михаил Сарафов – директор с европейски дух (1893–1896 г). – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 153. Трябва да се отбележи, че годишната заплата на началника на Училищния отдел към Екзархията е 384 т.л. през 1886/1887 г., а впоследствие очевидно е намалена. Сравни: Маркова, Зина. Екзархийското дело в Европейска Турция. – В: *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи.* Т. 1. София, 1994, с. 248.

313 БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 164.

др. Келнерът щом забележеше, че някоя от поднесените чинии бързо се изпразваше, веднага, без да му се каже, донасяше друга пълна. И всичко струваше 2 гроша, включително и бакшиша. А една лира се равняваше на 104 гроша. Значи с една лира можеше да имаш това удоволствие 50 пъти. В най-скъпия ресторант (италианския) „Бастазини“ се сервираше обяд или вечеря за 10 гроша, състояща се от супа и макарони, готвено със зарзават, печено с гарнитура, десерти, включително вино, колкото можеш да пиеш“[314].

Въпреки висококвалифицираните преподаватели, получаващи високи заплати, проблемите в гимназията не престават. Те отново започват от пансиона и според повечето свидетелства се дължат на надзирателите. С. Поппетров си спомня задружния ученически живот и добрата храна в пансиона, но нарича надзирателите „пъдари“, а не възпитатели, които предизвикват постоянни смутове и бунтове. Вълненията се изразяват в рисуването на карикатури по стените на пансиона и училището[315]. Тези рисунки са определени от учителя А. Битраков като „глупави и безобразни“ и той подкрепя напълно решението на учителския съвет да изгони доста от учениците[316]. Иван Хаджиниколов отново изтъква ролята на учителите, които подстрекават децата срещу колеги, които не харесват.

Обект на нападки най-често става Васил Кънчов, който се отличава с прямотата на характера си[317]. И. Хаджиниколов обвинява дошлите от Княжеството учители, че подценяват патриотичния дух на колегите си и смятат, че единствено парите, давани от Екзархията, са причината за напредъка на българското образование в империята[318]. Дошлите от България учители пък се оплакват, че има един кръжок от учители македонци, които не пропускат да преувеличат и най-малкия случай за „външните“ и го препращат веднага до Екзархията[319]. Учителите, които не са родени в Османската империя, са малцинство сред педагогическия състав на екзархийските училища – 28 от 834 преподаватели през учебната 1893/1894 г.[320] и са концентрирани основно в Солунската гимназия, защото липсват високообразовани местни кадри. През първото десетилетие на XX в. и там вече родените в пределите на империята учители

[314] ЦДА. Спомен 2206, л. 12.
[315] БИА–НБКМ, ф. 808, а.е. 1, л. 227.
[316] НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 179–182.
[317] Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч*, с. 106.
[318] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 205, л. 20–23.
[319] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4414, л. 42–44.
[320] *Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1893–1894 г.* Пловдив, 1895, с. 81.

преобладават. През учебната 1905/1906 г. те са 14 души от общо 18 члена на педагогическия състав на училището[321].

Всички ученически бунтове, които разтърсват гимназията, са резултат от разделението между учителите, което в голяма степен представлява и разделението в българската общност. Бунтовете през 90-те години на XIX в. са предизвикани от противоречията между „еволюционно" и „революционно" настроени ученици, учители и общинари[322]. Макар да се солидаризира с това виждане, участникът в бунта от 1896/1897 г. Владимир Карамфилов, разказвайки за конкретните събития, не споменава за някакви ясни различия между двете течения. Спомените му се въртят около това, че учениците искат да бъде върнат на работа Благой Димитров, а да бъдат отстранени директорът и учителят по рисуване. Според Карамфилов създадената от ВМОРО организация в училището направлява действията на обхванатите от нея ученици и учители, като по този начин налага интересите си в учебното заведение[323].

Вероятно учителят Христо Тенчов е прав да твърди, че ученическите бунтове от 90-те години не са дело на учениците, „а на една партия от граждани и учители", които искат да налагат мнението си на Екзархията[324]. Според Петър Попарсов основните причини за недоволството сред революционно настроените дейци са: централистичната политика на учебния отдел на Екзархията; изгонването от гимназията на учителите, произхождащи от Македония по настояване на В. Кънчов; желанието на директорите на гимназията да изземат властта на общината и да се разпореждат със средствата за пансиона. Той обобщава проблема като „борба между светската и духовната власт" и също както И. Хаджиниколов се обявява за по-голяма самостоятелност на общината и намаляване на влиянието на екзархийските чиновници и учители[325]. Струва си да припомним, че П. Попарсов като ученик участва в бунта през 1888 г. и е сред стипендиантите, които дружеството „Св. Сава" издържа в Белград, а по-късно завършва Историко-филологическия факултет на Висшето училище в София[326].

---

321 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 136.

322 ЦДА, ф. 2069к, оп. 1, а.е. 133, л. 78; Шатев, Павел. *Македония под робство*. София, 1934, с. 16–17.

323 Карамфилов, Владимир. Един спомен от Солунската гимназия. – Сб. *Илинден 1903–1926. Сборник в памет на голямото македонско възстание*. София, 1926, книга 5, с. 82–84.

324 ЦДА, ф. 85к, оп. 2, а.е. 50, л. 3.

325 Вардарски (Петър Попарсов). *Стамболовщината в Македония и нейните представители*. Виена, 1894; ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 205, л. 23.

326 Подробно за П. Попарсов виж: Милачков, Володя, Петър Попарсов – деец на две поприща. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 163–170 и цит. там литература.

Злостният тон на брошурата на П. Попарсов предизвиква отговор от Димитър Матов, който характеризира твърденията на Попарсов като олицетворение на „дивашка и безтактна“ борба и партизанщина, целяща да съсипе противника, използвайки всички средства като *„клевета, пасквили, подкокоросване на ученици, устройване на ученически бунтове, спъване на обществените работи“*. Без да идеализира екзархийската политика, Д. Матов посочва, че Екзархията винаги е подтиквала общините сами да издържат училищата си и ги подпомага само след техни настойчиви молби. Очевидно е желанието му да насърчи *„младите сили, които отхранва Македония да подадат ръка на Екзархията“*[327]. Благоразумните съвети на Д. Матов не намират почва в Солун – учителският състав се подновява периодично, но разделението в него остава. Писмата на А. Битраков от 90-те години на XIX в. изобилстват от истории за интриги, скандали и завист между учителите[328].

Това води до ученически вълнения, които продължават да избухват по повод уволнението на някой учител или просто поради несъгласие с реда в училището[329]. Управителят Ат. Ченгелев през март 1899 г. отразява пълното безсилие на учителския състав да се справи с дисциплината в гимназията. Той съобщава, че учениците възприемат преподавателите си като тирани и се бунтуват срещу строгите наказания, но опитите да се приложи по-мек подход не дават никакъв резултат[330]. Проблемът с учителите става още по-остър в началото на XX в. със засилване на българското революционно движение. До този момент гимназията не среща спънки от властите, които гледат на нея с добро око[331]. От 1906 г. обаче османските власти искат свидетелства за благонадеждност за всички екзархийски преподаватели, които не са родени в Османската империя, а през учебната 1909/1910 г. настояват екзарх Йосиф да уволни всички учители, които не са турски поданици[332]. През същия период се засилва и цензурата, която не допуска учебници, съдържащи дори един несъобразен с нейните изисквания ред[333]. Ситуацията става наистина абсурдна,

---

[327] Матов, Димитър. Стамболовщината в Македония и нейните представители. – *Български преглед*, 1895/ 4–5, с. 201–205.

[328] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 195, л. 28–281, л. 290–294, л. 321–322, л. 325–329, л. 356–358.

[329] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 65, л. 1.

[330] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 153, л. 15–17.

[331] О., М. и Б. *Цит. съч.*, с. 134.

[332] Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 245, с. 299.

[333] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 154.

защото са забранени дори екзархийските програми за основните и тетокласните училища[334].

Търсене на решения

Независимо от проблемите с дисциплината и разногласията, както и от постоянните оплаквания на учителския състав и гражданите, че учебното дело е в упадък[335], мъжката гимназия продължава да се развива, търсейки пътя си в различни посоки. Учениците в нея намаляват и в периода 1892–1895 г., както и след 1900 г., не успяват да достигнат 200 човека. Тенденция за намаляване на учениците в мъжките гимназии и на броя на самите гимназии съществува в периода 1898–1903 г. и в Княжество България, като причината е намаляване на средствата за образование в резултат на икономическата криза[336]. Намаляването на учениците в гимназията в Солун в началото на 90-те години също е свързано с намаления брой стипендии, отпускани от Екзархията, което позволява само приемането на стари стипендианти в училището. Новите, желаещи да се запишат, „се връщат назад със скръбно сърце“, след като дълго време се „търкалят по ханища гладни, плачат и се молят“ според колоритното описание на А. Битраков[337]. Атанас Шопов също твърди, че намаляването на учениците, които от 200–250 човека през 1897 г. едва достигат 100-тина, се дължи на екзархийското решение да не се приемат нови стипендианти и полустипендианти, а всички да плащат издръжката и таксата си[338].

Намалението на екзархийската субсидия се дължи на факта, че през учебната 1892/1893 г. Екзархията вече издържа осем мъжки и четири девически пансиона – по два в градовете Солун, Битоля, Скопие, Цариград и Одрин и по един в Костур и Сяр с 534 пълни и 433 полустипендианти[339]. През 1899 г. броят на подкрепяните от Екзархията стипендианти нараства още повече – 779 момчета и 259 момичета. Нараства и броят на класните и средните училища в европейските вилаети на империята, съответно от 59 през учебната 1893/1894 г. на 79 през учебната 1899/1900 г. Това естествено означава повече ученици (3385

---

334 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 5–6.

335 Виж напр. писмо на Коне Самарджиев до Ст. Стамболов от февруари 1891 г., в което книжарят се оплаква от лошия вървеж на учебното дело поради намаляване на финансирането му: НА на БАН. *Стефан Стамболов, личен архив*. Т. 4, с. 55–59.

336 Колев, Йордан. *Българската интелигенция*, с. 56–57.

337 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 218–219.

338 ЦДА, ф. 334к, оп.1, а.е. 25, л. 69–77.

339 Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 76.

вместо 2023), повече учители (304 вместо 130), т.е. повече средства за поддържането им[340].

През учебната 1892/1893 г. в мъжката гимназия в Солун има 102 пълни стипендианти и са раздадени помощи на 81 деца, през учебната 1897/1898 г. са поддържани едва 64 ученици, а през следващата – 78[341]. Решението да се намали броят на стипендиантите и полустипендиантите в Солун предизвиква недоволство сред населението и се явява основна причина за рязкото спадане на броя на учениците. Намалението на бюджета на гимназията е действително драстично от 1600 т.л. за учебната 1896/1897 г., на 900 т.л. за следващата учебна година. Отпуснатите допълнително 100 т.л. не могат да решат проблема[342]. Това е двойно спадане на средствата за издръжка на пансиона и стипендиантите в него спрямо учебната 1884/1885 г. и тенденцията се запазва през следващите години.

Според първоначалния замисъл, основното предназначение на Солунската гимназия е да подготви педагогически кадри, които да се заемат с просветна дейност сред сънародниците си в Османската империя. Въпреки това към началото на учебната 1887/1888 г. випускниците на солунските мъжка и девическа гимназия са общо едва 33 човека. Това е крайно недостатъчно предвид развитието на екзархийското образование. Подкрепяните от Екзархията училища в Османската империя се увеличават бързо – през учебната 1882/1883 г. те са 237, през 1886/1887 г. – 476, през 1892/1893 г. – 671, а през 1896/1897 г. – 843[343]. При това увеличение на училищната мрежа от близо 3,5 пъти в рамките на 15 години няма как проблемът с педагогическите кадри да не е сериозен[344]. Нисък е и образователният ценз на учителите в началните училища, които са определяни от Учебния отдел на Екзархията като „полуграмотни“[345].

Всичко това налага през учебната 1887/1888 г., тоест в първата година, в която бюджетът ѝ го позволява, Екзархията да открие предлагания още през 1882 г. от Константин Стателов педагогически курс. Ръководството му е поверено на самия Стателов, а преподаватели в него

[340] Колев, Йордан. *Българската интелигенция…*, с. 58–59.

[341] Виж съответно: ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 778, л. 8–16; БИА–НБКМ, ф. 288, а.е. 5, л. 45–46; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е 1376, л. 8–10.

[342] ЦДА, ф. 334к, оп.1, а.е. 25, л. 65–77, л. 80, л. 93.

[343] Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 39; Тенчев, Георги. *Цит. съч.*, с. 44; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 778, л. 17.

[344] За сравнение трябва да се отбележи, че в Княжество България увеличението е 28,7 % за периода 1880–1890 г., но изграждането на училищната мрежа там започва от по-високо изходно ниво. Виж: Кайчев, Наум. *Македонийо възжелана. Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878–1912)*. София, 2006, с. 45.

[345] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 778, л. 8–16.

са преподавателите от мъжката гимназия, които са най-подготвени за тази работа. Педагогическото отделение е с двугодишен курс на обучение и в него се постъпва след завършване на трети клас. В отделението се обръща голямо внимание на педагогическите предмети, защото целта му е бързо да подготви за учители в началните училища бедни ученици, които не могат да си позволят да завършат пълен гимназиален курс. За целия период на съществуването му първият курс е завършен от 150 души, а вторият – от 124 души, основно на възраст между 20 и 24 години, които в мнозинството си са вече работещи учители и идват, за да повишат подготовката си.

От програмата на педагогическото отделение отпадат предмети като химия, физика, френски и психология и са намалени часовете по закон Божи, църковно-славянски, геометрия и история. Вместо това са добавени педагогически дисциплини и предмети, полезни за началните учители – педагогика, история на педагогиката, дидактика, логика и методика, часове за практика, църковно пеене, краснопис и рисуване. Програмата на това отделение е близка с изучаваното в педагогическите училища в България, без да е налице пълно съвпадение. Випускниците на педагогическото отделение са назначавани веднага на свободни учителски места не само в началните, но и в класните, и в средните училища. За осемгодишния период на съществуването си това отделение подготвя 120 учители, което е повече от отличен резултат, ако се вземе предвид, че от 16 випуска на солунската мъжка гимназия излизат едва 129 учители. Не всички випускници на отделението стават учители, какъвто е например случаят с единствения младеж от Солун, който го завършва. Това е Георги Мандичев, който става екзархийски свещеник в града. През 1896 г. педагогическото отделение е закрито, защото през учебната 1895/1896 г. Екзархията успява да открие две педагогически училища с тригодишен курс на

Константин Стателов, 1883 г.
НА-БАН, ф. 15К, оп. 1, а.е. 482

обучение в Сяр и Скопие, а 2 години по-късно и педагогическа гимназия в Одрин[346].

Основният проблем в областта на образованието, с който се бори Българската екзархия през първата половина на 90-те години на XIX в., е правителственото разпореждане от 1891 г. за превръщането на българските училища от екзархийски и общински в частни, въпреки разпоредбите на *Закона за народното просвещение* от 1880 г. Това означава, че за да се отвори училище, първо, трябва частно лице да подаде молба, че иска такова позволение, а след това съветът трябва да реши дали това лице е благонадеждно, за да му се даде разрешение. Процедурата се бави с месеци, защото за всяко училище освен свидетелство за благонадеждност на молителя се представят програма, свидетелства на учителите, учебници. Например свидетелствата на възпитаниците на Солунската гимназия не се признават от властта и те трябва да се явят на изпит, за да им бъде разрешено да учителстват, което още повече забавя процедурата[347]. Това, от една страна, прави на практика невъзможно откриването на нови училища, а от друга, принизява българското образование и го поставя в по-неизгодно положение от гръцкото и сръбското.

Проблемът е решен след комбинирани и съгласувани действия на Българската екзархия и правителството на Ст. Стамболов – през април 1894 г. екзарх Йосиф внася такрир до Портата, а българското правителство – нота до султана. В резултат от съвместните им действия с ираде от същия месец Високата порта признава българските училища за обществени и подчинени директно на Екзархията, а по места – на българските митрополити и църковни общини. Екзархийските митрополити се задължават да представят на местните директори на просветата списъци на училищата в своята епархия, училищните програми, списък на учебниците, имената на преподавателите и свидетелствата им за правоспособност (последните две – учебниците и свидетелствата – трябва да са заверени с екзархийски печат)[348]. Това е фактическо изравняване на правата в областта на учебното дело на Екзархията с тези на Вселенската патриаршия, но цялата следваща учебна година преминава под знака на борба за при-

---

[346] По-подробно за педагогическото отделение към Солунската гимназия виж: Тенчев, Георги. *Цит. съч.*, с. 40–61; Тенчев, Георги. Възпитаниците на педагогическото отделение на Солунската гимназия (1887–1896 г.) и тяхната роля за развитие на учебното дело в Македония и Одринска Тракия. – В: Г*ласовете ви чувам…*, с. 264–294.

[347] НА на БАН. *Стефан Стамболов. Личен архив.* Т. 7. София, 2001, с. 230–233.

[348] *История на образованието*… Т. 2, с. 37; Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 130–131.

ложението на това решение, което среща спънки на всички нива[349]. През следващите години властта се възползва от всеки повод, за да шантажира екзарха с отнемане на привилегиите му в образователната сфера и много успешно използва за това широко известния факт, че екзархийските учители са тясно свързани с българската революционна организация[350].

Участието на учители в революционната организация вреди сериозно на дисциплината и учебния процес в Солунската мъжка гимназия. В края на учебната 1900/1901 г. Ат. Шопов констатира, че през тази учебна година курсът на гимназията е „нещастен и нередовен“ поради „разпуснатостта“ на учители и ученици, които са хващани „по барове и публични домове с револвери и ками“. Агентът посочва, че в Солун трудно се задържат сериозни и подготвени кадри, които предпочитат да си намерят работа в България. Това се дължи на факта, че учителските заплати се бавят и много външни фактори се месят в работата на преподавателите[351]. Основният проблем обаче са преследванията на учители от османските власти. През 1901 г. при Солунската афера на ВМОРО са арестувани много учители, първенци и ученици от града и околността. След Илинденско-Преображенското въстание (1903) революционната организация полага целенасочени усилия нейни членове да бъдат назначавани от Екзархията за учители[352]. В резултат на тази политика и предвид неизбежните провали учители и ученици от гимназията попадат под ударите на османската власт. Това естествено води до нередовно провеждане на учебните занятия и засилва напрежението между учителите привърженици на „еволюционната“ и на „революционната“ тактика.

Към това разделение в средата на 90-те години на XIX в. се добавя и спорът за целта на обучението в Солунската мъжка гимназия, а и в екзархийските училища като цяло, който пряко касае учебните програми и тяхното съдържание. Отличното преподаване на физико-математическите предмети в гимназията, което прави голямо впечатление на всички чужденци, през 90-те години е оценявано като проблем от някои български дейци. Георги Стрезов намира, че те изтласкват по-важните според него предмети – история, география и български език – и така се създават ненужните все още инженери, а не хора *„готови и въоружени*

[349] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 864, л. 2–10.

[350] НА-БАН, ф. 84к, а.е. 479, л. 211–217.

[351] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 94, л. 9–11.

[352] Подробно за отношенията между Българската екзархия и ВМОРО през този период виж: Михов, Михаил. *С кръст и меч. Българската екзархия, ВМОРО и освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902–1912)*. В. Търново, 2002.

за борба срещу неприятелите на народността ни и на езика ни". Той настоява за реформа на учебните програми, с която да се увеличи преподаването на хуманитарни науки[353]. На подобно мнение е и Димитър Ризов, който смята, че училищната програма трябва да е съобразена с националните и икономическите нужди на местното българско население, а едва след това с културните и педагогически изисквания на съвременната европейска школа[354].

Според правилника на гимназията, известен ни в препис от 1888 г., в нея предметите, изграждащи представа за нацията и обществото, са по-малко, отколкото в България и Сърбия[355]. В солунската гимназия се изучават, както следва: закон Божий – 3 часа в I клас и по 2 часа в останалите шест класа; български/старобългарски език, словестност и литература – общо по 5 часа в I, II, IV и V клас, 4 часа в III и по 3 часа в VI и VII клас; история – по 2 часа в първите пет класа и по 3 часа в последните два; география – по 2 часа от I до IV клас[356]. Трябва да се отчита фактът, че османската цензура не позволява преподаването на българска история и география, което само отчасти се компенсира с повечето часове по български език[357]. Според А. Шопов това може да се промени с назначаване на преподаватели, които да събудят патриотизма на младежите, като им преподават тези знания, без да е нужно изменение на програмата. Той смята, че Солунската гимназия трябва да е не просто добра гимназия, а гимназия на българите в Македония, която да подготвя учениците да противостоят на чуждите пропаганди[358]. Няма съмнение, че макар да не го афишират официално, учителите работят за патриотичното възпитание на питомците си. Ив. Крайничанец, например, си спомня, че учителят по география носи в час забранени от цензурата книги, свързани с освобождението на България, и ги чете на учениците[359].

През учебната 1893/1894 г. за пръв път в гимназията се открива класическо отделение, което съществува до 1899 г., когато е преместено в Битоля. Обучението в него започва в четвърти клас и следователно в Со-

---

353 Два санджака в източна Македония, описва Z (Г. Стрезов) – *СБКД*, 1891/кн. 37–38, с. 85.

354 Радоева, Снежана. *Димитър Ризов – от Битоля до Берлин (1862–1918)*. София, 2014, с. 100.

355 Кайчев, Наум. *Цит. съч.*, с. 61 и сл.

356 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 308, л. 6-7.

357 Йордан Колев, Райка Чингова. Езиковото обучение в солунските гимназии (1880–1913 г.). – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 341.

358 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 25, л. 22–30.

359 Крайничанец, Иван. *Цит. съч.*, с. 11.

лун то е завършено едва от два випуска с общо двайсетина ученика[360]. Преместването на класическия отдел с близо 40-те обучавани в него ученици в Битоля е съпътствано от откриването на търговски курс в Солунската гимназия. Замяната на единия от отделите на мъжката гимназия с търговски също е идея на Атанас Шопов. През май 1898 г. той пише до МВнР в София и до Екзархията, че на българските училища трябва да им се придаде повече *„практическо-професионално значение, като не се отстъпва ни най-малко от досегашните познания в интелектуално и възпитателно отношение“*[361]. Тенденцията да се измени насоката на учебното дело с предимство на професионалното образование съществува от края на XIX и началото на XX в. и в Княжество България. В периода 1903–1906 г., когато начело на Министерството на народното просвещение е проф. Иван Шишманов, стремежът е да се получи успоредно развитие на общообразователната и професионалната подготовка на учениците[362].

Необходимостта от предлагането на професионално образование в Солун е очевидна, защото випускниците на гимназията не постигат добро материално положение. Причината за това е, че учителските заплати в провинцията и в началните училища далеч не са така добри, както в гимназията и в единични случаи достигат 100 т.л. Откриването на търговския курс е добре посрещнато от местното население. Според Ат. Шопов всички по-видни български търговци от Солун и от вътрешността на Македония веднага изпращат децата си в него и през втората година от откриването му (1900–1901) кандидатите за него са два пъти повече от първата[363].

Трябва да се има предвид, че всяка народност счита за гордост да има своя търговска гимназия или поне търговски отдел в Солун – най-голямото пристанище и търговски център на вилаета. Българското търговско образование там има за най-сериозен конкурент гръцкото търговско училище на Константинидис, известно като „*Елино-френско търговско-практическо училище*“, докато търговските курсове в турското, румънското и сръбското училище не се развиват така успешно[364]. В Княжество България през учебната 1884/1885 г. се открива Свищовската търговска гимназия, която през 1895 г. вече е с четиригодишен курс

---

360 *Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско), учебната 1893–1894*. Пловдив, 1895; *Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско), учебната 1898–1899*. Шумен, 1900.

361 Божинов, Войн. *Българската просвета…*, с. 135.

362 Колев, Йордан. *Българската интелигенция…*, с. 57, с. 59–60.

363 ЦДА, ф. 344к, оп. 1, а.е. 68, л. 21–22.

364 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 405, л. 43–44.

на обучение и се ръководи от Министерството на търговията и земеделието[365]. През 1906 г. е приет *Закон за търговското образование,* регламентиращ обучението в държавните търговски училища, които следват примера на съществуващите вече частни такива – „П. Мусевич – Борисков“ в София и „Евлоги Георгиев“ в Пловдив[366]. Въпреки наличието на търговски училища в Княжество България учителите в Солун се оплакват, че трудно намират добри учебници на български език за търговските курсове[367].

В самия край на XIX и началото на XX в. започва да се променя и профилът на учениците в гимназията. Сред тях постепенно се увеличава делът на живеещите в Солун деца, дошли в последните години с бедните си семейства. Вероятно това е сред причините след учебната 1900/1901 г. да се реши да се закрие пансионът към гимназията, въпреки че според директора ѝ пансионерите имат по-добър успех от приходящите ученици. Всъщност през тази учебна година пансионът се развива съвсем успешно, макар разходът за него да възлиза едва на 552 т.л. Направени са униформи от тъмносин сливенски шаек, пелерини от черен английски плат, летни дрехи от док и по 2 чифта обувки, а „храната е здрава и достатъчно“[368].

Трудно е да се прецени какъв точно е социалният профил на учениците в първите години от съществуването на гимназията. От големите суми, отпускани от Екзархията за стипендианти, може да се предполага, че учениците в нея далеч не са само деца на заможни родители. Всички сведения обаче са категорични, че преди края на XIX в. болшинството от учещите в гимназията произхождат от вътрешността на страната[369]. Косвено потвърждение и на двете твърдения дават например спомените на Георги Трайчев от Прилеп, завършил IV ѝ випуск, който пише: *„... мнозина родители без оглед на тяхното материално положение, почнаха да пращат децата си в Солун. Не бяха малко случаите, когато родителите ни, еснаф хора, взимаха пари под лихва, за да издържат сина или дъщеря си в Солун“*[370].

В края на XIX в. обаче ситуацията очевидно се променя. През учебната 1895/1896 г. от 248 ученици 146 произхождат от градове, най-много

---

365 *Енциклопедия. Дарителство*. Т. 3, с. 280 и сл.

366 *История на образованието*. Т. 2, с. 120–121.

367 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 154.

368 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 137–150.

369 Виж: Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 88–96.

370 Трайчев, Георги. Преди 40 години в Солунската българска мъжка гимназия (спомен). – *Македония*, бр. 819 от 6 юли 1929 г.

от Прилеп (19), Велес (18) и Кукуш (17). Още тогава е направена констатацията, че децата от Солун са близо 5 пъти повече от записаните (11 ученици), защото се регистрират с месторождението, а не с местоживеенето си[371]. През учебната 1904/1905 г. учениците, родени в Солун, са 32, но всъщност над 50 % от децата живеят с родителите си в града. Едва 16 % от тях имат собствени къщи, а останалите са много бедни. Те произхождат основно от околните села и семействата им са дошли в града, но са „западнали“. Именно ниският социален статус и култура на повечето родители са определени от директора А. Ченгелев като проблем на гимназията. Той твърди, че родителите не възпитават децата си, които „стават жертва на солунските улици“, а по-големите се увличат в четенето на социалистически книжки и виждат в училищната дисциплина само тирания. През тази учебна година са наложени 59 наказания за *„немирство, непристойност, пушене тютюн, азартни игри, непокорство (частно или колективно), неизвинени отсъствия“* на общо 139 ученици в гимназията[372]. Две години по-късно от гимназията за неподчинение са изключени или са напуснали поради наказания 34 от 148 ученици, т.е. 23 % от обучаваните, сред които целият VI клас[373]. Очевидно е, че нито смяната на учителския състав, нито наказанията (изключването) на учениците могат да подобрят дисциплината, защото част от проблема е социалното положение на семействата.

Закриването на пансиона е преценено като грешка веднага и още на следващата година директорът предлага той отново да бъде открит[374]. През учебната 1904/1905 г. въпросът отново се повдига във връзка с повторното отваряне на търговския курс в гимназията, прекъснат от събитията около Илинденско-Преображенското въстание. Преценено е, че нужда от откриване на пансион през тази учебна година не съществува, защото от 13 записани в търговския курс деца, 12 живеят с родителите си, които работят в Солун, макар месторождението едва на половината от децата да е от града[375]. През следващата учебна 1905/1906 г. е открит пансион единствено за учениците от търговския курс, в който първоначално се настаняват едва 6 ученици. Целта е да се привлекат за търговските класове повече ученици от провинцията, откъдето родителите не могат да изпращат децата си да живеят в частни квартири без нужния

371 *Новини*, бр. 13 от 3 ноември 1895 г.
372 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 187–247.
373 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 120–147.
374 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 99–102.
375 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 552, л. 8–9.

контрол и да се съдейства за по-бързото и лесно изучаване на френски от учениците.

Пансионът първоначално не постига целите си, защото се открива късно, надзирателят не знае френски и Екзархията отпуска крайно недостатъчни средства за издръжката му, разчитайки на приходи от пансионерите в него[376]. През септември 1906 г. обаче от Цариград се получава разпореждане да не се жалят средства за пансиона и училището при него. Решено е на всички пансионери да се дават безплатно дрехи и обувки, да се приемат за полустипендианти деца на търговци с успех между 3 и 4, ако обещаят да си поправят успеха, да се закупят маси, шкафчета и т.н. с цел да има повече кандидати за постъпване в този пансион[377]. След откриването на пансиона разликата в успеваемостта на учениците от търговския отдел спрямо учещите в реалния курс е забелязана веднага.

Ученици в търговската гимназия 1906/1907.
Личен архив на Лора Тасева

[376] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 148–150.
[377] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 1/2.

Директорът на гимназията отчита близо една единица по-добър успех на пансионерите в търговското отделение от този на приходящите ученици (4,78 срещу 3,88) и приблизително толкова по-добър успех на цялото търговско отделение спрямо този от предходната година, което според него се дължи на добрата уредба на пансиона. Поради това директорът Хр. Тенчов вижда решение на проблема с успеха и дисциплината на учениците от реалния отдел с откриването на пансион към него. Нещо повече – той смята, че това е единственият начин да се подобри лошото материално положение на учениците и да се успокоят страховете на по-заможните бащи, които не искат да изпращат децата си в учебни заведения без пансион, за да не попаднат под лоши влияния[378]. През същата учебна година се записват 18 ученици повече спрямо предходната, като 15 от тях са в търговския отдел.

Поради това не е странно, че е взето решение да се подържат два пансиона към двата отдела на гимназията. Още през следващата учебна 1907/1908 г. това довежда до записването на 44 и завършването на 65 ученици повече, отколкото в предходната година. Струва си да се отбележи, че увеличението на търговския отдел е почти двойно – от 46 на 85 ученици, от които 10 с пълна и двама с частична екзархийска стипендия, а останалите са издържани от родителите си. Отчетено е също повишаване на успеха и подобряване на дисциплината на учениците, като се запазва тенденцията успехът на пансионерите да е по-висок[379]. Пансионерите са 54 деца от реалния и 72 – от търговския отдел. Според директора условията на живот в пансиона са отлични, а успехът и дисциплината в началото на годината са отчетени като добри[380]. Това дава надежди на ръководството, че *„нашето учебно дело лека полека ще стъпи на нормалния път, както бе преди 5–6 години“* и ще може още през следващата учебна година да привлече 150 ученици в реалния отдел, увеличавайки го с близо 1/3.

Действително през учебната 1909/1910 г. в реалната гимназия вече има записани 181 ученици, от които 101 живеят в пансиона, а успехът и дисциплината им се подобряват чувствително спрямо предходните години. Проблемът с ниския социален статус на децата обаче очевидно се запазва. Едва петима пансионери плащат пълната такса от 15 т.л., 34 са пълни екзархийски стипендианти, 19 са полустипендианти, 43 плащат между 8 и 14 т.л. Българската екзархия обаче подпомага с храна и обувки

[378] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 120–147.
[379] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 17.
[380] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 331, л. 30–33.

някои от приходящите ученици. Според директора това са 24 от 80 приходящи ученици, „повечето солунчани, деца на много бедни родители“, които получават обяд в пансиона[381]. По-силните ученици също правят опит да подпомогнат възпитателния процес и през учебната 1909/1910 г. създават „Просветно ученическо дружество“, което трябва да изгражда добри навици и култура сред децата[382]. Гимназията се развива възходящо в последните години от съществуването си, като броят на учениците в нея е съизмерим с обучаваните в средата на 80-те години на XIX в. Например през учебната 1911/1912 г. в нея са записани 324 ученици, от които 196 са пансионери, а според инспектора Антон Попстоилов броят на учениците през следващата година може да надхвърли 370 деца[383].

По-големият интерес и по-доброто развитие на търговския отдел довежда до неговото прерастване в отделна търговска гимназия. Нещо повече – сред учителите в Солун тече дискусия дали не е редно да се закрие напълно реалната гимназия и всички сили да се насочат към професионалното образование. Този диспут започва още през 1904 г., когато става ясно, че по-заможните български търговци и предприемачи, след като децата им завършат IV, V или VI клас на българската гимназия, ги изпращат за една–две години във френското търговско училище[384]. Това е отбелязано и през 1909 г. от Тодор Танев във връзка с обучението по турски и френски език в гимназията. Той смята, че едно третокласно училище и търговска гимназия са напълно достатъчни за българското мъжко образование в Солун. В емоционалния си отговор Антон Попстоилов настоява, че „*да се закрие най-старата ни гимназия в страната, гимназията, която носи името на нашите просветители св. Кирил и Методи, и то в родния им град… това е равносилно да се връщаме надир, не няколко десетки години, а – векове*“. Вместо това директорът предлага да се обмислят перспективите тя да стане висше учебно заведение. Друг негов опонент обаче Н. Филипчев подхожда към въпроса много по-рационално. Той предлага името на гимназията да се прехвърли към „примерната и модерна търговска гимназия“, тъй като в горните класове на реалната гимназия учат едва по 3–4 ученици[385].

В крайна сметка реалната гимназия не е затворена, но през учебната 1908/1909 г. нейният търговски отдел прераства в отделна търговска

[381] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 86, л. 91.

[382] Спомени на Благой Даскалов. Регионален исторически музей – Благоевград, инв. № 2.4.2110.

[383] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 458, л. 42.

[384] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 552, л. 8–9.

[385] *Отечество*, бр. 41 от 11 юли 1909 г., бр. 43 от 18 юли 1909 г., бр. 51 от 15 авг. 1909 г.

гимназия. Повод за това става ученическият бунт от октомври – ноември 1908 г., заради който Екзархията решава търговският отдел да се отдели временно от реалния с управител Юрдан Николов[386]. Няма съмнение, че през този последен за развитието на българското учебно дело в града период значението на мъжката гимназия намалява. Това според Царевна Миладинова се дължи на факта, че *„почти изцяло вниманието на училищните ръководители бе като че ли повече обърнато към политиката“*[387].

Последният голям бунт в гимназията, избухнал през 1908 г., започва с искане за уволнение на учителя Христо Далчев, но прераства в бунт срещу директора Антон Попстоилов, който е обвиняван от учениците, че е груб и ги обижда[388]. Действително директорът се придържа стриктно към „строго религиозно-нравствено“ възпитание и разпорежда на явилите се на изпит ученици веднага „да си изстрижат космите и да махнат червените си куртки“[389]. В разправиите се включват, а според привърженици на Екзархията всъщност ги подстрекават, левите във ВМОРО, а за конкретен виновник за вълненията е сочен Димитър Влахов[390]. На страниците на вестниците „Единство“ и „Конституционна заря“ левицата във ВМОРО подкрепя бунта на учениците и отправя към Екзархията обвинения в „полицейщина“, „тираничен режим в училищата“, „корупцията“[391]. Нещо повече – според свидетелства на ученици, участвали в бунта, хора от групата на Сандански и Чернопеев им обещават, че ако бъдат изключени, ще бъдат настанени в „отоманската гимназия“ или назначени за „държавни учители“[392]. Възможно е желанието да получат по-добри заплати като учители, назначени от турското министерство на просветата, а не от Българската екзархия, да е в основата на ученическия бунт[393].

Освен мащабността на бунта, който след реалната се пренася и в търговската гимназия, забележителното в случая е, че в него се замесва и османската власт. Причината е стрелба в пансиона, където няколко от изгонените ученици влизат. Това предизвиква надзирателят Христофоров да стреля по тях, но те отвръщат на стрелбата, в която се включва

---

386 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 30, с. 199.

387 Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч.*, с. 111.

388 Позивът с оплакванията на учениците се съхранява в ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 287, л. 79.

389 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 26.

390 Б. В. Р. *Истината по ученическия бунт в Солунската мъжка гимназия…*, 1908 г.

391 *Единство*, бр. 5 от 11 окт. 1908 г.; *Конституционна заря*, бр. 16 от 18 окт. 1908 г.

392 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 336, л. 13.

393 Спомени на Благой Даскалов. Регионален исторически музей – Благоевград, Инв. № 2.4.2110.

и гавазинът. Според А. Шопов учениците от двете гимназии всъщност се опитват да щурмуват пансиона, което предизвиква стрелбата. Престрелката провокира събралата се тълпа от турци и гърци да се опита да нахлуе в пансиона и да арестува „комитаджиите“[394]. Това налага намесата на полиция, която арестува учениците за безчинство и иска от изпълняващия длъжността директор да изпразни къщата на пансиона. Пансионът е временно затворен, а учениците са настанени да живеят в сградата на реалната гимназия[395]. Това става възможно, защото те вече са значително по-малко на брой, тъй като Екзархията е принудена да вземе строги мерки и да изключи бунтуващите се. Според вестниците на левицата във ВМОРО от общо 132 ученици в реалната и търговската гимназии са изключени или напускат самостоятелно 111 ученици[396]. Според рапорта на директора А. Попстоилов в гимназията са записани общо 136 ученици, от които са изключени или доброволно са напуснали 40. Той определя като основна причина за бунта факта, че *„нашите научни заведения преди младотурския преврат бяха клубове на революционната организация“*, като не пропуска да отбележи и подстрекателството на някои учители[397].

Тодор Танев, директорът на солунската девическа гимназия, смята, че не само външните подстрекателства, но и цялостната революционна атмосфера в града след Младотурския преврат е способствала за бунта. *„По-голяма част от обществото ни* – пише той – *основно младежта, мислеше, че безграничната свобода, която се даде в първите дни след преврата, ще бъде вечна и за всички. Очакваше се и в учебните заведения да се даде някаква „свобода“, разслабване на дисциплината, по-голяма безконтролност“*[398]. Революционното настроение от Солун чрез част от изключените след бунта ученици се пренася в Плевенската гимназия, където малко по-късно под тяхно влияние също избухва бунт[399]. Строгите наказания, наложени в Солун, правят силно впечатление на учениците и постигат гонената цел – *„освобождение на гимназията от опасните за реда и дисциплината елементи, както и възстановяване на уважението, което учениците дължат на училищните закони“.* Това е особено види-

---

394 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 287, л. 75.

395 Василева, Михаела. Гимназията „Св. Св. Кирил и Методий“ в снимки и документи от фонда на раздел „Нова история“ при Регионален исторически музей – Благоевград. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 219.

396 *Единство*, бр. 14 от 14 ноември 1908 г.; *Конституционна заря*, бр. 28 от 3 дек. 1908 г.

397 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 30, с. 179–181.

398 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

399 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 99.

мо в търговската гимназия, в която през учебната 1908/1909 г. са записани 108 деца, от които 42 % са от семейства на търговци и комисионери, 36 % на занаятчии. Едва 17 деца са приходящи, издържани от родителите си, а останалите 91 са пансионери, от които 10 са пълни стипендианти, 10 полустипендианти и 46 плащат намалена такса[400]. През 1910/1911 г. към гимназията отново се открива класически отдел и тя става осмокласна, като долните три класа се смятат за прогимназиални[401].

През следващите учебни години търговската гимназия се развива все по-успешно. Макар за пред властта тя да се води като клон на мъжката, тъй като няма отделно рухсатнаме, тази свързаност се отразява само в общия годишен акт и общите учители, които преподават в двете учебни заведения. От учебната 1908/1909 г. търговската гимназия се управлява отделно, има отделен годишен отчет, който се представя самостоятелно на тържествения годишен акт в присъствието на официалните лица[402]. Очевидно целта ѝ „да подготви предприемчиви, способни и честни търговци“ импонира на родителите, защото през учебната 1909/1910 г. в нея се записват 125 ученици, от които 103 са изцяло или частично издържани от родителите си. Сред тях отново преобладават деца на търговци, следвани от деца на занаятчии и на родители със свободна професия, т.е. „синове на благовъзпитани семейства“[403].

Георги Баждаров с ученици. *ЦДА, ф. 1935К, оп. 1, а.е. 60, л. 3*

[400] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 112–120.

[401] *Светилник: Национална хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска)* Благоевград, 2005, с. 23.

[402] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 98.

[403] БИА–НБКМ, ф. 808, а.е. 1, л. 240.

Директорът д-р Юрдан Бомболов, както и всички преди него, се оплаква от неподходящите сгради, в които се помещават училището и пансионът[404]. Този недостатък е отстранен през учебната 1910/1911 г., когато гимназията и пансионът се преместват заедно в удобни помещения с двор. Програмата на гимназията включва засилено изучаване на езици – френски (по един час всеки ден за всички класове), турски (по един час 5 дни седмично в първите класове, а впоследствие по един час 4 дена седмично), немски и английски (от 4 до 7 клас). Втори и трети клас се явяват подготвителни за учениците, които нямат добри знания по френски език. Характерни за програмата на класовете от четвърти до седми са множеството специални предмети – търговско знание, дактилография (машинопис), търговско смятане, стокознание и т.н.[405] През 1911 г. ученици и учители от търговската гимназия в Солун гостуват на търговската гимназия в Свищов вероятно за да се запознаят с обучението в нея[406].

Въпреки успешното си развитие търговската гимназия не успява да избегне проблемите, с които в предишните години се сблъсква мъжкото образование – конфликтите между учителския състав, в които се намесват учениците. В случая такъв конфликт ескалира през учебната 1910/1911 г. между директора Ю. Бомболов, считан от учителите за посредствен и некомпетентен, и Георги Саракинов, който освен преподавател е и наставник в пансиона. Обвиненията срещу директора са, че той се държи „грубо-надменно“ към учителите, изисква „робско подчинение от учениците“, нагрубява ги и ги третира като „аргати и ратаи“[407]. Конфликтът се разраства, повлиява на дисциплината в пансиона и дава основания на архимандрит Евлогий да очаква бунт през следващата учебна година[408].

За повече от 30 години съществуване Солунската мъжка гимназия преживява славни моменти и упадък, бунтове и афери, вътрешни борби и трансформации, но остава най-известното българско учебно заведение в османската провинция Македония. Нейният възход започва през 80-те години на XIX в. благодарение на многото стипендии за ученици

---

404 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 405, л. 36–53.

405 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 405, л. 87–88, л. 92–93; Спомени на Васил Табаков, съхранявани в Македонския научен институт; Гацев, Никола. Солунската българска търговска гимназия. – *Сборник Солун ...,* с. 302.

406 Драгова, Райна. Моят род и Солунската гимназия. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 356.

407 БИА–НБКМ, ф. 808, а.е. 1, л. 241.

408 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 439, л. 279–281.

и отличните заплати на учителите, осигурени от Екзархията. През 90-те години на XIX в., вследствие от проблемите на българската църковна институция с османските власти и неустойчивото финансиране, развитието на учебното заведение става колебливо – откриват се и се закриват курсове и отделения, непостоянен е броят на учениците, засилват се противоречията сред учителския ѝ състав. Първото десетилетие на XX в. е трудно за гимназията поради аферите на ВМОРО, преследването на учители и ученици от османските власти, силното политизиране. През този последен период от развитието на учебното заведение се променя съставът на учениците в него – увеличава се броят на децата от Солун както в резултат от урбанизацията и стичането на българи в града, така и вследствие на укрепването на открытите от Екзархията средни училища в Македония и Одринско.

Солунската мъжка гимназия е замислена като лице на българското образование в Османската империя – школа, която да изгради учителски кадри за провинцията. Всъщност обаче тази роля много по-успешно изпълняват създадените към нея в периода 1887–1896 г. педагогически курсове. Тази тенденция се запазва и след идването на випускниците ѝ в България. Според запазените в Македонския научен институт анкетни карти едва 5 от възпитаниците на гимназията работят като учители. Повечето се насочват към по-доходоносни професии като банкови служители/ счетоводители – 21, юристи – 11, чиновници – 14 и военни – 11[409]. Още преди Балканските войни е видно, че идеята за професионално възпитание на учениците е печеливша, което се доказва от прерастването на търговското отделение в самостоятелна търговска гимназия.

Замислена като представително екзархийско учебно заведение, Солунската гимназия концентрира и най-добре подготвените преподаватели. Техните назначения следват политическата конюнктура – до средата на 80-те години на XIX в. доминират възпитаниците на руски учебни заведения, след това на централно и западноевропейски университети, а от началото на XX в. преобладават випускниците на Софийското висше училище. Те са безспорно най-добрите кадри на българското образование в този период, ярки личности с присъствие в обществения и политическия живот, изповядващи различни идеи и трудно подчиняващи се на авторитети. Може би това е едно от възможните обяснения за многото конфликти сред преподавателския състав и за появата на различни революционни организации тъкмо в мъжката гимназия. За революционните

[409] Бугарчева, Елена. Солунската гимназия в спомените на нейните възпитаници. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 213–214.

настроения допринася и фактът, че в Солун се сблъскват националните и религиозни пропаганди не само на младите балкански нации, но и на великите сили. От всички градове в европейските провинции на Османската империя именно в Солун европейските влияния са най-силни, а османската власт – най-либерална, което създава предпоставки за свободолюбиви изяви на българската младеж. Всичко това превръща мъжката гимназия в революционен център, където се създава и с който остава неотменно свързана Вътрешната македоно-одринска революционна организация – най-влиятелната българска освободителна организация през този период.

2.3. Девическа гимназия „Св. Благовещение“

Българската мъжка гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ е гордостта на българското образование в европейските вилаети на Османската империя. Поради това, а и защото там през 1893 г. е създадена Вътрешната македоно-одринска революционна организация, тази гимназия е обект на засилен интерес от страна на съвременници и изследователи. За разлика от нея българската девическа гимназия „Св. Благовещение“ остава в периферията на научния интерес. Тя не е била досега обект на самостоятелно проучване, макар данни за историята ѝ да се съдържат в изданията, посветени на българските образователни институции в Солун. Изследователите са допълнително затруднени от малкия брой спомени, които възпитаничките ѝ оставят, за разлика от мъжете, охотно разказващи своето виждане за събитията.

Устройство на гимназията и пансиона

Идеята за образование на български момичета битува в Солун още от средата на 60-те години на XIX в., както е видно от училището, създадено тогава от Славка Динкова. Момичета учат в съществуващите преди 1879 г. начални училища в града, а също и в откритото през есента на 1880 г. от Кузман Шапкарев училище. Той обаче се оплаква, че броят им бързо намалява и дори се опасява, че в училището може да не остане нито една девойка[410]. През следващата учебна година, когато Б. Райнов и Д. Ганчев поставят основите на мъжката гимназия, очевидно съществува идея и за откриване на самостоятелно девическо училище. Царевна Миладинова твърди, че през юни 1881 г. Методи Кусев ѝ изпраща писмо, с което я кани за учителка в Солун[411]. Явно обаче откриването на деви-

[410] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 8, л. 57 и а.е. 11, л. 53–55.

[411] Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч.*, с. 77.

ческото училище се забавя, както става ясно от по-късно писмо на архимандрита. От дописка във в. *Марица* научаваме, че в Солун съществува такова училище, в което през декември 1881 г. една учителка обучава 35 ученички[412]. Според директора на мъжката гимназия Б. Райнов княз Александър I Батенберг му урежда среща с министъра на просветата на Княжество България, на която е договорено отварянето на девическа гимназия в града[413]. По всяка вероятност това става през учебната 1881–1882 г., защото през юли 1882 г. архимандрит Методи Кусев кани Царевна Миладинова да поеме управлението на новосъздаденото девическо класно училище, което през следващите години постепенно се превръща в пълна девическа гимназия[414].

Фактът, че през учебната 1882/1883 г. училището вече има два класа, потвърждава, че през предходната учебна година то е съществувало, макар и не напълно уредено. Самата Ц. Миладинова в писмо до своя приятелка от 27.09.1882 г. подчертава, че всяко начало е трудно и пише, че макар с малко закъснение, поради забавянето на пансионерките от провинцията училището се отваря на следващия ден. Тя се оплаква от многото работа – възпитателна, надзорна, учебна, която ѝ е възложена[415]. Всъщност заедно с Царевна Миладинова през същата учебна година в града пристига и учителското семейство на Константин и Елена Стателови, като Елена поема част от часовете в девическото училище.

През есента на 1882 г. учебното заведение и откритият към него пансион се помещават в наето здание близо до мъжката гимназия. Първоначално в гимназията учат около 40 девойки, от които 19 живеят в пансиона. За тях се грижи Фаня Шурбанова от Охрид, а всички учителки и ученички активно участват в устройването на учебното заведение[416]. През тази учебна година Кузман Шапкарев отговаря за сметките на девическия пансион, но избухва скандал, в основата на който вероятно стоят личните отношения между него и Б. Райнов. През януари 1883 г. двамата влизат в пререкания за прекалено големите суми, които се харчат за девическия пансион. Оправдавайки се по-късно пред Екзархията, К. Шапкарев обяснява, че причината за това е, че в първите месеци трябва да се шият дрехи и обувки на пансионерките, да им се купуват юргани, чаршафи, столове, да се правят чинове и др. Поради

412 *Марица*, бр. 347 от 22 дек. 1881 г.
413 Райнов, Божил. *Цит. съч.*, с. 41–43.
414 Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч.*, с. 16, с. 213.
415 Пак там, с. 18.
416 Пак там, с. 89–90.

това в началото сумата за издръжка на една девойка възлиза на 30 т.л., а впоследствие – на 15 т.л. Общината обаче преценява, че е възможно разходите да бъдат намалени и предлага да се промени помещението на пансиона, защото момичетата в него вече са повече от 20, да се намали персоналът, да се направят икономии от режийни и т.н.[417]

Очевидно е, че в случая става въпрос за прекомерно раздуване на разходите за пансиона, защото през почти целия разглеждан период пълната годишна такса за издръжка на пансионерка е 12 т.л. и едва през учебната 1907/1908 г. е повишена на 14 т.л. заради инфлацията[418]. За избягване на подобни случаи както пансионът към мъжката гимназия, така и този към девическата гимназия е подчинен на стопанската комисия, начело с председателя на Солунската българска община. През първото десетилетие на XX в. в нейния състав влизат: управителят на девическата гимназия (председател), управителят на мъжката гимназия, главната надзирателка на пансиона, двама учители от девическата гимназия, определени от Училищния отдел на Екзархията, двама граждани, избрани от общината и счетоводител, който води сметките и протоколите, но няма право на глас[419]. Тази структура на комисията не дава никакви възможности за злоупотреби и гарантира целесъобразното изразходване на екзархийската субсидия. Не е случайно, че управителят на девическата гимназия е председател на пансионската комисия предвид факта, че в този период девическият пансион вече се развива много по-успешно от мъжкия.

Независимо от финансовите разправии още през 80-те години на XIX в. девическият пансион укрепва, а с него и гимназията. Програмата на училището включва български, руски и френски език, история, география, математика, естествени науки и домакинство. Създаден е подготвителен клас за девойки, завършили начални училища, но с недостатъчни знания, за да бъдат приети в първи клас[420]. Руският консул А. Якобсон донася до посолството в Цариград, че всъщност девическата гимназия и пансионът ѝ се развиват много по-успешно от мъжката гимназия. Според него, благодарение на усилията на Ц. Миладинова и Е. Стателова, в женския пансион цари ред и чистота. Консулът твърди, че през учебната 1883–1884 г. в гимназията се обучават 32 пансионерки и 150 приходящи ученички, които показват удовлетворителни резулта-

---

417 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 35, л. 37; а.е. 121, л. 24–31.

418 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 34–65.

419 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 52, с. 166.

420 Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч.*, с. 97.

ти на изпитите[421]. Този брой на ученичките се различава съществено от всички други източници[422]. Вероятно става дума за грешка, при която консулът е прибавил към броя на приходящите ученички и децата от началните училища в града.

От началото на учебната 1884/1885 г. във връзка с преустройството на организацията и ръководството на учебното дело в града Ц. Миладинова е отстранена от управлението на учебното заведение. Екзарх Йосиф ѝ предлага учителско място с годишна заплата от 94 т.л. и я убеждава, че оценява големите ѝ заслуги, но няма друга възможност за действие[423]. Ръководството на девическата гимназия е поето от управителя на мъжката гимназия – Г. Кандиларов. Той отговаря за състоянието на двете гимназии, за развитието на началното училище и за пансионската комисия срещу годишна заплата от 261 т.л.[424] Кандиларов трудно би могъл да се справи с всички възложени му отговорности, а промяната в ръководството на девическото училище не е добре приета от учителския му състав, който освен всичко друго получава и по-ниско възнаграждение. През същата 1884/1885 г. Царевна Миладинова, Анна Тръпкова и Елена Стателова получават по 94 т.л., а Камелия Сплитек – 54 т.л., докато заплатите на учителите в мъжката гимназия в голямата си част са между 100 и 200 т.л.[425] Вероятно негодувание предизвиква и факта, че Анна Тръпкова, която впоследствие се омъжва за Г. Кандиларов, е фаворизирана от него и дори изглежда, че тя управлява гимназията[426].

Частично решение на проблема е намерено през следващата 1885/1886 г., когато на Константин Стателов е възложено да управлява девическата гимназия и началното училище, а общината поема грижата за девическия пансион. Архимандрит Козма отчита, че пансионът „*прекара годината доста сполучливо, тихо и мирно*“ и без сериозни болести. Това според него се дължи на К. Стателов, който „*се нагърбил с близкия надзор на дисциплината и нравствената част на заведението*“[427]. Новият управител успява да овладее настроенията на обидените учителки, които „*демонстрират против управлението, в което не желаят да*

---

421 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5586б, л. 10–13.

422 Сравни напр.: О., М. и Б. *Цит. съч.,* с. 38 и Кандиларов, Георги. *Цит. съч.*, с. 179, в които се говори за 34–35 ученички.

423 ЦИАИ, ф. 1, оп. 1, а.е. 15. Изходящи писма на Българската екзархия за 1884 г.

424 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 66. „Първи годишен отчет от Г. Кандиларов за първоначалните училища в Солун през учебната 1884–1885 година“.

425 ЦДА, ф. 246к, опис 1, а.е. 20, л. 66–67.

426 Жечев, Николай. *Цит. съч.*, с. 143.

427 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 28, л. 116–121.

участват“, а някои от тях пропускат по тази и други причини уроците си. Основните преподавателки през тази учебна година са Ц. Миладинова (вече омъжена за търговеца Никола Алексиев) – по български език и история, Е. Стателова – по аритметика, геометрия, алгебра и география, А. Тръпкова (вече омъжена за Г. Кандиларов) – по всеобща история и география и естествена история и К. Сплитекова по френски. По-малко часове водят К. Георгиева и преподавателите в мъжката гимназия – К. Стателов, дякон Пенчев, А. Кулиев и Й. Буфети. Според управителя ученичките се справят с материала, макар общото им развитие да не е на много високо ниво. Той апелира да се отвори библиотека към девическото училище и да се въведе предмет педагогика, който ще е полезен „за бъдещите обществени деятелки и майки“. К. Стателов се притеснява, че макар за дисциплината да се следи строго, то никой не се грижи за възпитанието на девойките[428].

Идеята на К. Стателов да се създаде библиотека към девическата гимназия се осъществява едва в началото на XX в. Първото сигурно сведение за нея е от полугодишния отчет на гимназията за учебната 1900/1901 г., когато са отпуснати 12 т.л., с които да се закупят книги и списания за училищната библиотека. Вероятно учредяването ѝ е свързано със започналите една година по-рано литературни беседи, които се водят в пансиона два пъти месечно по теми, избрани от ученичките[429]. През първите години обаче създадената библиотека е бедна и се попълва постепенно с пари, отпускани от стопанската комисия и с дарения[430]. През учебната 1902/1903 г. за библиотеката са закупени 93 книги, а през 1903/1904 г. – 176. През следващата учебна 1904/1905 г. поради липса на средства са закупени едва 9 книги, но пък библиотеката получава дарения на книги и списания от Рачо Пенев – бивш секретар на Българското търговско агентство в града, от Васил Мончев – съдържател на Бошняк хан и от Д. Апостолов – главен учител.

Вероятно най-голямото дарение за библиотеката на девическата гимназия е направено от Тодор Левов, екзархийски учител в Гевгели, родом от с. Айватово, Солунско. През август 1907 г. той дарява 180 екземпляра книги на български, френски, гръцки и английски езици[431]. В резултат от влаганите през годините усилия и на такива дарения според опис на библиотекаря Благой Десковски през учебната 1909/1910 г. биб-

[428] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 254–257.
[429] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 160–170.
[430] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 92–97.
[431] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 40.

лиотеката на девическата гимназия разполага вече с 272 научни и педагогически и 233 художествени книги, а също с 26 пълни и 17 непълни годишни поредици. През учебната 1910/1911 г. книгите в ученическата библиотеката са вече 1614 бр., а в учителската има още 910 екземпляра. Броят на помагалата по различните предмети също надхвърля 700 броя[432].

Впечатление прави многообразието на произведения и автори, представени в библиотеката. Сред тях са книги на Иван Вазов, Васил Друмев, Стоян Михайловски, Петко Ю. Тодоров, Карл Кауцки, Александър Пушкин, Лев Толстой, Иван Тургениев, Виктор Юго, Жул Верн, Емил Зола, Майн Рид, Марк Твен, Оскард Уайлд и др. Още по-впечатляващо е разнообразието на български и руски периодични издания, които се получават в библиотеката. Първоначално това са списанията „Учител“, „Училищен преглед“, „Здраве“, „Природа“, „Мода и домакинство“, „Природа и люди“, а преди Балканските войни се добавят и списанията „Педагогически преглед“, Бургас; „Искра“, Солун; „Нива“, Петербург; „Списание на Българското книжовно дружество“, София; „Литературна беседа“, Пловдив; „Читалище“, София; „Българска сбирка“, София; „Ново училище“, Варна; „Художествена култура“, София.

Проблемът с кабинетите пък се решава благодарение на добре уредените и оборудвани кабинети на мъжката гимназия, които девойките ползват при нужда[433]. Още от учебната 1892/1893 г. девическата гимназия разполага със собствена сбирка по минералогия, състояща се от 100 минерали и камъни, 52 кристални модела от картон и др.[434] Въпреки това бедността на кабинетите по физика, химия и естествени науки в девическата гимназия се запазва до края на периода и мъкненето на апарати от едната гимназия в другата и обратно създава трайни неудобства[435]. Чрез покупка и дарения са набавени исторически, географски и етнографски карти, таблици по химия, физика, геометрия, география и история, материали по ръкоделие, модели за рисуване и дори цигулки[436].

В резултат на системните усилия се повишава и успехът на момичетата. През учебната 1892/1893 г. той е най-висок по домашна икономика (5 ½), хигиена и рисуване, а най-нисък по пеене[437]. Няколко години по-късно се разгорява дискусия за необходимостта да бъде изучаван системно френски език. В анонимна дописка на в. *Новини* се настоява,

[432] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 440, л. 52.
[433] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
[434] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 2/2.
[435] ЦДА, ф. 246к., оп. 1, а.е. 440, л. 7.
[436] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/3, κουτί 4/1, κουτί 6/1.
[437] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

че учебното заведение е призвано да създава „*добри, образцови майки, а главно добри учителки – възпитателки*“, които френският език няма да направи „по-големи родолюбки“. Авторът призовава да се обръща повече внимание на педагогическите предмети, историята и географията, защото ученичките са от различни места и „съвсем слабо владеят чисто литературния говор“. Няколко дни по-късно редакцията публикува отговор, в който се изяснява, че в гимназията и пансиона се учи по ясна програма, в която през текущата учебна година са въведени по два часа упражнения по френски език за пансионерките в горните класове, а пансионерките от долните класове имат по два часа за упражнение по четене и декламация на български език[438]. Трябва да се отбележи, че спорът за въвеждане на часове по френски в българската девическа гимназия се води шест години след като френският става езикът, на който официално се води обучението в еврейската девическа гимназия в Солун[439].

В началото на XX в. средният успех на гимназията остава добър, но под 4[440]. През учебната 1904/1905 г. директорът се оплаква, че момичетата говорят на диалекти, успехът им по френски е незадоволителен, а математиката предизвиква страх у тях. Най-силни остават оценките им по стопанство, краснопис и география[441]. Причините за това са късното започване на учебната година, липсата на учебници по някои предмети – българска история, география и литература, както и ненормалните условия, в които учителите са поставени, защото вместо да мислят за работата си те се страхуват за живота и семействата си. Слабият успех по български, френски и математика се запазва и през следващите години въпреки опитите на учителския състав да се справи с проблема. Учителите препоръчват да се въведат повече часове по български език, но сякаш по-ефективна се оказва идеята да се изнасят реферати по литература и педагогика, защото ученичките се подготвят за тях, четейки много книги и списания от библиотеката[442].

Усилията, които се влагат за развитие на гимназията, дават резултати, както личи от факта, че успехът в по-горните класове е по-добър, отколкото в по-долните. Трябва да се вземе предвид, че в по-долните класове се събират девойки от първоначалните училища, където има го-

---

438 *Новини*, бр. 43 от 24 февр. 1895 г.; бр. 49 от 17 март 1895 г.

439 Μόλχο, Ρένα. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856–1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα, 2014, σ. 175.

440 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 160–170; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 84–88.

441 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.

442 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 54, л. 58; а.е. 301, л. 218–219, л. 238.

лямо разнообразие в програмата и в методите на преподаване[443]. Надзирателката Теофано Попова[444] споделя радостта си от „умствения и нравствен прогрес“ на питомките си, които тя възприема като „бъдещи пионери на развитието на страната“. В резултат на сказките, които всяка неделя се водят в пансиона, ученичките от IV и V клас се научават да четат и говорят на руски, а също да изразяват свободно и без да се притесняват мислите си[445].

Броят на ученичките в девическата гимназия нараства през годините: през учебната 1884/1885 г. те са 48, през 1885/1886 г. – 54, 1886/1887 г. – 71, 1887/1888 г. – 65, 1888/1889 г. – 77, 1889/1890 г. – 79, 1890/1891 г. – 89[446]. От следващата учебна 1891–1892 г. девическата гимназия има вече шест класа, но ученичките в нея остават под 100. Това се дължи на малките и тесни сгради, в които гимназията и пансионът ѝ се помещават през този период. Особено лошо е положението през учебната 1892–1893 г., което надзирателката Т. Попова описва така: „*Голям грях са сторили тия хора, които са условили пансионското здание. В 12 стаи и един салон с 10 м дължина и 4 м ширина се помещаваме 83 души и 2 стаи са за болница. Помежду креватите има по 3–4 см разстояние. Една и съща зала е за обядване и занимание… Затвор е по-удобен от нашия пансион. Градина има и двор тоже толкова голям, щото ако се наредят 80 ученички една до друга, ще го изпълнят*“[447].

На същото мнение е и директорът на девическата гимназия Марин Пундев. В полугодишния си доклад до Екзархията той специално подчертава, че пансионът не отговаря на хигиенните изисквания „*нито по големината си, нито по двора, нито по отоплението, нито по чистотата си*“. Директорът настоява да се търси здание за пансион и училище или в турската махала, която е най-чиста, или в *Пиргите* и то да се наеме за повече години, за да му се направи ремонт. М. Пундев подчертава необходимостта от облекчаване на програмата на училището, нуждата

---

443 *Училищен преглед*, неофициален дял, 1906/XI, с. 772–773.

444 Теофано Попова (1856–1929) от Стара Загора е учителка, общественичка, публицистка, жена, която активно и последователно се ангажира с благотворителни каузи. Тя е създаделка и дългогодишна ръководителка на благотворителното дружество „Добрий самарянин“ в Ст. Загора. Повече за нея виж: *Енциклопедия. Дарителството*. Т. 3, с. 494–495, с. 497–498.

445 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4414, л. 45–47.

446 Сравни данните от ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 5591, л. 21; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 254–257; О., М. и Б. *Цит. съч.,* с. 65; Кандиларов, Георги. *Цит. съч*., с. 179. Въпреки разликите в статистическите сведения тенденцията към увеличение на броя на ученичките е видна във всички източници.

447 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4414, л. 45–47.

от разходки и назначаването на две надзирателки, които да се занимават само с надзор и възпитание на пансионерките. Екзархията очевидно взима предвид препоръките му и решава да премести гимназията и пансиона в *Пиргите*. Общината обаче се противопоставя на това решение, което ще отдалечи девойките от центъра на града и ще оскъпи издръжката на учебното заведение, поради което девическата гимназия остава на старото си място – в центъра на града, близо до мъжката гимназия[448].

Проблемът със сградата е решен една година по-късно, благодарение на направеното от Евлоги Георгиев през април 1894 г. дарение. С него през декември с.г. е закупена къщата, в която се пренася девическата гимназия и пансионът. В резултат още през учебната 1895/1896 г. броят на ученичките надхвърля 100 и през следващите години трайно се увеличава. През учебната 1907/1908 г. гимназията става със седем класа, а ученичките в нея вече са 200, което е с 47 повече от предходната година[449]. Тенденцията броят на ученичките да се увеличава е постоянна и през учебната 1910/1911 г. са записани 262 ученички, което е с 18 % повече отколкото в предходната година[450]. В този смисъл девическата гимназия в Солун напълно потвърждава констатацията относно средните училища в България, където момчетата намаляват, а при момичетата тенденцията е обратната[451]. Освен на съзнанието, че трябва да учат, стремежът на момичетата да завършат пълния курс на обучение се дължи и на факта, че всички завършили девойки бързо си намират работа като учителки[452].

Нарастващият брой ученички мотивира директора А. Попстоилов през учебната 1900/1901 г. да предложи на общината да отстъпи на девическата гимназия съседната сграда, която заема[453]. През учебната 1904/1905 г. общината се съгласява и така заедно със сградата на началното училище около девическата гимназия се образува цял комплекс. Проблемът с теснотията обаче е решен само частично – класните стаи и спалните са пръснати из три здания, защото не може да се избере едно здание, което да служи само като пансион или само като гимназия. Направеният през септември–октомври 1904 г. ремонт води до съществени подобрения – отходните води са канализирани и се оттичат в градската канализация, а не както преди в големи ями в

[448] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.
[449] О., М. и Б. *Цит. съч.,* с. 96; Кандиларов, Георги. *Цит. съч*., с. 179.
[450] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 440, л. 5.
[451] Колев, Йордан. *Българската интелигенция…*, с. 57.
[452] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 152.
[453] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 160–170.

двора; направена е умивалня, в която от каца с течаща вода чрез тръба се снабдяват с вода 8 чешми. Проблемни остават голямото разстояние между тоалетните и сградата, липсата на баня и „неудовлетворителното“ кухненско помещение[454].

Въпросът за пансиона е особено важен за девическата гимназия, защото съгласно правилника ѝ от 1905 г. непансионерките могат да живеят в частни квартири, но само ако те са одобрени от управлението на гимназията. В този случай те трябва и да имат настойници, живущи в Солун[455]. Целта е да се пази реномето на девойките и гимназията, но това изискване създава усложнения за желаещите да се обучават в нея. Това са основно момичета, завършили третокласните смесени училища в Кукуш, Дойран и Струмица и петокласните девически училища в Скопие и Битоля[456].

През 1911 г., например, има подадени общо 125 заявления, а пансионската комисия може да удовлетвори едва 40. Това принуждава комисията да моли Екзархията да се наеме още едно здание за пансиона (от 1908 г. зданията, които девическата гимназия ползва, са 4), да се увеличат средствата за него, да се допусне откриването на нови паралелки, защото в противен случай неудовлетворението сред населението ще е голямо[457]. Очевидно ситуацията е точно такава, защото Люба Адамова от Прилеп си спомня как през 1909 г. с три приятелки пристигнат в Солун, за да се молят да бъдат приети в последните два класа на гимназията, въпреки че са получили отказ да продължат образованието си след обучението си в Битоля. Момичетата се настаняват при роднини и познати и търсят всички възможности за ходатайство, докато не ги допускат в училището, макар с тях шестият клас да наброява вече 60 ученички[458].

Безспорно засиленият интерес към девическата гимназия е резултат както от доброто ѝ име, така и от факта, че тя е единственото седемкласно екзархийско девическо училище в османските вилаети. Откриването на 7 клас в Солун е направо закъсняло, както се вижда от големия наплив ученички в него, а и от мнението, изказано от учителския съвет на гимназията още през 1901 г.[459] В Княжество България изравняването

[454] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 282–290.
[455] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.
[456] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 42.
[457] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 6/2, κουτί 3/2.
[458] Спомен на Люба Христова Калайджиева (по баща Николова Адамова) от Солунската педагогическа гимназия, съхранява се в Македонския научен институт.
[459] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 92–97.

на средното образование за момичета и момчета става със закон, приет през 1897 г. Според него девическите гимназии се разделят на долен и горен отдел. Долният се състои от 5 класа, а горният от 2 класа – педагогически и общообразователен. Завършилите педагогическия отдел девойки могат да станат учителки, а завършилите общообразователния – да продължат във висше учебно заведение[460]. Десет години по-късно, когато в българската девическа гимназия в Солун е въведено седемгодишно обучение, към нея започват да се стичат момичета от непълните девически училища. Със специално разпореждане на Екзархията от септември 1911 г. обаче е изяснено, че тъй като уредбата на българските училища в империята не предвижда девически гимназии, то училището в Солун трябва да се преименува в Девическо педагогическо училище. Уточнява се, че програмата на курсовете остава същата и че всъщност гимназията винаги е била педагогическа, но под друго име[461]. Няма съмнение, че педагогическата реализация е максималната възможна за българските момичета в Османската империя, където никой не си представя, че те могат да следват във висше учебно заведение.

Въпреки педагогическия си профил Солунската девическа гимназия не успява да осигури преподавателки по всички предмети дори за своя курс на обучение. Още през учебната 1892/1893 г. управителят Пундев настоява този недостатък да бъде отстранен, защото разпределението на часовете в девическата гимназия зависи от добрата воля на учителите в мъжката гимназия[462]. През август 1896 г. Учебният отдел на Екзархията изпраща конфиденциално писмо до управителя на девическата гимназия, в което го съветва, „*за да се избегнат всякакви слухове, да се вземе решение всички учители, които са назначени в екзархийските девически училища да са жени и да живеят със семействата си в градовете, където са определени*“. Въпреки това до края на съществуването си девическата гимназия остава зависима от преподавателите в мъжката гимназия. Предпочитани за преподаватели са женените мъже, които в повечето случаи са мнозинство сред учителския състав[463].

За учителите ергени обичайно се смята, че стават повод за неприятности, като например се задомят за някоя от ученичките си или пре-

---

460 Даскалова, Красимира. *Жени, пол и модернизация в България, 1878–1944*. София, 2012, с. 146.

461 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 6/2.

462 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

463 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 1/2, 3/2.

подавателките им. Достатъчно е да си припомним дори само случая с инж. Христо Арапнаков Станишев от Кукуш. Той е учител в солунските български гимназии през учебната 1890/1891 г. и негова ученичка е Евка (Евтимия) Попстефанова, която през 1893 г. му става съпруга[464]. Неговият колега в мъжката гимназия – Андрей Тошев, по същото време се жени за Екатерина Божкова от Велес, която е съученичка и приятелка на Евка Попстефанова[465].

Ако женените мъже определено се предпочитат за работа в девически гимназии, то за семейното положение на учителките очевидно съществуват различни виждания. В първите години от основаването на девическата гимназия в Солун в нея преподават омъжени учителки. По-късно през 1888 г. това е забранено от Екзархията и тази забрана продължава поне 20 години[466]. В България омъжените учителки също не могат да упражняват професията си, което става един от поводите за образуването на Женския съюз. В Солун директорът на девическата гимназия Тодор Танев (1902–1910) смята, че задомените учителки са за предпочитане, защото незадомените мислят само за кавалери и тоалети[467]. В спора по този въпрос през май 1912 г. се включва Съюзът на отоманските български учители, който се застъпва за правото на омъжените учителки да учителстват. Според него проблемът може да бъде решен, ако се даде на бременните учителки отпуска от 6 седмици преди и 8 седмици след раждането. Констатира се фактът, че жененият учител и омъжената учителка се ползват с повече авторитет сред населението[468].

Тодор Танев, 1883 г.
НА-БАН, ф. 15К, оп. 1, а.е. 485

[464] ЦДА, ф. 85к, оп. 2, а.е. 3.
[465] *Юбилеен сборник Андрей Тошев*. Ред. В. Алексиев. София, 1942, с. 41.
[466] НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 122, л. 134–136; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/2.
[467] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 225; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/2.
[468] *Учителски глас*, бр. 24 от 1 май 1912 г.

Проблеми на девическото образование

Независимо дали са омъжени или не, преподавателите в девическата гимназия се сблъскват със специфичните проблеми на девическото образование. Сред тях основен е въпросът за здравословното състояние на ученичките. Още през 1883 г. К. Шапкарев формулира причините за заболяванията на децата. На първо място той поставя „*сиромашията и нейната неразделна другарка – голотията на някои от стипендиантите*“. Вторият проблем е, че някои от децата идват болни и с „нездраво телосложение“ и не понасят промяната в климата. Много от девойките, повечето родени и израснали в планински места, трудно търпят горещината в Солун и „*до една почти, коя по напред, коя по сетне, претърпяха снеможиване*“. Когато към това се прибави напрежението от ученето и недобрите условия в пансиона, ясно е защо често се налага намесата на доктор, който само през тази учебна година спасява пет девойки от „явна погибел“[469]. Десет години по-късно директорът на М. Пундев констатира същите причини за заболяванията: климатът в Солун, лошите хигиенни условия в града, препълненият с деца пансион, натоварената учебна програма. За да се ограничи лошото влияние на климата и да се стабилизира здравословното състояние на момичетата, той предлага болничните стаи на пансиона да се преместят в друго здание, да се наеме място извън града, където ученичките да се разхождат на чист въздух, да се подобри храната и да се скъси учебната програма[470]. Предложенията на просветните дейци са напълно в унисон с промяната в отношението към детето и грижите за неговото здравословно състояние, които започват през този период да се полагат в Княжество България[471].

Управата на училището и Българската екзархия се опитват да противодействат на обективните причини за високата заболяваемост на ученичките. През 1893 г. е забранено приемането им в пансиона, ако не притежават удостоверение от училищния лекар, че са здрави[472]. Ангажиран е специален лекар, който да следи за здравословното им състояние и при нужда да ги изпраща в болница или у дома. През 90-те години на XIX в. медицинската грижа за девиците е поверена на д-р Христо Татарчев и д-р Михаил Христович, а от началото на XX в. тя става ангажимент на д-р Спиридон Казанджиев и д-р Христо Тенчов[473]. Проблемът с всич-

469 НА-БАН, ф. 15к, оп. 1, а.е. 26, л. 28–29.

470 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

471 Подробно за този процес в Княжество България виж: Николова, Веска, Росица Стоянова. *Споделената отговорност…*, с. 63–64.

472 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

473 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 11, с. 262; Т. 50, с. 172.

ки лекари е, че имат частна практика в града и околността му, поради което са претоварени и им е трудно постоянно да са на разположение. В годишния си отчет за учебната 1907/1908 г. Т. Танев предлага да се назначи специален училищен лекар, на когото да се дадат часове по антропология, хигиена и медицина и да му се вмени задължението освен пансионите да ревизира поне един път месечно и началните училища в града[474]. Такова назначение е направено малко преди Балканските войни, когато синът на Насте Стоянов – Георги Настев, завършил медицина във Франция, започва да преподава хигиена и популярна медицина в девическата гимназия[475].

Има какво да се желае от гледна точка на храната на пансионерките. През учебната 1904/1905 г. менюто им включва: за закуска – хляб и чай до Великден, а после мляко; за обяд – супа и месно ястие (по 90 г месо с кост на човек на ден); за следобедна закуска – парче хляб; за вечеря – месно ястие и сирене или халва и плодове. Сряда и петък са определени за постни дни. Менюто остава почти същото и през следващите години въпреки признанието на директора, че храната не е съвсем достатъчна и ще е добре да се подсили със сирене и повече мляко[476]. С отварянето на мъжки търговски пансион сред момичетата в девическата гимназия се появява ропот, защото виждат, че момчетата се хранят значително по-добре от тях. Това е така, защото за пансионер се предвиждат по 15 т.л. годишно без облекло и обувки, а на ученичка се полагат по 10 т.л. заедно с облеклото и обувките. Ропотът на девойките обаче не прераства в нищо повече от стаено недоволство и единични оплаквания, защото у дома си те фактически се хранят много по-зле отколкото в пансиона[477]. Системното недохранване вкъщи е причината 50 % от постъпилите през учебната 1910/1911 г. ученички да са определени от училищния лекар д-р Хр. Тенчов „със слабо телесно здраве“[478].

Здравословното състояние на пансионерките се влошава особено много, когато климатичните условия са лоши или в града има епидемия. Зимата на 1892/1893 г. е тежка и заболяваемостта в девическия пансион е висока. Благодарение на взетите мерки и медицинската помощ епидемията от тиф е победена, но занятията са разстроени за известен период от време[479]. Отново в резултат на дългата и тежка зима на 1904/1905 г. се

474 ЦДА, ф. 246к, оп.1, а.е. 330, л. 60.
475 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 6/2.
476 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301; а.е. 301, л. 230.
477 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 169.
478 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 440, л. 9.
479 ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4414, л. 45–47; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

появява острото заразно заболяване червен вятър (червенка, еризипел). Въпреки заболелите ученички и няколкото смъртни случая от туберкулоза и нефрит до прекратяване на учебните занятия не се стига[480].

Обичайно в случай на епидемии докторите и ръководството на гимназията предпочитат да разпуснат ученичките, за да не застрашат здравето им. Това се случва на два пъти през учебната 1911/1912 г., чието начало е отложено поради холера, а през май д-р Тенчов иска изпращане на ученичките по домовете им преди заболяването да се е разпространило в гимназията. На събрание, в което участват управителите на мъжката и девическата гимназии и трима лекари – д-р Тенчов, д-р Филипов, д-р Настев, е решено пансионите да се закрият преди края на учебната година поради „епидемическите заболявания и големите горещини", които способстват за разпространението на болестите. Тази мярка се налага, защото, макар да е разпоредено ученички от къщи, където има болни, да не се допускат в пансиона, хората крият, че имат заразени в къщите си и изпращат децата си на училище[481].

Друг основен и особено деликатен за девическите гимназии въпрос е този за морала и поведението на ученички, възпитателки и учителки. Още през учебната 1882/1883 г. Учителският съвет разглежда случай с писма, изпращани от ученици от мъжката гимназия в женския пансион[482]. Случаите с размяна на писма, снимки и бележки между учениците от мъжката и девическата гимназия очевидно са постоянни. Особено забавна е историята с Никола Весов, който чрез слугинята на семейство Бояджиеви се опитва да влезе в любовни отношения с Мерджана Бояджиева. Слугинята обаче издава плана на младежа и на уж устроената среща вместо Мерджана се появяват баща ѝ и чичо ѝ. Те, разбира се, „не любезничат" с любовчията, който се „отървава със силен бой"[483].

Контактите между девойките и младежите от българските гимназии не могат да бъдат преустановени, но постоянно стават поводи за разследвания, доклади, скандали[484]. Подобни случки са причина в дисциплинарния правилник за ученичките от 1905 г. да е записано, че на девойките им е забранено „*да внасят писма в гимназията, да излизат без позволение от гимназията, да събират абонаменти за вестници и списания, да носят неодобрени книги, да се събират тайно, да носят*

480 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
481 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1, 6/2.
482 *Съчиненията на Тайчо Китанчев…*, с. 74.
483 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/2; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 190.
484 Виж напр.: ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е 365, л. 189–190.

писма с неприлично съдържание, да си измислят прякори, да се нападат една друга, да носят корсети, освен ако са предписани от лекаря, да носят неща вредни за здравето и противни на моминската скромност“[485].

Според същия правилник гимназистките трябва „с обноските и външността си да служат за образец“ и да бъдат учтиви като „благовъзпитани моми“. Тези формулировки обаче се оказват доста разтегливи и през април 1911 г. се налага управата на девическата гимназия да излезе със специално обявление № 428. В него се констатира, че някои ученички ходят „*деколтирани, с много къси ръкави, със своеобразна прическа на косите, с една дума имат тоалет, какъвто не прилича на благовъзпитани моми*“, а други се разхождат в неделни и празнични дни в компания на ученици или други външни лица. Тези констатации принуждават учителския съвет да реши, че девойките са длъжни да се съобразяват в облеклото и прическите си с приетите вече норми, защото в противен случай представят зле училището пред обществото и компрометират престижа на гимназията[486].

Описание на униформата на пансионерките е запазено в спомените на Светлана Сърбова и Екатерина Жилева, които се отнасят за периода 1906–1908 г. Според тях външните ученички нямат униформа, а пансионерките имат различни всекидневни и празнични дрехи, които се различават и според сезона. Училищната униформа е черна престилка с бяла якичка. Официалните рокли са от тъмносин плат, които се комбинират с черни престилки с презрамки и с малки, сини шапки с периферийки и панделка, а пролетно-есенното им облекло се състои от тъмносини поли, бели блузи и сламени шапки също с периферия и панделка. Към униформата има зимни и летни обувки и жакети[487].

Правилата, които се прилагат към ученичките, в много голяма степен важат и за учителките и възпитателките в гимназията. Според пансионския правилник надзирателките са длъжни да ядат и спят заедно с възпитаничките, да имат по една група ученички, за които най-много да се грижат, да помагат при подготовката на уроците и забавленията, да са в постоянни „сношения“ с ученичките, поради което имат не повече от 10–12 урока. Надзирателките освен това трябва да знаят френски език, за да стане той говорим в пансионите[488]. Въпреки тези разпоредби именно около поведе-

[485] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

[486] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 2/1.

[487] БИА–НБКМ, ф. 867, а.е. 87, л. 193–199. Споменът на С. Сърбова е цитиран по Румяна Хаджиева. Ученическата униформа в солунските български гимназии. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 259.

[488] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 53–54.

нието на възпитателките се въртят повечето клюки, а обидите в непристойно поведение са обичайно средство за разчистване на лични сметки.

Писмата на възпитателката Теофано Попова до Стефан Костов изобилстват от истории за поведението и любовните отношения на колежките ѝ. Всички те са заплетени и се развиват в пряка връзка с разправиите между враждуващи помежду си лагери в българското общество[489]. През 1898 г. председателят на общината И. Маджаров се оплаква на Екзархията, че имено учителите и учителките са главните инспиратори на партизанските борби между гражданите и сочи за пример точно учителите в девическата гимназия. Той вижда във взаимоотношенията на мъжете и жените преподавателки непристойни елементи, които развращават ученичките и стават повод за клюки сред обществото[490]. Гражданите също следят с неприкрито любопитство, случващото се в девическата гимназия и донасят до Екзархията клюки за поведението на учителките[491].

Велика Железарова Хаджистоянова, 1906–1909 г.
РИМ – Благоевград,
Инв. № 2.4.642

[489] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4414, л. 18–23.
[490] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 141, л. 8–17.
[491] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 14–15.

Подобен тип истории предизвикват единствения бунт в девическата гимназия – този през ноември 1908 г. Той е свързан с цялостното вълнение, обхванало града след Младотурския преврат и още по-конкретно с бунта в мъжката гимназия. Както колоритно описва настроението Т. Танев, „*прокламациите на учениците се хвърляха през прозорците и през стената на девическия пансион, приходящите ученички скришом ги носеха. Обвиняваше се цялостно учителското тяло. Симпатиите бяха към пострадалото ученичество*“[492]. Явно девойките от седми клас се подават на общата възбуда и внасят до управителя заявление, че виждат „ненравствени работи в пансиона“ – капитан от български кораб, който се смее с една от надзирателките в стаята ѝ. Скандалът се върти около надзирателките Олга Стефанова, Екатерина Периклиева и Велика Железарова[493], чиито взаимни нападки в непристойно поведение предизвикват клюки сред ученичките. Е. Периклиева, например, е обвинявана от колежките си, че не си гледа задълженията, защото бърза да се среща с годеника си[494]. Действително още на следващата година тя се омъжва за Христо Батанджиев и прекратява учителската си практика.

В резултат от такива емоции и страничните занимания на възпитателките грижата за пансиона е оставена „на гърба на ученичките от по-горните класове“, които обаче също си правят срещи с „разни господа“[495]. Екзархията уволнява две от надзирателките, но не може да противодейства на желанието на девойките и техните възпитателки да се омъжат, което всъщност е проблемът с морала в девическия пансион. Единствен вариант за справяне със ситуацията е видян от директора Т. Танев в предпочитането за възпитателки на „непревзети госпожици“ пред „*млади, скоросвършили, макар и с висше образование, но неопитни и с особени възгледи за живота*“[496]. Получилите европейско образование учителки не се нравят на управителя и заради идеите си да реформират пансиона, който според тях е прекалено консервативен и регресивен и прилича повече на манастир или затвор, отколкото на учебно заведение[497]. Правилата в пан-

---

[492] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 187–188.

[493] Велика Железарова Хаджистоянова е родена на 13.10.1886 г. в Кукуш, където завършва основно образование. Учи в Девическата гимназия в Солун (1897–1902) и завършва курс за учителки по домакинство в Мюнхен (1903–1905). В периода 1906–1909 г. е учителка в Солунската девическа гимназия, а по-късно живее във Варна и София. *РИМ – Благоевград, Инв. № 2.4.642.*

[494] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1, κουτί 1/2.

[495] ЦДА, ф. 206к, оп. 1, а.е. 133, л. 16.

[496] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/3.

[497] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 222–223.

сиона действително са строги и това е забелязано от солунските граждани, чиито дъщери учат в българската гимназия. Дъщерята на търговския агент Атанас Шопов отказва да яде маслини преди причастие, а Олга Шавкулова обвинява майка си, че понеже е католичка, не пости правилно. И двете момичета се позовават на правилата за живот в девическия пансион, които за тях са мерило за правилно поведение[498].

Въпреки явно неизбежните сплетни и разправии девическата гимназия и пансион се развиват успешно и дори по време на бунта учебните занятия не са прекратени. През март 1909 г. пансионската комисия прави инспекция в пансиона и го намира „*в доста задоволително състояние във всяко едно отношение, а чистотата е отлична, при все че повечето помещения са тесни и стари*“[499]. Една година по-късно италианският консул също е впечатлен от чистотата и реда в гимназията[500]. Факт е, че според официалните документи поведението на ученичките е примерно, като при това оценката му варира между 4,98 и 5. През учебната 1901/1902 г., например, е намалено поведението само на една ученичка, защото подсказва[501]. Поведението на ученичките остава примерно и през следващите учебни години, а прилежанието им дори и оценено на 5,75 през учебната 1904/1905 г., въпреки че директорът се оплаква от неудовлетворителна дисциплина, която се дължи на лошите външни влияния и на нееднаквото отношение към ученичките от страна на надзирателките. Интересна е констатацията му, че през тази година кореспонденцията на ученичките с ученици от мъжката гимназия няма любовен, а социално-обществен характер[502].

Трябва да се има предвид, че примерното поведение на ученичките е постигнато с покриването на доста високи критерии. Сребрен Поппетров, който преподава в гимназията в периода 1903–1907 г., определя ситуацията така: *„По възпитанието на ученичките в гимназията и в пансиона при нея най-голям принцип (начало) беше строгостта за самата строгост – не винаги съпроводена с разум и съобразяване“*. Той не подкрепя тези принципи и дори пише до Екзархията писмо срещу тях[503]. Мнението му обаче не е взето предвид, както личи от дисциплинарния правилник. Той предвижда ученичките да влизат навреме в час, да слушат, да пазят чисти тялото и принадлежностите си, да внимават,

498 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 170.
499 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/3.
500 ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 736, л. 321.
501 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 160–170; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 92–97.
502 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
503 БИА-НБКМ, ф. 808, а.е. 1, л. 237.

да посещават неделните богослужения, да се почитат една друга, да се грижат за класната стая и т.н. За всеки 10 неизвинени отсъствия, а също и за 5 отсъствия по един предмет, поведението им се намалява с 1 единица годишно, а при самоволно отсъствие от 14 дни ученичката се счита за напуснала. В правилника са предвидени следните наказания: напомняне от учител, напомняне в клас, напомняне от класния, напомняне от класния в клас, задържане в отделна стая под надзор на учителка в свободното време, мъмрене, изключване до края на годината със или без право на изпит или завинаги[504].

Поведението на ученичките се следи и извън училищните стени и за него се уведомяват родителите им[505]. Освен това в края на всяка учебна година на семействата на ученичките се изпраща документ, в който е отбелязан общият им успех, поведението, прилежанието и слабите им бележки[506]. Учителският съвет стига до там да разпорежда в празничните дни по двама учители от гимназията да контролират движението на ученичките в *Кукушката махала*, за да се избегнат срещите им с ученици[507].

Освен на строгите правила примерното поведение на ученичките се дължи и на изключително високата им мотивация да завършат успешно обучението си. Повечето от тях са деца на бедни семейства, които *„дохождат гладни, голи, боси, изнемощели, угрижени и още от ученическия стол мислят за бъдещето, окайват родителите си и гледат час по-скоро да свършат, да станат учителки и да спомогнат на домашните си в поминъчно отношение“*[508]. На това се дължи и голямото напрежение около изпитите, които се провеждат в края на учебната година. Ученичките припадат от жега и умора, което е причина управителят на гимназията и учителският съвет няколко поредни години да настояват за отпадане на тези изпити[509]. В края на учебната 1908/1909 г., например, някои от ученичките се явяват на изпитите „*в трескаво положение, с температура… и щом издържат изпита, пак отиват в болница*“. Напрежението е толкова голямо, че една ученичка дори се опитва да се отрови, след като получава нервен припадък, защото е отговорила слабо на изпита по история[510].

---

[504] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.
[505] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 226.
[506] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/3.
[507] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 440, л. 50.
[508] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 301, л. 231.
[509] Виж напр.: ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 218, л. 80–81.
[510] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 355, л. 241.

Още през 90-те години на XIX в. М. Пундев определя българските учебни заведения като „гробници“, защото девойките учат по около 5 часа дневно през всички дни на седмицата, а после учат и след занятията. Той настоява да се промени и скъси програмата, така че децата да имат занятия само преди обяд[511]. Повече от 10 години по-късно управителят Т. Танев определя ученичеството като „меланхолично“ в резултат на претрупаната програма, многото четене и тежките мисли. Той препоръчва да им се правят развлечения, да се съкрати програмата, да се намали числото на уроците и да се остави време за полезни забавления, разходки и игри[512]. Директорът, подкрепен от учителския съвет, настоява, ако не могат да се премахнат, то да се запазят писмените изпити, а да се облекчат устните, в които да се включва материалът само от последните две години[513].

Екзархията не позволява облекчаване на програмата, нито отпадане на годишните изпити, още повече, че те са повод за гордост и начин успехите на българското учебно дело и специално на девическото образование в града да станат обществено достояние. През учебната година часове в девическата гимназия се посещават от османски и български училищни инспектори, от председателя на българската община и представители на българското консулство, от български и чужди дипломати, свещеници и чиновници. Както на годишния акт на мъжката гимназия, така и на този на девическата гимназия присъства многобройна и отбрана публика – валийският представител, цялото българско търговско агентство, пратеник от руското консулство, представител на руския светогорски метох, всички български първенци и търговци в града[514].

Според възможностите си Екзархията се опитва да подкрепи най-нуждаещите се ученички в желанието им да станат учителки. Първото сигурно сведение за екзархийската субсидия за девическата гимназия е за учебната 1883/1884 г., когато за нея и за двете начални училища в града са отпуснати общо 127 т.л.[515] През следващата учебна година за издръжка на девическия пансион е предвидена сумата от 500 т.л., които включват наем на сградите на гимназията и пансиона и стипендии на 40 пансионерки. Още близо 500 т.л. са предвидени за заплати на преподавателите в девическата гимназия[516].

---

511 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.
512 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
513 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 355, л. 243.
514 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
515 Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Цит. съч.*, с. 82.
516 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 19, л. 42.

През учебната 1892/1893 г. Екзархията има 47 пълни и 19 полустипендиантки, т.е. подкрепя 66 от общо 84 ученички в гимназията. Вероятно директорът М. Пундев е прав в твърдението си, че ако стипендиите се намалят, класовете ще останат с по 5–10 ученички, а в цялото училище – 30–40 деца[517]. През последните години на XIX в., въпреки че броят на ученичките се увеличава с 1/3, числото на стипендиантките в пансиона намалява. През 1897/1898 г. от 122 ученички, 78 са пансионерки, от които 41 са стипендиантки на Екзархията[518]. През следващата учебна година тенденцията се запазва – от 135 ученички, 88 са пансионерки, от които 34 получават пълна екзархийска стипендия[519]. Очевидно е, че всъщност увеличението на ученичките е основно с приходящи девойки и такива, чиито родители успяват да покрият поне частично престоя им в пансиона.

Най-ясно същността на процеса е видима в отчета на гимназията за учебната 1904/1905 г. В него управителят Т. Танев отчита, че броят на ученичките (145) не се е увеличил спрямо предходната година (144) поради недостатъчното място и недостатъчните стипендии. Въпреки че 62 момичета са приходящи, т.е. са родени или живеят в Солун, дори на 14 от тях се налага Екзархията да помага с безплатен обяд, дрехи или обувки. Така се оказва, че от родителите си са издържани едва 5 пансионерки, които плащат съответно 12 или 10 т.л. и 48 приходящи ученички, т.е. около 1/3 от девойките. Всички останали са частично (48) или напълно (33) издържани от Екзархията. Тази констатация въобще не е изненадваща, ако се вгледаме в материалното състояние на семействата на момичетата – 80 от тях са определени като бедни и едва 26 като заможни[520]. Увеличаването на броя на ученичките не променя социалния им статус – от 230 девойки, записани през учебната 1908/1909 г., едва 33 са деца на заможни родители, а 122 – на бедни. Този социален статус прави още повече впечатление, защото сред родителите на момичетата преобладават търговците (80), следвани от занаятчиите (76), учителите и свещениците (22)[521].

Видимо е, че финансовата подкрепа на Екзархията не достига дори за деца на бедни родители, както и факта, че макар установили се в Солун, семействата на много девойки не успяват чувствително да подобрят социалния си статус. Нещо повече – дори семейства, живеещи в града, молят дъщерите им да бъдат приети в пансиона. Такъв е случаят с вдо-

[517] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 778, л. 11; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.
[518] БИА-НБКМ, ф. 288, а.е. 5, л. 45–46; ЦДА, ф. 176к, оп.1 , а.е. 1075, л. 132–134.
[519] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1376, л. 8–10.
[520] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.
[521] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 171–173.

вицата Вангелия Ефремова, която издържа семейството си с ръчен труд и поради голямата си ангажираност и ниски доходи, моли дъщеря ѝ Марийка Николова, завършила през учебната 1908/1909 г. IV отделение, да бъде приета за пансионерка[522]. През същата учебна година едва 13 пансионерки плащат пълната такса от 15 т.л., 48 са пълни стипендиантки, а всички останали 87 са подкрепяни с различни суми от Екзархията[523].

XVII на девическата гимназия 1907/1908. *МНИ, а.е. 249*

[522] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 3/3.
[523] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 173–174.

Поради голямата разлика между броя на желаещите да получат стипендия и възможностите на Екзархията да откликне на нуждите им са приети правила за раздаването им. На първо място стипендии се дават на ученички, завършили V или VI клас на някое вилаетско училище, като с приоритет се ползват тези от тях, които са от по-горен клас. След това стипендии се отпускат на просителки от III клас, като приоритет имат тези, които са завършили класно училище в Солунски вилает[524]. Освен това е въведено задължение стипендиантките след като завършат обучението си или напуснат училището, да служат във ведомството на Екзархията „най-малко двойно повече години“ от ония, през които са получавали стипендия. В противен случай с клетвена декларация се задължават да върнат изразходваните за образованието им суми, които се отбелязват от управлението на училището на гърба на декларацията.

Това „задължително“ се подписва от ученичката и се гарантира от поръчител, като подписите на двамата се удостоверяват с подпис и печат съответно от управителя на гимназията и свещеник. По повод на този тип документи се пускат слухове, че целта им е да отнемат имота на родителите на стипендиантките и че османското правителство ще отвори други училища, където децата ще се обучават без никакви задължения. Във връзка с това Екзархията приканва управителите на гимназиите да обясняват, че е морално след като се взима стипендия, да се отплатят на Екзархията, която иска „задължителните“ само поради липса на достатъчно учители и че тези задължения ще отпаднат след като се обучат достатъчно такива[525].

Освен стипендии Екзархията изплаща заплатите на гимназиалните учители и на персонала в пансионите. Тя се грижи за покупката или наема на сградите, тяхната поддръжка и режийни. През учебната 1893/1894 г. екзархийската субсидия за девическата гимназия с пансион в Солун е малко под 2000 т.л., от които около 1000 т.л. се изразходват за заплати, а около 916 т.л. за пансиона[526]. През следващите години обаче въпреки засиления интерес към девическата гимназия бюджетът, отпускан от Екзархията, не се променя особено. През учебната 1901/1902 г. той е приблизително 1138 т.л., през учебната 1904/1905 г. – 1311 т.л., през 1906/1907 г. – 1621 т.л., през 1907/1908 г. – 1895 т.л., а през 1908/1909 г. – 2065 т.л. Той в най-голя-

[524] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 52, с. 166.
[525] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 2/1, 2/2.
[526] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 865, л. 1.

ма степен се изразходва за покриване на учителските заплати. През учебната 1904/1905 г. те са 1226 т.л., през 1907/1908 г. – 1605 т.л., а през 1908/1909 г. – 1808 т.л.[527] Въпреки повишението на заплатите и въведените правила при тяхното определяне, заплатите на учителките остават между 60 и 80 т.л., т.е. трайно по-ниски от тези на учителите, които варират между 90 и 200 т.л.[528]

Ако при издръжката на гимназията субсидията все пак се увеличава основно предвид увеличението на учителските заплати, то при пансиона тя фактически дълго време намалява. Например за пансиона през учебната 1902/1903 г. са предвидени 580 т.л., през 1904/1905 г. – 420 т.л., но се оказва, че той е с дефицит от 112 т.л., т.е. всяка пансионерка тази учебна година коства с 1 т.л. повече за храна, 2 т.л. повече за отопление и 0,5 т.л. повече за лекарства. Това налага управителят на девическата гимназия да моли Екзархията да предвиди в бюджета пари за покриване на този дефицит. В отговор от Цариград го уверяват, че ще се погрижат да покрият разликата, но отново, както и предходната година, настояват да не се увеличават разходите за пансиона[529]. През учебната 1906/1907 г. екзархийската субсидия за пансиона е 660 т.л. и едва през следващата учебна година, когато гимназията става със 7 класа, издръжката на пансиона доближава нивото от 1892/1893 г., т.е. 1000 т.л.[530]. Значително е увеличението през 1908/1909 г., когато за издръжката на девическия пансион вече са похарчени 1902 т.л., в което влиза и повишен разход за изхранването на всяка пансионерка[531].

Направен е опит недостигът на екзархийската субсидия да се компенсира с благотворителност. Още през 80-те години на XIX в. девическата гимназия организира лотарии, за да покрие някои от нуждите си – закупуване на материали по ръкоделие, поправка на пишещата машина, набавяне на книги. Резултатите обаче не са впечатляващи – през учебната 1885/1886 г. са събрани 23 т.л., които са похарчени веднага[532]. През учебната 1898/1899 г. създаденото в Солун благотворително братство „Милосърдие“ поддържа 3 стипендиантки в девическия панси-

---

527 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 92–97; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301; а.е. 365, л. 200; а.е. 552, л. 341–342; а.е. 301, л. 236; а.е. 330, л. 64; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 6/2.

528 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 49, с. 64.

529 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 52, с. 159, с. 184.

530 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 92–97; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301; а.е. 552, л. 341–342; а.е. 301, л. 236; а.е. 330, л. 64; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 6/2.

531 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 200.

532 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 20, л. 271–272.

он[533]. Тази инициатива обаче също не се превръща в практика и в края на периода е отчетено, че в гимназията не се обучава нито една ученичка, издържана от благодетели[534]. Макар в девическата гимназия да не се събират такси за право на учене, е преценено, че заможните ученички, живущи в Солун, трябва да плащат някаква такса на общината. Тя се определя в началото на всяка учебна година според състоянието на родителите, но цялата отива в полза на началните училища, а не на девическата гимназия[535].

Най-успешна се оказва идеята към гимназията да се създаде „Фонд за подпомагане на бедните ученички“. Тя възниква след като в самия край на XIX в. стопанската комисия спира да отпуска безплатно учебници на бедните ученички, което веднага се отразява негативно на успеха им. С волни пожертвувания на учителите през учебната 1900/1901 г. се създава фонд в помощ на бедните девойки. Още първата година с вноски от по 20 пари на месец се включват всички ученички, в резултат на което са събрани 10 т.л. и са закупени нужните учебници[536]. Успехът на начинанието окрилява вдъхновителите му и през следващите години е въведена стройна система за попълване на Фонда. Решено е всеки учител да дава в него поне по 10 гр. годишно, а всяка ученичка поне по 5 гр. Фондът се попълва с печалби от лотарии, матинета и представления.

През учебната 1906/1907 г. е въведено задължението всяка стипендиантка с изключение на най-бедните да отделя по 1 т.л. годишно в полза на тази благотворителна инициатива. Събраните средства освен за покупка на учебници се дават за ученически пособия, за попълване на училищната библиотека и болни ученички. Създадената стройна организация дава добри резултати и парите във Фонда се увеличават – през учебната 1901/1902 г. той разполага с 10 т.л., през учебната 1906/1907 г. излиза с печалба от 35–40 т.л., а през учебната 1907/1908 г. от 113 т.л. приходи са похарчени само 66 т.л.[537] Макар към българската мъжка гимназия да съществува същият фонд, неговите успехи далеч не са така впечатляващи. През учебната 1904/1905 г., например, в него са събрани едва 1/4 от средствата, необходими за закупуване на учебни помагала[538].

---

533 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1376, л. 8–10.

534 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 50.

535 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.

536 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 178, л. 160–170.

537 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301; а.е. 301, л. 236; а.е. 330, л. 50, л. 64; ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 13, с. 92–97.

538 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 187–247.

Като опит да се подпомогне по-бързата реализация на ученичките, стремящи се да получат квалификация, за да подпомагат финансово семействата си, може да се разглежда идеята към девическата гимназия да се открият стопански курсове. През 90-те години на XIX в. западноевропейската идея, че благотворителността спрямо бедните жени не трябва да се изражда в подаяние, а да им се даде професия, за да могат да осигурят препитание за себе си и семействата си, се адаптира и разпространява в Княжество България[539]. В началото на XX в. виждаме опит за нейното практическо приложение в солунската гимназия, където през учебната 1905/1906 г. най-бедните девойки започват да изучават занаят. Занятията се провеждат в къща с три стаи до сградата на гимназията, в която се влиза през специално направена вътрешна врата, която съединява двата двора[540]. Първоначално е възприета програмата на женското стопанско училище „Мария Луиза“ в София и е решено ученичките да имат освен практическите занятия и по 12 урока седмично[541]. С напредване на учебната година ученичките са разделени на две категории – редовни и извънредни. Редовните са завършили III клас и учат всички предмети, а извънредните са завършили I или II клас и учат само ръкоделие и рисуване.

През следващата учебна година отделението има 2 класа с общо 19 ученички. Директорът обаче недоволства от ученичките в него и от това, че то влияе зле на реда и дисциплината в гимназията, защото госпожиците, които идват да правят поръчки или да се учат да шият, разнасят клюки. На третата година от съществуването на стопанските курсове ученичките в него намаляват на 11, а приходите му от продажба на изработени изделия остават незначителни. През учебната 1906/1907 г. те са по-малко от 3 т.л., а през 1907/1908 г. – по-малко от 4 т.л.[542]

Непопулярността на стопанските курсове според Т. Танев се дължи на факта, че са малко ученичките, завършили III клас, родени или живеещи

---

[539] Николова, Веска, Росица Стоянова. *Цит. съч*, с. 37.

[540] Захариева, Снежана. Солунските български гимназии – огнища, сгряващи сърцата на жадните за просвета младежи и девойки от всички кътчета на Македония. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 244.

[541] Девическото стопанско училище в София е открито през 1893 г. благодарение на усилията на женското дружество „Майка“ и конкретно на Йорданка Филаретова. То е под патронажа на княгиня Мария Луиза и приема нейното име. Училището развива успешно три профила: шивачество на горни и долни дрехи и готварство. То служи като еталон за професионалното образование на българските девойки. Повече виж в: *Енциклопедия. Дарителство*. Т. 3, с. 468–471.

[542] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 269, л. 166; а.е. 301, л. 151, л. 207, л. 225, л. 236; а.е. 330, л. 43, л. 64.

в Солун, които искат да учат в тях. Те са или деца на заможни търговци, които оставят дъщерите си да завършат пълния курс на гимназията, или на бедни хора, които едвам ги прехранват, за да станат след това учителки. Той твърди, че за 2 години в курса не се научава достатъчно и предлага да се направи 3-та година, в която ученичките да се занимават само с ръкоделие[543].

Управата на гимназия смята, че е добре курсът да придобие чисто професионален характер, т.е. да се превърне в образцово ателие за шев. Съгласно това предложение в курсовете трябва да се изучава само теория и практика на кроене и шиене на долни и горни детски и женски дрехи, без всякакви образователни предмети, освен четене и рисуване и то дотолкова, колкото е необходимо при кроенето. Предвижда се курсовете да бъдат най-малко 2 години – 1 година за долни и 1 година за горни дрехи, но който желае може да остане 2 години само в едния отдел. Предполага се, че тези курсове ще се издържат от външни поръчки за шиене на дрехи и дори ще остава процент от печалбата за ученичките, които изработват поръчката[544].

Училищният отдел на Екзархията преценява това предложение като недостатъчно реалистично и през юли 1908 г. закрива стопанските курсове към девическата гимназия. Решено е останалите изработени вещи – блузи, фусти, ризи, гащи, елечета, пантофи, камизоли – да се разиграят на лотария през следващата учебна година. Останалите от отделението шевни машини пък със специален протокол са предадени на българската община[545]. Въпреки безславния край на стопанското отделение явно в Солун все пак съществуват условия за професионално образование на девойки. Само месец след закриването на отделението във в. *Конституционна заря* се появява обява от г-жа Елена Ушева, завършила професионална школа в Брюксел и специализирала в Париж, която открива в Солун Първо женско професионално училище. Бившата редакторка на *Домашно илюстрирано списание* възнамерява училището ѝ да има 4 отдела – горни дрехи, долни дрехи, бродерия и дантели. Таксата му се определя на 50 лв. годишно, а печалбата от продажбата на ушитите дрехи остава за ученичките. Предвижда се към училището да се открият едномесечни курсове за домакини[546].

Солунската девическа гимназия е единствената пълна екзархийска девическа гимназия в Османската империя, поради това към нея

---

543 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 329, л. 56–57.

544 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 43; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 6/1.

545 ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 2/1, κουτί 3/2, κουτί 3/3.

546 *Конституционна заря*, август 1908 г.

се стичат момичета, завършили третокласните смесени училища в Кукуш, Дойран и Струмица и петокласните девически училища в Скопие и Битоля. Със специално разпореждане на Екзархията тя е обявена за педагогическа, тъй като през този период учителството е най-високата възможна професионална реализация на българските момичета в Османската империя. Действително най-голяма част от възпитаничките на гимназията, преселили се в България след Междусъюзническата война, реализират своите способности според получената специалност – като учителки работят 73 от общо 108 бивши ученички[547]. Екзархията оценява голямото значение на солунската девическа гимназия за обучението на учителки, обществени деятелки и майки, както и „за пробуждането и укрепването духа на населението“. Точно заради това в учебната програма особено внимание се обръща на възпитателните предмети, а след завършване стипендиантките са задължени да работят като екзархийски учителки и да разпространяват получените знания.

За разлика от мъжката девическата гимназия се развива с по-умерени темпове, но стабилно възходящо. От една страна, това се дължи на строгия ред и дисциплина в гимназията и пансиона, които са следени педантично от управлението ѝ и от гражданите. От друга страна, не трябва да се пренебрегва високата мотивираност на девойките да завършат обучението си. Повечето от тях са деца на изключително бедни семейства, които целят да завършат бързо, да станат учителки и да помагат материално на семействата си. Ниският социален статус на голяма част от девойките е най-сериозният проблем на гимназията. Момичетата боледуват често, защото са лошо облечени, недохранени и притеснени за бъдещето си. Това наред с недостатъчната екзархийска субсидия не позволява развоя на девическото образование в Солун. Финансовата подкрепа на Екзархията не достига дори за покриване на най-насъщните нужди на ученичките, което превръща благотворителността в задължително условие за развитието на гимназията.

2.4. Българите и чуждите образователни институции

Солун е образователен център не само за българите от областта. Значението на града и възможностите, които предоставя, са оценени и от другите националности, които също откриват свои училища в него. До средата на XIX в. в него има еврейски религиозни общински училища „Талмуд Тора“, поне шест мюсюлмански медресета, няколко гръцки и

[547] Бугарчева, Елена. *Цит. съч.,* с. 213–214.

католически училища[548]. Бурният възход на образованието обаче започва през втората половина на XIX в. и в началото на XX в. в Солун вече функционират 86 училища от всички степени, които представят 13 етнически и национални общности[549]. Деца с български произход посещават някои от тях и това наред с общото ниво на образованието в централния град на османска Македония създава контекста, в който се развива българското учебно дело в града.

Български ученици в чужди образователни институции

Българчета не биха могли да посещават религиозните общински еврейски училища, най-многобройни в града, където еврейската общност представлява по-голяма част от населението. Към 1882 г. тези училища са 80 и в тях безплатно се обучават около 4000 деца. Знанията, които се преподават в тях, обаче са на много ниско ниво, тъй като учителската длъжност е наследствена. През 1873 г., благодарение на действията на дружеството *Alliance Israélite Universelle*, се създава еврейско мъжко светско училище. Дружеството има седалище в Париж, но през 1864 г. открива клон в Солун и благодарение на подкрепата на богати фамилии от града, сред които се открояват братята Алатини, създава в него мрежа от еврейски светски училища. През 1878 г. мъжкото училище вече има шест класа с 318 ученици, между които 6 мюсюлмани и 13 православни. Една година след мъжкото е създадено и девическо училище, което през 1878 г. има четири класа, в които се обучават 181 ученички. През 1881 г. към девическото училище се открива и детска градина с 315 деца[550].

За издръжката на училищата, които поддържа, дружеството *Alliance Israélite* събира учебна такса от своите питомци, но предлага и най-доброто образование в града. В мъжкото училище, например, освен френски, който е основният език на обучение, се преподават още 4 езика. Дружеството създава също така професионални училища, сред които и една търговска гимназия. То полага грижи за по-бедните ученици, като създава трапезарии и пансиони, отпуска стипендии, поддържа сиропиталище и т.н. В началото на XX в. в града наред с религиозните еврейски училища съществуват още 9 училища, поддържани от *Alliance Israélite*,

[548] Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Θεσσαλονικεία και Μακεδονικά ανάλεκτα*. Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 317, σ. 329.

[549] Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά 19ος και 20ος αιώνας*. Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 31.

[550] Подробно за училищата, създадени и поддържани от *Alliance Israélite Universelle* виж: Μόλχο, Ρένα. *Ό.π.*, σ. 147–220.

в които 43 учители преподават на близо 1800 деца[551]. През 1912 г. броят на училищата остава непроменен, но преподавателите в тях са вече 81, а записаните ученици надхвърлят 3000[552]. Нямаме обаче сведения за българчета, които да се обучават в тях. Единствената информация, с която разполагаме, е за Марийка Кирилова Крапчева и Султанка Кирилова, от Кукуш, които след включването на Солун в границите на Гърция учат в девическата гимназия, поддържана от еврейското дружество[553].

От епохата на Танзимата започва развитието на светското образование и сред мюсюлманите[554]. През 1873 г. валията Мидхат паша открива първите общински начални училища и прогимназии със светско образование. През 1887 г. е открито средно училище със седем класа (Idadiye/Идадие), наричано често от българите императорски лицей, за обучение на държавни служители. До края на века започват да функционират няколко професионални османски училища – земеделско, техническо, търговско, а през септември 1907 г. е създадено юридическо училище. В града съществуват две турски девически гимназии, полицейско училище (1908), военно училище и две частни училища. Християни са допускани за обучение в гимназията, професионалното училище за сираци, в трикласното и в юридическото училище[555]. Броят на светските мюсюлмански училища в Солун нараства постъпателно и в началото на XX в. те са вече 26 във всички образователни степени и в тях се обучават над 5500 деца[556]. По данни на Анастас Иширков в края на периода турските училища са 34, а в тях се обучават 6000 деца, от които 1500 са момичета[557].

Сред турските училища интерес представлява Идадието, което подготвя кадри за държавната администрация и поради това привлича ученици от различни националности. Училището е със седемгодишен курс на обучение, ползва се с добро име в империята, има пансион и отпуска стипендии на нуждаещите се ученици. Срещу 12 т.л. годишна такса на учениците пансионери им се дава храна и униформено облекло. Немюсюлмани се приемат в първи гимназиален клас, без да се обръща внимание какво са завършили. Освен задължителния френски

---

551 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Ό.π.*, σ. 25–30.

552 Μόλχο, Ρένα. *Ό.π.*, σ. 303.

553 МНИ, ЧП 49 – формуляри на ученици от Солун, събрани в периода 1965–1966.

554 Подробно за развитието на образованието в Османската империя в епохата на Танзимата виж: Събев, Орлин. *Робърт колеж и българите*. София, 2015, с. 30 и сл.

555 Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1.

556 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Ό.π.*, σ. 30.

557 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 23.

език учениците в него трябва да изберат дали да учат като втори чужд език гръцки или български[558]. Часовете по български са въведени през 1894 г. и са водени от Антон Димитров, който преподава турски език в българската мъжка гимназия. Според спомените му в часовете по български се записват по 50–60 ученици, а в тези по гръцки – по десетина. Желаещите да учат български са основно помаци, дюнмета (евреи, приели исляма) и албанци[559].

Първите сигурни сведения за броя на учениците българи в това училище са за учебната 1905/1906 г. Тогава в него учат 15 българи екзархисти – шестима получават стипендия от Екзархията, шестима са държавни турски стипендианти, един е полустипендиант на Екзархията, един си плаща и един е приходящ. Българската църковна община чрез Атанас Шопов се обръща до Министерството на външните работи да подкрепи финансово българчетата, които искат да се обучават в това училище и получава уверение, че българската държава ще отпусне допълнителни средства за стипендии на българчета в турските гимназии[560]. Явно обещанието е спазено, защото през учебната 1907/1908 г. в Идадието със стипендия учат 38 българи, които заедно с 41 гърци, 14 сърби и 10 евреи представляват немюсюлманската част от общо 530 ученици[561]. От българите 15 са стипендианти на Екзархията, а средствата за тях са изпратени от България чрез перото „извънредни разходи“ на българското търговско агентство. Турското правителство също отпуска стипендии на 12 екзархисти, 3 българи католици, 15 гърци, 3 евреи, 1 влах, 1 арменец, които заедно с 55 турци оформят групата от 120 турски стипендианти през тази учебна година.

Екзархията иска да има по 5, а даже и по 10 български стипендианти във всеки курс на Идадието, но няма достатъчно подготвени по турски език младежи, които да могат да посещават свободно занятията. Поради това е решено българското правителство да отпусне средства, за да се отвори подготвителен курс за български ученици, които искат да учат в турската гимназия. След младотурския преврат (1908) българското външно министерство и Екзархията още по-активно насочват усилията си към подготовка на кадри за турските държавни учреждения[562].

---

[558] Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1.

[559] *Борбите в Македония и Одринско 1878–1912. Спомени*. София, 1982, с. 102–103.

[560] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 191, л. 1–13.

[561] Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1.

[562] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 236, л. 2–4, л. 15–16, л. 51.

Сериозно българско присъствие има и в Юридическото училище (Хукук мектеби), създадено през септември 1907 г. с цел да обучи юристи, основно за македонските епархии. В него без изпит влизат възпитаниците на Идадието и християни, завършили гимназия, които обаче полагат изпит по турска кореспонденция. През първата година от съществуването му в юридическото училище се обучават 365 ученици, сред които 10 гърци и 9 българи. Четирима от българите са възпитаници на български гимназии, приети с изпити – Петър Христов от Цариград, Михаил Димчев от Прилеп, Никола Манолев от Кукуш и Никола Ив. Икономов от с. Кара-Кьой, Неврокопско; трима са приети без изпит, т.е. вероятно са завършили турската гимназия – Иван Тянев от с. Плевня, Драмско, Димитър Кафадаров от с. Пирава, Дойранско и Михаил Кочов от Гевгели и двама са приети без изпит за слушатели – Стефан Тошев от с. Кратово, Скопско и Васил Тапанджиев от Битоля[563]. Възпитаниците на Юридическото училище в Солун имат равни права с тези на Цариградското висше правно училище и се очаква да бъдат предпочитани при заемането на административни и съдебни длъжности след завършване на тригодишния курс на обучение[564]. Обучаваните в това учебно заведение нямат проблем да продължат обучението си и в Софийския университет, както става ясно от житейските истории на Наум Николов Главинчев от Охрид и Никола Петров Ванчев от с. Горно Броди, които учат в Юридическото училище в Солун, а след Междусъюзническата война довършват образованието си в София[565].

През втората година от съществуването на Юридическото училище Българската екзархия отпуска 20 стипендии на българчета, които могат да постъпят в него независимо от социалното им положение. Недоволни отново не липсват. Някои студенти се оплакват, че за да има повече стипендианти, Екзархията намалява двойно сумата за издръжката им, отпусната от българското правителство. При скъпия живот в Солун това затруднява учащите, които едва се издържат[566]. Едва ли българските студенти са чак толкова бедстващи, ако се вземе предвид, че Георги Кулишев и Яков Янков напускат учителската си професия, за да станат студенти в Юридическото училище в Солун. В спомените си Г. Кулишев отбелязва, че българските студенти в него са основно випускници на турската и българската мъжки гимназии в Солун. Според него възпитаниците на българската гимназия,

---

563 Пак там, л. 6–7.

564 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 244, л. 1–2.

565 МНИ, ЧП 49 – формуляри на ученици от Солун, събрани в периода 1965–1966.

566 *Единство*, бр. 18 от 3 дек. 1908 г.; *Народна воля*, бр. 22 от 16 май 1909 г.

„макар да знаят по-лошо турски, имат по-добър успех от възпитаниците на турската гимназия“. Той отдава това на богатата правна литература на френски език в библиотеката на гимназията, от която всъщност се готвят за часовете си турските професори[567]. През учебната 1909/1910 г. в Идадието и в Юридическото училище учат съответно 40 и 45 българчета, които постигат добри резултати[568]. Българчета учат и в другите турски училища, но за съжаление за тях имаме само откъслечни сведения. Например известно е, че Вангел Якимов от Мелник в периода 1890–1894 г. се обучава в разкритото през 1887 г. в Солун Училище по приложно земеделие, а през 1899 г. се дипломира от Висшето земеделско училище в Цариград. Общо поне 6 български момчета, живеещи през разглеждания период с родителите си в Солун, продължават образованието си в османската столица[569].

Много български деца учат в католическите училища в Солун. Католически мисионери от ордена на йезуитите се установяват в града още през XVII в. След закриване на ордена им те са заместени от лазаристите, които първоначално се установяват в имот на френското консулство на днешната ул. „Франкон“ 17. През 1834 г. в същия имот монасите от ордена на Св. Викентий създават мъжко училище[570]. От 1855 г. в Солун действат и Сестрите на милосърдието, които отварят учебно заведение в града, а шест години по-късно и сиропиталище за момичета, където първоначално са приети около 30 деца, предимно българки[571].

От 1862 г. датира сведение, че „*в Солун, отечеството на нашите просветители, под управлението на лазаристите се отвори едно българско училище*“, в което в този момент учат 16 деца[572]. През 1864 г. това училище с пансион се сдобива с нова сграда в местността *Зейтинлик*, която се намира на около половин час пеша от центъра на града в северозападна посока. Двадесет години по-късно папа Лъв XIII (1878–1903) посещава Солун и впоследствие отпуска 100 000 френски франка за по-

---

567 ЦДА, ф. 890к, оп. 1, а.е. 11, л. 19–20.

568 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 27.

569 Това са четиримата възпитаници на лицея „Галатасарай“ (Петър Илиев, Владимир Наумов, Димитър Наумов и Михаил Христов) и по един възпитаник на Медицинското училище (Кочо Георгиев) и Училището за административни кадри (Милан Калибацин). Виж: Събев, Орлин. *Просветени на Изток с лъчите на Запада. Българската ученическа колония в Цариград (XIX–XX век)*. София, 2019, с. 288–289, 399, с. 494–495, с. 499, с. 548.

570 Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Ό.π.*, σ. 93–94, σ. 331.

571 Иванов, Николай. *Френските католически училища в Османската империя (от средата на 30-те години на XIX в. до Първата световна война)*. София, 2019, с. 78.

572 *България* бр. 1 от 16 апр. 1862 г.; бр. 2 от 23 апр. 1862 г. Във втората дописка се говори за 19 ученици.

строяване на нова сграда на училището. Новото учебно заведение е официално открито на 19 октомври 1885 г. и е известно с името Българска католическа семинария „Св. Св. Кирил и Методий“. През следващите години то привлича най-голяма част от субсидията (12 000 фр. годишно в периода 1886–1892 г.), отпускана от *Фондацията на източните училища* за учебните заведения в Солун и околността[573].

Причините за интереса на българите към католическото образование могат да се търсят в няколко посоки. На първо място най-често учениците са освободени от такси, а животът им е осигурен. Важен мотив за избора им вероятно е фактът, че религиозните служби за семинаристите, например, в католическата семинария в Солун се водят на български език. Католическото образование е съобразено с етническата принадлежност на обучаващите се, поради което от учебната програма на училищата на лазаристите в Солун отсъства гръцкият език, а обучението се води на български. Така е и в подготвителния клас на семинарията, ръководен от сестрите на милосърдието, където децата се научават да четат и пишат на български и френски език, да боравят с основни понятия по смятане и по религия. Не на последно място трябва да се отбележи и закрилата, с която католическите мисии, училища и техните питомци се ползват в Османската империя.

Мисията на лазаристите, 1917 г. *Архив Янис Мегас*

[573] За възникването и дейност на Българската католическа семинария виж: Стамов, Йероним. Зейтинликът при Солун. – *Сборник Солун…*, с. 318–326; Иванов, Николай. *Цит. съч.*, с. 80–83.

През 1891 г. Лазар Младенов получава султански ферман, с който е признат за епископ на българските униати в Солунски и Битолски вилаети и става член на меджлиса (градски съвет). Той прави проект за построяване на църква за българите униати в Солун (1888–1889), но тази инициатива не е подкрепена от представители на лазаристката Мисия и е провалена[574]. Трудности съществуват и при издръжката на Българската католическа семинария, която се помещава в три сгради в *Зейтинлика*[575]. Всички питомци на семинарията са пансионери, но средствата за издръжката им очевидно не са много. Закуската им включва хляб и ечемик, обядът – супа, малко сухо месо и пилаф, вечерята – малко хляб и кестени или фасул с 3–4 смокини, или с халва[576].

В католическата семинария в *Зейтинлика* за българите е създадена отделна администрация независима от тази на лазаристите преподаватели. В общообразователния отдел на Семинарията учениците се обучават по програмата на българска мъжка гимназия, а в занаятчийския отдел учат шев, обущарство, дърводелство, готварство, градинарство. Няколко години обучението се води само на български език, а по-късно става на френски, а българският се запазва по един час дневно. В *Зейтинлика* съществува и т.нар. малък семинар, в който преминават младежи, показали призвание да станат духовници. В него се слушат курсове по латински и логика, а випускниците му могат да завършат образованието си в лазаристкия колеж „Св. Беноа“ в Цариград или в Париж. Към тези дейности се прибавя музикалното образование и духов оркестър, който се изявява в празнични дни[577].

Именно участието в духовия оркестър изиграва лоша шега на Аргир Манасиев, завършил заедно с Троян Контуров, Христо Манасиев, Христо Костадинчев, Димитър Франгов, Георги Младенов и др. първия випуск на *Зейтинлика*. През 1893 г. вече като преподавател в същото учебно заведение той и някои от големите ученици решават да посрещнат епископ Лазар Младенов с духова музика и изпълняват българския химн „Шуми Марица“. Това изненадва управата на училището и тя ги

---

[574] Подробно за идеята и за католическата дейност в Солун виж: Заимова, Рая. Католическите мисии, Солун и българите. – В: *Солун и българите…*, с. 307–336.

[575] Подробно за Лазар Младенов и неговата дейност виж: Заимова, Рая. 100 години от смъртта на епископ Лазар Младенов (1853–1918). – *Християнство и култура*, 2019, бр. 1 (138), с. 23–28.

[576] *Новини*, бр. 58 от 20 април 1893 г.

[577] Подробно за обучението в католическия семинар в Зейтинлика виж: Тъпкова-Заимова, Василка, Рая Заимова. Историята на една учителска фамилия в Македония. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 420–424.

подвежда под отговорност, поради което А. Манасиев заедно с 25 ученици напуска семинара. Според спомените му някои от учениците се записват в българската екзархийска гимназия, на която към този момент вече не гледат враждебно, както в началото[578]. Версиите на католическите отци, екзархийския вестник *Новини* и на А. Манасиев за това напускане, както и за броя на напусналите ученици, се различават[579]. За достоверни обаче могат да се приемат сведенията за връзките на семинаристите с учители и ученици от българската мъжка гимназия, както и с ръководителите на революционната организация[580].

Топлите връзки между *Зейтинлика* и българската гимназия си личат и от предложението на директора на Семинарията Емил Казо (1897–1914), който лансира идеята да се обедини екзархийското и католическото образование и да се създаде нов франкофонски колеж „Св. Св. Кирил и Методий“, чиято програма да е комбинация от програмите във Франция и в Княжество България. Идеята му за слабо застъпеното религиозно обучение за сметка на останалите дисциплини не намира подкрепа сред лазаристките авторитети[581]. Вероятно поради тази причина, а и поради ограниченото финансиране, католическата семинария не се разраства и възпитаниците ѝ през целия период варират между 40 и 60 човека. Според отец Артур Друлез през първата учебна 1884/1885 г. в нея се обучават 45 семинаристи[582]. Вестник *Новини* твърди, че през учебната 1892/1893 г. учениците са 42, разпределени в седем гимназиални класа и едно подготвително отделение. Според същата дописка в занаятчийското училище (отдел) се обучават 15 деца, от които 8 са българчета[583]. През учебната 1907/1908 г. според гръцки източници в *Зейтинлика* лазаристите издържат 27 българчета сирачета, а в училището за свещеници се обучават 56 ученика[584].

---

578 Мирчев, Боян. Спомени на Аргир Наков Манасиев за участието му в македонското революционно освободително движение до Илинденското въстание. – *Известия на Института за българска история* 1957/7, с. 347–350.

579 *Histoire de la Mission lazariste de Macédoine (1839–1939) par Arthur Droulez C. M.* Texte publié par les soins de Raïa Zaïmova. Istanbul, p. 155–156.

580 Виж напр.: Белев, Георги. До Солун, Битоля и Охрид (1904 г.) – *МПр*, 1926/2, с. 88, където разказва и за връзките на учителя в *Зейтинлика* Иван Манолев с ВМОРО.

581 Заимова, Рая. Католическите мисии в Македония (края на XVIII – XIX век): между духовното и светското. – В: *Миналото на Балканите: подходи и визуализации (XVIII–XIX в.), интердисциплинарна конференция на Българско общество за проучване на XVIII век*, http://bulgc18.com/.

582 Подробно за отец Друлез и неговото книжовно наследство виж: *Histoire de la Mission lazariste de Macédoine (1839–1939)...*

583 *Новини*, бр. 58 от 20 април 1893 г.

584 Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1

Три години по-късно в рапорт за учебното дело в Солунска епархия е записано, че в шестокласната Българо-католическата семинария има около 45 ученици, всички пансионери, а към нея функционира сиропиталище и основно училище, в което учат децата от сиропиталището. По същото време в *Зейтинлика* преподават само духовни лица, с изключение на двама българи студенти в турското юридическо училище, от които единият преподава турски, а другият – български[585]. През годините обаче сред преподавателите доминират българите (22), следвани от французи (18), поляци (5), италианци (4) и др[586]. През есента на 1912 г. в *Зейтинлика* има 57 ученици, от тях 6 подстригани за монаси (5 по теология и 1 по философия), 44 „малки семинаристи“ в средния курс и 7, които учат някакъв занаят[587].

Обучението по турски основателно е окачествено от отец Друлез като безспорно необходимо за общуване с османските власти и поради това е застъпено в учебната програма. Но знанията по френски език на учещите в *Зейтинлика* очевидно не са на добро ниво. Важността на френски език, *lingua franca* на епохата, е отлично разбирана от българите, които изпращат децата си „в чужди търговски училища“ или „в търговските отдели на колежите и лицеите, ... защото дава им се възможност да изучат добре френски език“[588].

Показателно е, че във френското търговско училище, чийто основател Гирó през 80-те години на XIX в. е надзирател в пансиона на българската мъжка гимназия, през учебната 1907/1908 г. 18 от общо 410 ученика са българи. Обучението в него се води на два цикъла – първите четири класа дават общи знания по френски, турски и немски език, аритметика, естествени науки, история, география и т.н., а във втория цикъл, който е тригодишен, се преподават специализирани и търговски предмети, подготвящи възпитаниците му за работа в търговски предприятия[589].

Българчета учат и в другите френски училища в града – мъжка и девическа гимназия, две католически училища – начално и класно и т.н. Още през 60-те години на XIX в. български девойки, сред които и първата учителка Славка Динкова, се обучават в училището на викентинките в Солун. Тази традиция продължава и в началото на XX в., когато знаем, че в девическите френски училища се обучават Цветанка Спиридоно-

---

585 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 118.

586 Стамов, Йероним. *Цит. съч.*, с. 321–325.

587 *Histoire de la Mission lazariste de Macédoine (1839–1939)…,* p. 203.

588 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 405, л. 44.

589 Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1.

ва Лекова, Мария Петрова Кобурова и Надежда Илиева Радева, а Мина Шумлянска (дъщеря на Юлиян и Захария Шумлянски) през 1913 г. завършва девическия отдел на френския светски лицей в града[590].

Сигурни сведения имаме и за българи ученици в създаденото през 1888 г. в дома на барон Шарно училище. През 1895 г. то става колеж, известен като мъжка гимназия „Жан Батист дьо Ла Сал“ към ордена на *Братята на християнските училища* и образованието в него включва осем класа. През учебната 1897/1898 г. в колежа има 260 ученици от различни националности и вероизповедания, а през учебната 1907/1908 г. от 240 ученици – 75 са католици, 74 са православни (28 гърци и 16 българи), 25 турци и 66 евреи[591]. Учениците са групирани в три категории – стипендианти, полустипендианти и пансионери и от 1900 г. се обучават в новопостроени и модерно оборудвани сгради. Главните приходи на колежа са от католическите конгрегации, но финансови постъпления идват и от френското и османското правителства, както и от солунски банкери[592].

Братята Драган и Кирил Тъпкови, както и някои випускници на *Зейтинлика* като Нако Николов Николов от Дойран, завършват френския колеж „Жан Батист дьо Ла Сал“[593]. Дипломите на това учебно заведение, подписвани освен от директора и учителите, също и от консула на Франция, отварят много врати на притежателите си[594]. Освен престижа на образованието във френския колеж трябва да се има предвид и закрилата, която той предоставя на своите питомци и възпитаници. Показателен е дори само примерът с Драган и Кирил Тъпкови, които по време на Междусъюзническата война се спасяват благодарение на връзките си с ръководството на френския колеж „Жан-Батист дьо Ла Сал“. Предупредени за готвеното преследване на българи, те се укриват в подземието му, а по-късно директорът на колежа урежда бягството им с италиански кораб[595].

---

590 МНИ, ЧП 49 – формуляри на ученици от Солун, събрани в периода 1965–1966 г.

591 Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφάκ. 208.1; БИА–НБКМ, ф. 288, а.е. 5, л. 45–46.

592 Подробна информация за това училище беше изнесена на международната конференция „Градска култура на Балканите“, проведена на 18–19 май в Пловдив, от проф. Рая Заимова в доклада ѝ: *Мултиетничният Солун: френско-турските капитулации и образованието*.

593 МНИ, ЧП 49 – формуляри на ученици от Солун, събрани в периода 1965–1966.

594 Подробно по темата виж: Тъпкова-Заимова, Василка, Рая Заимова. Историята на една учителска фамилия…, с. 424; Заимова, Рая. „Бяхме жертва на гърцизма“ или за емиграцията на една солунска фамилия. – *Балкани* 6.2/2017, с. 26–32.

595 Заимова, Рая. „Бяхме жертва на гърцизма…“, с. 28.

Драган Д. Тъпков с други масони от ложата
„Солунска звезда“, 1912.
Семеен архив Тъпкови и Рая Заимова

Очевидно френското образование – католическо и светско – е предпочитано от българите. Поради това, когато става ясно, че френското правителство възнамерява да открие в Солун деветгодишен лицей, българският търговски агент бърза да съобщи новината в Министерството на външните работи в София. Всъщност през учебната 1905/1906 г. в Солун са открити три училища – лицей за момчета, прогимназия за момичета и търговско училище, обединени под названието „Френски лицей в Солун“, в който в началото на 1908 г. се обучават вече около 400 деца. Този тип училища са светски, създадени след отделянето на църквата от държавата във Франция, с цел да се противопоставят на католическото образование[596]. В лицея се преподават модерни знания, за

[596] Подробна информация за това училище беше изнесена на международната конференция „Градска култура на Балканите“, проведена на 18–19 май в Пловдив, от проф. Рая Заимова в доклада ѝ: *Мултиетничният Солун: френско-турските капитулации и образованието*.

да се подготвят младежите за работа в банки и търговски предприятия или за постъпване в османски или европейски висши училища. Поради това А. Шопов смята, че трябва по-заможните български семейства да изпратят децата си в него, за да може след няколко години българите да имат „*готови хора, които да заемат длъжност в администрацията, банките, търговските дружества и такива, които да завършат висши науки, да се върнат като адвокати, инженери и пр.*“[597] Предложението му е преценено като разумно и българското външно министерство отпуска стипендии и за по-бедни деца, да се запишат за ученици в лицея, където освен общообразователните предмети се изучават засилено османски, френски и немски език.

Две години по-късно от фонда за подпомагане на македонските бежанци вече са предвидени 15 стипендии за българчета във френския лицей. Екзархията обаче се противопоставя на прекалената подкрепа за обучение в него, защото се притеснява, че лицеят може да подкопае търговския курс към българската гимназия. Очевидно по нейно настояване и предвид надеждите за промяна на условията в Османската империя след Младотурския преврат българското правителство решава да не изпраща стипендианти във френския лицей, а да ги пренасочи към турските училища, за да има подготвени кадри за работа в турски държавни учреждения[598]. И тримата българи, за които имаме сведения, че са завършили френския лицей, са сред най-образованата част на българското общество в междувоенния период – Благой Стефанов Бояджиев от Лерин продължава следването си в Париж и Цюрих, преди да се установи окончателно в София, Никола Григоров Кондов от Прилеп завършва право в Софийския университет, а Ташко Иванов Занешев от Воден има лекарска практика в българската столица[599].

Освен във френски училища българчета се обучават и в училища на други европейски държави. Има, например, сведения, че в началото на XX в. в немската гимназия, както и в английското девическо училище, учат деца с български произход[600]. Тези сведения обаче са епизодични и не позволяват да се направят каквито и да е изводи за причините и резултатите от подобно обучение. Сред чуждите образователни институции в Солун с ролята си за образованието на българските деца обаче се откроява Американското земеделско училище. То е основано от про-

[597] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 210, л. 1–2.
[598] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 210, л. 1–2 и а.е. 236, л. 15–17, л. 45.
[599] МНИ, ЧП 49 – формуляри на ученици от Солун, събрани в периода 1965–1966.
[600] Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Ό. π.*, σ. 31.

тестантски мисионери през 1904 г. и започва дейността си с приютяване на 10 българчета от Битоля, останали сираци след потушаване на Илинденско-Преображенското въстание. Това всъщност е второто земеделско училище в Солун. Първото е основано още през 1889 г. по инициатива на Земеделската банка и на учениците в него се заплаща по 10 гроша месечно, поради което не е странно, че към 1908 г. там вече се обучават 80 деца[601]. Нямаме сведения обаче сред тях да има българчета, докато в Американското земеделско училище те преобладават през цялото първо десетилетие от съществуването му.

Протестантството е представено в Солун от Шотландската мисия на Британската църква и от Американския борд на пълномощниците на мисиите в чужбина. Първоначално и двете организации работят основно сред еврейското население на града, но религиозната пропаганда сред него е трудна, поради което американците закриват мисията си. Тя е открита отново през 1894 г. и този път е насочена основно към българското население, което се оказва по-благодатно за работа от еврейското[602]. Причините за това са комплексни и колоритно обобщени от българин, който през 1904 г. заедно със семейството си пристига в американската мисия в Солун. Той разказва на мисионерите за преследванията на турците, за отказа на богатите солунчани да го вземат на работа, защото е българин, за мизерията и недоимъка и ги пита колко трябва да им плати, за да стане американец[603].

От самото начало на работата си в Солун мисионерите търсят начини и средства за основаване на образователна институция, която да осигурява гимназиална подготовка за протестантските момчета. През ноември 1902 г. те инициират закупуването на около 52 акра земя в землището на с. Капуджилар на 10 км от центъра на Солун, където е създаден Солунският земеделски и промишлен институт, известен по-

---

601 Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των εξοχών*. Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 134.

602 Повече за дейността на американските мисии сред българите виж: Несторова, Татяна. *Американски мисионери сред българите (1858–1912)*. София, 1991; Илчев, Иван, Пламен Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София, 2003; *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век*. Съст. И. Илчев, П. Митев. София, 2004; Джеймс Ф. Кларк. *Американците откриват българите 1834–1878 г.*, съст. и прев. В. Лозанова. София, 2013; Василева, Елмира. Американската протестантска пропаганда в Османската империя и българите. – *Християнство и култура*, 2018/бр. 8, с. 34–41; Василева, Елмира. Протестантският вестник „Зорница“ и българите. – *Християнство и култура*, 2018/бр. 9, с. 53–66 и цит. в тези изследвания литература.

603 *Quiver*, January 1905, p. 376–383.

вече като Американско земеделско училище[604]. Негов основател е мисионерът Джон Хенри Хауз, който вярва, че религиозното образование и интелектуалното развитие трябва да са съчетани с извършване на физически труд и практическо обучение. В изпълнение на тези си идеи той създава училището с два отдела – академичен и производствен. В академичния се преподава български, английски и турски език, както и други общообразователни предмети. В производствения се осъществява практическо обучение по земеделие, животновъдство, дърводелство, строителство, обущарство, шивачество и градинарство. Финансирането на обучението е основно с дарения от САЩ, благодарение на които през 1906 г. училището вече се помещава в двуетажна сграда с разгърната площ 665 м^2 [605]. През пролетта на 1907 г. османските власти признават и гарантират на американските училища в империята, в това число и на института в Солун, същите права, каквито притежават другите чуждестранни учебни заведения[606]. През следващата година след дългогодишни оплаквания от страна на мисионерите, че почетният консул Периклис Хаджилазару не защитава интересите им, правителството на САЩ решава да открие свое официално консулство в Солун[607].

До 1913 г. преподавателският състав на Американското земеделско училище, с изключение на членовете на семейство Хауз, се състои изцяло от българи протестанти. Въпреки че американците имат намерение училището да е международно, то поне през първите 10 години от съществуването му учениците в него са българи с изключение на един ученик от Нови Пазар, Сърбия. Според български източници повечето деца са от Битолско, има някои от Солунско, двама от Тетово, петима от Разлог, един от Неврокопско[608]. Това се потвърждава и от американските мисионери, които дори търсят признаване на техния институт от страна на българското правителство. Според годишния доклад за периода април 1910 – април 1911 г. броят на учениците им се увеличава значително, след като софийският вестник *Дневник* публикува обява за училището. След нея в земеделското училище, в което дотогава се обучават между 30 и 50 деца, са записани 58 ученици – максимумът, който сградата на мисионерите може да побере[609]. Основната задача на института е да

---

604 *Културно единство*, 1909/кн. 7–8, с. 37.

605 Κολώνας, Βασίλης. *Ό. π.*, σ. 147–148.

606 Василева, Елмира. Американското земеделско училище в Солун и българите. – В: *Солун и българите…*, с. 239.

607 FO 195/2298, p. 20.

608 *Културно единство*, 1909/кн. 7–8, с. 37.

609 ЦДА, КФВ 19/433/В, II, 11. Private collection of James Clarke, p. 137–141.

осигури на питомците си практически ориентирано и полезно образование, което да им помогне да се реализират като пълноценни членове на обществото. Въпреки това едва петима от випускниците, за които съществуват сведения, се занимават впоследствие със земеделие или друга производствена дейност[610].

Гръцки, сръбски и румънски училища

Огромното значение на българското образователно дело в Солун за създаване и укрепване на българската национална идентичност в града и областта не може да бъде напълно разбрано, ако не се постави в контекста на развитието на образователните инициативи на гръцката, сръбската и румънската общности. Българското образование се създава и укрепва в конкуренция с далеч по-развитата гръцка образователна система, която също бележи разцвет в последната четвърт на XIX в. В средата на века в Солун вече функционират няколко гръцки училища, подкрепяни от православните храмове. Тласък на образователното дело дава създаденото през 1872 г. гръцко образователно дружество, което подпомага учебните заведения с книги, уреди и стипендии за бедни ученици[611]. Безспорен принос за координиране на гръцките инициативи има бившият варненски митрополит и бъдещ патриарх Йоаким III, който в периода 1874–1878 г. е солунски митрополит. По времето, когато той оглавява гръцката община, в града вече функционират 2 гръцки гимназии, 2 начални училища и 2 забавачки, които обучават 1561 деца. По-малко от десет години по-късно, през 1882 г. освен тях съществуват училище за учители, още 2 начални училища и още 2 забавачки. С други думи към момента, в който българското образователно дело прави първите си сериозни стъпки, в 11 гръцки учебни заведения 44 учители обучават около 2200 деца[612].

Макар през следващите години българските образователни институции в Солун да се увеличават значително, до края на периода те отстъпват на гръцките както по брой учебни заведения, така и по брой на обучавани ученици. През учебната 1907/1908 г. в града вече функционират 20 гръцки училища – 12 общински, 4 поддържани от гръцката държава и 4 частни, в които се обучават 3857 ученици – 2160 момчета и 1697 момичета. Непосредствено преди Балканските войни броят на

---

610 Василева, Елмира. Американското земеделско училище…, с. 255.

611 Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Ό. π.*, σ. 317–320.

612 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. Συμβουλή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. – *Μακεδονικά*, 1976/16, σ. 329.

учениците в гръцките училища надхвърля 4000, а броят на гръцките ученици в чужди училища е 260[613]. Според рапорта на екзархийския инспектор А. Попстоилов за училищната ревизия през учебната 1911/1912 г. в осемте екзархийски учебни заведения – три гимназии и пет основни училища, се обучават общо 1500 ученици[614]. Може да се обобщи, че в края на османския период броят на гръцките училища и учениците в тях е между два и три пъти по-голям от броя на българските училища и учениците в тях.

Естествено статистиката не отчита етническия произход на децата в гръцките образователни институции, а и тези с българско потекло не биха го декларирали, така че никакви смислени предположения по този въпрос не са възможни. Все пак е интересно да се отбележи, че гръцките национални дейци от епохата с горест отбелязват, че в гръцки училища са изучени българите, станали най-големи врагове на гърците. Въпреки техните обвинения, че Българската мъжката гимназия в Солун е пропагандно училище, привличащо деца от всички части на Македония и Тракия, което се издържа от Екзархията с политически цели, то ситуацията с гръцката гимназия е доста сходна[615]. От началото на XX в. е налице завой на гръцките образователни институции към националния център, който осъществява надзора над училището за учители и над гимназиите. Освен това през учебната 1907/1908 г. само 1/3 от новопостъпилите в гръцката гимназия 99 ученици са от Солун, а останалите са от македонските епархии. Както в българската, така и в гръцката гимназия през този период се забелязва ориентация към практическо образование и разширено обучение по чужди езици, което е тенденция за училищата на всички националности в града[616]. Гръцките инспектори коментират, че дори в еврейските училища почти не се преподава на ладино, а на френски, немски, турски или италиански[617].

Сходни са и проблемите пред българските и гръцките образователни институции – липса на средства и липса на сгради, подходящи за училища, а съответно и методите, които двете общности намират за справяне с тях. Сред тях са дарения от сънародници от града или от диаспората, редовни вноски от членовете на общината и еснафите, помощ от църковните приходи, събиране на училищна такса, създаване на благот-

---

613 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά…*, σ. 22, σ. 29.

614 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 41, с. 183.

615 Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, φάκελος 214, υποφακ. 214.1, σ. 37.

616 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά…*, σ. 23, σ. 33–34.

617 Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1.

ворителни дружества, разиграване на лотарии, даване на представления, чиито приходи се предоставят на училища и нуждаещи се ученици и т.н. Точно както и в случая с българските благотворителни инициативи, така и при гръцките в тях участват и представители на други етнически и религиозни общности. Гръцките инициативи обаче събират повече средства – благотворителното представление през 1882 г. събира 700 т.л., общинската лотария през 1883 г. – 290 т.л., продажбата на изработени от гимназистки вещи през 1884 г. – 220 т.л. и т.н.

Основната разлика всъщност е именно в мащаба – даренията от гърци от града и диаспората са повече и по-големи, както и броят на гръцките църкви, на гръцките еснафи, на гръцката общност като цяло, а съответно и приходите, които тя генерира. В края на XIX в. гръцката митрополия в града разполага с приходите на 12 църкви, а представители на 14-те гръцки еснафа внасят заедно или поотделно значими суми за образователни нужди. Много гърци от Солун даряват пари от наследства чрез вноски в съкровищница в Москва. Една трета от лихвите по тази сума, възлизаща на 36 023 сребърни рубли, всяка година се дава за издръжка на училищата. По същия начин – изплащане на ежегодни вноски от приходите от имоти в полза на солунските училища – даряват средства Е. Кастритси от Букурещ, Т. Думас от Виена, Е. Иконому и др.[618]

Помощта от Атина също е значителна. Например създаването на училището за учители през 1876 г. е изцяло резултат на инициативата и субсидията на Атинското дружество за разпространение на гръцката писменост. Гръцката гимназия в Солун през учебната 1874/1875 г. е призната от Атинския университет за равностойна на гимназиите в Кралство Гърция. Нейният директор получава заплата около 180 т.л., а заплатите на учителите в градските училища са колкото учителските заплати в Гърция или по-големи. Възнагражденията на учителите в българските и гръцките начални училища в Солун са напълно съизмерими – между 16 и 50 т.л., както и условията на труд – наемане за една година, липса на сигурност и защита и т.н. Социалният профил на учениците в гръцките гимназии в началото на XX в. е доста сходен с този в българските гимназии – преобладават деца на търговци и сираци, за които стипендиите са възможност за бъдещата кариера. Интересното е, че в гръцката девическа гимназия броят на ученичките сираци (25 %) надвишава съществено

[618] Подробно виж: Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. Συμβουλή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης…, σ. 326–348.

броя на дъщери на търговци (17 %) и на децата на учители, служители, обущари (по 6 %)[619].

Очевидно в края на XIX и началото на XX в. гърците в Солун, както и българите, принадлежат към средната и по-долната прослойка от населението, което затруднява функционирането на училищата им и създава необходимост от отпускане на стипендии за бедни ученици[620]. Все пак, макар гърците да отстъпват по брой и икономически възможности на евреите и турците, те са поне два пъти и половина повече от българите, което е видно и от броя на училищата и учениците в тях. Може да се заключи, че от 80-те години на XIX в. до Балканските войни българското образование в Солун успешно наваксва закъснението в образователната сфера и поддържа училища и ученици, съизмерими с броя на българското население в града. И все пак през 1911 г. Анастас Иширков констатира, че *„гръцките общински учреждения са добре наредени, те импонират на православните от друга народност и ги карат да се отвращават и срамят от по-бедните и по-прости черкви и училища на своите сънародници. Чрез богатство и по-висока култура гърците поддържат още мощно своето влияние у гъркомани българи, власи и албанци“*[621].

Гръцката общност обаче следи с притеснение отварянето на сръбски и румънски училища в града. Първи се организират сърбите, които след неуспешния опит от 1889 г., през декември 1892 г. получават разрешение от османските власти и откриват свое училище в Солун[622]. Според сръбски източници в началото на XX в. в града живеят около 1000 сърби, точно двойно на гръцките изчисления[623]. В изследването си от този период Васил Кънчов не отбелязва нито един сърбин в Солун, а последната българска статистика, направена непосредствено преди Балканските войни, преброява в града 50 сръбски къщи, в които живеят около 250 човека[624].

---

619 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά…*, σ. 21, σ. 35, σ. 151–152, Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. Συμβουλή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης…, σ. 345–346.

620 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά…*, σ. 153.

621 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 24.

622 Благојевић, Гордана. *Срби у Солуну у првој половини 20. века. О религијској припадности и етничком идентитету*. Београд, 2012, с. 70; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 77, л. 8–16.

623 Χασιώτης, Λουκιανός. *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913–1918, Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*. Θεσσαλονίκη, 2004, σ. 375.

624 Кънчов, Васил. *Македония…*, с. 140; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 460, л. 124.

Началото на сръбската общност в града е поставено през 1896 г., когато в метоха на Хилендарския манастир, намиращ се в близост до арката на император Галерий на бул. „Хамидие“, е отворен параклисът „Св. Сава“. През 1900 г. малката църквичка е разрушена и благодарение на усилията на сръбския генерален консул Иван Павлович на нейно място е построен по-представителен храм[625]. Така в града е създадена сръбска църковна община, подчинена на Вселенската патриаршия.

Откриването на сръбска общинска църква в Солун и нейното преустройство следва етапите на преминаване на Хилендарския манастир в сръбски ръце. Известно е, че през 1896 г. от 70 монаси в манастира – 60 са българи, а останалите са двама власи, двама гърци, двама чехи, двама арнаути, един руснак и един сърбин[626]. През същата година сръбският крал посещава Хилендар, който има сериозни материални затруднения и натрупани задължения. Сръбската държава покрива дълговете на манастира и обещава да го субсидира с 1000 т.л. годишно, както е записано в споразумението, подписано през 1900 г. между хилендарското братство и сръбското правителство. Срещу тази субсидия братството осигурява на монаси от Сърбия възможността да станат част от ръководството на манастира[627]. Поради това не е странно, че именно през 1896 г. в регистрите на църквата „Св. Сава“ в Солун са записани първите сърби, родени в града – Димитрие и Катарина Тодорович. За периода 1896–1913 г. в тези регистри са направени общо 121 записа, от които 15 са за новородени[628].

През учебната 1897/1898 г. в Солун вече има две сръбски училища – начално и класно – с общо 199 ученици[629]. В сръбското училище в квартала *Пирги* се обучават много български и гръцки деца, което предизвиква тревога сред двете общности. За да противодейства на сръбската активност, гръцкият съвет на старейшините решава през февруари 1898 г. да открие в същата махала общинско училище, девическо училище и забавачка, които да се издържат от приходите от църквата „Св. Троица“[630]. Само няколко месеца по-рано А. Шопов инициира създаването на благотворително братство „Милосърдие“ със същата цел.

---

625 Благојевић, Гордана. *Цит. съч.*, с. 86; Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 35.

626 Кънчов, Васил. *Македония*…, с. 150, с. 153.

627 Благоев, Горан. Как изгубихме Хилендар. – В: *Истории за плач и за надежда*. София, 2011, с. 154.

628 Благојевић, Гордана. *Цит. съч.*, с. 90, с. 120.

629 БИА–НБКМ, ф. 288, а.е. 5, л. 45–46.

630 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. Συμβουλή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης…, σ. 338.

По данни на българския търговски агент през учебната 1902/1903 г. в сръбските училища в махалите *Пирги* и *Вардар* 9 учители обучават общо 62 деца, от които 17 са в забавачката на пиргенското училище. Училището във *Вардарската махала* има само две отделения, но всички деца в него са пансионери. Според А. Шопов повечето деца в тези училища са българчета, а това в квартала *Пирги* се посещава от 6 деца от гръцки семейства[631]. Сръбският дипломат Иван Иванич също признава, че в сръбското начално училище, отворено през 1897 г. във *Вардарската махала,* има до стотина ученици, от които 45 са пансионери и „над 50 екзархисти от Солун“[632]. Очевидно през този период сръбските образователни институции в града надхвърлят многократно нуждите на сръбските семейства, които живеят в него. Те не страдат и от проблеми със сградния фонд, защото според източници от епохата сградата на училището им във *Вардарската* махала е „много просторна, удобна и хубава“. Това се отнася и за зданията, в които се помещават сръбските гимназии в града[633].

Мъжката гимназия, наречена „Дом на науката“, е основана през 1893 г. и първоначално се помещава в две големи сгради в квартала *Пирги*, но към началото на XX в. се мести близо до крайбрежната улица[634]. В нея 15 учители обучават около 140 ученици, а в девическата „Дом на просветата“ 9 учителки се грижат за около 60 девойки. В двете сръбски начални училища към 1907 г. има около шейсет деца, за които се грижат 6 преподаватели[635]. Факт е, че преподавателският потенциал на сръбските училища далеч надхвърля броя на учениците, които се обучават в тях и на всеки учител се падат по-малко от десет ученици. За сравнение в гръцките училища съотношението е средно 1:50, а в българските, еврейските и италианските – 1:30[636].

---

631 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 78, л. 15–16.

632 Иванић, Иван. *Маћедонија и маћедонци. Опис земље и народа. Путопис*. Београд, 1906, с. 206.

633 Благојевић, Гордана. *Цит. съч.,* с. 77.

634 Иванић, Иван. *Цит. съч.*, с. 203.

635 Посочените данни са комбинирани от сведенията от доклад на директора на гръцката гимназия Пантелис Контоянис за учебната 1907/1908 г., съхраняван в Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1 и проектобюджет на сръбското генерално консулство за 1907 г., цитиран по Српска академијь наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига II, свеска 4/ II. Београд, 2008, с. 1032–1036. Те съответстват приблизително и на цитирания по-горе пътепис на сръбския дипломат Иван Иванич, който не уточнява за коя година се отнася броя на учениците, който съобщава през 1906 г.

636 Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά…*, σ. 35.

Очевидно разходите за създаване и поддържане на сръбски учебни заведения в Солун са доста големи. Освен че поддържат преподавателски състав, несъразмерен на броя на учениците, сърбите дават и сериозни суми за издръжката на пансионите. През 1906 и 1907 г. за издръжката на тези приблизително 260 деца сръбската държава внася над 2545 т.л. годишно, т.е. всички ученици в тях са пълни стипендианти. За сметка на щедрата издръжка на учениците заплатите на учителите в сръбските гимназии през същия период са между 68 и 164 т.л., т.е. отстъпват малко на тези на българските им колеги, а заплатите на началните учители са напълно съизмерими с тези в останалите начални училища – между 37 и 41 т.л.[637]

Към тези средства трябва да се добави субсидията за наеми, заплатата на училищен лекар, книжар, инспектор и стипендиите на сръбските ученици в Идадието. Първоначално броят на сръбските ученици в това турско училище не е голям, но към 1910 г. сръбското правителство издържа вече 7 ученици в Идадието и 1 в турското търговско училище. Направен е опит да се запишат и студенти в Юридическото училище, след като през октомври 1907 г. консулът докладва, че в него вече има записани 13 християни – гърци и българи. През 1910 г. шестима сърби – петима завършили Идадието в Скопие и един в Солун – учат в Юридическото училище и точно като българските си колеги се оплакват от намалените стипендии (от 80 на 60 динара, т.е. от около 3,5 т.л. на 2,7 т.л.), които не стигат за издръжката им[638].

Ориентацията на сръбската пропаганда към турските училища е логична не само поради желанието да имат свои представители в административното управление, но и поради недоброто развитие на сръбските гимназии в Солун, които очевидно не оправдават финансирането си. През август 1906 г. сръбският консул в Солун Владимир Льотич се оплаква от различни любовни истории в девическата гимназия, чийто имидж не е добър и хората не си пращат децата в нея. Вероятно поради това при обсъждане на бюджета за 1907 г. сръбското външно министерство уведомява консула, че няма да прави нови жертви за девическото училище[639]. След

---

637 Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига II, свеска 4/ II. Београд, 2008, с. 1032–1036.

638 Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига II, свеска IV/II, Београд, 2008, с. 618–619, 659; књига IV, свеска I/ II, Београд, 2012, с. 1171; књига IV, свеска I/ I. Београд, 2012, с. 288.

639 *Пак там*, књига II, свеска II/I, Београд, 2008, с. 265–266 и књига II, свеска IV/II. Београд, 2008, с. 1028.

закриването на девическата гимназия ученичките от нея са прехвърлени в Белград със стипендии на дружеството „Св. Сава“[640].

Неуспехи търпи и мъжката гимназия, чийто горен курс от три класа е затворен през 1909 г., а в края на 1910 г. е закрит и долният ѝ курс от четири класа. Поради неуспехите на сръбското гимназиално образование в Солун управляващите в Белград отказват да инвестират в откриване на търговска гимназия, постройка на сгради и закупуване на имоти в града въпреки настояването на учителите и консула си[641]. Така в края на периода сърбите остават само с две начални училища в града и няколко студенти в турските учебни заведения.

По съвсем друг начин стои въпросът с румънските училища, както и с армъните в града[642]. Те традиционно са част от гръцката общност, но тази ситуация се променя в края на XIX в., когато много армъни от вътрешността на вилаета, основно от Клисура, Крушево, Битоля и т.н., се заселват в Солун[643]. През 1895 г. властта разрешава отварянето на румънско търговско училище, но първите 18 пансионери стипендианти в него са доведени през 1899 г. от Румъния, Битоля и София, тъй като не се намират желаещи сред армъните в града. Директорът, учителите и лекарят, общо 10 човека, са изпратени от Букурещ и учебната програма следва образеца на търговските училища в Румъния. В това училище се изучават румънски, френски, турски, немски и гръцки език, а също счетоводство, география, история, физика, химия, калиграфия, рисуване, гимнастика и музика. Напълно очаквано, отварянето му предизвиква бурното недоволство на гръцката общност[644].

Поради това не е странно, че между гръцки и румънски ученици често има сблъсъци, а при боя с камъни през 1905 г. е счупена главата на

---

640 Благојевић, Гордана. *Цит. съч.,* с. 74.

641 Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига II, свеска II/I, Београд, 2008, с. 531–533; књига II, свеска IV/II. Београд, 2008, с. 1028; књига III, свеска III/I. Београд, 2004, с. 323–324 и књига IV, свеска IV/I. Београд, 2009, с. 221–223.

642 Повече за армъните и за политиката на Румъния към тях виж: Lazarou, Achille. *L'aroumain et ses rapports avec le grec.* Thessaloniki, 1986; Барболов, Георги. Политиката на Букурещ в Македония по арумънския въпрос през 1878–1913. – *ИПр*, 1993/1; Попов, Жеко. Румънската пропаганда в Македония (1878–1894 г.). – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Т. 1. София, 1993, с. 314–356; Барболов, Георги. *История на армъните и взаимоотношенията им с българите*. София, 2000; Даскалов, Георги. *Амъните в Гърция*, София, 2005.

643 Κουκούδης, Αστέριος. *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*. Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 75.

644 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 843, л. 1 и а.е. 1350, л. 5–7; ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 78, л. 8.

управителя на румънското училище[645]. Напрежението се засилва особено след като през 1904 г. румънският консул успява да събере 40 подписа и да внесе искане за създаване на румънска община в града. Според консулите на другите балкански държави румънците възнамеряват да отворят свой параклис и клон на румънска банка. В *Кукушката махала* е създадено начално румънско училище, а търговската гимназия укрепва и се ползва с добро име[646]. Така без да бележи някакви големи успехи, румънската дейност постига устойчивост на двете си учебни заведения, в които към края на периода има близо 140 ученици – 80 в търговското училище и 60 в началното, за които се грижат около 15 преподаватели[647].

Данните за небългарските училища в Солун трябва да се възприемат като ориентировъчни, тъй като сведенията от различните източници се разминават чувствително. Това е констатирано още през 1910 г. в рапорт за учебното дело в Солунска епархия, където е отбелязано, че сведенията са толкова противоречиви, че е по-добре да не се излагат, „за да не се породи заблуждение“[648]. Изключение правят данните за еврейските и гръцките училища, които са резултат от научни изследвания съответно на Рена Молхо и Сидирула Зиогу Катастергиу. Останалите сведения, макар и събрани от документални източници, показват само моментна картина на образователните институции. Арменските, италианските, английските и немските училища не са разгледани, тъй като не разполагаме с данни в тях да са се обучавали българи или те да имат по-сериозно влияние върху българското образование в града.

Въпреки цялата условност на изложените цифри няколко извода сякаш не подлежат на съмнение. На първо място това е фактът, че поради многонационалния и търговски характер на Солун в него си дават среща различни подходи към образованието, които се конкурират и заимстват помежду си практики. Придобиването на практически знания и умения е приоритет, който обяснява бурния разцвет на търговските и професионални гимназии. Показателен е дори само фактът, че през 1886 г. от 34 випускника на еврейската гимназия 20 веднага намират реализация в търговския бранш[649]. Едновременно с това всяка националност разбира,

---

645 Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига I, свеска III/II, Београд, 2014, с. 420–422.

646 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 116–128; ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е 1350, л. 5–7; Κουκούδης, Αστέριος. *Ό. π.*, σ. 95–100.

647 Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1; Bulletin d'orient, Athens, 12.11.1904.

648 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 118.

649 Μόλχο, Ρένα. *Ό. π.*, σ. 157.

че учебните ѝ заведения са нейното лице пред останалите и се стреми те да бъдат на колкото е възможно по-добро ниво.

Налице е борба за привличане на деца в различните религиозни училища, както и сред православните общности. Тя се води най-често с икономически стимули – създаването на пансиони, трапезарии, отпускане на стипендии и т.н. На този фон българското образование е напълно конкурентно както по брой ученици, така и по квалификация на учителите и видове учебни заведения. Очевидно то е на добро ниво и по качество на образованието, ако съдим по добрата успеваемост на българите в Идадието и Юридическото училище.

Трета глава.
Българите и града: обществени, политически и културни рефлексии

3.1. Участие на българите в обществения живот

Участието на българите в обществения живот на Солун става видимо доста след появата на общността. Първите български издания – книгите, отпечатани от Теодосий Синаитски в периода 1838–1841 г. и „Кониковото евангелие“, отпечатано през 1852 г. от К. Държилович на български език с гръцки букви – се вписват в социалния живот на града. Нито те обаче, нито вилаетският вестник *Selânik* (*Солун*) ни дават съществени сведения за български изяви в него. След Руско-турската война (1876–1877) и създаването на българските гимназии българската общност се включва по-видимо в обществените инициативи. Въпреки това в резултат на устройството на градския живот в Османската империя, където общностите живеят една до друга, но не заедно, българите остават за дълъг период от време силно капсулирани. Това в голяма степен обяснява липсата на сведения за тяхното участие в процесите на модернизация, каквито от епохата на Танзимата са налице в османския Солун[1]. Промяната идва след Младотурския преврат, когато обществената енергия сякаш избухва и намира своето отражение в разнообразни инициативи, обстойно представени на страниците на нароилите се през този период български вестници.

Печат

Енергията за промяна и желанието за активно участие в обществените инициативи започва от дейността на българската интелигенция, сред която се открояват учителите. Още на 29 декември 1882 г. учителите в мъжката гимназия Т. Китанчев, Б. Райнов и К. Стателов декла-

[1] Повече за модернизацията на градския живот на Балканите по това време виж напр.: Parusheva, Dobrinka. ‘*ORIENT-EXPRES*’, or About European Influences on Everyday Life in the Nineteenth Century Balkan. – In: *New Europe College Regional Program Yearbook 2001–2002*. Bucharest 2003, p. 139–167; Parusheva, Dobrinka. Europe Imagined and Performed: The Impact of Western Europe‘s Modernity on South East European Urban Space. – In: R. Roth (Hg.) *Städte im europäischen Raum. Verkehr, Kommunikation und Urbanität im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 2009, p. 187–204.

рират, че могат да направят учебен съвет, който да преглежда и съставя необходимите учебници за българите в Османската империя и да издава вестник. Един месец по-късно те съставят и дружество, което да закупи и управлява българска печатница в града[2]. От 1875 г. в Солун освен вилаетският вестник *Selânik* излизат и еврейският *La Epoca,* и гръцкият *Ερμής*[3], поради което валията Галиб паша няма основание да откаже искането да се открие българска печатница. Той обаче дава да се разбере, че издаването на вестника *Нов ден* ще зависи от отношението, което печатният орган ще има към властта и към Русия. Екзархията не се съгласява с идеята за издаване на български вестник в Солун, което става повод Б. Райнов да обвинява екзарх Йосиф в русофилство[4].

Очевидно Екзархът се съобразява с мнението на Русия, която е против тази инициатива въпреки очевидната ѝ полезност от българска гледна точка. Според Н. Спространов руският посланик Нелидов го убеждава през март 1883 г., че идеята за български вестник в империята е ненавременна, защото ще подразни гърците и ще се стигне до „безполезни шумове“[5]. К. Шапкарев и Б. Райнов намекват и за личен елемент в пропадането на замисъла[6]. Каквато и да причината, факт е, че е изпусната една изключителна възможност българите в Солун да се сдобият със свой вестник. Още повече, че градът има дълга традиция в печатарството – първата еврейска печатница на Балканите е открита имено там през 1513 г. (или 1515 г.), а от 1727 г. съществува и османска печатница[7]. Българите обаче въпреки многократните опити, които правят през следващите години, успяват да открият самостоятелна печатница едва след Младотурския преврат, когато в града вече функционират 17 печатници[8].

Две години по-късно Коне Самарджиев прави нови постъпки за откриване на печатница и издаване на вестник, но те остават без послед-

---

2 *Съчинения на Трайчо Китанчев. Нарежда Юрдан Иванов*. София, 1898, с. 32–36.

3 Βλασίδης, Βλάσης. Οι βουλγαρικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης (1869–1913). – In: *Θεσσαλονίκη μια πόλη σε μετάβαση, 1912–2012*. Επιμ. Δ. Καιρίδης. Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 161–162.

4 Райнов, Божил. *Преди половин век. Обществена и просветна дейност на солунските българи през 1881–1883*. София, 1934, с. 53, 63.

5 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 134, л. 15.

6 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 11–12.

7 Παπαστάθης, Χαράλαμπος. Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης. – *Μακεδονικά,* 1968/2, σ. 239–241.

8 Томов, Ангел. Македонските партии след младотурския преврат. – *Македонска мисъл*, 1947/кн. 5–6, с. 191.

ствие[9]. Отворената от него през март 1883 г. книжарница пък е многократно претърсвана и затваряна от властите. През този период нейната табела, изписана с 25-сантиметрови букви, е единственият български надпис в целия град[10]. Проблемът с печатницата е частично решен, когато в началото на 1888 г. К. Самарджиев отваря българско отделение към печатницата на италианския поданик Салватор Муратори. Двамата съдружници се хвалят, че бързо и на умерени цени извършват коректурни и печатарски работи на български, турски, гръцки и френски език[11].

По това време в Солун има общо 5 печатници – две турски и по една гръцка, еврейска и „френско-италианска“, в която е българското отделение. В тези печатници по веднъж седмично се отпечатват общо 4 вестника – по един турски, еврейски, италиански и гръцки[12]. Съдружието на К. Самарджиев със С. Муратори се оказва успешно и дълги години при тях се отпечатват всички български учебници, помагала, списания и книги в Солун. В началото на XX в. в печатницата на С. Муратори се отпечатва и гръцкият вестник *Αλήθεια*. Гърците обаче се оплакват, че италианският печатар е пробългарски настроен и в печатницата му работят „петима българи схизматици“. Поради това те искат гръцкият вестник да се издава другаде, което обаче не се случва[13]. Според К. Самарджиев българското отделение към печатницата на Муратори съществува до 1903 г., когато е затворено по икономически причини[14].

През 1896 и 1898 г. К. Самарджиев подновява опитите си да получи разрешение за издаване на „френско-български вестник“ в града. Този път той използва освен своите връзки и тези на партньора си С. Муратори, който има добри отношения с високопоставени османски чиновници. Въпреки това документите за вестника са спрени от цензурата. Тогава К. Самарджиев се опитва да издейства от българското външно министерство субсидия за закупуване на екзархийския вестник *Новини*, но българските дипломати не се показват склонни да вложат средства в това начинание[15].

---

[9] Кирил, патриарх български. *Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1878–1885*. Т. 1. Ч. 2. София, 1970, с. 85–87.

[10] Трайчев, Георги. Преди 40 години в Солунската българска мъжка гимназия (спомен). – *Македония*, бр. 819 от 6 юли 1929 г.

[11] БИА–НБКМ, ф. 27, оп. 4, а.е. 1838, л. 1, л. 96.

[12] *Книжици за прочит с белетристично, техническо, научно и забавително съдържание*. Издание и печат на книжарницата на К. Г. Самарджиев и с-ие в Солун и Прилеп, 1890/кн. 4, с. 252.

[13] Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, φάκελος 208, υποφακ. 208.1, σ. 48.

[14] *Развитие* 1919/кн. XI–XII, с. 335.

[15] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1240 л. 2–3; ЦДА ф. 334к, оп. 1, а.е. 1, л. 1, л. 2а, л. 7.

През 1904 г. А. Шопов предлага в Солун да се премести редакцията на екзархийския вестник *Вести*, който се издава в Цариград. Според агента така вестникът ще е по-наясно с проблемите на хората във вилаетите, ще пристига по-бързо и няма да има толкова проблеми с цензурата. Без да отрича необходимостта от съществуването на български вестник в Солун, българското външно министерство оценява като невъзможна идеята органът на Екзархията да се издава извън града, където е седалището ѝ[16]. Така до 1908 г. имаме косвени сведения само за няколко хектографски вестника (*Борба, Верига, Сноп, Въстаник*), списвани от революционни кръжоци в мъжката гимназия[17]. За сравнение трябва да се отбележи, че в града до края на Първата световна война се издават около 50 еврейски и 73 турски вестника[18]. След Младотурския преврат се появят два румънски и два албански вестника с краткотраен живот[19].

Още преди да отвори българска секция в печатницата на Муратори обаче, К. Самарджиев издава книжки и календари. Най-ранното сред тях е календарчето „Св. Св. Кирил и Методий за високосната 1884 година“, отпечатано в България[20]. Драган Манчов също отпечатва поне два календара (за 1875 г. и за 1881–1882 г.), на които за издател са записани книжарниците му в Пловдив, Свищов и Солун[21]. В предговора си към календара от 1884 г. К. Самарджиев отбелязва, че това е първата година на издаването му и пламенно призовава българите да пазят вярата и народността си като се грижат за училищата си. Останалата част на календара не се отличава от други подобни издания и съдържа предвещания за добра година, песни, описания на празници, слънчев и лунен календар[22].

През следващите години книжарницата на К. Самарджиев се разраства, а издаването на календарчето „Св. Св. Кирил и Методий“ става традиция и то очевидно увеличава обема си, който само пет години

---

16 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 145, л. 4–7.

17 От тези издания няма запазени броеве, но обобщени сведения за тях се съдържат в *Български периодичен печат 1844–1944*. Анотиран библиографски указател. Т. 3. Съст. Д. Иванчев. София, 1969, с. 155, с. 161, с. 186.

18 Βλασίδης, Βλάσης. *Ό.π.*, σ. 161–162 и цит. там литература.

19 Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Θεσσαλονικιά και Μακεδονικά ανάλεκτα*. Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 339.

20 *1838–1938. Възпоменателен лист по случай сто години от откриването на първата българска печатница в Солун*. Издание на солунското, дойранското и тиквешкото благотворителни братства, брой единствен, София 25 декември 1938 г., с. 8.

21 БИА–НБКМ, ф. 387, оп. 1, а.е. 1, л. 17, л. 96.

22 Пак там, л. 193–210.

по-късно вече достига 120 страници[23]. В него се отпечатват статии по история на българската литература, стихове на Константин Величков, песни, превод на откъси от „Илиада“, направен от Гр. Пърличев, и др.[24] До Балканските войни календарчето достига до 25 000 читатели, а е едва първото от общо 70 издания (броени са само първите) на най-известния български книжар в Солун[25]. Последният брой на календарчето „Св. Св. Кирил и Методий“ за 1913 г. е издаден от Йордан Самарджиев, син на Коне, и започва с некролог на баща му. За разлика от предходните години този последен брой съдържа информация за актуални политически събития, както и манифеста, с който цар Фердинанд обявява началото на Балканската война.

Успехът на този формат е причината през 1889 г. К. Самарджиев да се обърне към Димитър Ризов, който тогава излежава присъда в Черната джамия в София, с предложение да поеме редакцията на годишен литературно-научен сборник с наименование „Македонский календар“, който да събере данни за Българското възраждане и съвременното положение в Македония, както и да разпространява научни и литературни знания сред българите там. Може само да се съжалява, че пратката от календара, предназначена за България е унищожена от цензурата, а други екземпляри от него не са открити[26].

Вероятно част от текстовете, подготвени за „Македонский календар“, през следващите години са публикувани в първото българско списание, издавано в Солун, *Книжици за прочит с белетристично, техническо, научно и забавително съдържание*, от което в периода 1889–1895 г. излизат общо 16 книжки. То има отдели за литература, езикознание и народни умотворения, география и научни новини. Съдържанието на книжките се определя от К. Самарджиев и учителите в мъжката гимназия, като по-голямата част (около 2/3) е *„лека, оригинална и преводна белетристика, а последната трета се състои от описание на местности в странство, народни обичаи, песни, поговорки и библиография“*.

Езикът и стилът на списанието са ясни и достъпни, а критиката – малко, защото изданието няма ферман, което не му позволява да води полемика. То се списва основно от учителите в мъжката гимназия, с кои-

---

[23] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4120, л. 1–11.

[24] *1838–1938. Възпоменателен лист…*, с. 8.

[25] *Искра: двуседмично политико-обществено и литературно списание*. Ред. Г. Баждаров. Солун, 1912, бр. 14.

[26] Симеонова, Ружа. „Македонский календар“ и участието на българската интелигенция в културно-просветното движение в Македония (1889–1890). – *ИДА*, 1990/кн. 60, л. 305–355.

то К. Самарджиев се споразумява да им плаща хонорар от 2 т.л. за оригинална публикация, 1,5 т.л. за компилация и 1 т.л. за превод. В. Кънчов отказва да дава текстове при тези условия. Тогава издателят чрез Димитър Ризов кани Трайко Китанчев да стане редактор на „Книжиците“ срещу 100 т.л. годишна заплата. Освен да списва материали за списанието, К. Самарджиев предлага Т. Китанчев да пише учебници по българска история, география и христоматии. Срещу помощта на Д. Ризов и Т. Китанчев за списанието той обещава да дари книги за новооткриващи се училища и библиотеки в Македония[27].

Очевидно списанието има проблем с оригиналните текстове, защото публикува основно издадени вече разкази на българските писатели Ив. Вазов и К. Величков и преводи на творби на Г. Мопасан, Л. Толстой, И. Тургениев, В. Юго, Х. Сенкевич и др. „Книжиците“ поместват също стихотворения и приказки, народни вярвания, пословици и поговорки, песни, статии с полезни съвети за земеделие, лозарство, винарство, съхранение на плодове, граматически справки, методически съвети за обучението на децата, речник на българския език, разкази за животни, технически и здравни нововъведения. Особено интересни са описанията на села и градове от Македония – Киреч кьой, Енидже Вардар, Воден, Негуш, Верея (Бер), Дойран, Корча, а също и описанията на паметници и книги, запазени в областта[28]. Списанието публикува описание и на Солунски вилает на базата на извлечение от османски календар (Салнаме) за 1890 г. с данни от официалната държавна статистика. Интересно е, че описанието на града е изцяло преведено от османския оригинал и дори е записана само една българска гимназия, при положение, че К. Самарджиев снабдява с учебници и ученичките в българската девическата гимназия. Единствената добавка към османската статистика, която списанието си позволява да направи в скоби, е споменаването на търговската кантора на Тодор Хаджимишев сред най-големите 22 търговски къщи в града[29].

В качеството си на издател К. Самарджиев налага вижданията си за оригиналните текстове, които списанието публикува. Показателен е случаят с биографията на Георги Динков, която той отказва да публикува, защото представя сина на Константин Държилович като „ян-кеседжия“ (баш главорез) и очерня двете светли събития в живота му – отварянето на солунското училище и учителстването му в Загоричане. *„Точни и вер-*

---

[27] ЦДА, ф. 1988к, оп. 1, а.е. 55, л. 1–4, л. 22–23.

[28] *Книжици за прочит*, год. I, 1889/1891, кн. 1–10; год. II, 1893/1895, кн. 1–6.

[29] *Пак там*, 1890/кн. 4–7, с. 211–253.

ни биографии, който иска да чете го провождай в Минея - чети, а нам ни требат „идеали“ – пише на Д. Ризов и директно дава указания да се поправят части от биографията на Динката. Според предписанията му от животоописанието трябва да отпаднат връзките на Г. Динков с Гарибалди, затварянето му в София и Видин трябва да се отдаде на гръцки интриги, а избягването му от Атина – на правителственото гонение[30]. Очевидно К. Самарджиев се справя със задачата да създаде „идеал“ от Г. Динков, защото посочените по-горе сведения и до днес липсват от биографията му[31].

Списанието очевидно е полезно за българската общност, а липсата му след 1895 г. – осезаема. През 1904 г. управляващият Българското търговско агентство Тодор Марков отново предлага на Министерството на външните работи и изповеданията създаване на популярно научно списание в града, което да излиза два пъти месечно. Според него то трябва да е на ниска цена и да е придружено от серия от малки книжки, „писани на прост език и съобразени с интелектуалното ниво на четящите“[32]. Идея за издаване на научно-популярно списание се осъществява след Младотурския преврат, когато в периода 1908–1909 г. в новата печатница на К. Самарджиев и Карабелев са издадени 10 броя на списание *Културно единство* под редакцията на Антон Страшимиров и Гьорче Петров. Списанието публикува материали с художествена насоченост – пиеси, стихотворения и проза, библиографии, а също и много текстове по обществени въпроси, основно свързани с необходимостта от икономическо и културно развитие на българското население в Османската империя.

Не е случайно, че именно в кръга около това списание се заражда идеята за създаването на обществено-културната организация *Българска матица*. Тя е лансирана в статията „Българска матица“ на Димитър Нашев, който призовава към предпазване на българското образование и духовност от „отоманския шовинизъм“ по примера на чехи, хървати, поляци, словаци, словенци и др. Той предлага да се направи Матица, която да подкрепя възпитателното и образователното дело чрез издаване на училищни помагала и евтини издания за народа, чрез създаването на училищни и обществени библиотеки, занаятчийски курсове, вечерни и неделни училища. Призивът му е учителството, което е „изнесло на пле-

---

30 ЦДА, ф. 1988к, оп. 1, а.е. 55, л. 5.

31 Сравни обобщените от Димитър Райков сведения за живота на Г. Динков: Райков, Димитър. *Историческата съдба на македонските българи. Свидетелства за българското възраждане в Македония*. София, 1997, с. 280–302.

32 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 145, л. 1–3.

щите си една кървава революция“, да помогне за запазването и развоя на българската култура[33].

След като в самия край на 1908 г. в Цариград се създава *Българска матица*, Христо Г. Данов подпомага издаването на нейно списание *Летоструй*. То обаче не стига достатъчно бързо до Солун, което вероятно става повод следващите му броеве да са отпечатани от К. Самарджиев и да се складират в книжарницата му[34]. Освен устава на Матицата, списанието има календарен дял, политически дял и български дял. Негов редактор е Александър Теодоров-Балан, а съдържанието е основно белетристично и научно. Списанието показва ангажираност с проблемите на българските учители и подкрепя професионалните им искания[35].

Освен списанията с културна и образователна насоченост след Младотурския преврат в Солун излизат и две български политически списания. Първо е списание *Начало*, което излиза едновременно в Солун и София в периода 1908-1912 г. под редакцията на Никола Харлаков и отразява възгледите на левицата в българското националноосвободително движение[36]. По-късно, през 1911–1912 г., отново с издател К. Самарджиев и под редакцията на учители от мъжката гимназия, сред които основна роля играе Георги Баждаров, в Солун излизат 15 броя от списание *Искра*[37]. Според редакционната колегия неговата цел е да изтъкне „капиталните грешки на днешните ковачи на имперските съдбини“ и да представи своите виждания за модернизирането на Османската империя. Списанието се занимава с политически и социални въпроси, сред които основно място заемат националният и социалният[38].

На страниците на своите вестници и списания левицата рекламира и отварянето на две книжарници в Солун. През 1908 г. клон на книжарница „Пролетарий“ е открит в редакцията на вестник *Конституционна заря*, а през февруари 1909 г. в Бошнак хан Авраам Бенароя отваря книжарница „Начало“, в която продава българска преса, социалистически, френски и руски издания, картички и картини, а също и списание *Начало*[39]. Тези кни-

33 *Културно единство*, 1908/кн. 6, с. 8–9.

34 Подробно за Българска матица виж: Жечев, Николай. „Българска Матица“ в Цариград (1909–1912). – *МПр* 1992/1, с. 36–66.

35 *Летоструй. Календар на българите за 1911.* Годишник на „Българска матица“, с. 151–158.

36 *Начало: месечен политически, социален и литературен преглед.* София–Солун, 1908–1912.

37 *Искра: двуседмично политико-обществено и литературно списание*. Ред. Г. Баждаров. Солун, 1911/1912.

38 *Искра*, 1911/кн. 1, с. 1.

39 *Начало*, 1909/кн. 1, задна корица.

жарници съществуват за кратко и не успяват да създадат реална конкуренция на К. Самарджиев. Неговата книжарница съществува най-дълго, въпреки че не е монополист в търговията с български книги и учебници в Солун.

През 1888 г. Никола Ив. Бояджиев от Велес открива книжарница в града и издава българско календарче „Вардар“ за 1889 г. със сведения за Македония[40]. Неговата книжарница очевидно няма успех и е затворена през 1892 г. През септември 1893 г. Иван Хаджиниколов от Кукуш отваря книжарница в Ялджъ хан във *Френската махала*. В неговата книжарница се продават „всички позволени от цензурата български книги“, различни печатни издания, ученически и канцеларски материали, както и църковни принадлежности. Тя се превръща в реална и дългогодишна конкуренция на К. Самарджиев, макар че Христо Г. Данов отказва да изпраща книги на И. Хаджиниколов, защото вече е поел задължения към по-старата книжарница[41]. Ив. Хаджиниколов обаче успява да ангажира Д. Манчов с начинанието си, да се договари с автори, които да изготвят учебници по всички предмети за началните училища и да ги отпечата през ваканцията на 1894 г.[42]

Като бивш учител в мъжката гимназия и член-основател на ВМОРО Ив. Хаджиниколов има връзките, нужни му да се конкурира с по-старата и добре уредена книжарница, но му се налага и да подбие цените на учебниците[43]. Той се справя забележително успешно и дори договаря с българи от чужбина доставка на учебни материали – физико-химични апарати, карти, картини и пр. на по-ниски цени[44]. Двамата книжари се конкурират за цените, разпространението и за самото издаване на учебници и учебни помагала. Има дори сведения, че Ив. Хаджиниколов през 1893 г. продава детско списание *Искрица*, издавано от солунския гражданин Михаил Шатоев, но няма открити броеве на това списание[45]. Ив. Хаджиниколов печата изданията си главно в България, но и в гръцката печатница на Ираклидис, в която има българско отделение[46]. Конкуренцията на двамата книжари е полезна за разпространяването на български печатни издания из вилаета, защото те се стремят да достигнат колкото е възможно по-бързо до клиентите. Поради революционната си дейност Ив. Хаджиниколов е арестуван, заточен и през 1902 г. окончателно се установява в София. Макар през 1906 г. да открива „Интернационална книжарница София–

[40] ЦДА, ф. 1318к, оп. 1, а.е. 4120, л. 13.
[41] *Зорница*, 1893/бр. 41.
[42] ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 205, л. 29.
[43] *Илюстрация Илинден*, 1936/кн. 3–4, с. 12–13.
[44] *Учителски глас,* бр. 17 от 20 февр. 1912 г.
[45] *Български периодичен печат 1844–1944.* Т. 3, с. 196.
[46] *1838–1938. Възспоменателен лист…*, с. 8.

Солун“, той не възстановява напълно позициите си в пристанищния град. След като не успява да открие печатница в Солун, през април 1909 г. И. Хаджиниколов е принуден да закрие и книжарницата си[47].

През 1908 г. К. Самарджиев отваря своя печатница, първоначално в съдружие с Т. Карабелев, съдържател на Гранд хотел „Солун“[48]. Скоро обаче се освобождава от съдружието и продължава дейността си сам. Печатницата му разполага „с три големи машини и две американки с всички технически и печатарски удобства“, поради което е оценявана от съвременниците като „голям културен фактор“[49]. В тази печатница той отпечатва дори луксозно Евангелие, чийто текст е одобрен от Св. Синод на Българската църква. То се предлага в по-евтин вариант от 70 зл. гр. и няколко по-скъпи формата, достигащи цена 300 зл. гр. за екземпляр „подвързан с кадифе и целите корици покрити с бронзови позлатени украшения“[50].

През 1909 г. Йордан Ярцев отваря в магазина на *Гранд хотел* на централната улица в Солун *„Първата българска комплектна модерна електрическа печатница“*. Според рекламата ѝ тя може да печата всичко – от книги и брошури до чекове, бланки и сватбени билети. Печатницата е снабдена с български, руски, турски и френски букви и има възможност да прави „всички видове украшения и линии за търговски фактури“[51]. От печатницата на Й. Ярцев се възползват българи, които не желаят да имат отношения с К. Самарджиев. Там се печата, например, вестникът на левицата във ВМОРО – *Народна воля* и някои броеве на социалистическия – *Работническа искра*. Няма съмнение в политическия мотив при избор на печатница, защото вестниците, подкрепящи политиката на Екзархията и представящи умереното крило във ВМОРО – *Отечество*, *Родина*, *Светлина*, *Българин* – се отпечатват при К. Самарджиев. Неговата печатница е избрана и от професионалния орган на българските учители в Османската империя – *Учителски глас*. По-късно този вестник, както и издаваното от Съюза на българските учители календарче се отпечатват в печатницата на К. Тенчов, а някои български вестници, основно леви, се печатат и в печатница Аквароне.

Кипежът, който след Младотурския преврат обхваща Османската империя и конкретно Солун, се изразява и в истински взрив на български печатни издания. Тогава в революционния Солун освен четници на

---

47 *Отечество*, бр. 19 от 25 апр. 1909 г.; *Народна воля*, бр. 19 от 25 апр. 1909 г.

48 *Искра*, 1912/бр. 14, *Учителски глас*, бр. 1 от 15 юни 1910 г.

49 *1838–1938. Възспоменателен лист…*, с. 8.

50 *Глас*, бр. 1 от 12 окт. 1910 г.

51 *Отечество*, бр. 41 от 11 юли 1909 г.

ВМОРО, идват и много българи от Княжество България. Някои от тях искат да се завърнат по родните места, други – да разпространят идеите си, а трети – просто да видят революционния град. Притокът на българска интелигенция в града и нейната ангажираност с проблемите на българите в Османската империя обяснява многото печатни издания, които излизат в Солун в периода 1908–1912 г. Повечето от тях са краткотрайни и отразяват различната социална и политическа ориентация на издателите си, които от своя страна често сменят лагерите, към които принадлежат.

Подкрепата на левицата във ВМОРО за младотурците и многото социалисти от България, които пристигат в Солун, обяснява защо първо се появяват техните вестници. Още на 8 август 1908 г. излиза първият брой на в. *Конституционна заря* с редактор Пере Тошев, а на 27 септември 1908 г. излиза и в. *Единство* на Хр. Чернопеев. През януари 1909 г. двата вестника спират, издателите им обединяват усилията си и започват съвместно да публикуват в. *Народна воля*. Той става орган на Народно-федеративната партия и до 5 юни 1910 г., когато издаването му е прекратено, от него излизат 74 броя. Вестникът е в постоянна полемика с органа на Българските конституционни клубове в. *Отечество,* ръководен от Е. Спространов и излизащ в периода 21 февруари – 19 декември 1909 г. *Отечество* намира добър прием както в Османската империя, така и в България, а в Солун от него се продават по 60–90 броя[52]. Между септември 1910 г. и май 1913 г. той е заменен от в. *Право* с редактор Никола Наумов, а през 1912 г. от в. *Беломорец*, от който излизат едва 6 броя[53].

Освен вестниците на най-големите политически течения сред българите в Солун, в този период има издания, представящи интересите на други политически партии и групи. Най-дълготраен сред тях е вестникът, подкрепян от Българската социалдемократическа партия (БРСДП), *Работническа искра* с редактор Васил Главинов. Той излиза от януари 1909 г. до май 1911 г., първоначално в Битоля, по-късно в Солун, където са отпечатани 5 броя. Вестникът често сменя както печатниците, така и седалището на редакцията си. Интерес предизвиква и другото солунско социалистическо издание *Работнически вестник*, което излиза в периода август – октомври 1909 г. първоначално на четири езика – ладино, османски, гръцки и български, а после само на български и ладино.

---

[52] Томов, Ангел. Македонските партии след младотурския преврат (Съюзът на българските конституционни клубове в Турция). – *Македонска мисъл*, 1946/ кн. 1–2, с. 60.

[53] Всички данни за периода на издаване и издадените бройки на българските вестници, излизащи в Солун, са цитирани по *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*. Т. 1 (А–М). Т. 2 (Н–Я). Т. 3. Съст. Д. Иванчев. София, 1962/1966/1969.

Вестникът представя вижданията на Социалистическата работническа федерация, която постепенно се превръща в най-влиятелната лява организация в Солун. Редактор на българската му секция е Ангел Томов, но по финансови причини от вестника излизат само 9 броя.

По-малко познат е вестник *Истина*, чието издаване е подкрепено от търговеца Тома Баялцалиев и бившия редактор на *Конституционна заря* – Димитър Мирасчиев. Редактор на този вестник е Сребрен Поппетров, който твърди, че представлява вижданията на „самостойците", т.е. на онези, които са и против Екзархията, и против младотурците[54]. Вестникът, създаден специално за предизборната кампания през 1912 г., се противопоставя както на *Право*, така и на туркофилския в. *Светлина*, издаван от Панчо Дорев[55].

Обществени организации и прояви

Вестникарският бум в Солун след 1908 г. разкрива участието на българите в обществения живот на града. Публикуваните реклами, съобщения, новини и коментари правят възможно да се надникне в ежедневния живот на хората, да се прочетат техните вълнения, радости и проблеми, да се разберат борбите и целите им. Българите закъсняват с включването си в обществения живот на града, за който от 90-те години на XIX в. е характерна истинска „епидемия от клубове". Действително в последното десетилетие на века се забелязва активизиране на българската общност, но то замира бързо по политически причини – аферите на ВМОРО, атентатите на гемиджиите, Илинденско-Преображенското въстание.

Безспорно най-организираната група сред българското население в града е тази на учителите, които през учебната 1911/1912 г. наброяват 58 души[56]. Те насочват енергията си към създаването на клон на *Българска матица*. Според екзархийския вестник *Отечество* 600 души „от най-богати до най-бедни" се записват в него, избират комитет от 10 граждани, които да го ръководят, а учителският съвет на Мъжката гимназия решава да внася в касата на клона по 2 лири през следващите 5 години[57]. Така за по-малко от два месеца са събирани близо 25 т.л. за делото на Матицата.

Съборът на организацията се провежда на 22–24 април 1910 г. в салона на Солунската мъжка гимназия. В него участват 28 пратеници

[54] БИА-НБКМ, ф. 808, а.е. 1, л. 240–241.

[55] Първанова, Зорка. Легалните организации и партии на българското население в Османската империя. – В: *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944*. Т. 3. София, 1997, с. 236–238.

[56] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 41, с. 36–37.

[57] *Отечество*, бр. 45 от 25 юли 1909 г.

на клонове на Матицата в Османската империя, които избират за председател на Управителния съвет Христо Далчев (1872-1949). Този избор отразява уважението и признанието, което си е извоювал дългогодишният учител по турски в мъжката гимназия (1896-1908) и защитник на българите пред солунските съдилища. Х. Далчев има отлична професионална подготовка, придобита в императорското юридическо училище в Истанбул (1892-1895); успешна адвокатска практика в Солун и статут на български депутат в османския парламент (1908-1912), което показва, че се ползва едновременно с доверието на османските власти, на българските просветители и на левицата в българското революционно движение[58].

Най-сериозният спор е около определяне на централното седалище на организацията – едната група депутати искат то да е в Солун, а другите предпочитат Цариград. Александър Теодоров-Балан предлага компромисно решение – седалището на Матицата да е в Цариград, а в Солун да се направи седалище на централната банка на задругата, която се очаква да се създаде. В Солун се печата и годишникът на организацията *Летоструй*, около който се върти основната дейност на „матичари"-те. Показателен за авторитета и значението, което българските учители имат за създаването и укрепването на тази организация е фактът, че съборът изказва благодарност на учителския съюз за подкрепата[59].

Съюзът на българските учители в Османската империя е създаден през август 1909 г. като професионално сдружение на учителите. Той си поставя същите цели, каквито и Учителският съюз в България – напредък на учебното дело и защита правата на българските учители[60]. На първия конгрес е избран председател – Кирил Пърличев, гласуван е устав и е решено печатен орган на Съюза да е вестник *Учителски глас* с главен редактор Георги Баждаров. На конгреса е приета резолюция с искане за промяна в екзархийския устав, с която да се даде автономия на Училищния отдел на Екзархията, да се децентрализира учебното дело, да се подобри материалното положение на учителите, да се регулира назначаването им, те да имат право на пенсия и при еднакъв ценз да взимат еднакви заплати[61]. Още в

---

[58] Интересен образ на Христо Далчев изгражда Хюсеин Мевсин в книгата си, посветена на известния български поет Атанас Далчев – второ дете на Христо и Виктория Далчеви. Благодаря на проф. Мевсим, че ми позволи да се запозная с този текст, преди официалното му публикуване в книгата „Атанас Далчев и Истанбул", подготвяна за печат от издателство „Жанет 45".

[59] Жечев, Николай. *Цит. съч.*, с. 45–54.

[60] Мусинска, Светлана. Българският учителски съюз в Турция (1908–1912). – *МПр,* 2007/4, с. 81.

[61] *Отечество*, бр. 52 от 19 авг. 1909 г.

първия си брой *Учителски глас* описва драматична картина на положението на българските учители – *„оръфани панталони, скъсани обуща, бледо, изпито от глад лице – ето Ви външния образ на народния учител"*[62].

Учителският съюз се оформя като професионална организация, призната от османското правителство. Тя има за цел да се грижи за „материалното обезпечение и духовното повдигане на учителя", за запазване на неговата независимост, за правилното развитие на учебното дело и за културното издигане на народа. Средствата, с които се предполага, че ще постигне целите си са повишаване заплатите на учителите и приходите в общините, за което ще търси „съдействието на всички прогресивни фактори". В устава е записано, че организацията ще издава научни и педагогически книги, ще организира конференции, конгреси, излети, образователни курсове, представления, забавления и сбирки, ще основава библиотеки и читалища и т.н.[63] До края на своето съществуване през есента на 1912 г. Съюзът създава 43 учителски дружества в Османската империя с над 700 члена и провежда общо пет конгреса[64].

Тъй като печатният орган на Съюза е списван предимно от учители в солунските гимназии, не е странно, че проблемите със сградния фонд на техните училища се появяват на страниците на вестника. В статията „Строителната политика на Екзархията" се разказва за печалното състояние на сградите и се твърди, че „*учителите и учениците рискуват един ден да бъдат погребани под развалините*" на мъжката гимназия. Авторът се оплаква, че в салона и класните ѝ стаи не може да има чистота, защото пада пръст от тавана и обобщава, че помещенията „*са тесни, малки и нехигиенични*". Изводът му, че провинциалните посетители остават разочаровани от прехваленатa гимназия, вероятно е верен, но критиката му срещу политиката на Екзархията е лишена от конкретни предложения за справяне с проблема[65].

Солунското учителско дружество предприема напълно конкретни действия за „повдигане нивото" на своите членове, като организира в града педагогически конференции. Първата такава конференция, проведена през юли-август 1910 г., изиграва ролята на втори съюзен конгрес. На него организацията приема нов правилник за уредба на българските училища и заявява, че ще продължи да се бори за подобряване матери-

---

62 *Учителски глас*, бр. 1 от 15 юни 1910 г.

63 *Пак там*, бр. 11 от 10 дек. 1911 г.

64 *Пак там*, бр. 31 от 11 авг. 1912 г. Според Светлана Мусинска дружествата са 44. Виж.: Мусинска, Светлана. *Цит. съч.*, с. 81.

65 *Учителски глас*, бр. 10 от 1 дек. 1910 г.

алното положение на всички учители[66]. Отправен е апел за реформиране на Екзархията и запазване на извоюваните вече културни придобивки[67]. Следващият конгрес на организацията се провежда в Битоля, но в Солун се запазва практиката да се провеждат педагогически конференции.

В рамките на конференцията през април 1911 г. са изнесени 4 доклада от учители и учителки в мъжката и девическата гимназии. А. Михайлов изнася реферат за нагледното обучение в Америка и Англия, Ср. Поппетров говори за положението в Сярска каза, Ил. Христофоров – за произход на земята, а Н. Мацанова изнася лекция пред първо и второ отделение. Явно с цел сплотяване на колектива след обсъждането, всички отиват на излет. Изцяло положително може да бъде оценена и инициативата на дружеството за увеличаване на заплатите на началните учители, чието положение е „*по-лошо от това на селския пъдар и говедар*“. Адмирации заслужава и позицията му по отношение правото на омъжените учителки да учителстват. Учителският съюз подкрепя тезата, че това ще повиши качеството им на работа, защото ще се стараят повече, а няма да се чудят само как да се омъжат. Съюзът аргументират мнението си и с факта, че жененият учител и омъжената учителка се ползват с повече авторитет сред населението[68].

Учредителен конгрес на българския учителски съюз, 1909.
Македония в образи. София, 1919

[66] *Пак там*, бр. 3 от 15 юли 1910 г., бр. 7 от 15 окт. 1910 г.

[67] Подробно за идеите и дейността на Учителския съюз виж: Мусинска, Светлана. *Цит. съч.*, с. 77–88.

[68] *Учителски глас*, бр. 20 от 1 май 1911 г.; бр. 24 от 1 май 1912 г.

Учителите не са единствените, които създават своя професионална организация и формулират професионални искания. Тъкмо напротив – тази им активност се вписва напълно в *професионалното движение на работниците* в Солун, които са близо 17 % от населението на града[69]. Тяхна първа проява е стачката от 1906 г. във фабриките за стъкло и цимент на братята Алатини[70]. След Младотурския преврат започват масови стачки на работещите в различни производствени сектори с искане за повишаване на заплатите им. Първи са докерите на солунското пристанище, които още на 13 август 1908 г. отказват да разтоварват корабите и получават увеличение на дневното възнаграждение с 3 куруша. Само през септември 1908 г. в Солун са обявени 25 стачки, мнозинството от които стихийни – работниците се събират, решават да правят стачка, взимат османски знамена, латерни и зурли, манифестират и искат от работодателя си увеличение на заплатите[71].

Най-организирани са работниците в тютюнопроизводството, които скоро след Младотурския преврат правят профсъюз с два клона – единият в Кукуш и Гевгели, а другият в Солун, в който участват повече от половината от организираните за профсъюзна борба работници. Той е сред малкото по-стабилни организации с около 3200 члена, от които най-много са евреите (около 2000), следвани от гърците (500), турците (400) и българите (200). На 11 септември 1908 г. синдикатът започва стачка с искане за увеличаване на заплатите с между 10 и 30 %, а примерът му е последван от сдруженията на пекарите, работниците в мелниците на Алатини, пощите, железопътните и трамвайни работници. Общо в този период в Солун се образуват 13 работнически синдиката, които издигат града в истинска столица на работническото движение в империята[72]. Първоначално младотурците се отнасят благосклонно към стачниците, но след като се укрепват във властта, гласуват закон, с който забраняват стачките. Това предизвиква масово противопоставяне в Солун, където през май 1909 г. по инициатива на Работническата федерация е свикана манифестация, в която участват около 6000 души, обединени в 20 син-

---

69 Μόλχο, Ρένα. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856–1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα, 2014, σ. 218.

70 Mentzel, Peter. *Nationalism and the labor movement in the Ottoman Empire, 1872–1914*. University of Washington, 1994, dissertation, p. 93.

71 Добринов, Дечо. Македоно-одринска социалдемократическа група. – В: *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи* (1878–1944). Т. 3, с. 138–151.

72 Mentzel, Peter. *Op. cit.*, p. 113–114, p. 202.

диката от всички нации. Те искат отмяна на този закон и подобряване на положението на работниците[73].

Освен че участват в най-големия профсъюз, българските работници създават и свои професионални организации, основно под влияние на Македоно-одринската социалдемократическа група на Васил Главинов, която представлява в Османската империя тесните социалисти в БРСДП. Поради това не е никак странно, че именно дошлите от България печатарски работници създават на 1 март 1909 г. печатарски синдикат, който само няколко месеца по-късно ръководи обявената в печатницата на К. Самарджиев стачка. Тя продължава 10 дни, завършва с частичен успех и укрепва профсъюза, в който членуват 20 българи, 3 гърци, 2 евреи, 1 влах, 1 немец и 1 албанец[74]. Печатарският профсъюз запазва предимно българския си характер, въпреки участието на единични представители на другите народности. Той е очевидно най-добре организиран, защото евреи печатари се обръщат към него за съдействие, когато решават да направят своя организация. Организираното печатарско движение печели напълно стачката в печатницата на Йордан Ярцев[75].

Освен сред печатарите, социалдемократическа група на В. Главинов успява да създаде професионални организации сред шивачите, обущарите, бакърджиите, столарите, а в края на периода и сред касапите. Тези синдикати обаче са слаби и малобройни, поради което през пролетта на 1911 г. се сливат в една организация. Слабостта им става очевидна при стачката в обущарската работилница на Реджеп Арслан, в която съдружници са и двама българи. Тя е срещу намаляване на заплащането за изработване на обувка от 6 гроша и 10 пари на 5 гроша и 20 пари. Борбата на стачниците – 13 турци, 6 арменци и 40 българи – се проваля, защото собствениците наемат нови работници, готови да работят срещу предлаганото възнаграждение. По-успешни са действията на бакърджиите от работилницата на Стойчо Колин, които постигат намаляване на работния си ден от 14 на 12 часа и увеличение на заплатите си с 2 гроша на ден[76].

Освен в борбата за социални придобивки, българските работници в Солун се включват в обществения живот с вечеринки, сказки, декламации, танци, песни и излети. През юни 1910 г. те дори организират свое самостоятелно гимнастическо дружество *Младеж*, в което членуват 50

---

[73] *Народна воля*, бр. 26 от 13 юни 1909 г.

[74] *Работническа искра*, бр. 4 от 20 февр. 1910 г.

[75] *Пак там*, бр. 10 от 22 май 1910 г., бр. 14 от 21 юли 1910 г., бр. 15 от 6 авг. 1910 г.

[76] *Работническа искра*, бр. 1 от 3 януари 1910 г., бр. 11 от 4 юни 1910 г., бр. 13 от 7 юли 1910 г., бр. 2 от 18 апр. 1911 г.

души, т.е. почти всички синдикални дейци[77]. Идеята за организиране на гимнастическо дружество те заимстват от *Първото българско гимнастическо дружество*, основано в гр. Солун на 21 декември 1908 г. Негов вдъхновител и създател е швейцарецът Даниел Бланшу (1860–1945), който е роден в Лозана, специализира гимнастика в Швейцарската федерална гимнастическа организация, а също бокс и фехтовка в Париж. По покана на българското правителства през 1895 г. той идва в България, заедно със семейството си и е назначен за учител по гимнастика в Кюстендил, а през 1908 г. по свое желание заминава за Солун като учител по гимнастика в Мъжката гимназия, където преподава до 1913 г.[78]

Управлението на Българската мъжка гимназия се опитва да въведе гимнастически упражнения за учениците си още през учебната 1887–1888 г. Тогава това му е отказано от властите, които намират, че в гимнастиката има елементи от военни упражнения. „Занемареният" предмет гимнастика обаче е поставен от Д. Бланшу „на много добри начала"[79]. Той става главатар на солунските юнаци, ръководи упражненията им, грижи се за реда, бди за изправността на уредите и отговаря за представленията. Уставът на дружеството определя за негови цели: да поддържа здравето; да направи членовете си смели, предприемчиви и ловки; да развие дружелюбието им, да поддържа патриотическото им чувство и да разпространява идеята за гимнастическите упражнения. Изрично е подчертано, че целта и девизът на дружеството „Отечество, сила, братство" не могат да бъдат променяни (чл. 64 и чл. 65). За постигане на целите си членовете на дружеството, които се наричат помежду си братя, правят гимнастически и строеви упражнения, стрелят, яздят и плуват, организират гимнастически игри, разходки, пътешествия, беседи и се стремят да постигнат сближение и сдружаване с други гимнастически и спортни дружества (чл. 4)[80].

Целта и методите на българското гимнастическо дружество в Солун с нищо не се отличават от целите на създадения през 1898 г. Съюз

---

[77] *Пак там*, бр. 12 от 18 юни 1910 г.

[78] Повече за Д. Бланшу виж в: *Чужденци – просветни дейци в България.* Съст. А. Пенев, П. Петров. София, 1988, с. 262–266.

[79] Кандиларов, Георги. *Българските гимназии и основни училища в Солун*. София, 1930, с. 49, с. 71.

[80] *Устав на Първото българско гимнастическо дружество в гр. Солун*. Солун, 1909, с. 5–6. Съхранява се в ЦДА, ф. 1935к, оп. 1, а.е., 11, л. 2. Поради проблеми с одобряването на устава от османските власти е променено наименованието на дружеството, от което отпада определено „българско" и са премахнати всички части, които биха могли да бъдат тълкувани двузначно. Така през 1912 г. е публикуван *Устав на гимнастическото дружество на отоманските българи в гр. Солун*, който е наполовина по-малък от устава от 1909 г. Виж: ЦДА, ф. 367к , оп. 1, а.е. 2, л. 46–50.

на българските гимнастически дружества „Юнак“[81]. От своя страна той е родствен на немското турненско движение и на чешкото соколство. Създаденото от Фридрих Лудвиг Ян (1778–1852) по време на Наполеоновите войни гимнастическото движение от самия си зародиш свързва физическото възпитание с националната идея. Българските юнаци и в Княжество България, и в Солун не правят изключение от това правило. Разликата е само в това, че юнаците в България директно заявяват за свои цели – предвоенната подготовка на младежта за решаване на българската национална кауза и приобщаването на българската нация към европейските ценности, а тези в Османската империя са принудени по-завоалирано да говорят за поддържане на патриотичното чувство сред населението.

Трябва да се отбележи, че от 1900 г. в България е разрешено в гимнастическите дружества да членуват и жени и още през същата година се сформира първата чета юнакини. Както останалите принципи, изповядвани от гимнастиците в България, така и идеята за правото и необходимостта жените да участват в гимнастическите упражнения заляга в Устава на първото българско гимнастическо дружество в Солун. В него се изяснява, че член на дружеството може да е „всяко лице без разлика на пол, което е навършило 16 години и не е ученик в средно учебно заведение“. Дружеството се издържа от членски внос, глоби, волни пожертвувания и лихви от вложени капитали. Една трета от всички приходи на дружеството се внасят за направата на гимнастически салон в Солун. То има свой хор, оркестър и собствени музикални инструменти. Част от гимнастическите му уреди са доставени от Женева, а другите – изработени саморъчно. Празникът на дружеството на Томина неделя се отбелязва с общи игри и банкет, които са традиционни за православието в седмицата след Великден[82].

Българското гимнастическо дружество в Солун се ръководи според най-модерните за времето гимнастически принципи, които са изложени от Даниел Бланшу в издаденото съвместно с П. Големанов в Кюстендил през 1901 г. „Пълно ръководство за учителите по гимнастика“. За съставянето му авторите освен на дългогодишната си практика се позовават на „*най-новите съчинения по гимнастика за двата пола от Швейцария, Франция, Белгия и Швеция*“. Те правят кратък теоретичен преглед върху историческото развитие на гимнастиката, дават основни познания по анатомия, физиология и хигиена, а също и съвети за първа помощ при нещастни случаи. В ръководството се застъпва идеята, че телесното

---

[81] Подробно по темата виж: Начев, Ивайло. Съюзът „Юнак“ и българското гимнастическо дружество в град Солун. – В: *Солун и българите…*, с. 278–306.

[82] *Устав на Първото българско гимнастическо дружество в гр. Солун*. Солун, 1909.

здраве се придобива и запазва най-добре чрез правилно всестранно и пропорционално гимнастическо упражнение. Гимнастиката трябва да е съобразена с възрастта и с пола на спортуващия, за да не се преуморява организмът, поради което са посочени упражнения, подходящи за различните възрасти[83].

Първата официална изява на българските гимнастици е през май 1909 г. по повод празника на Кирил и Методий. Гимнастическите игри се провеждат в специално място в градската градина *Беш чинар* и са придружени с музика от оркестъра на Оскар Халми[84]. Представлението започва с дефилиране на юнаците и юношите, които преминават пред публиката в униформата, която са задължени да носят при упражнения, а именно – гимнастически обувки, бяла фланела, червен пояс, черни чорапи и тъмнозелени панталони от шаек, като при юношите дългият е заменен с къс панталон. Следват общи упражнения, упражнения с тояжки и бухалки, надбягване и забавни игри. Програмата изобилства от народни танци – хора и ръченици. Представлението има голям успех сред солунската българска публика, която шумно аплодира гимнастиците. Това е причината то да се превърне в традиционно за солунските български гимнастици, които през годините до Балканските войни на същата дата устройват годишните си игри в градската градина.

С годините упражненията в програмата на българските гимнастици стават все повече и по-сложни и се изпълняват изцяло на музика. Прави впечатление, че освен българските народни танци в програмата на гимнастическите вечеринки се появяват също валс, полка, мазурка и балетни танци. Гимнастиците са отлично приети не само от българската общност в града, но и от султанските синове. Османските принцове са запленени от годишните игри на българските юнаци на 6 юни 1911 г., подаряват им 10 т.л., поздравяват главатаря им и ги канят да играят пред резиденцията на султана. С известни съкращения същата вечер игрите са повторени пред вилаетското управление за радост на владетеля, синовете му и публиката[85].

Топли са отношенията между гимнастиците от първото българско гимнастическо дружество в Солун и еврейските гимнастици от дружеството „Maccabi“. Началото на контактите им е поставено през юли 1909 г., когато по повод празника на Хюриета в Солун пристига гимнас-

---

[83] *Пълно ръководство по гимнастика (училищна, дружествена, военна и разни спортове) с 54 гимнастически игри и с повече от 2500 фигури*. Наредили: Д. Бланшу, П. Големинов. Кюстендил, 1901, с. 46, с. 65.

[84] Програмата на събитието и неговият отзвук са отразени подробно във в. *Отечество*, бр. 22 от 6 май 1909 г., бр. 24 от 13 юни 1909 г.

[85] *Учителски глас*, бр. 23 от 18 юни 1911 г.

тическото дружество „Maccabi“ от Пловдив. Организацията „Maccabi“ възниква в изпълнение на призива на Макс Нордау за формиране на „еврейство с мускули“ и се самоопределя като ционистка организация. От 1901 г. организацията официално е „гимнастическо дружество“ и като такава присъства на тържествата през 1909 г. в Солун. Игрите се провеждат в градината на „Сплендит палас“, а „*бодрият поглед и дисциплината на макавеите*“ правят силно впечатление на многохилядния народ – основно българи и евреи, които въодушевено ги акламират. Тържеството завършва с изпълнение на „Хюриет марш“, „Шуми Марица“ и Ционистичния марш. Пловдивските макавеи успяват да повлияят на евреите в Солун за създаването на дружество „Maccabi“ в града, което впоследствие поддържа отлични отношения със солунското българско гимнастическо дружество[86].

През ноември 1908 г. в Солун е създадено гръцко спортно дружество, чиито цели са почти идентични с тези на българското дружество[87]. То всъщност наследява гимнастическия отдел, който наред с туристическия, музикалния и театралния е част от дружеството „Група приятели на музиката“, съществуващо в периода 1899–1906[88]. Гимнастически упражнения по германската метода са въведени в гръцките училища в града още от втората половина на XIX в., а към края на века на тях се обучават и момичета. През първото десетилетие на XX в. обаче гръцките спортисти в Солун са много по-запалени по футбола, отколкото по гимнастиката. Футболът е внесен в Солун чрез клуб „Юнион Спортив“, състоящ се основно от чужденци, по подобие на който гърците правят през 1901-1902 свой футболен отбор[89].

Гръцкото гимнастическо дружество се активизира едва през 1911 г., когато се преименува на „Отоманско гръцко гимнастическо дружество в Солун „Херакъл“. През април 1912 г. то организира с голям успех спортни състезания между гръцките училища в града, в които участват 169 спортисти, разделени в 5 възрастови категории[90]. Само месец по-късно, на 7 май 1912 г. в Солун се провежда голям ученически празник, в който взимат участие около 3000 ученици от всички солунски училища. На

---

[86] *Пак там*, бр. 17 от 4 март 1911 г.

[87] Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης. *Γυμναστικός σύλλογος Ηρακλής 1908–2003*. Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 13–14.

[88] Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Ό.π.*, σ. 321.

[89] Χριστοδούλος, Νικόλαος. *Ο Γυμναστικός σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξις του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη*. Εν Θεσσαλονίκη, 1927, σ. 7, σ. 19.

[90] Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Ό.π.*· Χριστοδούλος, Νικόλαος. *Ό.π.* σ. 33–34.

него, според българската преса, румънците се отличават с отличната си музика, а българските и гръцките ученици – в гимнастическите игри. Надбягването между училищата в двете възрастови категории е спечелено съответно – от Мито, ученик в гръцко частно училище и от Доксим Траянов, ученик в българската реална гимназия[91].

Учители по гимнастика, 1909 г.
РИМ – Благоевград, Инв. № 2.4.777

Българското гимнастическо дружество се ползва с голяма популярност както в град Солун, така и в цялата област. През 1912 г. то има 120 членове и музикален отдел с 620 души[92]. Постепенно дружеството се снабдява с необходимите гимнастически уреди и инструменти за духова музика, но му липсва специалист по музика, който да ръководи дружествения оркестър[93]. През юли 1909 г. Д. Бланшу организира теоретически и практически курс по гимнастика за учители. Теоретичната част е поета от д-р Вл. Руменов, а Екзархията отпуска средства за картини и допълнителни топки[94]. Курсът е успешен и се провежда със същата програма от 16 юли до 16 август 1912 г. Този път теоретичната подготовка (занятия по анатомия и физиология) се водят от лекаря на мъжката гимназия д-р Г. Стоянов, а практическите занимания са разширени не само с училищна, а и с „дружествена“ гимнастика, т.е. такава, която представя организацията пред обществото. В програмата са включени всички видове спортове, състезания и свободни упражнения. Занятията се водят от 6 до 10 ч. сутринта и от 17 до 19 ч. следобед, но се посеща-

[91] *Светлина*, бр. 28 от 6 май 1912 г., бр. 29 от 10 май 1912 г.
[92] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 41, с. 194.
[93] Пак там. Т. 46, с. 215–216.
[94] Пак там. Т. 32, с. 362–363.

ват едва от 16 души, вместо от предвидените 40 човека. Причината е, че много митрополии не изпращат делегати, макар да се предвижда в курса да вземат участие не само представители на съществуващите гимнастически дружества, но и учители от трикласните училища[95].

Според солунският архимандрит Евлогий целта на гимнастическото дружество е да обедини българската младеж, да създаде у нея здраво тяло и бодър дух, а също и да закрепи националното ѝ съзнание. Гимнастическото движение, което позволява на българите в Македония да изразят легално националната си принадлежност, е особено привлекателно за тях. Не е случайно, че само за няколко години са основани гимнастически дружества в основните градове на областта - Битоля, Петрич, Лерин, Струмица, Прилеп и Велес. През 1911 г. в Солун е свикан конгрес на македонските юнашки дружества, на който създадените 20 дружества основават *Съюз на отоманските български гимнастически дружества*. През май 1912 г. Съюзът моли Екзархията да подкрепи идеята да се представи на Втория всеславянски събор в Прага[96]. Гимнастиците тръгват със свои средства, а българската църковна институция им отпуска 20 т.л. представителни пари за участие в събора[97].

Гимнастическите упражнения са отлично решение за здравето на учениците, които са претрупани с работа и „страдат от умствена умора“. Българското ученичество често е определяно като „меланхолично“, потънало в четене, мълчание и мисли. Директорите на гимназиите дълги години препоръчват да се създават повече развлечения за питомците им и да се намалят уроците им, за да имат децата време за „полезни забавления, разходки и игри“[98]. В изпълнение на тези си виждания те организират литературни утра, изнесени от ученици и ръководени от учители. На тях сказките и рефератите са придружени от хорово пеене и свирене на цигулка. Децата са водени на разходки и екскурзии, най-често в околностите на Солун и да разгледат някоя от фабриките в града[99]. През учебната 1909/1910 г. на учениците в реалната гимназия се разрешава да си направят ученическо дружество, което да ги *„развие в умствено и нравствено отношение чрез държане на реферати, даване на представления, вечеринки и пр.“*[100]

---

95 Пак там. Т. 46, с. 218, с. 222–225.

96 Подробно за събора виж напр.: *Památnik sletu slovanského sokolstva roku 1912 v Praze*, V Praze, 1912.

97 ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 46, с. 215–221.

98 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 244, л. 255–301.

99 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 365, л. 96–97.

100 ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406 л. 92.

Още на 1 януари 1884 г. ученици от мъжката гимназия правят първата българска театрална постановка в Солун[101]. През януари и декември 1896 г. учители и учителки от българските гимназии играят в градския театър „Еден“ постановките „Вяра, надежда, любов“ и „Ревизор“. Първото е в полза на общината, а второто – в полза на основните училища. Пиесите са съпроводени от хорово пеене от училищния хор и акомпанимент на оркестър, който свири и в антракта. Театърът, разполагащ с 600 места, е препълнен. Много граждани остават правостоящи, а някои са принудени да се върнат по домовете си, защото не ги пускат в изпълнената до крайност зала. На учениците и ученичките от българските училища е разрешено да присъстват на генералната репетиция. Представленията, които продължават повече от 3 часа, очевидно се радват на голям интерес и носят общо 160 т.л. приход за благотворителните каузи, за които са поставени[102].

Не само и дори не толкова успехът е това, което прави тези две представленията уникални. От една страна, те са сред малкото известни ни културни прояви на българите и са първите публични представления на български език в града през XIX в., които представят общността пред властта и пред другите народности. Това е един от редките случаи, в които българите излизат извън рамките на традиционните си забавления и публични изяви – тържествата по случай празника на Св. Св. Кирил и Методий, годишните актове на гимназиите, четенето на сказки и реферати. От друга страна, тези представления бележат наченки на промяна в манталитета. Те са първият известен ни случай, в който преподавателки от девическата гимназия участват наравно с учителите от мъжката гимназия в театрално представление.

През 1893 г., например, когато в Мъжката гимназия се поставя комедията на Молиер „Брак по неволя“ („Насила оженване“) в нея женските роли са изпълнявани от учители от началните училища, защото „*учителките по никой начин не искаха да вземат участие в каква да е пиеса*“. Две години по-късно, през февруари 1895 г., в девическата гимназия също е направена вечеринка, но театралната пиеса „Вдовица“ е така подбрана, че в нея да няма мъжки роли. Мъже не участват и в представената сцена „Жътварки“, нито в „*живата картина“, съставена от жетварки, които се връщат от жетва със*

---

[101] *Светилник*. Съст. Й. Ванчев. София, 1983, с. 212.

[102] Димитров, Благой. Солунски спомени. Български представления в „Еден театър“. – *Македония*, бр. 1940 от 8 апр. 1933 г.

сърпове и паламарки и с глави покрити с бели дарми и взели разни оригинални позиции“[103].

Вдъхновени от успеха на двете представления през 1896 г. театралните изяви на българите в Солун продължават и през следващата година, когато от ученици са поставени още две пиеси[104]. Очевидно обаче в солунското българско общество съществува сериозна опозиция срещу театралните изяви и участието на жени в тях, както личи и от закани-те на Коне Самарджиев, Дамян Кондов, Ниче Попов и други, по повод прекалено голямото деколте на г-ца Лефе, която акомпанира на пиано във вечеринката през 1893 г.[105] Повече от пет години по-късно подобни проблеми има и Войдан Чернодрински, който твърди, че *„македонските среди са с крайно консервативни схващания по отношение на свободата и участието на жената в обществените работи, а камо ли излизането ѝ на сцената“*. За да осигури момичета за изпълнение на женските роли в пиесата си, му се налага да поиска съдействие от македонското дружество в София, което убеждава бащите на четири девойки от Македония да позволят участието им в пиесата[106].

Вероятно опасение от обвинения в развратно поведение е сред причините през 1898 г. управителят на мъжката гимназия А. Ченгелев да забрани театралните представления, вечеринки и балове, дори когато са направени от учителите с благотворителна цел. „*Колкото и да съзнаваме полезността и възпитателното значение на театралните представления и да съчувстваме на тези благородни пориви на почитаемите учителски тела и на човеколюбивите им стремления,* - пише той – *обаче опитът е доказал, че публичните игри и забавления са били понякога причина за скръбни и пакостни последствия за българското черковно и учебно дело… занапред забранявам на учителските тела във вилаета да взимат каквото и да било участие в театрални представления и други публични забавления, за които не е взето предварително от Екзархията разрешение…*“[107]

---

[103] Димитров, Благой. Спомени от Солун. Две литературно-музикални вечеринки (По случай 50 год. юбилей на Солунските българ. гимназии). – *Македония*, бр. 1921 от 16 март 1933.

[104] Александрова, Елена. Развитието на „Прославената българска солунска мъжка гимназия“ през 1880–1925 г. в мемоарите на учителя Борис Янишлиев. – В: *Гласовете ви чувам. Личностите на гимназията и България. 130 години от основаването на солунската българска мъжка гимназия.* Благоевград, 2011, с. 88.

[105] Димитров, Благой. Спомени от Солун. Две литературно-музикални вечеринки…

[106] *Борбите в Македония и Одринско 1878–1912. Спомени*. София, 1982, с. 261.

[107] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 141, л. 66–67.

След Хюриета обаче нищо не може да спре театралните изяви на учители и ученици и театралните постановки, наред с хоровото пеене стават традиционна част от ученическите празници, утра и вечеринки. Ученичка в девическата гимназия си спомня, че макар училищните ръководства да не водят питомците си на кино и театър, учениците и ученичките от гимназиите си правят сами театрални представления, понякога осветени от бенгалски огън[108]. Ученическите представления носят „радост и гордост“ на родителите, които с умиление гледат как децата им изпълняват пиеси. Особен успех има детската оперетка „Пролетна царица“, представена на акта във *Вардарското* училище през 1911 г.[109] Не минава и без комични моменти. Например, през март 1912 г. ученици в стопанското училище поставят комедията „Благородникът“, но никой не разбира дали публиката се забавлява с комедията или с факта, че мъжките роли в нея се изпълняват от ученички[110].

Детско музикално дружество „Славейче“, 1912.
БИА-НБКМ С IV 511

Независимо от аматьорския си характер, училищните представления са пръв досег с културата за българчетата от вътрешността на Македония, които учат в солунските гимназии. Много показателни са спомените на Христо Ампов от Дойран, който постъпва в солунската

[108] Спомен на Люба Христова Калайджиева (по баща Николова Адамова) от Солунската педагогическа гимназия, съхраняван в Македонския научен институт.

[109] *Учителски глас*, бр. 23 от 18 юни 1911 г.

[110] *Пак там*, бр. 20 от 20 март 1912 г.

гимназия през 1909 г. и едва тогава научава за съществуването на операта и възможността с песни да се изразят чувства[111]. Наивното учудване на детето при сблъсъка му с оперното изкуство е напълно обяснимо, но съвсем не така стои въпросът с българското солунско общество, което има доста високи театрални стандарти.

Театрални постановки в Солун има от втората половина на XIX в. Освен в салоните на частните домове и на открита сцена, те се поставят и в специално изградени за целта сгради в центъра на града. След пожара от 1890 г. три нови театрални салона отварят врати на крайбрежната улица в Солун, а през 1906 г. в градината до Бялата кула се отваря още един театър, в който се правят и кино прожекции[112]. В града съществуват местни, основно еврейски и гръцки, театрални трупи, в които основна роля играят представителите на интелигенцията – доктори, учители, предприемачи. През 1901 г. е създаден гръцки „Самодеен съюз“, чиито членове имат за цел да организират театрални и музикални представления в града и областта. Подобна дейност развиват и други дружества, както и няколко частни трупи[113]. Много италиански, английски, гръцки и др. трупи гостуват в града, а това предопределя и разнообразието на поставяния театрален репертоар – от В. Юго, У. Шекспир и Ж. Молиер до опери на Дж. Верди.

През октомври 1898 г. в града гостува и трупата на софийския театър „Сълза и смях“ под името „Българска драматургична трупа Радул Канели“. На връщане от Цариград, където играе по случай освещаването на новата сграда на българската църква „Св. Стефан“, трупата дава представления в Солун, Велес, Скопие и Ниш. В солунските театри „Еден“ и „Юпитер“ са играни общо три представления на „Двете сирачета“ и „Студенческа фантазия“[114]. „Неочаквано многобройната българска публика“ остава възхитена и А. Шопов изказва благодарност от свое име и от името на българите в града на инициаторите на театралната разходка, които „съживяват духа на населението“[115]. Изключително ласкави са и отзивите, публикувани във вестник *Salonique* и препечатани в екзархийския вестник *Новини*. Авторът на дописката поздравява актьорите за играта им, която определя като „виртуозна“ и изказва задоволството си

[111] ЦДА, Сп 2252. Т. 1, Хр. Ампов.

[112] Подробно за театралните сгради в Солун виж: Τομανάς, Κωστής. *Το θέατρο στην παλιά Θεσσαλονίκη 1782–1944*. Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 11–13.

[113] Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Ό.π.*, σ. 321.

[114] БИА–НБКМ, ф. 302, а.е. 43, л. 6–15; Саев, Георги. *История на българския театър от Освобождението до 1904 г.* Т. 2. София, 1997, с. 141–142.

[115] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1217, л. 51–52.

от „способния артист“ Радул Канели. Макар да не знае български език, той вижда въодушевената публиката и коментира, че ако, е играела на френски, трупата би имала още по-голям успех[116].

Големи вълнения сред солунското българско общество предизвиква гостуването на трупата на Народния театър от София. Тогава негов директор е Пенчо Славейков, а артистичен секретар - Пейо Яворов. От 28 август до 27 септември 1908 г. трупата посещава Одрин, Солун, Воден, Битоля, Прилеп и Велес. Постановките, които софийски актьори играят в Османската империя, са „Мадам Сан-Жен“, „Севилският бръснар“, „Доходно място“, „Дамата с камелиите“ и „Добрите приятели“. Те обаче са посрещнати хладно от солунската българска публика. Причините за това са чуждите пиеси и слабата актьорска игра. В Солун трупата е „почти бламирана и на третото представление вече няма посетители“. Единствено играта на Адриана Будевска в „Дамата с камелиите“ измива срама от представянето[117]. Това е сред най-добрите роли на известната българска изпълнителка, за която се говори, че накарала един по-впечатлителен зрител да се хвърли на сцената в краката ѝ и да ѝ се обясни в любов.

Солунското българско общество обаче обвинява софийската театрална трупа, че идва в града им не от патриотизъм, а за да покрие дефицита си от 120 000 лева. Вестник *Конституционна заря* изказва възмущението си, че трупата няма да играе в Македония нито една българска пиеса, защото е решила да мине само през големите градове, където населението е смесено и за да привлече повече публика, е предпочела в репертоара си френските комедии. „*Тук идват турски трупи,* – пише вестникът – *които играят най-революционни пиеси; идват гръцки трупи, с най-шовинистични трагедии; идват френски и италиански трупи – всички те са частни и пак не правят такива сметки. А българската трупа, която има един милион гроша субсидия от Княжеството, тук продава делото на своя народ и играе най-лигави комедии, за да спечели повече пари.*“ Авторът на материала настоява за по-ниски цени на билетите и за включването на пиеси на Иван Вазов и Антон Страшимиров в репертоара на актьорите[118].

Кореспондент на софийския вестник *Ден* обаче защитава трупата и нейния репертоар с аргумента, че тя постъпва толерантно, защото не иска да провокира демонстрации, които да провалят турнето ѝ[119]. Спо-

---

[116] *Новини*, бр. 95 от 9 окт. 1898 г.

[117] *Културно единство*, 1908/кн. 1.

[118] *Конституционна заря*, бр. 7 от 8 септ. 1908 г.

[119] *Ден,* бр. 1610 от 13 септ. 1908 г.

ред Кристина Тошева репертоарът, избран от Пенчо Славейков, цели да впечатли зриителите и да им внуши съзнание за мощта на театъра, „*изразител на разгърнатите творчески възможности на нацията в условията на свободна, демократично устроена държава*“[120].

В Солун обаче много по-топло от професионалните актьори е приета любителската театрална трупа, ръководена от Войдан Чернодрински. През юли 1909 г. той заминава за Македония, поощрен от П. К. Яворов и подпомогнат с костюми от Народния театър, за да организира там любителски представления. Веднага след пристигането си в Солун режисьорът, който е роден в с. Селце, Дебърско, влиза във връзка с голямата дебърска колония в града и провежда сред тях две събрания. В. Чернодрински ги убеждава да създадат *Дебърска просветителска дружба*, в която още на първото събрание се записват около 65–70 членове. За председател е избран Филип Бажев (заменен по-късно от Теофил Наумов), за подпредседател – Атанас Бошков, касиер е Христо Анастасов, а секретар – Яков Янков[121]. В. Чернодрински насърчава Дружбата да дарява за образование на децата си. Той и членове на организираната от него трупа, пеят, декламират, разиграват етюди и четат художествени текстове с цел да разведрят събралите си дебърлии, да ги сплотят и мотивират за съвместни инициативи[122].

В Солун В. Чернодрински представя пред публика драмата „Престъпника“ от П. Джакомети и първа част от написаната от самия него „Македонска кървава сватба“. Зрителите одобряват играта на актьорите, но първата пиеса остава непонятна за множеството. За разлика от нея „Жътва“ - сцената на народния живот в Македония – „развеселява публиката с народния си говор и с пъстрите си носии“ и поради това е повторена за българското общество от квартала *Пирги*[123]. Успехът на постановката в Солун е толкова голям, че Българските конституционни клубове имат намерение да изпратят трупата „по всички кътове на Македония“, но идеята им пропада след втвърдяването на младотурския режим[124].

В театралните дейности се включват и българските студенти от Юридическото училище в Солун. Те организират първата българска любителска театрална трупа, създадена в града само месец след Младотурския преврат. Още през февруари 1909 г. на сцената на претъпкания театър „Еден“ трупата поставя руската комедия „Лудетина“ от Виктор

[120] Тошева, Кристина. *История на българския театър от 1904 г. до 1908 г.* Т. 3. София, 1997, с. 108–109.

[121] *Дебърски глас,* бр. 20 от 15 авг. 1909 г.

[122] *Пак там*, бр. 26 от 6 дек. 1909 г.

[123] *Отечество*, бр. 53 от 22 авг. 1909 г.

[124] *Илинден*, бр. 10 от 11 март 1922 г.

Кирилов. Представлението е отлично посетено, макар оценките за него да се колебаят между „задоволително“[125] и „бурен успех“[126]. Средствата от него отиват за новоучреденото през декември 1908 г. студентско дружество „Напредък“, в което членуват около 40 човека. За свой празник студентите избират годишнината от смъртта на Гоце Делчев и в негова памет подготвят молебен, шествие, речи в българските гробища и литературна вечеринка[127].

Българските студенти в Солун са и сред най-запалените привърженици на идеята за създаване на читалище в града, което възприемат като необходимост за „културното повдигане на българите“. Още през 1895 г. се появява идея за създаване на читалище, което да има клонове в цялата страна под формата на неделно училище и да обхване съществуващите вече неделни училища. От края на същата година до Солунската афера (1901) в града съществува неделно училище, в което Дамян Груев и Лазар Димитров преподават четене и смятане[128]. След Младотурския преврат обаче се предвижда създаването на Народен дом *„с читалище и библиотека по всички отрасли на науката, изкуствата и занаятите, с един театрален салон за представления, вечеринки, срещи, заседания и събрания“*[129].

В подкрепа на тази кауза студентското дружество решава да постави благотворително няколко пиеси – „Ернани“ на В. Юго, „Иванко“ на В. Друмев и др.[130] В самия край на периода в Солун е създадено читалище „Отец Паисий“ и заслугите на студентите за него са отчетени. В настоятелството на читалището, избрано на 22 май 1911 г., наред с търговците Сотир Хаджиилиев и Кирил Ризов, предприемача Иван Богданов, книжаря Коне Самарджиев и учителя А. Михайлов, влизат и двама студенти – Атанас Христов и Димитър Янев[131]. В благотворителни акции в полза на читалището се включва също ученическият оркестър на търговската гимназия, а през септември 1912 г. и българското правителство, което след молба на председателя му К. Самарджиев му отпуска 5000 лв.[132]

---

125 *Народна воля*, бр. 7 от 18 февр. 1909 г.

126 *Отечество*, бр. 1 от 21 февр. 1909 г.

127 *Културно единство*, 1909/кн. 10.

128 ЦДА, ф. 85к, оп. 1, а.е. 9, л. 69–70. Според спомените на Иван Хаджиниколов това училище съществува само няколко месеца и целта му е да се съберат последователи на революционната организация. *Борбите в Македония и Одринско…*, с. 96.

129 *Народна воля*, бр. 7 от 18 февр. 1909 г.

130 *Учителски глас*, бр. 17 от 4 март 1911 г., бр. 17 от 20 февр. 1912 г.

131 *Пак там*, бр. 22 от 2 юни 1911 г.

132 *Пак там*, бр. 19 от 10 март 1912 г.; НА-БАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 128, л. 1.

Студентите продължават да събират средства за студентска библиотека и за библиотеките на българските основни училища в града. В полза на училищна библиотека, но този път на мъжката гимназия, учителите от нея представят пиесата на Васил Друмев „Иванко“[133]. Възможно е идеята за създаване на българска обществена библиотека да е заимствана от гръцката общност. През 1872 г. в Солун е създана гръцка обществена библиотека, която до края на десетилетието разполага с около 500 тома. Трябва да се отчете обаче, че тази библиотека не е много посещавана, както и публичните лекции, организирани от гръцкото образователно дружество[134].

Много популярни и с широка дейност са благотворителните дружества в Солун. Сред най-старите от тях са еврейски учреждения Bikur Holim, чиято благотворителна дейност е насочена към грижи за болните. От 1901 г. съществува еврейското дружество, което предоставя храна на нуждаещи се. През 1912 г. то вече раздава по 400 безплатния ястия дневно. След Младотурския преврат еврейската общност създава първия дом за душевно болни в града, дом за сираци и др.[135] Сред гръцките дружества се открояват *Благотворително братство на господата*, създадено през 1871 г., и *Благотворително братство на госпожите* – през 1873 г. Първоначално гръцкото женско благотворително дружество предоставя дрехи и книги на бедните ученици и помага на затворниците, но през 1876 г. разширява дейността си и учредява работилница за шев и бродерия, за да подпомага с работа бедни жени. През 1900 г. в него членуват 108 жени, а през 1909 г. – 215 все от най-известните солунски гръцки семейства[136].

Почти идентични са целите и на българското благотворително женско дружество *Вяра, надежда и любов*, основано в Солун през 1903 г. Както и гръцкото дружество, то има за цел да подпомага бедни вдовици и страдащи български затворници, бедни ученици и пр.[137] Например, щом султанът подарява на българското женско дружество 50 т.л., половината от тях веднага са дарени на амнистирани затворници[138]. В целите и задачите както на женските благотворителни дружества в Княжество България, така и на това в Солун възрожденските благотво-

[133] *Отечество*, бр. 1 от 21 февр. 1909 г.

[134] Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Ό.π.*, σ. 320.

[135] Μόλχο, Ρένα. *Ό.π.*, σ. 93–112.,

[136] Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά 19ος και 20ος αιώνας.* Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 505.

[137] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 406, л. 115.

[138] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 439, л. 276.

рителни мотиви, насочени към подпомагане на деца в неравностойно положение и изпаднали в нужда жени, се преплитат с по-модерни каузи като грижа за затворници, а по-късно и за пострадали в Балканската война[139]. Българското женско дружество в егейското пристанище не надхвърля рамките на благотворителността и не повдига въпроси свързани с равноправието на жените, които очевидно нямат почва в Солун през този период. То се задоволява с организирането на благотворителни увеселения и сказки за ролята на жената като майка, възпитателка, домакиня и член на обществото.

Дружеството *Вяра, надежда и любов* е съставено основно от съпруги и дъщери на по-богатите български търговци в града, както личи от имената на избраните през януари 1909 г. в настоятелството – Ек. Шавкулова (председател), М. Баялцалиева, Ек. Байрамова (секретар), Р. Кондова (подпредседател), М. Трандафилова (касиер), О. Караджова, Р. Каева, П. Ачкова, З. Весова[140]. Следващата му председателка, избраната през 1910 г. г-жа Захария Шумлянска, съпруга на австрийския поданик Юлиян Шумлянски, определя целите на дружеството като „национални, благотворители и просветителни“ и специално подчертава грижата, която то полага за затворниците[141].

Здравна грижа

Освен другите дейности, на една от сказките на женското дружество се обсъжда и възможността за създаване на фонд за българска болница. Само два месеца след това обсъждане, на 8 юли 1909 г., вестник *Отечество* публикува позив за създаване на фонд за българска болница в Солун. Той е от името на комитет, чийто устав е одобрен през май 1909 г. на заседание на българската църковна община в Солун. Комитетът трябва да набира доброволни пожертвования, средства от завещания, манастири, забавления и лотарии за построяването на българска болница[142].

Първата модерна болница в Солун е основана през 1850 г. близо до Бялата кула и функционира поне до 1882 г., а в края на 70-те години на XIX в. е открита и британска болница. През последното десетилетие на XIX и първото десетилетие на XX в. в града се от-

---

[139] Николова, Веска, Росица Стоянова. *Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878–1939)*. София, 2009, с. 15, с. 19.

[140] *Отечество*, бр. 1 от 21 февр. 1909 г., бр. 20 от 29 апр. 1909 г., бр. 34 от 17 юни 1909 г.

[141] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 109, л. 65–66. Повече за Захария Шумлянска и нейната дарителска дейност виж*: Енциклопедия. Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951*. Т. 3. Съст.: В. Николова, Р. Стоянова. София, 2011, с. 352.

[142] *Отечество*, бр. 40 от 8 юли 1909 г.

криват още италианска болница (1894), болница на католическия орден на лазаристите (1894), османска общинска болница (1904), руска болница (1907), еврейска болница на барон Хирш (1907) и др. Гръцката общност в града има болница от 1892 г., благодарение на дарение на Теагения Хариси, а също старчески дом и сиропиталище[143]. Руската болница, в която се приемат само славяни, се подпомага и от българи, особено от Зографския манастир[144]. През 1871 г. в същия манастир от д-р Евстатий, по късно Пелагонийски митрополит, е открита за кратко българска болница[145].

В Солун идеята за българска болница се появява за пръв път през 1894 г. във връзка с дарението на Ев. Георгиев за солунската българска община. Аргументът е, че общините в Македония не са склонни сериозно да подпомогнат изграждането на болница. При обсъждането обаче много гражданите изказват мнение, че строежът на болница е излишен, защото още нямат църква и стабилно училищно здание. Поради това Михаил Сарафов лесно ги убеждава да използват парите „за някоя по-голяма и по-необходима добрина“ – сграда за девическата гимназия[146]. Идеята обаче остава и когато през 1898 г. по покана на бакалския еснаф Иван Крайничанец отваря в Солун на ул. „Коломбо“ „I-ва Българска аптека“, в правилника ѝ е записано, че когато приходите ѝ достигнат до излишък от 1000 т.л., с тези пари ще се основе болница в Солун за лечение на бедни българи от града и околията. След една година се оказва, че аптеката не само не генерира печалба, а е на загуба, което не е странно, предвид факта, че тя раздава безплатно лекарства на бедните. Бакалският еснаф я продава на И. Крайничанец, който с много усилия успява да я поддържа още няколко години[147].

Макар опитите за създаване на болница да са неуспешни, необходимостта от нея е очевидна за всички по-образовани българи в града. В

---

[143] Подробно виж: Πεντογάλος, Γεράσιμος. *Γιατροί Θεσσαλονίκης 1800–1912*. Θεσσαλονίκη, 2010.

[144] Иширков, Анастас. *Град Солун, политикогеографски и народностопански бележки*. София, 1911, с. 33; *Дебърски глас*, бр. 45 от 10 февр. 1910 г.

[145] *Българска възрожденска интелигенция: Учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни*. София, 1988, с. 233.

[146] БИА–НБКМ, ф. 272, а.е. 3261, л. 2–9.

[147] Крайничанец, Иван. *Спомени от изминалия път в живота ми*. Скопие, 1942, с. 55–57, с. 60. През 90-те години на XIX в. еснафските сдружения във Велес и Прилеп също откриват т.нар. народни аптеки, в които бедни граждани се преглеждат безплатно. Виж: Гоцева, Дивна, Росица Стоянова. Благотворителността като изява на самоопределението на македонските българи и на единството на българската нация. – *МПр*, 2017/ 4, с. 49–70.

създадения през 1909 г. Комитет влизат 15 видни солунски граждани, избирани за срок от две години. Пръв негов председател е търговецът Никола Шавкулов, подпредседател Сотир Хаджиилиев, касиер Йосиф Кондов, а сред членовете са българските лекари д-р Х. Тенчов, д-р Г. Настев, д-р В. Руменов, д-р Н. Иванов, търговците Сп. Суруджиев, Сп. Ризов, Г. Златев и др. Първи дарители за каузата са женското благотворително дружество *Вяра, надежда и любов* с дарение от 22 т.л., Никола Шавкулов, който внася 10 т.л. по случай раждането на сина си, и дипломатът Живко Добрев от Атина. Комитетът се надзирава от Общината, която, в случай на прекратяване на дейността му, трябва да използва събраните средства за построяване на болницата[148].

Комитетът събира 500 т.л., които обаче са недостатъчни, за да се изведе начинанието до успешен завършек. По-малко от година преди началото на Балканската война българското правителство гласува сумата 40 000 лв. (над 1800 т.л.) за построяване на болница в Солун и министър-председателят Ив. Гешов настоява Зографското братство, което обещава помощ, да получи разрешение за строежа ѝ[149]. Решението на българското правителство е безкрайно закъсняло и начинанието не се осъществява. Слухове за това, че България възнамерява да отпусне 100 000 лв. и да открие „добре уредена лечебница“ в Солун съществуват от 1908 г., но те са породени от концентрацията на български лекари в града след преврата на младотурците, а не от някакви реални действия за строеж на болница[150].

Действително броят на българските лекари в Солун след 1908 г. се увеличава, но въпреки това те остават значително по-малко в сравнение с медиците от други националности. Това се дължи на първо място на факта, че всички български лекари и аптекари, в по-голяма или по-малка степен са в контакт с български революционери и лекуват ранени четници. Властта напълно основателно ги подозира, че освен с лечение на болни се занимават с революционна дейност и поради това периодично ги разпитва, затваря и принуждава да напуснат града. Освен с властите, българските лекари трябва да се справят с бойкота на гръцките си колеги и с покушенията, организирани срещу тях от дейците на гръцкия македонски комитет.

През 1900 г., например, д-р Сп. Казанджиев съобщава, че срещу него и семейството му е извършено покушение от властите, при което е

---

148 *Отечество*, бр. 40 от 8 юли 1909 г.

149 НА-БАН, ф. 41к, оп. 1, а.е. 128, а.е. 131; ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 1285, л. 1–4.

150 *Конституционна заря*, бр. 24 от 19 ноември 1908 г., бр. 27 от 29 ноември 1908 г.

убит дядо му, а детето му е ранено[151]. И. Крайничанец многократно е викан на разпит и два пъти е арестуван – при Солунската афера и при атентатите на гемиджиите[152]. През октомври 1908 г. е извършено покушение срещу аптеката на братя Тенчови, а българските вестници приписват атаката на недоволни гърци. Макар братята да остават невредими, само няколко месеца по-късно, през март 1909 г. е извършено ново покушение, този път срещу Кирил Тенчов[153]. Няма съмнение, че българските лекари в Солун са обект на преследване по национални и политически съображения, което е сред причините за хроничния недостиг на всякакви медицински специалисти в града.

Трябва да се има предвид и фактът, че макар всички български лекари в Солун да са чужди възпитаници с висока квалификация, заплащането, което получават за грижите за учениците в българските училища и пансиони е символично. През учебната 1884/1885 г., например, за задължението да преглежда два пъти седмично болните ученици и при спешни случаи да се отзовава незабавно, лекарят получава годишна заплата от 48 т.л. През следващите 20 години възнаграждението на българските училищни лекари нараства до 80 т.л.[154] През 80-те години на XIX в. дори съществува практиката, ако през годината няма много болни, да се удържа от договореното възнаграждение на доктора на пансионите[155].

Размерът на възнаграждението е причина за постоянни преписки между общината, директорите, Екзархията и Външно министерство, както и за текучество сред лекарите. Например, общинският лекар д-р Руменов през 1908 г. получава от българската държава възнаграждение от 235 т.л. годишно, но на следващата година то се редуцира наполовина, защото се очаква докторът да си създаде частна практика[156]. Д-р Руменов обаче преценява тези условия като недостатъчно добри, вероятно защото е прекалено ангажиран като член на Централното бюро на Българските конституционни клубове в града и няма възможност да практикува частно. Освен това, той и бъдещата му съпруга учителката Люба Кюпева са задържани от властите. След освобождаването си те напускат длъжностите си и града, а д-р Руменов възнамерява да упражнява професията си в Русия[157].

---

[151] Галчев, Илия. *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870–1913)*. София, 1994, с. 101.

[152] Крайничанец, Иван. *Цит. съч.*, с. 63–64, с. 73.

[153] *Единство,* бр. 6 от 18 окт. 1908 г.; *Отечество,* бр. 10 от 27 март 1909 г.

[154] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 19, л. 42; Галчев, Илия. *Цит. съч.*, с. 143, с. 151.

[155] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 28, л. 116–121.

[156] ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 154, л. 75; ф. 334к, оп. 1, а.е. 287, л. 85–86.

[157] ЦДА, ф. 1949к, оп. 1, а.е. 27, л. 46; Галчев, Илия. *Цит. съч*, с. 103.

Сред проблемите, с които българските медици се сблъскват, трябва да се отбележат бедността, неграмотността и липсата на здравна култура сред населението. Много показателен такъв случай е борбата с едрата шарка, която периодично се появява както сред българите в града, така и в българските гимназии[158]. Тази заразна вирусна болест се разпространява най-често чрез пръски или заразени предмети и причинява смъртта на близо половината от заразените. Още при първите слухове за появата ѝ в Солун в. *Отечество* публикува обширна статия от д-р Руменов, описваща подробно симптомите на болестта и мерките, които трябва да се вземат, за да се спре разпространението ѝ. В статията специално се акцентира върху превенцията на болестта – изолирането на болния и ваксинирането на близките му[159].

Безспорният професионализъм на завършилия в Москва доктор обаче се сблъсква с консервативното и лишено от елементарна здравна култура българско общество в града. Само една седмица по-късно отново на страниците на в. *Отечество* той изразява възмущението си от поведението на семейството на заболяло осемгодишно българче в кв. *Пирги*. За да не разлютят „баба Шарка“, която ако се ядоса щяла да вземе още живи, жените в дома отказват да извикат лекар, а излагат мъртвото дете пред дома му, където много хора идват да го видят и пият ракия за Бог да прости от една и съща чаша. В резултат от това болестта се разпространява светкавично сред жителите на квартала. Д-р Руменов се възмущава от невежеството на хората и нехайството на властите, които не издирват и не изолират болните и не предприемат обща ваксинация на населението. Той апелира към българската община да ваксинира всички ученици, да уведоми широко населението и да забрани опяването на починалите болни в църквите[160].

Действително ширещото се суеверие и стремежът да се прикрие от съседи и познати появата на заразни заболявания пречи на тяхното разкриване и съобщаване на местните здравни власти. Невъзможно се оказва и изолирането на болния нито в дома му, нито в болнични отделения, които са прекалено малко. Българската преса в града полага системни усилия да просвети здравно населението и да се пребори с предразсъдъците му. Вестник *Отечество* още в първия си брой (21.02.1909) създава специална рубрика „Народно здраве“, списвана от лекари специалисти, в която се дават съвети за личната и обществената

---

[158] Първото сведение, с което разполагаме за разпространение на едрата шарка в българските училища, е още от 1882 г. НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 27.

[159] *Отечество,* бр. 20 от 29 април 1909 г.

[160] *Отечество,* бр. 22 от 6 май 1909 г.

хигиена и се посочват мерките, които трябва да взимат хората, общините и административните власти, за да бъде населението „*здраво, силно, весело, бодро и способно за работа*“.

Комбинираните усилия дават резултат и през септември 1909 г. българската община в Солун съобщава, че заедно с българските лекари и с управителите на средните училища започва организирана борба срещу върлуващата едра шарка. Спрени са занятията във всички български училища и е обявено, че в тях ще се приемат само ваксинирани деца. Предвидена е всеобща реваксинация на българите в града, повторни прегледи, които да установят дали тя е била успешна и безплатно ваксиниране на бедните граждани. Забранено е влизането в къщи, където има заболели, а също и раздаването на храна от такива къщи. Опело на починалите от болестта се извършва само в закрит ковчег и на открито. Населението се задължава да вземе всички нужни хигиенни мерки в случай на заболял в семейството – да съобщи в общината, да извари дрехите му, да вароса къщата и т.н.[161] Не знаем какви точно са резултатите от тези мерки в Солун, но България, където ваксинацията срещу едрата шарка е задължителна от 1903 г., е сред първите държави в света, където заболяването е окончателно ликвидирано още през 1928 г.

Подобна съвместна акция на османските власти, българските институции и лекари е проведена и през 1911 г., когато в града избухва холерна епидемия. Тя е донесена от войници и за кратко време поразява 416 граждани, от които 235 умират. Най-засегнато е еврейското население, особено онова, което използва водата, течаща през военната болница, където са изолирани болните войници. Това предизвиква негодувание срещу властта и обвинения, че поради небрежност е позволила разпространението на холерата. Британският консул Хенри Ламб обаче съобщава, че властите взимат бързи мерки и за по-малко от два месеца успяват да спрат разпространението на заразата и да ликвидират епидемията[162]. Всъщност именно борбата със заразните болести (основно чума и холера), наред с необходимостта от здравни грижи за армията, стимулира създаването и развитието на санитарна система в Османската империя през първата половина на XIX в. и логично дава добри резултати в началото на XX в.[163]

Адекватната реакция на властите се доказва и от писмо на председателя на българската община архимандрит Евлогий, който уведомява управителя на девическата гимназия Благой Калейчев, че по настояване

---

[161] *Отечество,* бр. 57 от 5 септември 1909 г.

[162] FO 195/2381, p. 203–204, p. 258–265; FO 195/2382, p. 438.

[163] Davidova, Evguenia. *Op. cit.*, p. 100–114.

на санитарните власти началните училища в града трябва да се затворят, децата от забавачките да се спрат от училище, а боледуващите ученици и такива, в чиито къщи е имало болен, да не се допускат до изпит без да представят медицинско свидетелство, че са оздравели. Управата на девическия пансион спира консумацията на плодове и сурови зеленчуци, а на ученичките повече от месец им се дава само преварена вода[164]. Мерките дават добри резултати, но борбата с епидемичните заболявания е постоянен проблем както за местните власти, така и за българските институции.

Всъщност болестите стават причина за единодействие на институции, които иначе се намират в конфликт по различни причини. Достатъчно е да припомним, че през учебната 1893/1894 година в Солунската мъжка гимназия, разтърсвана в този момент от вътрешни противоречия и бунтове, са приютени 28 ученици и техните преподаватели от Цариградската семинария, която е временно закрита поради, разпространяващата се холера[165]. През 1908 г. вилаетското управление, българската община и управата на гимназиите отново работят съвместно за предпазването на града от върлуващата в Русия холера. Епидемичните болести, сред които освен едрата шарка и холерата, често срещани са тифът, дифтеритът и скарлатината, затварят училищата на всички националности в града и карат докторите им да се консултират помежду си[166]. За съжаление, не липсват и случаи, когато невъзможността на институциите да се разберат има фатални последици. Така докато Екзархия и солунската българска община се договарят кой трябва да поеме лечението на „крайно бедната" ученичка Донка Пройкова от Велес и къде точно да я лекуват, тя умира[167].

Като цяло обаче, смъртните случаи в българските училища са малко, от една страна, поради специализираната грижа, която се полага за учениците, а от друга, поради изискването на пансионския правилник тежкоболните деца да се изпращат „вкъщи или в болница за сметка на родителите". Тази практика обаче не винаги дава добри резултати. Такъв е случаят с ученика Никола Стоянов, който е излекуван и посъветван да си отиде вкъщи. Вместо това той отива при баща си и братята си, които работят като зидари близо до Солун. Те „*го хранят с оцет и чесън, поят го със студена вода и спят на открито*" и момчето се връща на училище толкова болно, че докторите не могат да му помогнат[168]. Основ-

---

[164] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 440, л. 51; ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 4/1.

[165] Димитров, Благой. Солунски спомени. Спомен от учебната 1893–1894 год.

[166] ΕΒΕ-ΤΧΟ, Εξαρχία, κουτί 1/3, κουτί 6/2.

[167] ЦИАИ, Екзархийска архива. Т. 52, с. 141.

[168] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 15б, л. 120–127; НА-БАН, ф. 15к, а.е. 26, л. 29.

ните мерки, които българските училищни власти вземат, за да запазят здравето на децата, са в посока „*съвети и контрол за чистоплътност и предпазване от разболяване*“, наред със спешната медицинска помощ при неотложна нужда[169].

Българска болница в Солун е открита едва по време на Балканската война. Тя е оборудвана с помощта на българи и евреи, а медикаментите са дарени от братя Тенчови. Благотворителното дружество *Вяра, надежда и любов* се заема с ушиването на нужното бельо и с помощ за ранените войници. На 17 юни 1913 г. болницата е обстрелвана от гръцките части, охраната и пациентите ѝ са избити, а инвентарът – разграбен[170].

От направения преглед е видно, че стремежът на българската общност към социална изява е ограничаван от османската власт и зависимите от нея екзархийски правила, които целят максимална сигурност на църковното и училищното дело. Сякаш вцепенени от репресиите и рестрикциите на властите, потънали в консерватизъм и борба за оцеляване, българските граждани и общинари гледат с подозрение на всяка инициатива, която може да доведе до усложнения. Към това трябва да се прибавят бедността и ниската култура на голяма част от българското население в града, което, дори да е грамотно, до 1908 г. не разполага нито с вестник на български език, нито с библиотека, нито с читалище, за да може да се развива. Единствено изданията на К. Самарджиев, списвани основно от български учители, както и мероприятията, организирани от последните, се опитват да разширят кръгозора и да разчупят мисленето на общността. Все пак създадените в началото на XX в. доброволни сдружения показват, че макар и бавно българското солунско общество е тръгнало по пътя на модерността.

Ситуацията се променя чувствително след Младотурския преврат (1908), когато обществените инициативи изникват една след друга, огласявани активно от българските вестници и списания, издавани в Солун. Освен че представят партийните програми на създадените в Османската империя български политически партии, тези печатни издания предлагат, анализират и дебатират редица идеи за реформи на османската политическа система. Макар да отразяват основно политическите пристрастия на издателите си, те имат и безспорно положително влияние върху обществото, което въвличат в модерните за времето си инициативи.

---

[169] ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 330, л. 60; а.е. 365, л. 190–191; а.е. 440, л. 82.

[170] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 109, л. 69–70, л. 76–78.

Броят на българските печатни издания през този период е съизмерим с броя на изданията на другите национални и религиозни групи в града, предвид процентното съотношение на населението. Голяма част от българските вестници обаче са краткотрайни, което отразява фрагментарността сред българската интелигенция. В османския Солун между различните общности почти няма комуникация и предпоставки за сътрудничество. Поради това модернизацията на манталитета е „внасяна“ след българите в Солун основно през българо-турската граница от учители, доктори, печатари и т.н., а не прониква сред тях в резултат от контактите им със съседите – евреи, турци, гърци, левантийци.

3.2. Идеология и политика

Точно както модернизацията на манталитета, така и новите идеи, които в крайна сметка довеждат до унищожаване на традиционното общество, проникват сред българите в Солун основно чрез гимназиалните учители. Сред тях не липсват чужди поданници, а също и българи, получили образованието си извън пределите на Османската империя – в Австро-Унгария, Русия, Швейцария, Германия, България. Там те неизбежно влизат в контакт с модерните за времето идеологии – национализъм, анархизъм, социализъм, които след това успешно предават на учениците си. Разнопосочните идеи на учителите в Мъжката гимназията, са най-доброто доказателство, че нито българската държава, нито Българската екзархия прилагат чрез училищата някакъв целенасочен, единен план. Първият директор на гимназията Божил Райнов отбелязва, че в училището частната инициатива има пълна свобода, а единствената цел е „да се просвети българския елемент, за да заеме достойно мястото си между другите народности“[171]. Мнозина от учителите и учениците в гимназията обаче смятат, че просветителските методи са недостатъчни, а е нужно създаването на революционни комитети, по подобие на дейността на революционните български организации преди Освобождението (1878), които да подготвят освобождението на българите в областта от османската власт[172]. Много показателно е мнението на английския генерален консул в Солун Хенри Ламб, който отбелязва, че в „*Македония раздели-*

---

[171] Райнов, Божил. Две години в Солун. – *Сборник Солун. Издание на възпитателите и възпитаниците от солунските български гимназии*. София, 1934, с. 120–121.

[172] *ВМОРО през погледа на своите основатели. Спомени на Д. Груев, Х. Татарчев, И. Хаджиниколов, А. Димитров, П. Попарсов*. Съст. Т. Петров, Ц. Билярски. София, 1995, с. 19–20.

телната линия между учители и комитаджии никога не е била много ясно определена и даскал без работа е готов да стане воевода“[173].

„Свободата не ще екзарх, иска Караджата“

Революционните настроения в българската мъжка гимназия са факт още от средата на 80-те години на XIX в., когато за пръв път заради неподчинение от училището са изключени ученици, част от които са привлечени да учат в Белград. Именно те впоследствие поставят основите на българското революционно движение в Македония[174]. Такъв е случаят с Дамян Груев, когото сръбската пропаганда се опитва да привлече, а след това е изключен от Висшето училище в София по обвинение в социализъм. Той самият твърди, че никога не е бил социалист и не вярва, че социализмът има почва в османска Македония, но се притеснява сериозно от опитите на Белград да наложи сръбския език и идея в областта. Според думите му, това подтиква него и другарите му да инициират през 1893 г. в Солун създаването на революционна организация, която да действа на територията на Османската империя[175]. Градът не е избран случайно: освен че в неговата мъжка гимназия е концентрирана голяма част от българската интелигенция, значение има и фактът, че там има „всичките условия за сношаване с цяла Македония и със странство (чрез австрийската поща)“[176].

Михаил Думбалаков с чета на разузнаване в Солун, 1903 г.
ЦДА, ф. 1898К, оп. 1, а.е. 144

[173] FO 195/2330, p. 200.
[174] БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 57–70.
[175] *Материяли за историята на македонското освободително движение*, кн. V. София, 1927, с. 10–11.
[176] ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 205, л. 29.

Фактическото оформяне на тази организация, която първоначално е наречена Български македоно-одрински революционни комитети, а впоследствие няколко пъти променя името си, става през следващите няколко години[177]. В периода до Първата световна война тя е най-известна с името Вътрешна Македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Според първия ѝ устав, съставен през 1896 г., целта ѝ е „пълна политическа автономия на Македония и Одринско“[178]. Тази цел е коментирана от един от основателите на организацията д-р Христо Татарчев като необходим компромис, защото директното искане за присъединяване на областта към България би срещнало пречки, както от страна на великите сили, така и от малките балкански държави[179].

Организацията е с централизирана, пирамидална структура, състояща се от селски, околийски и окръжни комитети, а за централен е определен комитетът в Солун. Като част от нейната структура съществува Солунски (първи) революционен окръг, разделен на няколко революционни района, които контролират широката околност на града[180].

---

[177] Излишно е да преповтарям множеството изследвания, посветени на различни аспекти от дейността ѝ, поради което по-долу само ще отбележа най-основните от тях. За появата и развитието на революционната организация виж: Пандев, Константин. *Националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1878–1903*. София, 1977; Adanir, Fikret. *Die Makedonische Frage: ihre Entestehung und Etwicklung bis 1908*, Wiessbaden, 1979. Подробно за четническия институт и неговите действия през различните периоди виж: Петров, Тодор. *Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско (1904–1912).* София, 1991; Петров, Тодор. *Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско (1899–1908).* София, 1993. Отношенията между ВМОРО и Българската екзархия са разгледани подробно у: Михов, Михаил. *С кръст и меч. Българската екзархия, ВМОРО и освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902–1912).* В. Търново, 2002. На отношенията между революционната организация и българската държава е посветена монографията на: Славов, Слави. *ВМОРО от Илинден до Балканската война (1903–1912)*. София, 2016. Важни за темата са четирите тома, издадени от Македонския научен институт в периода 1994–2003: *Националноосвободително движение на македонските и тракийските българи (1878–1944)*.

[178] Програмните документи (устав и правилник) са цитирани по: Вътрешна Македоно-одринска революционна организация (1893–1919 г.). Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма). Т. 1. Ч. 1. – В: *Архивите говорят* 45. София, 2007, с. 127–133.

[179] *ВМОРО през погледа на своите основатели…*, с. 59.

[180] Подробно структурата на ВМОРО след основаването ѝ е изложена от Светлозар Елдъров. Разрастване на национално-освободителното движение 1896–1899. – В: *Национално-освободително движение на македонските и тракийските българи 1878–1944*. Т. 2, с. 111–115, а след Илинденско-Преображенското въстание от Тодор Петров. Организационните структури на ВМОРО (1903–1905). – В: *Национално-освободително движение на македонските и тракийските българи 1878–1944*. Т. 3, с. 5–61.

Според данни от архива на солунския окръжен комитет на ВМОРО той се занимава с организиране на четническата дейност в района, събиране на сведения за политическите убийства и действията на чуждите чети, дисциплиниране на собствените воеводи и т.н.[181] В Солунския градски комитет на ВМОРО през 1900 г. влизат Христо Матов, Иван Гарванов, поп Стамат Танчев и Атанас Ангелов. По подобие на Централния комитет те се занимават с организиране на чети и събиране на средства от по-заможните граждани като търсят към тях лични връзки[182]. Солунски революционен окръг участва ограничено в Илинденско-Преображенското въстание, а въстанически действия в самия град не са регистрирани, в резултат от терора след атентатите на гемиджиите и съсредоточаването на големи турски военни сили във вилаетския център[183].

Още в първия устав на ВМОРО заляга принципът, че целите ѝ ще бъдат постигнати чрез разпространение на революционни идеи и вдигане на повсеместно въстание. Програмните документи на създадената в Солун организация, спомените на основателите и дейците ѝ, наред с дейността, която развива, доказват, че тя има български национален характер, макар да възниква и да се развива самостоятелно от българската държава[184]. ВМОРО използва Княжество България за политическа, финансова, кадрова, военна и логистична база, но революционният ѝ характер е причина за постоянни противоречията с управляващите в София. Последните я субсидират, но са скептични към методите ѝ и искат да наложат контрол върху нея[185].

ВМОРО не е единствената българска революционна организация, която възниква в Солун, но се оказва най-жизнеспособна и около нея гравитират – присъединяват се, откъсват се или си взаимодействат по някакъв начин – български революционери, които действат на територията на Османската империя. Известно е, че през пролетта на 1897 г. в Мъжката гимназия е създадено Българското тайно революционно братство (БТРБ). Членовете му също считат своята организация за освободи-

[181] ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 285, л. 19–20.

[182] *Борбите в Македония и Одринско…*, с. 207–208.

[183] Петров, Тодор, Светлозар Елдъров, Димитър Минчев. Илинденско-преображенското въстание. Бойните действия във въстаническите окръзи. – В: *Национално-освободително движение*. Т. 2, с. 336–342.

[184] *ВМОРО през погледа на своите основатели…*, с. 20, с. 60–63, с. 122–135, с. 248.

[185] Архив Христо Матов (Към историята на културно-просветните и революционните борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век). Документален сборник. Съст. Ц. Билярски. – В: *Архивите говорят 28*. София, 2004, с. 44; Димитров, Ангел. *Раждането на една нова държава. Република Македония между югославизма и национализма*. София, 2011, с. 202.

телна и революционна и издават в. *Борба*[186]. Организацията, създадена от Иван Гарванов, съществува до 1899 г., когато под натиска на Върховния македонски комитет (ВМК) и на неговия председател Борис Сарафов се влива във ВМОРО. Всички спомени от епохата, а и проучванията от последните години сочат, че вероятно личният елемент е силен при оформянето на двете групировки. Очевидно не става въпрос за принципни различия, защото след Солунската афера (1901), когато почти целият ЦК на ВМОРО е арестуван, именно И. Гарванов ръководи заседанията на Солунския конгрес (2–4 януари 1903 г.), взел решение за вдигане на Илинденско-Преображенското въстание[187].

В края на XIX в. във ВМОРО се вливат различни социалистически кръжоци и анархистични групи, които образуват силно ляво течение, към което принадлежи основателят на анархисткото движение в България – Михаил Герджиков. Той е роден в Пловдив, където през 1895 г. създава първия анархически кръжок в България[188]. Според М. Герджиков от основно значение за формирането на цялото му поколение са учителите: българи – възрожденци, въоръжени повече с патриотизъм, морален и духовен авторитет, отколкото със знания; чехи и други австро-унгарски поданици, които донасят знания, и руснаци, които донасят литературата на декабристите и на нихилистите[189].

Част от учениците от Пловдив, изключени за неподчинение, основават през 1897 г. в Женева Македонския таен революционен комитет (МТРК). Негов член е Светослав Мерджанов, създател на групата на „гемиджиите“, осъществила терористичните акции в Солун през април 1903 г.[190] Цел на този Комитет е пълно отделяне на Македония и Одрински вилает от държавата на султана и придобиване, чрез революция на „най-пълна независимост и широка свобода за населението“. Като единствено средство за изпълнението на тази цел е призната революцията. Комитетът не допуска антагонизъм на национална основа и обявява за

---

[186] Подробно за причините за създаване на Братството, идеите и действията на членовете му виж спомените на Иван Гарванов в: *Борбите в Македония и Одринско…*, с. 200–206.

[187] Славов, Слави, Иван Гарванов – между учителството и революционната борба за освобождение на Македония. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 171–184 и цит. там извори и литература.

[188] Герджиков, Михаил. *Спомени, документи, материали*. София, 1984.

[189] ЦДА, ф. 1747к, оп. 7, а.е. 58, л. 3, л. 8–9.

[190] Според Тодор Органджиев наименованието „гемиджии“ идва от това, че нередовните ученици, към които очевидно се причисляват бъдещите атентатори, бягат от час и отиват на солунското пристанище да вадят гемиите и да пият ракия. Виж: ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 177, л. 2.

свои врагове не само „*турските власти, но и всички, които… нанасят вреда на освободителното дело на народа*“. Сред тях специално са посочени македонските комитети – „*партизански и спекулантски гнезда, които позорят светостта на делото*“. В програмата на Комитета присъстват характерните за анархизма призиви за борба срещу тиранията, пълно равенство и отрицание от всякаква собственост[191].

Свързването на българските анархисти с национално-освободителното движение в Османската империя е неизбежно не само поради произхода на някои от тях от областите, останали под властта на султана, а и поради важното място на свободата в идеологията на анархизма. Преклонението към свободата, абсолютното отрицание на подчинението, властта и тиранията тласкат буйните и нежелаещи да се подчиняват на авторитети и привила български младежи едновременно към участие в борбите за унищожаване на султанския режим и към анархическите идеи. Едни от тях вярват, че с чети ще победят армията на султана, други - че с няколко взрива ще дестабилизират европейските икономически интереси. Всички те обаче фанатично следват своята правда и непоколебимото си желание да умрат за нея. Тази им вяра ги прави едновременно лесни за манипулация и непредсказуемо опасни. Идейната им незрялост, разнопосочните влияния, необходимостта от парични средства, личните отношения и пламенният им младежки темперамент обясняват защо не е възможно да се разграничат ясно оформени фракции. Разликите между тях остават основно по тактически и лични въпроси, а генералната цел е обща – освобождение на населението в Македония и Одринско от властта на Османската империя.

Анархистите предпочитат терористичните акции пред борбата с въоръжени чети или въстание, защото смятат, че със саможертвата си ще избегнат силната ответна реакция на османската власт срещу мирното население[192]. Михаил Герджиков в качеството си на заместник секретар на ВМОРО също има отрицателно отношение към резултатите, до които би довело вдигането на въстание в Османската империя. Гоце Делчев споделя тези опасения, но подкрепя прилагането на терористична тактика, която впоследствие е успешно използвана по време на Илиндинско-Преображенското въстание. Нещо повече, той се среща с представители на „гемиджиите“ и ги насърчава от името на ВМОРО, защото смята, че техните действия биха съдействали за „*пробуждането на общественото мнение в странство и повдигане на революционния*

[191] *Политическа свобода*, 19 февр. 1898 г.

[192] Манджуков, Петър. *Предвестници на бурята.* София, 1993, с. 583.

дух на масите в Македония и Тракия“[193]. Според спомените на Божил Д. Проданов след 1903 г. идеята за атентати се споделя и от Дамян Груев, който замисля убийствата на Хилми паша и на преводача в гръцкото консулство Теодорос Аскитис, а също и атентати срещу някои обществени сгради – конака, банката на Митилини, сградата на компанията на барон Хирш и др. Убийството му обаче осуетява този план[194].

Независимо от това доколко и по какви причини ръководството на ВМОРО подкрепя тактиката на анархистите, то се стреми да ги постави под свой контрол. От своя страна, те макар да участват в чети на организацията, отказват да признаят доминиращата ѝ роля. Идеология им, отричаща всяка власт, ги противопоставя едновременно на властта на султана, екзарха и ВМОРО. Това ги тласка през октомври 1899 г. към споразумение с Борис Сарафов, тогава председател на ВМК в София[195]. Именно той ги снабдява със средства и с динамит, за да осъществят терористичната си дейност в Османската империя. Първоначално средствата са вероятно от фондовете на българската държава, но след като българското правителство разпуска ВМК през 1901 г. Б. Сарафов намира други източници на финансиране[196].

Анархисткият кръжок на „гемиджиите“, създаден през 1900 г. от С. Мерджанов в Солун, заимства идеята за взривяване на Отоманската банка от Арменската революционна федерация. Нейни членове по време на Източната криза (1894–1896) превземат сградата на банката в Истанбул и предизвикват силен обществен отзвук в Европа[197]. Малобройността на българските анархисти обаче предопределя различния им начин на действие. След провала на взрива в Цариград, солунският кръжок взема инициативата в свои ръце. В продължение на половин година „гемиджиите“ получават по 50 т.л. месечно от ВМОРО, за да копаят тунел от избата на бакалския магазин, който са наели, до банката. Изкопаната пръст те изнасят и изхвърлят в тоалетните на близкия „Бошняк хан“, където вечер пият безшумно, поради което полицията ги счита „за редовни пия-

[193] ЦДА, ф. 1747к, оп. 7, а.е. 50, л. 20–21; *Материяли за историята на македонското освободително движение*, кн. IX. София, 1928, с. 48–49.

[194] ЦДА, ф. 1782к, оп. 3, а.е. 166, л. 7–9.

[195] Повече за ВМК виж: Елдъров, Светлозар. *Върховният македоно-одрински комитет и македоно-одринската организация в България 1895–1903.* София, 2003.

[196] През 1902 г. Б. Сарафов твърди, че парите са му дадени от младочехите, които искат да провокират безредици, за да се отцепят от Австро-Унгария. Подробно за отношенията на анархистите с ВМРО и Б. Сарафов виж: Манджуков, Петър. *Цит. съч.*, с. 310–311, с. 427, с. 506, с. 631, с. 634–635, а също: Бошнакова, Милкана. Борис Сарафов и Солун. – В: *Гласовете ви чувам…*, с. 310–316.

[197] Манджуков, Петър. *Цит. съч.*, с. 370–371.

ници“[198]. Случилото се в Солун на 15–17 април 1903 г. е добре известно – атентаторите взривяват френския кораб „Гуадалкивир“, сградата на Отоманската банка, театър „Алхамбра“, „Гранд хотел“ и извършват други помощни терористични атаки както в града, така и срещу стратегически обекти в близост[199].

Отзвукът от солунските атентати сред общественото мнение в света е силен, но негативен и не постига намеса на европейските сили в полза на християнското население. Ат. Шопов го определя като „гибелен“ и той наистина е такъв не само за българската кауза в Македония, но и за българите в Солун. Иван Крайничанец си спомня, че *„като се разбра, че атентаторите са българи, тогава почна безпощадно клане, бой до смърт, гонене на българи, а гърците играеха ролята на подстрекатели, шпиони и предаваха на полицията всеки българин, когото познаваха, даже и приятелите си… Четири дни шумния Солун бе като пуст. Само полицията се движеше насам натам“*[200]. Според данни на българския търговски агент в Солун Атанас Шопов властите убиват повече от 100 души и залавят още над 300. Сред тях са всички директори и учители в българските училища, четирима свещеници, 25 членове на български търговски фамилии, 52 богати предприемачи и много занаятчии. Повечето от тези хора нямат никаква връзка с атентаторите или с ВМОРО. Някои от тях дори се преселват в Солун специално, за да осигурят по-спокоен и уреден живот на семействата си. Един месец след атентатите продължава и залавянето на видни българи от малките градове и села на Македония, като над 400 от тях остават с месеци в затворите на Солун[201]. Тридесет и трима българи от солунски вилает, все заможни хора, са определени за изпращане на заточение[202].

На напълно противоположно мнение е британският генерален консул Алфред А. Билиоти, който в рапорта си за събития твърди, че голяма част от жертвите сред българите се дължат на тяхната съпротива при арестите. Според него убитите българи са около 30 и при

198 БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 365.

199 Шатев, Павел. *В Македония под робство. Солунското съзаклятие (1903), подготовка и изпълнение.* София, 1983; Μέγας, Γιάννης. *«Βαρκάριδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενεργίες του 1903*. Θεσσαλονίκη, 1994.

200 Крайничанец, Иван. *Цит. съч.*, с. 70–71.

201 Билярски, Цочо. Ползите и вредите от солунските атентати. http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=414:2012-05-03-08-02-41&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 – 15.09.2017. Сходни са и сведенията, публикувани от ВМОРО в *Македония и Одринско (1893–1903). Мемоар на Вътрешната организация*, 1904, с. 109–113.

202 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 114, л. 8–11.

всички случаи не надвишават 50. Той признава, че действително са извършени множество арести, но арестуваните, сред които има 200 гърци, са бързо освободени след кратък разпит. Консулът напълно оправдава мерките, взети от властта и подчертава, че българският комитет и подкрепата, която получава от пресата и общественото мнение в Европа през последните 4 години, са виновни за случилото се. Той категорично не вярва на информацията на руския си колега, че турците колят в *Кукуш махала* и дори твърди, че лично се е убедил, че в българските гробища няма нови гробове[203]. Турски източници обаче също признават, че *„поради противоречиви нареждания… и проявени тревожни и някак необмислени действия“* стават *„големи грешки при преследването на авторите на станалите произшествия“*, т.е. жандармерийските и полицейските части проявяват *„своите мерзости и бруталности“*. Според тях обаче турското население в града само с „прискърбие“ гледа невинните българи заради положението, в което са изпаднали и не се намесва в преследванията, както и гръцкото, и еврейското население[204].

Резултатът от атентатите е печален и за самите извършители – шестима загиват по време на атаките, двама умират в заточение, един полудява. Единственият оцелял – Павел Шатев, продължава революционната си дейност в социалистическото крило на ВМОРО и преди да завърши жизнения си път (1951) вижда краха на идеалите си[205]. ВМОРО също понася последиците от противоречивата си позиция към атентатите. Голяма част от ръководителите ѝ в Солун са арестувани. Сред тях е и Иван Гарванов, който лично се старае да осуети терористичните акции. Серията арести и разкрития, направени от османската полиция, принуждават организацията да ускори подготовката и обявяването на Илинденско-Преображенското въстание, характеризирано от водачите му като народно въстание „срещу тиранията и безчовечието“, целящо да извоюва свободата на населението и стоящо „*по-високо от всякакви национални и племенни различия*“[206].

През следващите години основни принципи на ВМОРО остават революционната борба срещу османската власт и „самостойността“ на

---

[203] FO 421/197, p. 167–170, p. 193–194.

[204] ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 220, л. 7–8.

[205] Интересна е гледната точка, представена в статията на Филимена Марковска. Спомени за Павел Шатев (Живот, посветен на свободата на Македония). – *МПр*, 2007/3, с. 103–110.

[206] *Македония и Одринско (1893–1903). Мемоар*, с. 250–256; Архив Христо Матов, с. 112–113, с. 117.

организацията, дължаща се в най-голяма степен на опората, която има сред населението във вътрешността на Османската империя[207]. Тогава у дейците на Организацията се появява силен морално-осъдителен елемент по отношение на българските политици, които не подкрепят борбата им. Именно отношението към България и получаваната от нея помощ се превръща през следващите години в основна разделителна линия между различните идейни течения във ВМОРО, които след 1903 г. ще оформят двете ѝ крила – ляво и дясно[208]. На Рилския ѝ конгрес (1905) е препотвърдена целта за „пълна политическа автономия" на Македония и Одринско, чрез „общо и повсеместно въстание", но е засилен стремежът към интернационализацията и децентрализацията на Организацията[209]. На конгреса надделява лявото течение във ВМОРО, което внася силен социален елемент и допринася за „отварянето" ѝ към представителите на различните националности. През този период лявото крило на Организацията постепенно се ориентира към идеята за превръщането на Македония в самостоятелна политическа единица в състава на бъдещата Балканска федерация[210]. Независимо от различията, които съществуват между „умерени", „леви" и анархисти във ВМОРО, всички те са обединени от разбирането, че първо трябва да се постигне решаване на националния въпрос и едва след това да се пристъпи към решаване на социалните проблеми на населението.

Паралелно с тези три течения, които в по-голяма или по-малка степен гравитират около ВМОРО, около създадената през 1894 г. в София Българска работническа социалдемократическа партия (БРСДП) също се оформят групи, които действат на територията на Османската империя[211]. От една страна, това са представителите на лявото, марксистко крило на партията, ръководено от родения в с. Загоричане, Костурско, Димитър Благоев, които през 1894 г. създават във Велес първата социалистическа организация на територията на Османската империя. Неин инициатор и ръководител е роденият в града Васил Главинов.

[207] Матов, Христо. *Македонската революционна система. ВМРО. Съчинения*. Съст. Ц. Билярски. София, 2001, с. 68–71.

[208] Подробно виж: Славов, Слави. *ВМОРО от Илинден до Балканската война*.

[209] Подробно за Рилския конгрес и неговите решения виж: *100 години от Рилския конгрес на ВМОРО. История и съвременност*. Кюстендил, 2006.

[210] Хаджидимов, Димо. *Публицистика, писма и документи*. Съст. Д. Мичев и Г. Първанов. София, 1989, с. 185.

[211] Повече за политиката на БРСДП по националния въпрос виж: Първанов, Георги. *Българската социалдемокрация и македонският въпрос от края на XIX век до 1918 година*. София, 1997; Табакова, Красимира. *БРСДП и националния въпрос (1903–1912)*. София, 2010.

Групата се състои от 65 члена и функционира по-малко от година под прикритието на „неделно училище“. През следващата 1895 г. В. Главинов съвместно с Д. Хаджидимов издава в София 10 броя от в. *Революция*. В него се застъпва идеята, че трябва народното движение да се оформи в революционен поток, който благодарение на принципите на революционния социализъм да вмъкне нови елементи в освободителната борба[212]. По-компромисното крило в българското социалистическо движение, т.нар. „широки социалисти“, е ръководено от Янко Сакъзов и отстоява принципите на широкото обществено сътрудничество в името на постигане на поставените цели. Това крило няма позиции и интерес за дейност в Османската империя. Към него обаче гравитира групата на т. нар. „анархо-либерали“, с най-известни представители Георги Бакалов, Никола Харлаков и Ангел Томов. Последните двама са пряко свързани с лявото крило на ВМОРО и именно те, наред с групата на тесните социалисти, допринасят за разпространение на социалистическите идеи в Солун.

Дейността на българските социалисти в Солун започва доста по-късно, отколкото тази на ВМОРО и на анархистите. Първото социалистическо дружество се появява в българската мъжка гимназия едва през учебната 1907/1908 г. и не постига осезаемо влияние[213]. След победата на младотурците обаче, вдъхновени от прокламираната свобода в революционния Солун, идват и много социалисти от Княжество България. Сред тях се открояват Павел Делирадев, Васил Главинов, Ангел Томов, Димо Хаджидимов, Авраам Бенароя и др. Някои от тях са пряко или косвено свързани с ВМОРО, което прави ясното разграничение на социалистическото движение от „левицата“ във ВМОРО трудно, а на моменти невъзможно[214]. Не само социалисти пристигат в революционния град. След Младотурския преврат правителството на Ал. Малинов с цел „да се засили българщината“ отпуска кредит от 300 000 лв. в помощ на емигрантите от Македония, които желаят да се завърнат там[215] .

---

[212] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 113, л. 6.

[213] Пандев, Константин. Солунската гимназия и националноосвободителното движение в Македония и Одринско. – В: *Светилник*. Съст. Й. Ванчев. София, 1983, с. 103.

[214] Първанов, Георги. Димо Хаджидимов и националноосвободителното движение (края на XIX век – 1912 г.). – *ИПр*, 1991/2, с. 55–70, Αποστολίδης, Άκης, Αλέξανδρος Δάγκας, *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 1909–1918. Ζητήματα γύρω από την δράση της*. Αθήνα, 1989, σ. 39–44.

[215] ЦДА, ф. 77к, оп. 4, а.е. 326, л. 23.

След Хюриета

След Младотурския преврат Солун се налага като неформален политически център на всички национални групи в Европейска Турция. В него Младотурският комитет сравнително лесно увлича различните религиозни общини, в това число и българската. В града се вдигат лозунги за свобода и братство, заедно с „бомбастичните фрази" се чуват и „най-мръсни псувни срещу султана". Улиците се огласят от революционни маршове, между които е и българският химн „Шуми Марица". Всички националности, съсловни и религиозни групи в града правят свои грандиозни шествия по улиците и сякаш се надпреварват да демонстрират най-запомнящо се радостта си от свободата[216]. Българите също не правят изключение. Тяхното шествие в следобедните часове на 25 юли 1908 г. минава по централните солунски улици под звуците на български революционни песни. Шествието спира пред къщата на Енвер бей, където в официалната си реч пред събралото се множество секретарят на българската църковна община Тодор Паскалев заявява, че спечелената победа е изникнала „*върху гробовете на хилядите български революционери, загинали в Македонските полета и турските зандани*". В речта си, която е посрещната с бурни аплодисменти от присъстващите, той открито заявява, че ако сближението между различните народности и спечелените права не се окажат искрени, „българите първи ще поемат борбата отново"[217].

Контактите между младотурските лидери и ВМОРО датират от 1907 г., когато е отправена покана до българската революционна организация да участва в младотурския конгрес в Париж. Въпреки получения отказ след Парижкия конгрес и особено след провъзгласяването на конституцията младотурските лидери насочват все по-настойчиво усилията си към привличане на ръководителите на българското движение. По това време ВМОРО е в идейна и организационна криза, която достига върха си с убийството на задграничните представители на организацията – Иван Гарванов и Борис Сарафов, извършено на 28 ноември 1907 г. в София. На проведения през март 1908 г. Кюстендилски конгрес на ВМОРО мнозинството от участниците са делегирани от Солунски, Скопски и Битолски окръзи и в идейно отношение се определят като „централисти", „умерени" или „десница". Те отхвърлят категорично

---

[216] Подробно за манифестациите и шествията в Солун по повод преврата на младотурците виж: Μέγας, Γιάννης. *Η επανάσταση των Νεοτούρκων στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 122–136.

[217] ЦДА, ф. 334к, а.е. 293, л. 13–17.

предложенията на Младотурския комитет за съвместни действия, защото оценяват програмата му като стремеж за консолидиране и укрепване на турското господство и потвърждават привързаността си към програмата за автономия на Македония, разглеждана като стъпка към присъединяването на областта към България. „Левицата“ в българското революционно движение, групирана около серската група (начело с Яне Сандански), не е представена на този конгрес. През май 1908 г. тя провежда отделен конгрес и заедно с одринските дейци се ориентира към идеята за конституционно преустройство на Османската империя при отстояване на културните и религиозните права на българите в нея или към създаване на Източна федерация на основата на обновена Турция[218].

Така поне на теория се получава съвпадение на идеите на „левицата“ във ВМОРО и на идеите на младотурските лидери. Поради това не е странно, че „левицата“ откликва веднага на призива на младотурците да легализира четите си и се включва активно в тържествата и побратимяванията в Солун[219]. От нейните среди излиза и първият официален български документ „Манифест към всички националности в Османската империя“, подписан от Яне Сандански, с който левите в българското революционно движение приветстват победата на „братската младотурска организация“[220]. Реакцията на десницата е по-предпазлива. Нейните ръководители също изказват готовност да прекратят въоръжената борба и пристигат в Солун на 28 юли 1908 г. едновременно с лидерите на „левицата“, за да преговарят с младотурците за правата, които новият режим ще гарантира на българите. Ръководството на ВМОРО се ориентира към търсене на споразумение със санданистите, които се ползват с доверието на Комитета. Водените разговори между „левица“ и „десница“ в българското революционно движение вървят мъчително бавно, а привърженици на двете крила стигат до открити публични сблъсъци[221].

---

[218] Палешутски, Костадин. Генезис и развитие на идеята за автономия на Македония – В: *Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите*. София, 1992, с. 171.

[219] Подробно за Младотурския преврат и реакцията на двете крила в българското националноосвободително движение, както и за промените, които настъпват в тяхната политика, виж: Първанова, Зорка. *Между неосъществения Хюриет и неизбежната война. Националните движения в Европейска Турция и младотурският режим 1908–1912*. София, 2002.

[220] Билярски, Цочо. Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация. Съюзът на българските конституционни клубове и Народната федеративна партия (българска секция) след Младотурската революция. – *ИДА*, 1988/т. 56, с. 128–129.

[221] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 293, л. 23, л. 53.

Учредителен конгрес на Народно-федеративната партия, 1909 г. *МНИ, а.е. 270*

В първите си срещи с младотурските лидери ръководителите и на двете крила на ВМОРО декларират своята подкрепа за новия режим и намерението си да съхранят структурите на легализираната вече организация като посредник между българското население и османските власти[222]. Младотурският комитет обаче прекратява преговорите с „десницата“, заявявайки, че ще разговарят само с групата на Я. Сандански, която не настоява на искането за автономия[223]. С неуспех завършват и водените в Солун преговори между „левицата“ и „десницата“ в българското революционно движение, защото предложената от Хр. Матов платформа за споразумение е отхвърлена категорично от Я. Сандански като „ултра-националистическа, локална и антиконституционна“[224]. Младотурците умишлено допринасят за засилване на противоречията в българското революционно движение, оказвайки видимо предпочи-

[222] Първанова, Зорка. *Между неосъществения Хюриет…*, с. 79.

[223] Дорев, Панчо. *Външна политика и причини за нашите катастрофи*. София, 1924, с. 18–19.

[224] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 293, л. 103.

тание на „левицата“. Българското движение в Османската империя не успява да постигне единодействие и поради личните вражди между ръководителите му. Така се стига до създаването на две български политически партии – Съюз на българските конституционни клубове (СБКК) и Българска народно-федеративна партия (БНФП). Първата изповядва радикалистката идея, придържайки се към специфичните за българското национално движение задачи, макар и официално да сваля лозунга за автономия на Македония. Втората, представена от „левицата“, е реформистка и е свързана с надеждата за трансформация на Турция в модерна многонационална държава. В нея се преплитат и привнесени отвън интернационални идеи.

След младотурския преврат в Солун се поставя началото и на Социалистическата работническа федерация (СРФ), която е най-влиятелната лява организация в града в късния османски период[225]. Неин основател е евреинът от Видин Авраам Бенароя[226], който е член на БРСДП, но и член на надзорния съвет на еврейското работническо дружеството „Съзнание“, основано през 1907 г. в Пловдив[227]. Това дружество олицетворява виждането на широките социалисти, че за да спечелят борбата с ционизма за привличане на еврейски работници, социалистите трябва да приемат създаването на самостоятелни еврейски работнически дружества. Противно на тях тесните социалисти смятат, че не трябва да има работнически организации, създадени на национален принцип.

През декември 1908 г. в Солун А. Бенароя участва в митинг заедно с Павел Делирадев и държи реч, в която приветства конституцията, подкрепя идеята за религиозни и национални свободи, защитава идеята за създаване на Балканска федерация и призовава за организиране на работниците[228]. През февруари 1909 г. във вестник *Народна воля*, печатен орган на левицата във ВМОРО, той рекламира, че отваря книжарница „Начало“ в Солун. Няколко месеца по-късно го намираме в отряда на Христо Чернопеев, който тръгва да потушава контрапреврата на султан

[225] Изцяло на темата за разпространението на социалистическите идеи сред евреите в османския Солун е посветена статията на Dumont, Paul. A Jewish, Socialist and Ottoman Organization: the Workers' Federation of Salonica. – In: *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876–1923*. Ed. M. Tunçay, E. Zürcher. London and N.Y., 1994, p. 49–75.

[226] Христакудис, Апостолос. Аврам Бенароя (1887–1979) – живот и дейност. – *Алманах за история на евреите в България*. Том XXX, 1998/1999, с. 241–247.

[227] Parousheva, Dobrinka. Social Democracy and the Jewish Working Class in Bulgaria (late 19th – early 20th century). – *Annual of the Organization of the Jews in Bulgaria "Shalom"*, vol. XXVII, 1993/1994, p. 62–75.

[228] *Конституционна заря*, бр. 30 от 13 декември 1908 г.

Абдул Хамид II. Няма тоест съмнение в близките отношения на А. Бенароя с левите във ВМОРО, които се запазват и през следващите години. Вероятно тези отношения са причината той да бъде подозиран, напълно неоснователно, впрочем, от османския валия Хюсеин Казим, че е български шпионин[229].

Идеологията на „левицата“ във ВМОРО се оказва разбираема и привлекателна за еврейските работници. Самият А. Бенароя има организаторски способности, заразява с „борческия си идеализъм“, с личния си пример и с „преданата работа за пролетарското дело“[230]. Първоначално той създава просветителски кръжок, който бързо прераства в Социалистическа работническа федерация. Популярността ѝ се дължи на пропагандираното от нея обвързване на социалните с националните искания, които са на дневен ред както за българската, така и за еврейската общност в Солун. Федерацията защитава работническите искания за увеличаване на заплатите, за приемане на работническо законодателство, за свобода на сдружаването, събранията и стачките и поддържа федеративния принцип на организиране на социалистическото движение. През този период тя остава почти изцяло еврейска организация, като единствено изключение се оказва Димитър Влахов, който след разформирането на политическите организации от младотурците през есента на 1910 г. става член на СРФ и допринася за нейното обвързване с международното социалистическо движение[231].

Лозунгите на тесните социалисти за заличаване на разликите между националностите и за самостоятелна и паралелна работническа класова борба са неразбираеми за населението на османския Солун[232]. Те осъждат младотурската политика, противопоставят се на националните организации и полемизират с идеите на анархо-либералите, което ги оставя встрани от обществените вълнения в Солун[233]. Численият състав на създадената от тях в града Македоно-одринската социалдемократическа група е едва 20–30 души, а в контролираните от тях работнически

---

229 Ilicak, Sukru. Jewish socialism in Ottoman Salonica. – *Southeast European and Black Sea Studies*, 2002/2:3, p. 115–146.

230 Томов, Ангел. Македонските партии след младотурския преврат. – *Македонска мисъл*, 1947/кн. 5–6, с. 192.

231 Подробно за Димитър Влахов и неговите връзки с Федерацията виж: Влахов, Димитър. *Мемоари*, Скопје, 1970. Мнението на Павел Шатев за него виж: Марковска, Филимена. *Цит. съч.*, с. 106–107.

232 Μπεναρόγια, Αβράαμ. *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*. Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 51–52.

233 Първанов, Георги. Българската социалдемокрация…, с. 114–117.

синдикати (шивашки, печатарски, обущарски, бакърджийски и касапски) членуват общо петдесетина работника. Издаденият от групата на български, ладино и гръцки „Работнически катехизис“ не среща добър прием сред солунчани и от продажбата му постъпват едва 30 гроша. Социалистите отдават неуспеха си на своята неопитност, на неразвитите капиталистически отношения в Османската империя, но и на факта, че в Солун *„жителите са от различни народности и техните права са ограничени или напълно отнети“*. Те осъзнават, че националният въпрос доминира отношенията в града и коментират, че работниците там не могат да се осъзнаят класово, защото *„националностите изкуствено са насъсквани една срещу друга и се мразят, което се култивира още от училище“*[234].

Осъзнаването на собствената слабост е причината в периода октомври 1908 г. – февруари 1909 г. тесните социалисти да действат съвместно със СРФ. Това е причината организациите на тесните социалисти да участват и през следващите години в митингите и демонстрациите на Федерацията въпреки постоянните критики към А. Бенароя, че подкрепя „федеративни дребнобуржоазни партии“ и младотурците[235]. Стоейки твърдо на принципите на интернационализма и класовата борба, тесните социалисти се противопоставят на членството на СРФ във Втория интернационал, обвинявайки я, че няма нищо общо с научния, революционен социализъм, а само „трови съзнанието“ на работниците с идеите на Сандански[236]. Друго основание на тесните социалисти да се противопоставят на приемането на СРФ във Втория интернационал са нейните добри отношения с младотурците[237].

Привържениците на тесните социалисти и на „десницата“ във ВМОРО се оказват най-последователните противници на младотурците. Първите обаче нямат почва сред населението, а вторите, поне първоначално, се опитват да прикриват идеите си. Още на 27 юли 1908 г. общо събрание на солунските българи приема решение за създаване на конституционен клуб в града. Избрано е настоятелство от търговци, юристи, учители и др., които трябва да съдействат за формирането на клубове във всички градове на Македония и Одринско. Настоятелството подготвя свикването на общ конгрес, който да обедини конституционните клубове в единна политическа организация. Уставът на Солунския

---

234 *Работническа искра*, бр. 16 от 19 авг. 1910 г.

235 *Пак там,* бр. 9 от 6 май 1910 г.

236 *Отечество*, бр. 63 от 26 окт. 1909 г.

237 Първанов, Георги. Българската социалдемокрация…, с. 163.

клуб се налага като модел за програмните документи на повечето от създаващите се в областта клубове[238]. Именно Солунският клуб излиза с инициатива за свикване на учредителен конгрес на СБКК, който се провежда през септември в града и приема програма за действие и няколко резолюции с политически характер. За членове на Централното бюро на партията са избрани дейци на ВМОРО, много от които са пряко свързани със солунската мъжка гимназия – Георги Баждаров, Кирил Пърличев, Антон Димитров, Христо Батанджиев и др. Конгресът е открит с молебен на председателя на църковната община архимандрит Неофит, реч на директора на девическата гимназия Тодор Танев и други официални изказвания. Четирима от общо 82 делегати са представители на Солун – банкерът Дамян Кондов, учителите Димитър Мирчев и Борис Мончев и юристът Панчо Дорев. Избран е Централен комитет в състав Т. Карайовов (председател), д-р В. Руменов, Т. Лазаров, Е. Ляпчев и Б. Мончев[239].

СБКК решава да бойкотира първия тур на парламентарните избори в Солун с аргумента, че секциите в българските квартали са в гръцките църкви. Според в. *Единство* истинският мотив е, че особени резултати не могат да се очакват, тъй като *„българският елемент в Солун сравнително евреите, гърците и турците е много малък. Вън от това, абсолютно никаква предизборна агитация не се предприе от страна на българите, когато другите националности отдавна подеха такава агитация“*[240]. Всъщност СБКК има свой кандидат за Солунски санджак и това е адвокатът Стоян Тилков, който на втори тур печели 6 гласа и не продължава в надпреварата, за сметка на кандидата на левицата – Димитър Влахов, който получава 28 гласа[241]. Очевидно, че макар дълго време да не успяват да постигнат вътрешно единство, левите във ВМОРО се възползват от добрите си отношения с младотурците и налагат своите кандидати[242]. Според английския консул Хенри Ламб в почти всички кази на Солунски санджак мюсюлманите гласуват за Димитър Влахов, който е избран в османския парламент заедно с още двама мюсюлмани – Рахми бей и Джавид бей, двама гърци – Георгиос Артас и Георгиос Хонеос и евреина Емануел Карасо[243].

---

[238] Първанова, Зорка. Легалните организации и партии на българското население в Османската империя. – В: *Национално-освободителното движение*. Т. 3, с. 229–231.

[239] *Конституционна заря,* бр. 8 от 11 септ. 1908 г.; *Борбите в Македония и Одринско…*, с. 727–728.

[240] *Единство*, бр. 3 от 4 окт. 1908 г.

[241] *Пак там*, бр. 7 от 22 окт. 1908 г.

[242] *Борбите в Македония и Одринско…*, с. 692.

[243] FO 195/2298, p. 578, p. 596.

Няколко месеца по-късно, през април 1909 г., Я. Сандански, Хр. Чернопеев и Т. Паница, начело на отряди от свои привърженици, се отплащат на младотурските си съюзници, защитавайки властта им при опита за контрапреврат. Всъщност в доброволческите дружини участват и членове на СБКК, които се съгласяват да подкрепят новата власт. Общо българските четници са около 100 души, като за част от тях може би значение има и обещаната помощ от 700 т.л. за семействата на бедните доброволци[244]. Жертвите, които доброволните отряди дават, са незначителни, а завръщането им в Солун е бляскаво. Устроено им е празнично посрещане – доброволците в колони по 4 души шестват из претъпканите с хора и окичени със знамена главни улици, на знакови места в града се държат речи, които продължават и в младотурския клуб, където тържеството завършва с почерпка[245].

На учредителния конгрес на БНФП през август 1909 г. в Солун присъстват 33 представители на 15 организации. Конгресът приема програма и правилник на партията, които са резултат от компромис, постигнат от левицата във ВМОРО и влезлите в Солун лица от социалистическите организации в България[246]. Солунските представители са Димитър Влахов и Христо Янков, които са избрани и за членове на Централното бюро, заедно с Атанас Матлиев. Според партийния орган *Народна воля* местна организация с 51 членове съществува в града още от ноември 1908 г. През февруари 1909 г. тя има стотина члена, провежда осем общи събрания, две вечеринки, сказки и т.н.[247] В средата на 1909 г. обаче става ясно, че младотурският преврат, посрещнат с голям възторг и надежди от населението в европейските вилаети на империята, не отговаря на очакванията, които му се възлагат. След преминаване на първоначалното опиянение се разбира, че зад лозунгите за свобода и равенство стои желанието на комитета да обезличи националните организации и да ги присъедини към собствената си османска доктрина.

През юли 1909 г. СБКК свиква в града и митинг, за да се протестира против правителството и парламента, че не правят нищо по въпроса за спорните между българи и гърци църкви и училища. Поканата за участие в митинга завършва така: „*На митинг всички, които носят българска душа! На митинг всички граждани и селяни, които страдат, загдето не могат да удовлетворят своите религиозни чувства и нужди пора-*

---

244 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 324, л. 1–3, л. 5–8.

245 *Отечество*, бр. 17 от 18 април 1909 г.; *Народна воля*, бр. 19 от 25 април 1909 г.

246 Първанова, Зорка. *Между неосъществения Хюриет…*, с. 102.

247 *Народна воля*, бр. 9 от 13 март 1909 г.

ди каприза на несмислени власти и българофаги елини и сърби. На митинг!“[248] По същото време отново по инициатива на СБКК делегати от всички политически корпорации в Солун се събират, за да решат как да протестират против чл. 4 от Закона за сдруженията, който забранява политически групировки върху основата на национални и расови различия. Решено е да се изпрати „телеграфически протест, подписан от делегатите на всички политически корпорации до сената, камарата на депутатите“ и т.н. В последния момент евреите отказват да подпишат общата декларация под предлог, че не са политическа партия. Така телеграмата, в която се казва, че чл. 4 от Закона не съдейства за сближението и обединението на народите в Османската империя и е в противоречие с конституционните принципи, гарантиращи свободата на политическите събрания, е подписана от представителите на албанския, гръцкия, сръбския клуб, а от българска страна от Матей Геров и Димитър Мирасчиев[249].

В тази обстановка, в края на август, в Солун се провежда Вторият конгрес СБКК. С неговото провеждане българските дейци фактически изразяват отказа си да се съобразят със Закона за сдруженията, защото преобладава мнението, че е по-добре да бъдат насилствено закрити[250]. Според сведения на английското генерално консулство в конгреса участват 85 депутати, *„които практически представляват цялото българско население в Европейска Турция, с изключение на партизаните на Сандански“*. В донесението се посочва, че българите се оплакват, че не са третирани честно нито при изборите, нито по църковния, нито по училищния въпрос и изглеждат решени да продължат борбата до постигане на желания резултат[251]. На конгреса за председател на Централното бюро е избран Тома Карайовов, а за представител на солунски вилает д-р Христо Станишев. Председателят на Солунския клуб Дамян Кондов дава банкет в градината до Бялата кула, на който присъстват делегати, видни граждани и представители на 16 вестника. Българите вдигат тост за „гостоприемния град светлина Солун“, а гостите им ги хвалят за толерантността и работливостта им. От тази „кратка и задружна среща“ обаче отсъстват поканените представители на турския, гръцкия и сръбския клубове, както и на младотурската преса[252]. Тяхната липса е симптоматична за новото нарастване на националното противопоставяне в Солун.

---

[248] *Отечество*, бр. 46 от 29 юли 1909 г.

[249] *Пак там*, бр. 47 от 1 авг. 1909 г.; бр. 48 от 5 авг. 1909 г.

[250] Първанова, Зорка. *Между неосъществения Хюриет…*, с. 178.

[251] FO 195/2329, p. 442–445.

[252] *Отечество*, бр. 55 от 29 авг. 1909 г.

Отношенията между българските партии и Младотурския комитет се обтягат до крайност към края на годината, когато е спрян в. *Отечество*, а младотурците решават да приложат незабавно закона за четите[253]. СБКК веднага декларира, че спира сътрудничеството си с тях[254]. През декември 1909 г. Хр. Чернопеев напуска Солун и възстановява революционната организация. Тази политика обаче не се ползва с пълна подкрепа от населението, което знае, че е в слаба позиция. Тъкмо поради това над 30 от най-видните членове на солунската българска общност, включително и архимандрит Никодим, присъстват на събрание, свикано от депутата Панчо Дорев през април 1910 г.

Панчо Дорев със съпругата му, 1908 г. *БИА-НБКМ С V 1088*

Идеята на П. Дорев е да създаде нова легална политическа организация под името Прогресивна партия, за което той твърди, че е упълномощен от бившето ръководство на СБКК[255]. Присъстващите на събранието солунски граждани, заявяват принципната си подкрепа за политиката на помирение с младотурците и за обединение на всички български фракции. Не са малко обаче и гласовете на тези, които разбират, че всъщност новата власт не търси разбирателство с тях[256]. Така притискани от политиката на младотурците, насочена към ликвидиране на правата на различните националности, изправени срещу отлично финансираната гръцка и сръбска дейност в града, лидерите на ВМОРО са принудени да търсят опора в българската държава.

---

253 Parvanova, Zorka. The Policy of the Young Turks and the Bulgarian-Greek Rapprochement, 1908–1912. – In: *Balkan nationalism(s) and the Ottoman Empire, vol. III, The Young Turk Revolution and Ethnic Groups*. Ed. D. Stamatopoulos. Istanbul, 2015, p. 144.

254 FO 195/2330, p. 41–44, p. 194–200, p. 250.

255 Повече за атмосферата в Солун през този период и настроенията в СБКК виж: Първанова, Зорка. Легалните организации и партии…, с. 237–239, с. 249–251.

256 ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 285, л. 5–9; *Борбите в Македония и Одринско…*, с. 692–694.

Атанас Шопов в защита на българските интереси

През 1897 г. българската държава за пръв път се сдобива със свои официални представителства в европейските вилаети на Османската империя. Едно от тях е търговското агентство в Солун, което след обявяване на независимостта на България (1908) е издигнато в ранг консулство, а през януари 1910 г. получава статут на генерално консулство[257]. От създаването му до Междусъюзническата война български дипломатически представител в града е Атанас Петров Шопов (1848–1922), възпитаник на Военномедицинското училище в Цариград, завършил право в Петербург и специализирал правни науки в Париж. В периода 1884–1888 г. той е главен секретар на Екзархията и редактор на екзархийските вестници *Новини* и *Вести*[258]. Преди да заеме дипломатическия си пост А. Шопов вече е публикувал три книги за историята, езика и политическата съдба на българите в Македония, което го прави вероятно най-подготвеният човек, който да ръководи българската политика в Солун[259].

За отличното му разбиране на ситуацията в европейските вилаети на империята допринасят изследванията му относно българския църковен въпрос и дългогодишната му работа като секретар на Българската екзархия[260]. Неслучайно той е признат от колегите си за умерен и много добре информиран за всичко, което се случва. Макар да го наричат „стара, хитра лисица“, която не прави нищо безпричинно, британските дипломати в Солун редовно се обръщат към него за информация, за да

---

[257] По същото време са открити Български търговски агентства в Скопие, Битоля, Сяр и Одрин.

[258] Подробна биография на А. Шопов е публикувана в *Българска възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни...* Енциклопедия. София, 1988. За годината на раждането му съществуват различни данни (1848, 1853 и 1855). Посочената в текста година се базира на служебното му досие в Министерството на външните работи и изповеданията. – ЦДА, ф. 176к, оп. 18, а.е. 287.

[259] Книгите му, посветени на тази тема, са: Шопов, Атанас. *Народността и езика на македонците*. Пловдив, 1888; Шопов, Атанас. *Из живота и положението на българите във вилаетите*. Пловдив, 1893; Шопов, Атанас. *Из новата история на българите в Турция*. Пловдив, 1895; Shopoff, Atanas. *Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673–1904: Firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, mémorandums, etc*, Paris, 1904; Shopoff, Atanas. *La Confédération Balkanique et la question macédonienne*. Sophia, 1915.

[260] Шопов, Атанас. Кодексът на Охридската патриаршия. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина,* 1891/кн. 6, с. 192–225; Шопов, Атанас. *Въпроса за вдигането на схизмата*. София, 1896; Шопов, Атанас. *Д-р Стоян Чомаков: живот, дейност и архива*. София, 1919.

се ориентират в събитията и процесите, протичащи в многонационалния град и областта[261]. Не по-малко впечатлени са и австро-унгарските дипломати, които високо оценяват ролята на А. Шопов и останалите български търговски агенти за прилагането на Мюрцщегската програма за реформи в Македония[262].

В Солун през 1911 г. живеят 60 български поданици и е очевидно, че българското представителство има цели, далеч надхвърлящи грижата за тях[263]. От дипломатическите агенти на България в Османската империя се очаква да бъдат в течение на случващото се в районите им на действие и да са посредници между местното население, българското правителството, Екзархията, османската власт и чуждите консули. А. Шопов обаче не се задоволява с ролята на посредник, а през годините се утвърждава като активен фактор на българската политика в града. Негова основна цел е създаване и укрепване на българско национално съзнание сред населението и издигане престижа на българската общност в Солун. Поради това действията му са насочени към борба с чуждите влияния, основно гръцко и сръбско, и към утвърждаване на българските национални цели. Първият проблем, пред който се изправя, е гърчеенето на българите в града, което според него се дължи на убеждението, че гърците са образовани, а българите са прости селяни и на желанието да се получат икономически облаги от присъединяването към гръцката общност[264].

За да повдигне националното самочувствие на сънародниците си, А. Шопов атакува гърцизма в града, който според него се състои от множество погърчени българи и от бедни пришълци от гръцките острови. Той твърди, че гърците в Солун са по-слаби от гърците в Одрин, Пловдив и Варна, защото висшето солунско общество е еврейско. Шопов се стреми да омаловажи ролята на гръцкия елемент и да изтъкне ролята на българите за развитието на Солун, припомняйки, че първата християнска печатница е създадена от Теодосий Синаитски[265]. Несъмнено изця-

---

261 FO 195/2381, p. 95–97; Graves, Robert. *Storm centers of the Near East. Personal memories 1879–1929.* London, 1933, p. 211.

262 Подробно виж: Прешленова, Румяна. Желаният град. Австро-унгарските дипломати за българите в Солун в края на XIX и началото на XX в. – В: *Солун и българите…*, с. 389.

263 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 92.

264 Шопов, Атанас. Материяли за българското възраждане в Македония. – *СБКД*, 1885/кн. 18, с. 430–450.

265 Шопов, Атанас. Първата българска печатница в Солун. – *СБКД*, 1890/кн. 34, с. 486–497.

ло с пропагандна цел той разгласява намирането през ноември 1897 г. на Наръшкия надпис, който отразява споразумение между цар Симеон Велики и византийския император Лъв Триполит от 904 г. за границата между двете държави. Агентът известява за надписа Марин Дринов, българското външно министерство и българската преса, като акцентира на впечатлението, което прави на чуждите дипломати фактът, че българо-византийската граница в началото на X в. минава на 20 км северно от град Солун[266].

Самото пристигане на официален български представител в Солун е сериозен фактор за укрепване за българската общност в града. Още в първото си писмо до Министерството на външните работи и изповеданията в София А. Шопов споделя, че откак е пристигнал, няма минутка свободна от посетители и интересуващи се граждани[267]. Той предава вълнението, ликуването и тържеството, което предизвиква вдигането на българското знаме на пилон пред дипломатическото представителство. Денят е символично определен за 11 май 1897 г., празникът на солунските братя Св. Св. Кирил и Методий, създатели на славянската писменост. След издигането на знамето се отслужва литургия в българската църква, последвана от традиционния тържествен водосвет в двора на мъжката гимназия. Тържеството завършва в градската градина *Беш чинар*, където около 200 видни граждани и гражданки, ученици и ученички в българските училища похапват и се веселят със собствена музика и с „музика специално изпратена от властта“[268].

С такива тържествени и натоварени със символика мероприятия А. Шопов цели да подкрепи българската общност в Солун, осъзнавайки че тя е изложена едновременно на силен гръцки и сръбски натиск, подпомогнат от добрите отношения между сръбската църква и Вселенската патриаршия. Сърбия се ориентира към излаз на Егейско море след сключването през 1881 г. на тайната конвенция с Австро-Унгария, която затваря пътя ѝ към Адриатика. След Съединението (1885) и последвалата го криза в руско-българските отношения Сърбия получава и пълната подкрепа на руската дипломация за разширяване на влиянието си в Македония. Първоначално чрез дружеството „Св. Сава“, а по-късно чрез Политико-просветния отдел на МВНР Белград развива отлично финан-

[266] Николов, Ангел. Свидетелства за издирването и проучването на трите Симеонови надписа край Солун през 1897–1898 г. – В: *Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов*. В. Търново, 2014, с. 825–836.

[267] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 25, л. 1.

[268] ЦДА, ф. 334к, оп.1, а.е. 11, л. 6–10.

сирана и организирана църковна и училищна дейност в македонските вилаети на империята и в частност в Солун[269].

През 90-те години на XIX в. сръбската дейност в Солун се активизира и създава сериозни проблеми на българския представител, който веднага след пристигането си в града започва да ѝ противодейства. С цел да пречи на сръбската пропаганда чрез подкрепа за бедни български ученици е създадено благотворителното братство „Милосърдие“, чиято дейност беше разгледана подробно[270]. А. Шопов се опасява, че значителните финансови средства, с които разполагат сръбските агитатори, им позволяват да привличат не само деца от бедни български семейства, но и видни представители на българската общност. Такъв е случаят с най-бедния от тримата братя Шумкови, който е ханджия и трудно издържа четирите си деца.

Семейство Шумкови са сред първите и най-активни членове на българската община в Солун още от нейното създаване. Сръбското консулство, разбирайки влиянието на семейството сред българите в града, предлага на финансово затруднения брат годишна заплата от 30 наполеона, стипендии на по-малките му деца и двойна заплата на по-голямата му дъщеря-учителка, ако преминат в сръбски училища[271]. Това подтиква А. Шопов да започне да плаща по 20 лева месечно на този брат, за да го подпомага и за да получава от него информация за сръбските действия в града. Така той научава кои са сръбските агенти и отделя средства от перото „непредвидени разходи“, за да ги накара да напуснат Солун. От същото перо той плаща на Лука Лакитич и Божо Божкович за заслугите им по делото за убийството на учителя Христо Ганов и за разваляне *„на сръбското гнездо в Солун, гнездо, което сръбската пропаганда си мислеше да превърне в отделна сръбска махала и енорийски свещеник и община“*[272].

Очевидно икономическите механизми са сериозен коз в арсенала на националната пропаганда, умело използвани от всички страни в конфликта. Български търговци от Солун, например, се оплакват на А. Шопов, че са притискани или да се запишат като сърби, или да спрат да търгуват със Сърбия[273]. През 1898 г. сръбският консул в Солун направо отказва да заверява търговските им документи и открито заявява, че това ще продължи, докато не се запишат за енориаши на сръбския солун-

[269] Подробно за сръбската пропаганда виж: Елдъров, Светлозар. *Сръбската въоръжена пропаганда в Македония (1901–1912)*. София, 1993.

[270] Виж: Глава 2.1.

[271] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 25, л. 12–20.

[272] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1217, л. 13–17, л. 55.

[273] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 25, л. 137–145.

ски параклис и не се причисляват към сръбското солунско общество. По съвет на А. Шопов пострадалите български търговско-комисионерски къщи подават заявления срещу сръбските действия пред валията и консулското тяло в Солун. Те искат защита, позовавайки се на нарушаване на принципа на свободна търговия и получават исканата протекция[274].

Разбирането за значението на икономическите механизми при осъществяване на националните цели е сред причините А. Шопов от средата на 90-те години на XIX в. многократно да се опитва да убеди българските институции в необходимостта от откриване на българска банка в Солун. До края на XIX в. в Солун функционират три големи банки – Отоманската, Солунската и Земеделската, към които в началото на XX в. се добавят още пет. От тях три са гръцки – на Митилини, на Атина и на Изтока, една е сръбска – Белградска задруга, и една е румънска[275]. Появилите се в началото на XX в. банкови институции имат не само финансово, но и национално значение[276]. Именно поради това от пристигането си в Солун А. Шопов работи за откриването на българска банка. Според него тя трябва да е свързана с банкови учреждения във Виена, Цариград и Париж, да дава кредити на български търговци и да извършва операции през еврейската „Банка на Солун“ (Banque de Salonique), която има много по-голям оборот от „Отоманската банка“ (Banque Ottoman). Целта ѝ трябва да е подкрепа за българската търговия в Македония и кредитиране на българските предприемачи в града.

А. Шопов изразява интересите на близо „*60 души български търговци, крупни и от средна ръка*“ в Солун, с които обсъжда въпроса, преди да го изложи на министър-председателя Константин Стоилов[277]. След като постъпките му не дават резултат, той се обръща към четирите най-влиятелни български търговски и банкерски фамилии в Солун – братя Хаджимишеви, братя Весови, братя Шавкулови и братя Кондови. През 1900 г. те решават да основат кредитно учреждение под формата на колективно или командитно дружество. Тодор Хаджимишев обещава да му даде името си като гаранция, че турската администрация няма да го закрие, тъй като е руски поданик. Четирите фамилии предлагат

---

274 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1247, л. 1–15.

275 Γούναρης, Βασίλης. Θεσσαλονίκη, 1830–1912: ιστορία, οικονομία και κοινωνία. – In: *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Επιμ. Ι. Χασιώτης. Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 120–121. Повече за капиталите и дейността на гръцките банки в Солун виж: Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Ο ρόλος των ελληνικών Τραπεζών στην Μακεδονία, 1905–1912. – *Θεσσαλονικέων πόλις*, 2001/6, σ. 123–140.

276 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 92–98.

277 ЦДА, ф. 600к, оп. 1, а.е. 784, л. 86–90.

да внесат половината от учредителния капитал от 500 000 т.л., а някоя българска банка да внесе другата половина. БНБ подкрепя този план, но преписката изчезва в Министерски съвет при поредната правителствена криза и въпросът не намира решение[278].

След Младотурския преврат въпросът за откриването на българска банка в града е поставян настойчиво от българската преса. Основният акцент е върху факта, че евреи и гърци държат в ръцете си икономиката на града благодарение на кредитните си учреждения. Българите не поставят под съмнение еврейската доминация в банковия сектор. Поради това учителят в търговската гимназия Георги Саракинов предлага в конкуренцията между гръцкия и еврейския бизнес българите да заемат категорично страната на последния. Така еврейските банки ще започнат да им отпускат кредити, защото българите не ги конкурират и това ще допринесе за развитието на българския бизнес[279].

Гръцките банки са основен фактор за превръщането на гърците във втора икономическа сила в града. „Банката на Изтока“, създадена основно с капитали на Гръцката национална банка и на гърците от диаспората (главно от Египет и Константинопол), например, захранва със заеми както частни лица, така и гръцките консулства в империята[280]. Банковата дейност на гърците е толкова успешна, че през 1909 г. се обмисля откриване на търговска палата в Солун, която да ръководи цялостната им икономическа дейност[281].

Значението на банките е забелязано от списание *Културно единство*, което посочва, че банковата организация на гърците им дава възможност да разширяват икономическата си мрежа във всички посоки, да се наложат над българските търговци и да съперничат на еврейските[282]. Българските търговци и комисионери Саздо Дерменджиев, Дамян Кондов, Никола Шавкулов, Христо Златаров и др. също правят пореден опит да създадат българска банка в града. През май 1909 г. те откриват подписка, под която личат още 51 подписа на бъдещи акционери на банката с внесените от тях суми – между 2000 и 20 000 зл.фр. (87 и

---

278 НА-БАН, ф. 41к, а.е. 79, л. 3–8; а.е. 84, л. 1–4.

279 *Отечество,* бр. 10 от 27 март 1909 г. и бр. 11 от 4 април 1909 г.

280 Подробно за дейността на „Банката на Изтока“ в Македония виж: Χεκίμογλου, Ευάγγελος, Αικατερίνη Καριζώνη. Δραστηριότητα της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, στα Σκοπιά και στις Σέρρες, 1905–1911. – *Μακεδονικά*, 1993–1994/τ. 29, σ. 87–94.

281 ΙΔΑΥΕ 1909, φάκελος Δ/4.

282 *Културно единство*, 1908/кн. 5, с. 5; 1909/кн. 10, с. 1–3.

870 т.л.)[283]. Сред подписалите са не само търговци, но и двамата книжари Коне Самарджиев и Иван Хаджиниколов, директорът на Девическата гимназия Тодор Танев, митрополит Герасим, дошлите след Младотурския преврат Тома Карайовов, Евтим Спространов и др. Въпреки събраните средства и този опит за създаване на българска банка в града е неуспешен.

Паралелно с направения в Солун опит в периода 1906–1911 г. с посредничеството на Иван Ев. Гешов, Атанас Буров и фамилията Хаджимишеви преговарят за откриването на англо-българска банка, но преговорите са неуспешни[284]. Причината за това вероятно е позицията на британския консул Х. Ламб, който се опасява, че това начинание ще има неблагоприятно отражение върху отношенията на Великобритания с Османската империя. Консулът не отрича аргументите на А. Шопов, че създаването на такава институция ще позволи на българите да развият бизнеса и способностите си. Той обаче не е много сигурен доколко инициативата би била печалившa, защото към този момент в града вече функционират достатъчно банки, основно под контрола на гърци и евреи. Основното му притеснение е, че българите ще използват банката за прикритие на политическите си цели, дори всичките ѝ мениджъри да са англичани[285].

Българските търговци в града обаче посрещат идеята с „възхищение“ и веднага декларират желание за 1 млн. фр. акции в „тъкмената англо-българска банка“. През април 1910 г. те за пореден път призовават за откриване на българска банка, която да им позволи „да подбият търговията на гърци и евреи в Македония“. Очевидно солунските търговци ратуват за по-активна икономическа политика на българската държава в града. Някои от тях уведомяват българския външен министър ген. Стефан Паприков, че техните търговски къщи – на Тодор Пенушлиев и Моцалиев, Ив. Огнянов, Баялцалиев и с-ие – се радват на добро име и правят сериозни опити да вкарват нови български артикули в града[286]. Всъщност търговията на България с егейското пристанище е слаба и се състои основно от износ на жито, фасул, текстилни произведения, сапун и внос на памучни прежди, червен пипер, мед, кожи, керамика. По приблизителни разчети на А. Иширков износът на български стоки към Солун за 1910 г. е на стойност малко над 3 млн. лева, а вносът от там около

[283] ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 343, л. 6–8.
[284] БИА–НБКМ, ф. 272, а.е. 4331, л. 1–58.
[285] FO 195/2357, p. 19–20.
[286] БИА–НБКМ, ф. 272, а.е. 4286, л. 109–116.

1 млн. лева. Относително по-добре е представено в града българското застрахователно дело благодарение на дейността на застрахователните дружества „България“ и „Балкан“, които имат там свои клонове[287].

Българските правителства не успяват да изпълнят препоръките на проф. Иширков за развитие на търговските връзки на България с пристанищния град. Те никога не извеждат като свой приоритет създаването на българска банка в Солун, макар необходимостта от кредитиране на българските търговци и подкрепата за икономическата им активност да е очевидна. Това предрешава неуспеха на всички инициативи за финансово засилване на българския елемент в града и по-тясното му икономическо обвързване с България[288]. На 23 декември 1912 г. в централния европейски квартал на Солун е открит клон на БНБ, който през януари 1913 г. получава разрешение от гръцките военни власти да функционира[289]. Това действие обаче е по-скоро резултат от Балканските войни, отколкото следствие на икономическа логика.

Българското дипломатическо представителство в Солун полага усилия да противодейства на негативните последици от дейността на ВМОРО, която води до трайното възприемане на българите като рушители на реда в империята и така пречи на инициативите им. Осъзнавайки значението на общественото мнение и зависимостта на българската кауза от благоразположението на великите сили, А. Шопов последователно работи за представянето на българската гледна точка сред интелигенцията на всички народности. Той редовно информира колегите си за българските виждания и се старае да поддържа добри лични отношения с тях[290]. С цел да се създаде положително отношение към българите и тяхната кауза агентът редовно и тайно субсидира редактора на френскоезичния вестник *Journal de Salonique* – г-н Самуел Леви. Атанас Шопов настоява пред българското правителство, че не само трябва да продължи тази субсидия, но и да я разшири, за да спечели на своя страна поне един турски вестник в Солун[291]. Без съмнение методът на убеждение, прилаган от българския агент, действа, защото когато Симеон Радев посещава града и се среща със Самуел Леви, остава с впечатление, че той е „горещ

---

287 Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 126–132.

288 Подробно за опитите за откриване на българска банка и сравнение с гръцката политика виж: Константинова, Юра. *Българи и гърци в борба за османското наследство*. В. Търново, 2014, с. 38–40, с. 145–152.

289 ΙΑΥΕ 1913, φάκελος 17, υποφάκελος 3, Μέγας, Γιάννης. *Απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης 1912-1912. Εικονογραφημένη Εξιστόρηση.* Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 163.

290 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 28, л. 1.

291 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 342, л. 1–2.

българофил“[292]. Успешните действия на Атанас Шопов по създаване на благоприятно настроение спрямо българите в чуждата преса са забелязани от сръбския генерален консул Владимир Льотич, който докладва за тях в Белград[293].

Не малка част от перото за „непредвидени разходи“, с което разполага агентството, се раздава на хора в тежко положение – пострадали при различните афери на ВМОРО, освободени наскоро затворници и т.н. Дребни суми са давани за писане на официални писма до властите, за подкупи на чиновници, полицаи, агенти и на всеки, който може да помогне за облекчаване на положението на българите в града. Част от оправдателните документи са подписвани от учители от мъжката гимназия, основно от Ив. Гарванов, с обосновката, че тези пари са дадени на хора, с които агенството не може да влезе в директен контакт[294]. А. Шопов се старае според възможностите си да защити подложените на преследвания българи, които често пълнят солунските затвори.

През 1901 г. в резултат на разкритията, направени от властите по така наречената Солунска афера, много видни солунски жители – лекари, свещеници, учители, книжари и т.н. – са хвърлени в затвора за съучастие с дейността на ВМОРО. Провалът започва след направена рутинна проверка у членовете на ВМОРО – Александър Ников и Милан Михайлов, при които са открити револвери[295]. Това поставя началото на серия разкрития и арести в Солун и Кукуш. Българите са обвинени, че организират заговори, разпространяват оръжие, издават нелегален български вестник, проповядват реформи сред населението и подбуждат за присъединяване на страната към България. Обвиняемите отричат всичко, дори документи, които лично са подписали, настоявайки, че са заставени насила да го направят[296].

В резултат от тези разкрития в солунския затвор „Еди куле“ са хвърлени 300–400 българи, които се обръщат към А. Шопов с молба да облекчи участта им, защото условията са много тежки. Те се оплакват от претъпканите килии, в които на човек се падат по 50 см^2, от лошата хигиена, липсата на тоалетни и недостатъчната лекарската грижа. Аген-

---

[292] ЦДА, ф. 77к, оп. 4, а.е. 326, л. 108.

[293] Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига I, свеска 3/II, Приредила Љ. Алексић-Пејковић. Београд, 2014, с. 678–679.

[294] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1217, л. 13–17, л. 55 и а.е. 1395, л. 56, л. 53.

[295] Подробно виж: *Материяли за историята на македонското освободително движение*, кн. V, с. 130–134.

[296] FO 195/2111.

тът ги съветва да напишат прошение до солунския валия за подобряване на условията в затвора и лично се обръща с молба към консулите да се намесят за облекчаване на положението им. През юли 1901 г. от името на консулското тяло английският генерален консул Алфред Билиоти предава на валията петицията на българските затворници и с подкрепата на руския си колега успяват да убедят властите да поправят и уголемят солунския затвор[297].

След като стават ясни присъдите – 9 смъртни, 84 с различни срокове на заточение и 44 на различни срокове затвор, осъдените на заточение молят А. Шопов да им съдейства. Те искат той да им осигури превоз до пристанището, за да избегнат позора пред гръцкото и турското население и да помогне да ги заточат в Родоската крепост, която „била по-свястна“ от Подрум кале. На 7 юли 1901 г. агентът докладва в София, че “*тридесет и осем от най-интелигентните ни българи затворници, сред които четиримата свещеници и почти всички учители са качени през нощта на кораба „Мария“ за Бодрум*“[298]. Руският журналист А. Амфитеатров се възмущава от леките присъди, които получават българите и обвинява за тях А. Шопов, който чрез консула на Германия успява да повлияе за смекчаване на присъдите им[299].

Подобен е случаят с Мацановата афера (1906), когато османските власти изземат тефтерчето на учителя Константин Мацанов и въз основа на записаните в него сведения за връзки на учители от българската гимназия с революционната организация арестуват голяма част от учителите и учениците в нея[300]. Заедно с тях в затвора попадат и много граждани по подозрение, че са свързани с революционната организация. Българската мъжка гимназия е обискирана и запечатана, с което на българското учебно дело в града е нанесен сериозен удар. А. Шопов иска съдействието на австро-унгарския, руския и френския консули, които му обещават застъпничество и съветват родините на арестуваните да напишат до Хилми паша и до тях, че родственикът им винаги се е държал коректно, не е участвал в нищо революционно и вероятно е арестуван по доносничество. Тази тактика дава резултат и голяма част от арестантите са освободени, а обвинения са повдигнати само на 23 души, от които само 6 са осъдени на различни срокове затвор[301].

---

297 FO 421/191, p. 48.

298 ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1525, л. 27, л. 42, л. 45–46, л. 57, л. 53–59.

299 Амфитеатров, Александр. *Страна раздора. Балканскія впечатлинія*. С.-Петербург, 1903, с. 72.

300 Подробно виж: Спространов, Евтим. *Дневник (1901–1907)*. София, 1994, с. 401–414.

301 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 192, л. 4, л. 6, л. 16–18, л. 119–20.

Според спомен на Димитър Сакъов относително благоприятното разрешаване на въпроса е резултат от сътрудничеството на баща му и приятеля му Хюлюси бей. Те скрояват план, според който К. Мацанов трябва да се преструва на луд, двама предварително подготвени лекари да твърдят, че той има душевно заболяване и специално подбрани съседи на семейството да свидетелстват, че „той от малък си е будала“. В резултат на този план и „само с 200 т.л.“ затворниците, сред които е и зетът на Д. Сакъов – Атанас Яранов, са освободени[302]. Независимо от това чии са заслугите за успешния край на аферата, руският пътешественик А. Сиротинин, който през 1906 г. посещава Солун, отбелязва в пътните си бележки страха на българите, които се боят дори да сложат на магазините си надписи на български език[303].

Българската революционна организация създава много проблеми не само на османските и на българските власти, но и на богатите български фамилии в Солун. Всичко започва през лятото на 1895 г., когато членове на ЦК на ВМОРО, разчитайки на лични познанства, събират доброволни пожертвования от български търговци и еснафи, общо около двадесетина души. Исканите суми са според финансовите възможности на хората и варират между 10 и 100 т.л., като естествено най-високи са сумите, дадени от фамилилите Попстефанови, Хаджимишеви, Шавкулови, Сарафови[304]. Постепенно обаче тази тактика еволюира в рекетьорски действия. През 1897 г. членове на ВМОРО отвличат дванадесетгодишния син на търговеца Саздо Весов, за да вземат за него откуп. А. Шопов донася в София, че този тип действия вредят на българското дело, защото разкриват съществуването на организацията, създават проблеми на невинни хора и компрометират националната идея сред българите[305]. В конкретния случай, въпреки че детето е върнато на родителите му, търговците плащат на Д. Груев 200 т.л., за да избегнат други подобни инциденти. По-заможните солунски фамилии, свикнали с нравите в Османската империя, знаят, че с пари могат да се откупят от насилието. Те обаче се опасяват, че ако се разчуе, че плащат на революционната организация, властта може да ги приеме за нейни съучастници[306].

---

[302] ДА-Благоевград, ф. 1278, оп. 1, а.е. 75, л. 21.

[303] Сиротинин, Андрей. *Через Македонию и Болгарию*, 1906. – *Исторический вестник*, 1906/12, цит. по http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XX/1900-1920/Sirotinin/text.phtml?id=9115 – 01.03.2019 г.

[304] *Материали за историята на македонското освободително движение*, кн. VIII. София, 1927, с. 30.

[305] ЦДА, ф. 334к, оп.1, а.е. 19, л. 1–4.

[306] БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 140, л. 149.

Дейността на ВМОРО се отразява негативно както на обикновените българи в Солун, така и на по-богатите търговци. Освен че са периодично затваряни, гонени и ограбвани, друга турска мярка, която „широко и строго се прилага в Солун“, е въдворяване в родните места. Тя *„цели да изгони търговците, занаятчиите, работниците, свещениците, учителите, за да парализира всички поминъчни предприятия“*. Така българи търговци, които повече от двадесет години живеят в Солун и имат там недвижими имоти, се изпращат в родните им места, без да им се даде време да уредят или ликвидират търговските си работи[307]. Към терора на властите се добавя и упражняваният от ВМОРО *„безумен терор… над всички почти, които по едни или други причини не искат или не могат да внесат насилствено наложения им данък“*[308].

Още през 1900 г. солунската градска организация на ВМОРО осъществява нападение на търговеца Михаил Пенушлиев, който е намушкан пред къщата му, защото отказва да плати исканите от Организацията 20 т.л. Нападателят е ранен от съдружника на Пенушлиев, търговеца Лазо Дерменджиев, а благодарение на връзките на Организацията, осъдени за престъплението, са двамата търговци, които обаче бързо са освободени срещу подкуп[309]. Не така благополучно се развиват събития през 1907 г., когато солунските български търговци решават да престанат да дават пари на ВМОРО, преценявайки действията ѝ като вредни за българското дело. Няколко дни по-късно пред дома му е убит видният търговец Йосиф Дамян Петров, известен с подкрепата си за българското дело. Братята му вярват, че убийството е извършено за назидание, защото фамилията не плаща исканата от революционната организация сума[310]. На подобно мнение е и сръбският генерален консул в града Владимир Льотич, който съобщава в Белград, че макар първоначално властите да са решили, че убийството на Йосиф Дамян Петров е дело на гърци, впоследствие се убеждават, че е извършено от българската организация, с която той е влязъл в конфликт[311].

Ярък пример за междуособните борби сред българите са кървавите сблъсъци на двете фракции на ВМОРО. В Солун те се изразяват с двете покушения срещу Яне Сандански. Първото е извършено от Таньо Николов през септември 1908 г. в Бошняк хан и при него умират двамата

[307] БИА–НБКМ, ф. 808, а.е. 467, л. 523–542.

[308] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 192, л. 4–5.

[309] *Борбите в Македония и Одринско…*, с. 207.

[310] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 245, л. 1–2, л. 22–23.

[311] Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига II, свеска 3/II. Београд, 2004, с. 933–934.

сътрапезници на воеводата – Мицо Самарджиев и Танчо Атанасов. Самият Сандански е ранен под дясната плешка, но е спасен в италианската болница. Второто нападение е извършено по-малко от година по-късно и също се свързва с междуособиците в организацията[312]. От последните години на XIX в. обаче Солун става сцена не само на български междуособици, но и арена на кървави сблъсъци между различните националности, които го населяват.

Ескалиране на националната омраза

Първа жертва на развихрилата се национална борба пада швейцарският възпитаник и учител по химия в българската мъжка гимназия Христо Ганов. А. Шопов твърди, че той е вторият избор на сръбските агенти, които първоначално искат да убият търговеца Тодор Хаджимишев, но се отказват вероятно поради факта, че той е почетен драгоман на руското консулство[313]. Така тяхна жертва става Хр. Ганов, член на Управителния съвет на БТРБ, който е убит на 3 юни 1897 г. в кафене „Коломбо“ от сръбски агенти, подтикнати от бившия учител по френски в българската гимназия Илия Пейчиновски[314]. Сърбите умишлено предизвикват сбиване с българските учители, които са по-многобройни, но не са въоръжени. В схватката Хр. Ганов е убит, а И. Гарванов – ранен[315].

Трима сръбски поданици бързо са заловени от властите и на процеса не отричат вината си, но твърдят, че сбиването става случайно, когато българите им напомнят за поражението при Сливница. Австро-унгарският поданик Лука Лакитич обаче заявява, че сръбското консулство в Солун замисля и поръчва убийството на Хр. Ганов. А. Шопов докладва в София, че на *„съдилището му е заповядано да накаже само преките убийци, а да не дава на делото политическо-народностен характер“*, поради това съдията не привлича като обвиняем И. Пейчиновски и покровителства убийците. Доказателство за това са и леките присъди, които получават убийците – между 8 месеца и 3 години затвор[316]. И. Пейчиновски обаче е убит малко по-късно по нареждане на ВМОРО[317].

---

[312] *Конституционна заря*, бр. 12 от 29 септ. 1908 г.; FO 195/2329, p. 359.

[313] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 25, л. 54–55.

[314] По-подробно за Хр. Ганов виж: Петров, Красимир. От Плевен до Солун – недовършеното житие на учителя Христо Ганов (1864–1897). – В: *Гласовете ви чувам…,* с. 157–159.

[315] БИА-БАН, ф. 15к, а.е. 195, л. 333–334.

[316] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1045, л. 1–19.

[317] Коцев, Христо. Страници из спомените ми. – *МПр*, 1924/1, с. 87–98.

Сръбските действия продължават и през следващите години. Пример за това е предупреждението, което велешкият търговец Иван Весов получава от Белград, че е взето решение да бъде убит[318]. В крайна сметка един от братята Весови е убит през ноември 1907 г., но от гръцки агенти. Убитият е Саздо Весов, баща на Наталия, годеница на секретаря на българското агентство Янко Пеев[319]. Убийството вероятно има назидателна цел – да сплаши българската общност. Очевидно тази тактика дава резултат, след като дори външен наблюдател, какъвто е А. Сиротинин, забелязва страха на българите и коментира, че *„бедата на човека, който се изяви като народен деец, е, че ако не го убият гърците, турците ще го затворят в Бялата кула"*[320].

Гърците в Солун усещат заплахата от заселването на българско население в града още през 80-те години на XIX в. На митинг, организиран от гръцката общност в Солун на 29 декември 1884 г., се чуват лозунги: „Долу България; смърт на българите; да живее елинска Македония"[321]. Оттогава датират и първите им писма до Стефанос Драгумис, по това време депутат и министър в правителствата на Харилаос Трикупис, със сигнали, че българи се заселват в града и го превръщат в свой център. Очевидно под българи се разбира екзархисти, защото в доклад на П. Макрокефалос от 1886 г. се изяснява, че когато говори за „българофони", той има предвид патриаршистите, които говорят български език. В доклада се споделя притеснението от положението в града и се настоява Ст. Драгумис да съдейства за назначаването на по-активен гръцки консул, откриването на гръцка банка, изпращането на две гръцки чети, които да поддържат сънародниците си срещу българите, назначаването на по-добри гръцки учители и откриването на повече забавачки[322]. Тази ясно формулирана още в средата на 80-те години на XIX в. програма за действие започва да се прилага от началото на XX в., когато Солун се превръща в столица на гръцката въоръжена борба за Македония.

Началото е поставено с назначаването през 1904 г. на нов генерален консул – Ламброс Коромилас. Той подбира група от девет офицери, които под прикритието на консулски служители създават „специално

---

318 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 25, л. 55.

319 Σουλιώτης–Νικολαΐδης, Αθανάσιος. *Ο Μακεδονικός αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης», 1906–1908. Απομνημονεύματα.* Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 46.

320 Сиротинин, Андрей. *Цит. съч.*

321 Маркова, Зина. Дейността на Българската екзархия в Македония и Одринска Тракия. – В: *Национално-освободителното движение…* Т. 1, с. 132.

322 Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, φάκελος 214, υποφακ. 214.1.

бюро“ към консулството в Солун[323]. То представлява щаб, извършващ организационната работа, координацията и ръководството на гръцките чети в района[324]. Още от този период датира активната гръцка дейност по сплашване на всеки православен жител на града, който не се е обявил за грък[325]. Тя обаче става добре организирана и отлично целенасочена две години по-късно с пристигането в Солун на офицера Атанасиос Сулиотис – Николаидис, който под прикритието на представител на търговското дружество „Взаимност“ създава в града „Организация на Солун“[326]. Според спомените на А. Сулиотис в Солун в този момент живеят около 8000 „схизматици“ в кварталите около църквите „Панагуда“ и „Св. Николай“, в западния край на града около гарата (*Кукуш махала*) и в източната част около църквата „Св. Троица“ (*Трансваал*). А. Сулиотис ги определя като дребни търговци и занаятчии, строители и млекари, които на централната търговска улица „Егнатия“ имат много работилнички, магазинчета, ханове и един хотел – Grand Hotel. Той отбелязва, че сред схизматиците има също по-значими търговци и представители на интелигенцията. Поименно са споменати преводачът в руското консулство – Т. Хаджимишев и служителите в българското агентство, начело с А. Шопов[327].

В доклад до ръководителя на гръцката дейност в Македония ген. Панайотис Данглис Атанасиос Сулиотис детайлизира тази картина, като посочва, че най-добрите българи живеят в центъра на града, около централния български храм, но най-много са тези, които живеят в *Кукуш махала* и в *Трансваал*. В докладите си той говори за 6000 българи в Солун, сред които 30–40 са богати търговци на платове и кожи, както и предприемачи с офиси на пазара. Според него най-много са българските работници, основно строители, следвани от млекарите, които от 20 години се заселват в града благодарение на адвоката Христо Далчев, който купува парцели и ги раздава, подпомагайки по този начин преместването им. А. Сулиотис аргументира необходимостта от борба срещу тях

---

[323] Βλασίδης, Βλάσης. Η οργάνωση πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς, – In: *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου – εκδηλώσεις μνήμης Μακεδονικός Αγώνας Παύλος Μελάς. Εκατό έτη από το θάνατό του 1904–2004.* Καστοριά, 2005, σ. 135–155.

[324] Αρχείο Άθως Ρωμάνου, φάκελος 11. Πρόγραμμα δράσεως του εν Θεσ/νίκη Γεν. Προξενείου. Εφαρμογή αυτού.

[325] Српска академија наука и уметности. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига I, свеска 3/II, Приредила Љ. Алексић-Пејковић. Београд, 2014, с. 752–753.

[326] Αρχείο Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φάκελος 4, υποφακ. 4.3.

[327] Σουλιώτης–Νικολαΐδης, Αθανάσιος. *Ό.π.*, σ. 27–28.

с факта, че още български търговци, силни в провинцията, се готвят да се настанят в Солун и купуват къщи, групирани в определени части на града. Той не пропуска да отбележи, че много българи участват в революционната борба и идват в Солун да получат пари и инструкции от консулството, общината и от ръководителите на организацията[328].

Информацията на А. Сулиотис-Николаидис е доста достоверна, което се дължи на организираната отлична шпионска мрежа, разпростряла се и в българските квартали. Преди да започне дейността си, той разделя града на шест части и начело на всяка от тях назначава по един ръководител, който събира сведения и му ги докладва. Едва след като си съставя ясна представа за фактическата ситуация, офицерът започва организирането на системна борба срещу българите в Солун. Към „Организацията на Солун“ функционира наказателна част, която се занимава със заплахи, побои, насилия, погроми, както и с убийства на българи и армъни. Организацията обаче развива и активна икономическа дейност. Тя забранява на сънародниците си да търгуват с българи и да им дават под наем помещения, финансира гърци за откриването на конкурентни на българските магазини, привлича строители от Епир, за да изгони българските строители и организира изкупуване на имоти и къщи в българските квартали[329].

Една от основните ѝ дейности е подпомагане и окуражаване на гръцкия елемент в града, който според А. Сулиотис е близо 1/6 от населението, но в последните години е много „отпаднал икономически“ и е предал търговията в ръцете на евреите. Той също се попълва от гръцки търговци от по-малки градски центрове и през първото десетилетие на XX в. укрепва достатъчно, за да издържа училищата си без помощ от гръцкото правителство[330]. Мерките, които гръцката организация предприема, за да разори дребните български търговци и занаятчии и да укрепи гръцките им конкуренти, се оказват ефикасни. Петър Завоев, който през 1908 г. за пръв път посещава града, описва положението на българите в него като „окаяно“, защото „преследвани от турците, убивани от гърците“ те не смеят „да се подадат на улицата, а камо ли да се заемат с по-широка търговия“. Според него освен хотел „Вардар“ и гостилницата под него няма друга българска гостилница, кафене или хотел в града[331].

---

328 Αρχείο Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φάκελος 4, υποφακ. 4.3.

329 Σουλιώτης–Νικολαΐδης, Αθανάσιος. *Ό.π.,* σ. 37–48.

330 Αρχείο Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φάκελος 4, υποφακ. 4.3.

331 Завоев, Петър. *1908 Писма от Македония (пътни бележки, наблюдения и впечатления)*. София, 1916, с. 75.

В резултат на обявената *„жестока икономическа война на българите, която полека-лека се наложи с катехизис, съвети, заплахи и бой на всеки независим сънародник в Солун“*, гърците се засилват толкова, че се опитват да дават отпор и на еврейския елемент в града[332].

Според Г. Саракинов обаче евреите имат абсолютно надмощие в икономическия живот и „*само детска фантазия може да крои планове за отнемане на търговията от ръцете им*“. Той признава успеха на гръцката икономическа активност и “системната борба“, която гърците повеждат против евреите, опитвайки се да ги изместят от някои професии. Според него обаче *„съзнавайки своята сила, еврейският търговски свят не обръща много внимание на тези паликарски аларми“*. Въпреки това българските дейци се надяват, че е възможно на антигръцка основа да постигнат разбирателство с евреите, които поради търговските си отношения с българското население от областта и липсата на антисемитизъм у българите изглежда им симпатизират[333]. Известно е, че такива опити са направени по време на Балканските войни, тъй като еврейското население по верски и икономически причини е по-склонно да подкрепи включването на Солун в границите на България, но тези инициативи не дават резултат[334].

Част от борбата за надмощие в публичната сфера са различните опити да се провали или осмее врагът. Точно затова А. Сулиотис изпраща наказателния си отряд да провали театрално представление в полза на българските училища, което се провежда на централната театрална сцена в градината на Бялата кула[335]. Подобен инцидент има и през април 1907 г., когато, за да събере повече средства от чужденците в града, българската община се споразумява с директора на театъра в същата градина, пребиваващата в града италианска оперна трупа на г-н Лабруна да представи операта „Кармен“. Ден преди представлението келнерите, музикантите и ръководителят на трупата отказват участие, подкупени или заплашени от гръцката организация. Директорът на театъра, който несъмнено се опасява от загуби, веднага назначава нови келнери и музиканти. След това той и българският дипломатически агент се оплакват на италианския консул, който заплашва Лабруна, че ще нареди да го арестуват и да заплати нанесените щети. В резултат на тези бързи действия представлението се състои, а новината за скандала става причина

---

[332] ΙΔΑΥΕ 1909, κατάταξη προξενικά, 12.11.1907.

[333] *Отечество*, бр. 11 от 04 април 1909 г.; ЦДА, ф. 77к, оп. 4, а.е. 326, л. 108.

[334] Подробно по темата виж: Konstantinova, Yura. The Race for Salonika. – *Etudes Balkaniques*, 2013/2, p. 44–67; Константинова, Юра. *Българи и гърци…*, с. 218–219.

[335] Σουλιώτης–Νικολαΐδης, Αθανάσιος. *Ό.π.,* σ. 48.

висши чиновници, цивилни агенти, консули и чуждестранни офицери в града, заедно със семействата си, да присъстват на него[336].

Само месец по-рано на ежегодния карнавал камериерът на гръцкото консулство, облечен в гръцкия национален флаг, обикаля улиците на велосипед, чието предно колело е увито в румънското знаме, а задното – в българското. Полицията го арестува, но не може да направи нищо срещу „гръцките герои", които със скрити лица минават по централния булевард на каруца с гръцкото знаме, а в краката им лежи театрално пронизан дявол, обвит с българския трикольор[337].

Не бива да се пропуска и моралната подкрепа, която всички гръцки институции в града оказват на сънародниците си. Характерен е случаят с погребението на гръцка селянка, убита от българска чета. По този повод гръцката организация прави мирна демонстрация, в която участват целият персонал на консултвото, двама владици, около 50 свещеници и дякони, а също и около 1000 граждани, съпровождани от рота войници[338]. Още по-внушителна е погребалната процесия в памет на убития през март 1908 г. преводач в гръцкото консуство – Теодорос Аскитис. Тя започва от църквата „Св. Мина" и в нея взимат участие цялото дипломатическо тяло, митрополитът и много хора. Убийците не са заловени, но подозрението, че в него са замесени българи, довежда до ответното убийство на Тодор Хаджимишев[339].

Самият А. Сулиотис твърди, че ръководената от него Организация си служи основно със сплашвания и само в краен случай прибягва до убийства, което в голяма степен се потвърждава от български източници. Според извадка от архива на солунския окръжен комитет на ВМОРО за 2 години – до 1 юни 1906 г., в солунска околия са убити общо 53 души – 10 от български чети, 8 от албански, 35 от гръцки; пострадали са общо 17 села[340]. Председателят на църковната община архимандрит Неофит в изложение до солунския валия Реуф паша и консулите на Австро-Унгария и Русия съобщава, че гръцки чети в Солунска и Лагадинска кааза извършват през 1905 г. 8 нападения срещу българи, през 1906 – 13, а през 1907 – 15[341].

Въпросът обаче далеч не е само в броя, а в показността на извършените убийства, които са насочени срещу лидери на общността – д-р

---

336 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 239, л. 30–31.
337 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 279, л. 2–3.
338 Пак там, л. 1.
339 Μέγας, Γιάννης. *Η επανάσταση των νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*, σ. 64.
340 ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 285, л. 19.
341 ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 276, л. 33–38.

Николов (1906)[342], Саздо Весов (1907), Тодор Хаджимишев (1908) – с цел да откажат хората от българската идея. С гордост А. Сулиотис отчита, че „*столицата на Македония не беше вече безопасен град, където можеха да живеят и напредват българите, да идват и да си отиват комитаджиите, да действа като във вкъщи българската организация. Страхът беше най-силното оръжие на гръцката „Организация на Солун*“[343]. ВМОРО не остава длъжна и също извършва убийства на гръцки дейци, а българската община и консулство според силите си подкрепят българите в града. Младотурският преврат не променя нищо в отношенията между българи и гърци, но довежда до прекратяване на дейността на „Организацията на Солун“. Спирането на подкрепата за гръцката въоръжена дейност наред с доброто отношение на младотурците към левицата във ВМОРО поне временно довежда до известно успокоение на българите в града.

Конкуренцията и наслоилата се с времето омраза обаче остават, което обяснява огромната ярост, с която страстите избухват отново по време на Балканските войни. И в София, и в Атина отлично знаят, че сънародниците им в Солун са малцинство от населението, но целят включването на града в границите на националните си държави заради изключителното географско положение, което предопределя политическото и икономическото му значение и му носи определението „столица на Македония“. България обосновава претенциите си с българското етническо превъзходство в съседните епархии Костурска, Леринска, Кайлярска, Воденска и Енидже-Вардарска[344]. Преди началото на военните действия умерени политици като Иван Ев. Гешов допускат включването на града в границите на Гърция или превръщането му в свободно пристанище[345], но за силното македонско лоби в България *„Македония без Солун е като труп без глава“*[346]. Така, без да е в центъра на българските териториални претенции, Солун се оказва цел на българските военни и политици по време на Балканските войни. За неговото превземане и задържане обаче не е проведена достатъчна политическа, дипломатическа и военна

---

[342] ЦДА, ф. 334к, оп. 1, а.е. 214, л. 5–7.

[343] Σουλιώτης–Νικολαΐδης, Αθανάσιος. *Ό.π.,* σ. 46.

[344] Шопов, Атанас. *Дневник, дипломатически рапорти и писма*. София, 1995, с. 221–222.

[345] Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899–1914)*, Съст. П. Свирачев. София, 1993, с. 460.

[346] Крайничанец, Тодор. *Солун като икономически и културно-просветен център на Македония*. София, 1938, с. 39.

подготовка. Твърде късно, едва през април 1913 г., градът се появява и в българската политическа пропаганда[347].

От своя страна гръцката преса поставяне завземането на Солун в контекста на историческия разказ за Гърция като наследничка на Византийската империя и обявява „булката на Солунския залив“ за втори Константинопол[348]. Гръцкият министър-председател Елефтериос Венизелос оценява стратегическото значение на града и настоява, че завземането му е основен приоритет на Гърция във войната. Изборът на стратегическото разширение на Гърция на североизток отговаря на геополитическата теза, че сухопътната граница на държавата трябва да се измести колкото е възможно пó на север, за да не ѝ липсва „гръбначен стълб“[349]. Още през април 1912 г. Е. Венизелос заявява, че цел на гръцката армия е първа да окупира Солун и получава уверенията на военните, че ще се справят с тази задача преди съюзниците си[350]. Гръцкият министър-председател разчита, че бъдещето на откъснатите от Османската империя територии ще зависи от реалното им владеене, което е и единственият шанс на Гърция да неутрализира българските и австро-унгарските претенции към града, както и заявеното в края на октомври 1912 г. от руския император намерение Солун да стане свободен град[351].

Унищожаване на българската общност

Както е известно, на 27 октомври 1912 г. Хасан Таксин паша предава града на гръцкия престолонаследник Константинос, а командващият VII Рилска дивизия ген. Тодоров пристига в Солун близо едно денонощие след гръцките части[352]. На 29 октомври 1912 г. съюзническите войски начело с гръцкия крал Георгиос и престолонаследника, следвани от българските князе Борис и Кирил, тържествено влизат в града, но голямата надпревара между тях продължава вътре в него[353].

---

[347] Илчев, Иван. Външнополитическата пропаганда на българската национална кауза през Балканските войни (1912–1913 г.). – *ВИС,* 1982/4, с. 90.

[348] *Αθήναι*, αριθμ. 3633 από 27 Οκτ. 1912.

[349] *Οι ιστορικοί λόγοι του Ε. Κ. Βενιζέλου (1909-1936)*, τ. Α. Αθήνα, 1936, σ. 152.

[350] Gardikas-Katsiadakis, Helena. *Greece and the Balkan imbroglio. Greek foreign Policy, 1911–1913.* Athens, 1995, p. 118.

[351] *Из тайния архив на българския цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България.* София, 2001, с. 107. За интересите на Австро-Унгария към града виж: Прешленова, Румяна. Желаният град…, с. 377–399.

[352] Подробно за надпреварата за превземането на Солун и извършените фалшификации виж: Konstantinova, Yura. The Race for Salonika…, p. 44–67; Константинова, Юра. *Българи и гърци…*, с. 209–216.

[353] Граф Робер дьо Бурбулон. *Български дневници*. София, 2007, с. 479.

Първа задача на гръцката администрация е да покаже, че е в състояние със собствени сили да осигури реда в града. За целта от Гърция са изпратени служители за уреждане на администрацията и 150 критски жандарма за поддържане на реда[354]. Българи не са допуснати до управлението с аргумента, за „трудното съжителство на две военни, както и две политически власти“[355]. От своя страна българските военни след влизането си в града правят минивоенен парад, проведен пред сградата на българското консулство, приет от престолонаследника княз Борис и командуван от генерал Тодоров, в който се включват воеводите Тодор Александров и Георги Мончев. На следващия ден в съслужение на архимандрит Евлогий, Козма Пречистански и цялото намиращо се в Солун духовенство се извършва молебен за победата на българската армия в църквата „Св. Св. Кирил и Методий“[356].

Влизане на българските войски в Солун, 1912 г. *Архив Янис Мегас*

[354] Υπουργείον Στρατιωτικών, Γενικό Επιτελείο Στρατού. *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912–1913, τ. Α, Επιχειρήσεις εν Μακεδονία κατά των Τούρκων*. Παράρτημα Α΄ τόμου. Εν Αθήναις, 1932, σ. 275. През февруари 1913 г. критските жандарми в Солун вече са 871 души. Виж: Гардіка – Катсиадάкη, Елένη. Ο Στέφανος Δραγούμης και η οριστική λύση του Κρητικού ζητήματος. – In: *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Επιμ. Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός. Ηράκλειο, 2001, σ. 76.

[355] ΙΔΑΥΕ 1912, φάκελος 84.6, № 36271, 05.12.1912.

[356] Николов, Тома. *Спомени от моето минало.* София, 1989, с. 335–338.

Ген. Тодоров договаря с гръцкия престолонаследник в Солун да влязат две български дружини, които да го напуснат при поискване на гърците. Той уверява, че те ще се настанят в приготвените от българската община квартири и няма да са в тежест на гражданите, че ще признават гръцката власт и ще зачитат разпорежданията ѝ. Още същия ден обаче в града влиза една пехотна бригада с три планински батареи и един ескадрон, които заедно с влезли малко по-късно български части надвишават 10 000 души. Макар част от войниците да са настанени в български къщи в *Кукуш махала*, все пак се налагат реквизиции на много сгради[357]. Реквизирани са основно османски обществени сгради, сред които по-известни са превърнатите в джамии бивши църкви „Св. София“ и „Св. Георги“, „Аладжа имарет“, турската гимназия (Идадие), сиропиталището, търговското и военното училище, болницата и др[358]. Българските военни части създават свои патрули и не само отказват да признаят гръцките власти, но и се опитват да назначат ген. Андреев за комендант на града, а когато не успяват, поставят искане българин да бъде заместник-комендант[359].

Между българските и гръцките части в града постоянно възникват проблеми, а отношенията им са открито враждебни. Българските офицери се изказват презрително за гръцката армия, а някои се заканват, че гърците трябва да се вразумят, „защото инак главите им ще се търкалят из солунските улици“. Според ген. Христофор Хесапчиев, български пратеник в гръцкия генерален щаб, за напрежението допринасят „брадясалите, дългокоси четнически главатари“, но най-вече войнственото държание на ген. Рачо Петров, който неспирно повтаря „ние ще изгорим Солун, но на гърците не го даваме“[360]. Гръцката власт се дразни от неспазването на договорката за броя на българските войници, пребиваващи в града, но най-вече от факта, че бъдещето на града не е окончателно решено. В тази обстановка не е странно, че противоречията избухват за всичко – за статута и командването на българските части, за публикациите в българските вестници, за надписа на печата на митрополията и дори за изваждането на кръста на Благовещение[361].

---

[357] Хесапчиев, Христофор. *Цит. съч.*, с. 493, с. 505.

[358] Μέγας, Γιάννης. *Απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης…*, σ. 109.

[359] Υπουργείον Στρατιωτικών, Γενικό Επιτελείο Στρατού. *Ο ελληνικός στρατός…* Παράρτημα Α΄ τόμου, σ. 480–481.

[360] Хесапчиев, Христофор. *Цит. съч.*, с. 498–499.

[361] ΙΔΑΥΕ 1912, φάκελος 101.8· Ρακτιβάν, Κωνσταντίνος. *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912–1913)*. Επιμ. Ι. Δημαράς. Θεσσαλονίκη, 1951, σ. 25.

Тодор Александров, 1912.
БИА-НБКМ С V 816

Някои от инцидентите довеждат положението до ръба на военното стълкновение. Най-драматичен е случаят със спирането на вестник *България* от гръцката власт заради публикация, в която се казва, че тъй като българската армия е влязла с бой в Солун, нейно е правото да го владее. Критските жандарми се опитват да влязат в печатницата на вестника, но са обградени от българска военна част и само намесата на ген. Хесапчиев предотвратява кръвопролитието. Гръцката администрация негодува и от факта, че българи владеят „Св. София“, която гърците свързват с едноименната църква в Константинопол и с мечтата за възстановяване на Византийската империя. Емоционалното им отношение си личи от направо безумно звучащото обвинение на гръцкия княз Никола, че български селяни и граждани *„излизат от заетата от вас джамия „Св. София“, трансформирани като войници, с което прикрито засилвате вашия солунски гарнизон“*[362].

За нагнетяване на страстите допринася и цар Фердинанд по време на краткото си посещение в града през декември 1912 г. Той не иска да позволи на гръцкото кралско семейство да покаже, че им е на гости в техния Солун, което прави положението „много деликатно“ и предизвиква редица конфузни ситуации. Например, докато гръцкият крал и принцовете го чакат на гарата, цар Фердинанд слиза от влака 5–6 км пореди Солун и със закрит автомобил със спуснати пердета пристига в консулството, където е посрещнат от българска почетна рота, български първенци, ученици и ученички. Поведението му е толкова скандално, че ген. Хесапчиев пише: *„Аз лично почуствах оскърблението, което надменният цар Фердинанд нанесе на гръцките князе“*. Гръцкото кралско семейство очевидно не му остава длъжно, защото вечерта, преди да си замине, Фердинанд възкликва: *„Аз трябва по възможност по-скоро да се избавя от този проклет*

[362] *Αθήναι,* αριθμ. 3633 από 27 Οκτ. 1912; Хесапчиев, Христофор. *Цит. съч.*, с. 498–499, с. 513–514, с. 617–618.

и очумен от гръцки князе град! След отвращението, което почувствах в продължение на моето 32-часово пребиваване в Солун, аз не мога да остана повече тук!“[363]. Преди да замине българският владетел все пак успява да декларира пред гръцкия крал Георгиос, че Солун е за българите това, което е Мекка за турците и се постарава да остави впечатлението, че съдбата на града не е предрешена[364].

Подобни демонстрации вбесяват новите управници на града и довеждат до едва прикривано ожесточение срещу българите. То прозира при убийството на крал Георгиос на 5 март 1913 г., което се случва едва на двадесетина метра от българското консулство. В нагнетената от национални страсти атмосфера, веднага се пуска слух, че то е дело на българи и дюкяните на много дребни търговци българи са ограбени. Неслучайно ген. Константинос Палис, който по това време е член на Генералния щаб на престолонаследника Константинос, коментира, че *„за нещастие и за щастие убиецът е грък, защото ако беше от друга народност, в Солун би станало едно ужасно клане“*[365]. Нагнетяването на страстите се усеща много ясно и от българското население в града. Според спомените на Захария Шумлянска много семейства не издържат на непрекъснатата тревога и под благовидни предлози напуснат Солун. Тя описва атмосферата, която *„притиска сърцата на хората като воденични камъни и ги забулва в пълна неизвестност. Всеки трепереше за утрешния ден, предполагайки, че той ще бъде денят, в който ще се разрази бурята“*[366]. Дори Димо Хаджидимов, който в писмата си от Солун се старае да не притеснява жена си, в началото на юни отбелязва, че в града хората са изплашени и шеговито добавя, че той и приятелите му не се боят, защото са „юнаци“[367].

Конфликтът между българи и гърци е очакван от всички в Солун, особено след като през май и юни 1913 г. гръцките власти извършват арести и обиски в български къщи, училища и пансионите на гимназиите[368]. Първоначално учебният отдел на Екзархията, Министерството на просветата в София и архимандрит Евлогий не се съгласяват с искането на последния директор на мъжката гимназия Георги Белев учениците да бъдат изведени извън демаркационната линия. На своя отговорност Г. Белев още през май разпуска класовете, които нямат годишни

[363] Дьо Бурбулон. *Цит. съч.,* с. 489; Хесапчиев, Христофор. *Цит. съч.*, с. 542–548.
[364] Γεώργιος Α΄, *«Φίλτατε ...». Επιστολές από την Ελλάδα 1897–1913*. Αθήνα, 2006, σ. 160.
[365] Хесапчиев, Христофор. *Цит. съч.*, с. 608.
[366] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 109, л. 73–74.
[367] ЦДА, ф. 151Б, оп. 1, а.е. 416, л. 79.
[368] НА-БАН, ф. 40, оп. 2, а.е. 90, л. 151, л. 156; а.е. 92, л. 183–184; а.е. 127, л. 426–428.

изпити, а след няколко съвещания директорите на училищата и управляващият епархията решават учебните занятия да се прекратят между 8–12 юни 1913 г., за да могат учениците и ученичките, които имат изпити, да получат свидетелствата си и да се разотидат по родните си места до 15 юни. Благодарение на тази предвидливост жертвите сред учениците в българските училища са ограничени до онези, които са от града или по някакви причини не успяват да го напуснат[369]. Подобно е положението и в американското земеделско училище. Мисионерите изпращат голяма част от учениците си по домовете им, а американското покровителство спасява осемнадесетте останали деца. То обаче не може да помогне на ученика и учителя, които на 17 юни са извън сградата на училището и съответно са заловени и заточени[370].

Ходът на събитията е ясен и на ген. Хесапчиев, който на 13 юни 1913 г. е предупреден от руския консул за „ужасното възбуждение на гърците“ и посъветван да напусне Солун, което той прави на 17 юни[371]. Тогава напускат града и някои от учителите в българските гимназии, а жените и децата им се скриват в къщи на българи патриаршисти[372]. Други, въпреки че са предупредени за предстоящия сблъсък, отказват да заминат. Такъв е случаят с Яков Янков от дебърското село Радоеща, който от последната четвърт на XIX в. живее в Солун със семейството си. Още като ученик в българската мъжка гимназия той става член на ВМОРО, по-късно е начален учител и студент в юридическото училище в града. По време на Балканската война Я. Янков е назначен за чиновник в новооткрития клон на БНБ и отказва да напусне Солун с аргумента, че „или ще живее като честен българин, или ще умре като такъв“[373].

Български военни части започват да напускат града още от ноември 1912 г., отправяйки се към основния театър на военните действия или други стратегически пунктове. Така към началото на юни 1913 г. в Солун остава само трета българска дружина от 14 пехотен македонски полк под командването на ген. Велизар Лазаров. В докладите и споме-

[369] ЦДА, ф. 2069к, оп. 1, а.е. 429, л. 39–41; ДА-Пловдив, ф. 2042, оп. 1, а.е. 12, л. 14; ЦИАИ № 10847 – спомен на Атанас Караянев, с. 4.

[370] ЦДА, КФВ 19/433/С, II, 12. Private collection of James Clarke. The Thessalonica Agricultural and Industrial Institute. Annual report 1912–1913.

[371] Хесапчиев, Христофор. *Цит. съч.*, с. 639–640.

[372] Учителят по български език Драган Зографов си спомня, че той бяга от града, а жена му и детето им заедно с жената и момчето на Георги Баждаров се скриват в при г-жа Амзова от Велес, „която добре говорела гръцки“. По-късно те и още десетина жени на български учители пристигат с кораб във Варна. Виж: Спомени на Драган Зографов. Регионален исторически музей – Благоевград, инв. № 2.4.2400.

[373] Разговор с внучката на брата на Яков Янков – г-жа Люба Алексиева, на 12 юни 2019 г.

ните си той подробно описва случилото се на 17 юни и в нощта срещу 18 юни 1913 г., известна в българската литература като Вартоломеевата нощ. Тогава след упорита съпротива от останалите в града малобройни български войници и с използването на артилерийски огън гръцки части превземат всички български обекти – телеграфна станция, поща, банка, църквата „Св. София“, болницата, гимназиите и всички сгради, в които са разположени български войници. Поведението на българските войници, доскоро пазили историческите ценности в църквата „Св. София“, а в тази нощ бранили я с живота си, впечатлява английска пътешественичка и писателка Алиша Литъл, която им посвещава емоционални редове[374]. Според В. Лазаров в битката са убити на място над 170 войници, а всички останали са арестувани[375]. Според гръцки източници убити са 54 български войници, 6 комитаджии и 11 граждани, а са пленени 1200 души, от които 19 офицери и 80 комитаджии[376]. Видно е, че ударът е насочен не само срещу малочисления български гарнизон и служителите в българските институции в града, а срещу мирното население.

Отказът на българските войници да предадат оръжието си става основание за атакуване на позициите им от гърците, а натрупана омраза и желанието да се унищожи всичко българско в града обяснява извършените жестокости спрямо цивилното население – свещеници, граждани, учители, ученици. Според З. Шумлянска „*на 17 юни гърците не посегнаха само на българските войскови части, те нападнаха беззащитните български къщи в града, грабеха, малтретираха, арестуваха. Едни от задържаните пущаха срещу откупи, други пазеха в участъците, а трети товареха… в парахода*“[377]. Последният директор на търговската гимназия д-р Тодор Дечев си спомня, че арестите започват веднага след разоръжаването и пленяването на българските войници. Тогава голям брой стражари, придружени от местни гърци, залавят всички българи по улиците, а после и тези, които се крият в къщите си, с аргумента, че са комитаджии и бомбаджии[378]. Арестувани са всички заловени учители

---

374 Little, Alicia. Salonica. – *Fortnightly review,* September 1916, p. 431.

375 Лазаров, Велизар. *Българският гарнизон в Солун през 1913 г. Спомени*. София, 1929, с. 11–29. Според рапорта на В. Лазаров, съхраняван в ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 326, л. 13, в нощта на сражението са убити 57 български войници. Според спомен на очевидеца на събитията Петър Колищърков убитите през тази нощ български войници са петдесетина. Виж: ДА-Пловдив, ф. 2042, оп. 1, а.е. 12, л. 15.

376 Μέγας, Γιάννης. *Απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης…,* σ. 225–226.

377 ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 109, л. 78.

378 Милетич, Любомир. *Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война*. София, 1913.

и служители в българската митрополия заедно с архимандрит Евлогий, както и цели семейства заедно с децата им и са пребивани до смърт[379]. Някои умират от рани и побои, а председателят на българската община архимандрит Евлогий, нейният секретар Христо Батанджиев, служителят на БНБ Яков Янков, някои свещеници и първенци са удавени в Солунския залив очевидно за назидание. Сред първите заловени са всички по-видни българи, които не са напуснали града – братя Пиперкови, Спиро Суруджиев, Иван Весов, Тодор Пенушлиев, Васил Мончев и др., които са натоварени на параходите „Мариета Рали“ и „Катерини“ и завършват живота си на о. Трикери, заедно с много от останалите пленници.

Книгата на Владимир Сис още през 1914 г. разказва на света за случилото се на пустинния гръцки остров[380]. Нищо обаче не може да подготви човек за спомените на оцелелите. Ужасът е в детайлите – в хляба, който се раздава през ден, а не стига и за един; в солената вода, която не става за пиене; във вонящите трапове с изпражнения, около които лежат трупове; в агонията на умиращите от холера; в побоите до смърт на всеки, който откраднe лимон; в риданията на жените, ненамерили близки сред завърналите се. Тези, които се връщат – *„всички с бледи лица, брадясали, изкривени, отъркани, скъсани,… боси, с дълги коси, мнозина гологлави, … очи хлътнали, поглед убит,… някой седи с клюмнала глава, друг се простря, опрял главата си на коленото на другаря си, охка…“* – до края на дните си носят ужаса на преживяното[381].

Няма българин, оказал се в Солун в периода 1913–1915 г., който да не споменава с признателност името на Захария Шумлянска. След Междусъюзническата война семейство Шумлянски остават в града и като австро-унгарски поданици успяват да договорят освобождаването на някои затворници. З. Шумлянска и организираната от нея мрежа от жени доставят в затворите дрехи и продукти от първа необходимост и чрез консулите съдействат за подобряване участта на арестантите. Влизането на англофренските войски в Солун през 1915 г. лишава семейството от закрила и го принуждава да замине за България[382].

---

[379] Καλογρηάς, Βάιος. Η Θεσσαλονίκη κατά την απελευθέρωση (1912/13): Αναλύσεις και εκτιμήσεις του γερμανικού γενικού προξένου. – In: *Θεσσαλονίκη μια πόλη σε μετάβαση…*, σ. 187.

[380] Сис, Владимир. *Гробовете на Трикери.* София, 1914.

[381] Виж напр. спомените на Петър Колищърков в ЦДА, ф. 2069к, оп. 1, а.е. 429, на Атанас Караянев в ЦИАИ, № 10847 и на Слави Недев, публикувани от Елена Бугарчева. Остров Трикери в съдбата на българите по време на Междусъюзническата война. – *МПр,* 2014/2, с. 135–144.

[382] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 109, л. 79–83.

Неуспешни остават опитите и на апостолическия наместник Епифаний Шанов да подпомогне енориашите си. От септември 1913 г. гръцките власти му забраняват свобода на движение и богослужение, а няколко години по-късно той самият не успява да избегне заточението[383]. Единствено американските мисионери отчитат успехи през 1914–1915 година. Те естествено си дават сметка, че църквата и училището им са пълни, защото след затварянето и на българската католическа църква само при тях се извършва регулярно богослужение на български език[384]. От следващата година обаче и американското училище въвежда паралелно с българския и гръцки език, който постепенно става основния език на обучение.

В тази ситуация не е странно, че останалите в града българи не смеят да признаят националността си. Дори свещеникът, извършващ богослуженията в единствената останала българска църква „Св. Димитър“, се страхува да спомене името на екзарх Йосиф, за да не бъде арестуван. За по-изявените български семейства изборът е между параход за България и затвор[385]. Според данни на българкото консулство от септември 1914 г. в града има около 300–350 български семейства. Тяхното настроение е предадено от Сократ Тодор чрез думите на две жени, които му се оплакват от заграбването на българското гробище от гърците. „*Господине,* – му казват – *взеха ни черквите, взеха ни училищата, сега искат да ни вземат и гробищата; предпочитаме да ни вземат душата, отколкото гробищата, гдето отиваме всяка събота да оплакваме нашите непрежалими синове*“[386]. И така им взимат и душата.

Макар и малобройна, българската общност в Солун изиграва значима роля в политическия и идеологически кипеж, обхванал града през първото десетилетие на XX в. Освен учителите в българската мъжка гимназия важна роля в разпространението на модерните за времето идеологии изиграват и дошлите от България след Младотурския преврат представители на лявата интелигенция и националноосвободителните организации. Именно те са сред най-видните представители на националната, социалистическата и анархическата идея в османския Солун. Борбата на българите за национално освобождение обаче е първостепенната задача, която успява да мобилизира населението в много по-голяма

---

383 Елдъров, Светлозар. *Католиците в България, (1878–1989). Историческо изследване.* София, 2002, с. 219–221.

384 ЦДА, КФВ 19/433/В, II, 11. Private collection of James Clarke. The Thessalonica Agricultural and Industrial Institute. Report for the years 1914–1915.

385 Николов, Тома. *Спомени от моето минало*. София, 1989, с. 360.

386 ЦДА, ф. 176к, оп. 3, а.е. 58, л. 1–3.

степен, отколкото всяка друга идеология. Неин носител е и представителят на българската държава Атанас Шопов, който отлично познава системата на Османската империя и се възползва максимално от слабостите ѝ, за да защити българските интереси.

В този период Солун е центърът на националните борби в империята, в който българи, гърци, сърби, турци, власи и албанци се борят ожесточено за национално утвърждаване и надмощие. Това е същностно негово различие от космополитните османски градове по Малоазийското крайбрежие. Макар преобладаващото в него еврейско население да не се отъждествява с национално-освободителните стремежи на християнското население от хинтерланда, близостта на националните балкански държави и особено на България оказва осезаемо влияние върху града и предрешава съдбата му. Балканските войни слагат край на българското присъствие в града и дават повод на протестантския мисионер Едуард Хаскел да напомни на читателя, че „*когато кръвта му започва да ври при звука на стъпките на маршируващи мъже в такт с вълнуваща музика, той не бива да забравя, че крайната цел на всичко това е да се натрупат колкото е възможно по-големи купчини от безжизнени тела*“[387]. Освен телата обаче се натрупват и спомени, които оформят следващите поколения и техните съдби.

3.3. Солун през погледа на българите

Солун от късния османски период впечатлява всеки посетител, но не всички са запленени от средиземноморския му чар. Например английският журналист Хенри Брейлсфърд, макар да признава колорита му, смята, че градът е събрал „*моралната нечистотия на Европа и физическата нечистотия на Изтока*“. Той го определя като „град на противоречията“, но въпреки неприязненото си отношение усеща в него „*странна останка на един велик ентусиазъм, който едва ли има паралел в историята на Европа*“[388]. Английските пътешественички Джорджина Макензи и Аделина Ърби смятат за истинска забележителност на Солун неговото население – „тази странна смесица от различни народности“, и го определят като *„град исторически гръцки, политически – турски, по географско положение – български, и етнографски – еврейски“*. Пътешественичките отбелязват, че макар българите никога да не са били гос-

[387] Илчев, Иван. Солун и Солунско през Балканските войни 1912–1913. Из архива на семейство Хаскел. – *ВИС*, 1986/6, с. 168.

[388] Брейлсфърд, Хенри. *Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще.* София, 2013, с. 100.

подари на Солун, те свързват името му със създателите на славянската писменост братята Кирил и Методий[389].

Безспорно Солунските двама братя олицетворяват духовната връзка на българите с пристанищния град, но далеч не са негов единствен символ в българската памет. Солун се оказва „столица на миналото“ за множество българи и български семейства, свързани по един или друг начин с града. Техните истории са историите на учители и ученици в солунските български училища, на занаятчии и търговци, на гурбетчии и революционери, на политици и журналисти, на филантропи и родолюбци, на авантюристи и пътешественици[390]. Именно историите на българи, родени в Солун, на българи, живели в Солун, или на такива, чиито пътища просто са ги отвели там; истории на чужденци, свързани по някакъв начин с българите в Солун, събрани заедно, създават картина на „българския Солун“, която се различава от образа на „еврейския“, „османския“, „гръцкия“, „левантийския“ град.

„Българският Солун“

Още в българските народни песни от османския период се появява легендарният образ на Дойчин войвода – защитник на българското население в Солун от насилията на турските управници[391]. Кузман Шапкарев също допринася за създаването на легенди с твърдението си, че над западните порти на града, преди да ги съборят, виси огромно ребро, което е или на Крали Марко, или на болен Дойчин, или на арапина, с когото Дойчин се бие, или просто на един кит[392].

Извън легендите обаче, всеки българин, който посети Солун, се впечатлява най-много от морето. За родената в западномакедонския град Струга Царевна Миладинова „морето, прелестното солунско море“ остава завинаги най-привлекателно в града. „*Привличаха ме* – пише – *чудноватите силуети на платнените кораби, с техните високи мачти, с белите, жълтите и жълточервените платна, с непрекъснатия шум и с безспирното движение на лекооблечените брадясали хора, с лица, изпе-*

---

389 Макензи, Джорджина, Аделина Ърби. *Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция*. София, 1983.

390 Подробно за мястото на Солун в колективната памет на българите виж: Спасов, Маламир. Солун и българите. За миналото, паметта, спомените и историята. – В: *Солун и българите…*, с. 437–472.

391 *Юнаци, още комити.* Легенди и предания, записани и подготвени за печат от Костадин Динчев. София, 1993, с. 109.

392 НА-БАН, ф. 15к, а.е. 47, л. 62.

чени от южното слънце“[393]. Симеон Радев, който пристига в Солун през 1908 г., също остава с незабравим спомен от морето, „*покрито с безброй лодки с окачени по тях фенерчета, които се отражаваха, като с малки пламъци, върху тъмносините води*“. Най-впечатлен е той от морето на лунна светлина, когато лодките застават неподвижни, с увиснали весла и настъпва „*тишина, пълна с някаква мечтателност*“[394].

Османска пощенска картичка

Не по-малко възторжен е роденият в Стара Загора Андрей Тошев, който учителства в града в края на XIX в.: „*Ние прекарвахме с удоволствие прохладните сравнително привечер часове, край морето, или пък предприемахме дълги разходки с лодка, чието бързо лъзгане по гладката морска повърхност оставяше подире им неописуеми зеленосмарагдови бразди. Тъй отдалечени от брега, ние се къпехме в бистрите води на големия залив и от далеч се любувахме на откроващите се над града старинни укрепления, а най-вече на величествения Олимп, цял облян сега от огнените лъчи на чезнещото зад него слънце, бавно отстъпващо място на възходящата светлина на месечината върху синьото още небе. А далеч от нас на пристанището десетки параходи, на чиито мачти тихо се развяваха знамената на съответните държави, продължаваха да разтоварват всевъзможни фабрикати и колониални стоки, и да товарят, да отнесат по всички краища на Европа, произведенията на плодородните македонски поля и долини*“[395]. Така българският дипло-

[393] Миладинова-Алексиева, Царевна. *Епоха, земя и хора. Из българското минало*. София, 1939, с. 113.

[394] ЦДА, ф. 77к, оп. 4, а.е. 326, л. 36–37.

[395] Тошев, Андрей. Солун (Из моите македонски спомени). – *Македония,* бр. 1195 от 10 окт. 1930 г.

мат прави връзката между романтичния поглед към морето и икономическото значение на солунското пристанище.

Творецът Константин Величков пък вижда в Олимп само място, населено от древногръцки богове, и му посвещава стихотворение, по време на краткотрайното си учителстване в града: „*Далеч пред мен Олимп широкоплещи/ издига свойте бели върхове./ Видът му в тоз час спомени горещи/ напразно в моя ум зове …*“[396]. Други по-малко поетични души виждат в Солун най-вече богатството на града, олицетворено в солунската митница. Неслучайно Петър Завоев възкликва: „*Солунската митница е много висока, по-висока от Олимп. И боядисана с ярка мазилка, която се вижда на далечни пространства. Нея виждат в Берлин, във Виена и чак в хладния Петербург*“[397].

Безспорно нея виждат и в София, което става повод Алеко Константинов да напише гениалните си редове: „*Ех, да ти пипна аз тебе солунската митница и не ми трябва много: само две години, две годинки само да ме оставят управител или оценител на митницата, па ела хортувай ти сетне с мене... Задръстено е с евреи в Солун: петдесет ли, шейсет ли хиляди са, кой ги знае, ама все търговци хора: има да доиш, и да остане – не са като нашата, софийската голотия... Солунската митница! Калифорния, да я вземе мътната!*“[398]. Тази нарицателна фраза най-точно отразява икономическото значение на Солун за българите и блянът по възможностите, които пристанището му предоставя.

Солунската митница. Пощенска картичка.
Личен архив на Юра Константинова

[396] Пълният текст на стихотворението и анализ на творчеството на К. Величков в Солун виж: Сестримски, Иван. Константин Величков в Солун. – *Език и литература. Списание за българска и славянска филология*, 1993/5–6, с. 35–38.

[397] Завоев, Петър. *Цит. съч.*, с. 84.

[398] Константинов, Алеко. *Разни хора, разни идеали* (фейлетон III, публикуван за пръв път във в. Знаме на 5 февруари 1897 г.).

Сякаш икономическата привлекателност на града е най-важна за българите, които в края на XIX в. живеят в него. С гордост те говорят за съществуващите там 16 осигурителни чуждестранни агенции, 13 банкерски къщи, 22 големи търговски къщи и 16 чужди представителства. Особено впечатление им прави „огнената воденица на Алатини", която работи денонощно, защото седемте ѝ етажа се осветяват с електрическа светлина. В описанието на града не е пропуснато особеното му значение във вътрешната и външната търговия, както и присъствието на големите европейски държави в нея[399]. Възходът на града, разположен на повече от 4 км по широчината на Солунския залив, огромното здание на митницата, приливът на търговци от малките градски центрове на вътрешността са сред причините Кузман Шапкарев да отбележи, че след прокарването на железницата Солун „напредва с исполински крачки". Той му предрича „светло бъдеще" и отбелязва, че в него никаква работа не можеш да свършиш без евреите, които по численост два пъти „подминуват всички други племена взети заедно" и държат в ръцете си „и работата, и търговията, и богатството, а другите стоят като със скръстени ръце"[400].

Сред пъстрото многообразие на Солун евреите впечатляват много българите, които за пръв път пристигат в града. Журналистът Петър Завоев е омаян от „елегантните дамски рокли" и „*своеобразните венециански носии на еврейките, които са и шикозни, и възбудителни*", от „копринените каврачета", покриващи красивите им глави, от хубавите им „крачка, обути в чорапи филдико". Той ги оприличава на „морски сирени", излезли на брега, но не пропуска да отбележи, че солунските евреи не са само търговци, но и роби. „*Те са в чаршията, те са на улицата, те са на лодките в морето и в хамбарите, и в параходите. Те са навсякъде: мравки, които не почиват, човеци, които страдаят и доприносят*". И въпреки това П. Завоев не иска да определи Солун като еврейски град, а твърди, че той „*е толкова еврейски, колкото и турски*"[401].

И всъщност той вероятно е прав, защото макар и впечатлени от многото евреи, заради които в съботен ден всичко е затворено, българите винаги отбелязват специфичния облик на града, който днес вероятно бихме определили като левантийски. Царевна Миладинова говори за „чудновати и странни постройки", които определя като „венециански", останали от времето, когато в тях са живели „латините". Тя отбелязва

[399] *Книжици за прочит*, 1890/кн. 4–7, с. 236–249.
[400] БИА-БАН, ф. 15к, а.е. 47, л. 63–65.
[401] Завоев, Петър. *Цит. съч.*, с. 72, с. 83.

„*схлупените, криви, нечисти и шумни улици*“ и остава с усещането за град „*по-близък до отдавна изминалите средни векове, отколкото до сегашното ново време*“[402].

Не толкова романтичен е Кузман Шапкарев, когато си спомня първото си посещение в Солун през 1865 г. Той определя града като „грозен и нечист“, „гнусен и отвратителен“, с кални, мръсни, криви и тесни улици, по които два товарни коня не могат са се разминат и го оприличава на „затънтено варварско селище“. Към това К. Шапкарев добавя мръсната, блудкава и воняща кладенчова вода, която не става за пиене. Поради това населението купува питейна вода от водоносци или я налива от няколкото чешмички с големи затруднения, често пъти с боеве, а понякога с убийства[403].

Анастас Иширков, който посещава Солун три пъти в периода 1909–1911 г., също категорично го преценява като „ориенталски“ – с тесни и криви улици и паянтови сгради, с „*голямо смешение на народи, езици, носии, обичаи и постройки*“. Той забелязва модернизацията на града – газовото и електрическото осветление, модерния водопровод, хубавите файтони, сенчестите градини, добре уредените бирарии, кафенета и ресторанти. „Стремежът за подновяване“ според него личи навсякъде, но е доста бавен, поради което модерното върви с архаичното[404]. И очевидно наблюдението му е много точно, защото изследователите са обединени около тезата, че модернизацията на Балканите изисква повече време, а някои дори говорят за „безкрайна османска модернизация“[405].

Възторгът на К. Шапкарев от модернизацията на града датира още от 1888 г., когато го посещава за втори път[406]. Основната промяната, която той вижда тогава, е свързана с разрушаването на крепостните стени, което

---

[402] Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч.*, с. 113.

[403] БИА-БАН, ф. 15к, а.е. 47, л. 59–60.

[404] Иширков, Анастас. *Цит. съч.*, с. 41.

[405] Parusheva, Dobrinka. Running “Modern“ Cities in a Patriarchal Milieu: Perspectives from the Nineteenth-Century Balkans. – In: *Who Ran the Cities? City Elites and Urban Power Structures in Europe and North America, 1750–1940*. Ed. R. Roth, R. Beachy. Routledge, 2007, p. 179–192; Νίκος Καλογήρου, Το παλίμψηστο της αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης: εκμοντερνισμοί και βαλκανικές προσαρμογές. – In: *Πολιτισμός και χώρος στα Βαλκάνια 17ος – 2-ος αιώνας*. (Επιμ.) Ε. Γαβρά, Κ. Γκιουφή, Γ. Τσότσος. Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 296.

[406] Наблюденията на К. Шапкарев за модернизацията на Солун са запазени в неговия ръкопис *Пътуване по коритото на р. Струма до Сяр – Солун и по железницата Скопие, Куманово, Паланка, България*, от 1888, който се съхранява в БИА–БАН, ф. 15к, а.е. 47, л. 1–74, основно л. 58–62.

дава възможност градът да се разшири и модернизира[407]. На крайбрежната улица се появяват безброй кафенета, претъпкани с посетители, строят се „нови великолепни здания“, улиците се разширяват, а мръсните води се събират в подземни канали[408]. К. Шапкарев обаче отбелязва, че въпреки разширението градът остава претъпкан, без тротоари и площади. Същата констатация е направена почти 30 години по-късно от министъра на икономиката в правителството на младотурците и депутат от Солун – Джавит бей. През 1910 г. той констатира, че градът предизвиква „жал и безнадеждност“, защото нито улиците му са прави, нито има площади и паметници, нито градски градини и хубаво осветление[409]. Някои от българите, които посещават града през 1908 г., също остават с чувство на „дълбока тъга“, докато бродят из „тесните и пълни с нечистотии улици“. Дори крайбрежната улица, която определят като *„най-хубавата наистина – но все пак тясна, не постлана красиво и не лишена от всевъзможни сметове и миязми“*, представлява „печална гледка“ с „безвкусния кей“ и започващите от нея *„мрачни и тесни улици, които нощно време нямат почти никакво осветление и служат за отходно място на многобройния проходящ свят“*[410].

В периода след Младотурския преврат българите за пръв път се опитват да вземат отношение по въпроси, касаещи бъдещето на града. След като авторът на предходната дописка, означил се като Ив. К., твърди, че не може да се говори за благоустройството на града, а още по-малко за хигиенни и санитарни грижи, редакцията на в. *Конституционна заря* решава да се включи в дебата за бъдещето на централната търговска артерия „Покритата чаршия“. Вестникът напълно подкрепя решението на градския съвет да разшири улицата срещу протестите, че това ще доведе до събарянето на няколко текета. Според редакцията става дума за противопоставяне на интересите на работещите в дюкяните на тази улица хора, които не виждат слънце и страдат от „туберкулозата, ревматизмът, малокръвието и късогледството“ и интересите на „търговията на няколко богатски фирми“[411].

---

[407] Разрушаването на крепостните стени на града започва през 1870 г. Първо е разрушена стената откъм морето, на чието място се изгражда крайбрежната улица, на мястото на западната стена се появява бул. „Хамидие“ (дн. *Εθνικής Αμύνης*), а на източната – гарата и кварталът *Чаир (Кукуш махала)*.

[408] След учредяването през 1869 г. на солунската община към нея се създават служби за почистване, осветление, хигиена, поддръжка на улиците и озеленяване.

[409] Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των εξοχών*. Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 33.

[410] *Конституционна заря*, бр. 3 от 27 авг. 1908 г.

[411] *Пак там*, бр. 31 от 17 дек. 1908 г.

Главният редактор на в. *Конституционна заря* Димо Хаджидимов, който пристига в града веднага след Младотурския преврат, също е разочарован от „вътрешността и краищата на града“, от тесните му, мръсни улици и от голямата горещина. Той обаче е приятно изненадан от многото „кафенета, бирарии и хотели“, каквито няма в София, и шеговито отбелязва, че бирата, която се сервира в тях, компенсира липсата на хубава питейна вода. Д. Хаджидимов обмисля да доведе семейството си в Солун, който очевидно в този момент му се вижда голям и жив град[412]. Само четири години по-късно, по време на Балканските войни, когато отново се оказва в града, той вече не е така въодушевен и описва новогодишното тържество, организирано от най-отбраното българско търговско общество, като „вечеринка в Дупница или Радомир“. Д. Хаджидимов си остава голям почитател на мюнхенската бира, но през 1912 г. открива в Солун и едно ново развлечение, към което се пристрастява – киното[413].

Нощният живот и развлеченията, които Солун предлага, правят голямо впечатление на българските му посетители. Първата театрална сцена в града е открита още в края на 70-те години на XIX в., а след пожара от 1890 г. крайбрежната улица се оформя като трети, развлекателен център. Там освен модерните, конструирани по европейски образец сгради на хотелите G*rand Hotel d'Angleterre, Royal, Imperial* и *Splendid*, са театрите *Jupiter, Alhambra, Eden* и киносалоните *Olympia, Palace, Pathé*[414]. Особено голямо впечатление прави културния живот в града на учениците в българските училища. Един от тях – Васил Узунов, пише: *„Българинът, който дойдеше от своето затънтено село или от някоя паланка, наричана град, в Солун – втората столица на Турция, имаше на какво да се чуди. Можеше да се върне с разширен поглед и с доста културни придобивки. Всъщност Солун не беше турски, а европейски град… За, нас учениците, градът бе едно допълнително училище. По онова време* [90-те години на XIX в. – Ю.К.] *никъде в Македония, нито дори в България, нямаше театър, опера, нямаше артисти, певци, нямаше салони в европейския смисъл. А в Солун имаше*“[415].

П. Завоев също отбелязва големите кафенета, „разкошно осветени“ и „пълни с народ“, който е насядал на маси по улиците, играе табла, смуче наргилета и разговаря унесено. Но и той, както и Д. Хаджидимов, се опиянява най-вече от чудните дни на конституцията, които преживя-

---

412 ЦДА, ф. 151Б, оп. 1, а.е. 412, л. 4–5, л. 8–9, л. 15–16.

413 ЦДА, ф. 151Б, оп. 1, а.е. 416, л. 19–20.

414 Κολώνας, Βασίλης. *Ό.π.*, σ. 30.

415 Узунов, Васил. *Някога в Македония (1886–1912).* София, 1931, с. 50–51.

ва: „*Това са дни на възторг и безграничен ентусиазъм, това са дни, в които чувствата плуват над разсъдъка… Това са първите дни на свободата – на дълго мечтаната свобода, която мина над грамади човешки трупове, ненадейно се вести и тъй капризно заживя… Това не е вълнение на тълпа, а едно всеобщо опиянение, всегражданско припадък, при който царуват изненадите. Чудя се на виденията и не мога да се начудя. Струва ми се, че жителите на Солун са луди, че тоя голям град е обхванат от някакъв странен бяс… За благоразумие и дума не може да става. Честити хора. Никаква скръбна следа не помрачава лицата им. Сякаш свободата е лепнала на тях смеещи се маски*“[416].

Именно като град на свободата, в който всичко е „весело и засмяно“, го възприема и Д. Хаджидимов при първото си посещение в Солун. Той е щастлив, че се намира в центъра на движението на младотурците, където въодушевлението е най-силно, а свободата „съвършена“[417]. Веселието, обхванало града, е отбелязано и от Симеон Радев, който пише, че целят народ изказва с веселба, песни и музика радостта си от неочаквано получената свобода: „*Видях турски тълпи начело със зурли и тъпани да махат революционни знамена и да реват посред улиците великите слова на века; видях попове да вървят в шествията, хванати за ръка с турски ходжи и да се усмихват едни на други с унесено от радост и още смаяно лице, видях нашите четници, насядали по кафенетата на солунския кей, с манлихерките си между коленете, видях Апостол войвода да се прегръща с турски офицери*“[418].

Безспорно пищните празници – манифестации, банкети, игри, паради и т.н, които завладяват града след Младотурския преврат, силно впечатляват българите. Тържествата отразяват виждането за Солун като *„град-светлина, поради светлите дела, които красят историята му от епохата, когато революционните комитети произнесоха смъртна присъда над тиранията и абсолютизма…“*. Народът празнува с ентусиазъм, възторжен и от скромното облекло на официалните лица, и от разкошната украса на обществените пространства[419]. Към и без това разнородното население на града в този момент се добавят и посетители от близо и далеч, които съставляват едно „невъобразимо съединение от премени и обичаи“. „*Тук е англичанинът със своите бръснати мустаци и хладнокръвие. Тук е германецът със своя бял шлем, който се чувства*

[416] Завоев, Петър. *Цит. съч.*, с. 71, с. 86–87.
[417] ЦДА, ф. 151Б, оп. 1, а.е. 412, л. 3, л. 6–9.
[418] ЦДА, ф. 77к, оп. 4, а.е. 326, л. 36–37.
[419] *Отечество*, бр. 41 от 11 юли 1909 г.

като у дома си. Тук е барцелонският анархист, френският апаш, руският хулиган, Бай-Ганю, Газда Джуро, критският разбойник. Тук са още черният представител на Африка, алепският просяк, със своето голо и продупчено с игли тяло, левантиецът, мистикът от Багдат и Сирия, дервишът от свещения Дамаск – едно люлеещо се разнообразие. Нещо, което очарова и плаши. Очарова, защото е пъстро и шумно; плаши – защото е безкрайно и неопределено“. Внимателният наблюдател П. Завоев обаче усеща фалша на карнавалните веселби и се пита „*не е ли наистина турската конституция един хубав байрам, която, както всички празници, скоро ще се прекрати*“[420].

Бялата кула. Картина на Владимир Мански.
Личен архив на Дойчин Станчев

Действително картината на свободния и празнуващ град остава мимолетна и не успява никога да засенчи българското виждане за Солун като град-затвор. Няма съмнение, че първоначално за това допринасят крепостните стени на града. В спомените на Царевна Миладинова, например, Бялата кула все още е „бяла хубавица“, оградена от всички страни с *„високи ръбести стени във вид на някакъв неправилен шестоъгълник, на всеки ръб, от който се издигаше по една малка кула“*[421]. В пътеписа си от 1888 г. обаче К. Шапкарев вече говори за „съдилището на македонските страдалци“ и „прочутото гниялище на българските нещастници“[422]. Двадесет години по-късно П. Завоев нарича „Бялата кула“ със старото ѝ име – „Кървавата кула“. Тя е страховита и грозна, оприличена на кланица, на „стара блудница“ и на „стръвница“[423]. Васил Узунов пък вижда и двете лица

[420] Завоев, Петър. *Цит. съч.*, с. 80–82.
[421] Миладинова-Алексиева, Царевна. *Цит. съч.*, с. 116.
[422] БИА–БАН, ф. 15к, а.е. 47, л. 57.
[423] Завоев, Петър. *Цит. съч.*, с. 84–85.

на тази „гробница за живи хора“: *„Колко грозна, колко мрачна, колко страшна бе кулата отвътре и колко гиздава, величествена със своите белосани стени, бе отвън!“*[424]

Всъщност обаче безбройните спомени на българи от солунските затвори, които обичайно са препълнени не само с революционери, но и с обикновени хора, създават зловещата картина на града. Интересно обяснение защо солунските затвори са пълни най-вече с българи, ни оставя Христо Коцев, който през 1897 г. лежи седем месеца в „Еди куле“ заради убийството на сръбския агитатор И. Пейчиновски. Коцев твърди, че който не може да даде подкуп, стои постоянно в затвора. „*Евреите знаеха най-добре това и свободно се ползваха от тая слабост на турците – веднага, още в часа на залавянето, те разтваряха кесиите си и се освобождаваха. Рядко евреин влизаше в затвор или и да влизаше, скоро излизаше, дори и за най-голямата вина. Българинът предпочиташе да лежи в затвор, отколкото да се прости с белите си пари, спечелени с кървав пот. Само като виждаше зор, тогава и ризата от гърба си продаваше, за да се отърве. Преди това той все се надяваше, че скоро и с малко ще се отърве, та стискаше милата си парица*“[425].

Вероятно нежеланието на бедните българи да се разделят със спестените си парици е сред причините те да прекарват повече време в затворите, отколкото по-заможните им съграждани[426], но безспорно най-честата причина за затварянето им е по подозрение или поради реалното им участие в революционна дейност. Както проницателно отбелязва руският журналист Амфитеатров, „*ужасът на турското затворничество не е толкова в явните, откровени и непосредствени тиранства, колкото в зверското равнодушие, с което турската власт прибира невинния и виновния и затваряйки в каменна торба много обвиняеми, след това цели години дори не полага усилия да ги сортира – те са забравени, отхвърлени; да ги изведе от тъмницата може само усиленото действие на приятели и роднини, застъпващи се пред властите и даващи щедри бакшиши или щастлива случайност…*“[427].

---

[424] Узунов, Васил. *Цит. съч.*, с. 90.

[425] БИА–НБКМ, ф. 589, а.е. 1, л. 149–164.

[426] Свидетелство за това се съдържа и в доклада на Робърт Грейвс, според когото българският търговец Спиро Суруджиев плаща на началника на солунската полиция 200 т.л. и е освободен от затвора след солунските атентати, а българинът от съседната къща е осъден от военния съд. Виж: *Turkey № 2 (1904). Further correspondence respecting the affairs of South-Eastern Europe*. London, 1904, p. 30.

[427] Амфитеатров, Александр. *Цит. съч.*, с. 58.

Именно на това се дължат многото оставени ни описания на затвора „Еди куле“. Най-подробното от тях се съдържа в прошението на арестуваните по Солунската афера българи – Хр. Татарчев, П. Тошев, А. Танчев, Б. Мончев, Хр. Янков, Хр. Лисичков, Ив. Хаджиниколов, свещ. Янков, свещ. Димитрия, свещ. И. Антонов, свещ. Хр. Зидаров и др. Според тях затворът е с елипсовидна форма, заграден с каменни стени, високи около 12–15 метра, над които с по пет метра стърчат три кули, наречени „Подруми“. Затворът се състои от четири двуетажни здания и едно едноетажно, всяко разделено на две стаи. В стаите от по 90 м^2 са затворени до около 130 човека, т.е. двойно повече отколкото докторите приемат за нормално. Въздухът в помещенията е „отровен“, мръсотията голяма, а за да отидат до тоалетна, затворниците са принудени да стъпват върху съкилийниците си[428].

Ученикът от Мъжката гимназия Йордан Костов Биолчев също описва страданията на натъпканите като „сардели“ затворници, които нямат място дори да лежат по гръб и натуралистично предава какво се случва, ако някой трябва да отиде до тоалетна. Той разказва за големите горещини, за вилнеещите диарии и дезинтерии и заключава, че този затвор е бич, особено за хора от планински местности, каквито са повечето българи[429]. Според Георги Кулишев теснотията в килиите е толкова голяма, че арестантите се договарят помежду си и се разделят на две групи. За да може едната половина да легне да поспи, другата половина сяда, за да заема по-малко място[430]. Към всичко това се прибавя и фактът, че тези помещения най-често си имат неформален началник турчин „каушбашия“ – обичайно изявен криминален престъпник. Той изнудва другите арестанти за пари, като ги заплашва, че при неизплащане на натрупан мним дълг, ще ги заколи[431].

През лятото на 1901 г. в резултат от петицията на българските затворници, активно подкрепена от консулското тяло, османската власт решава да ремонтира затвора „Еди куле“. В доклад на британския генерален консул Алфред Билиоти се подчертават усилията, вложени от Тефик бей, който според него прави всичко възможно за подобряване на положението в затворите[432]. Само една година по-късно на страниците на списание *Съвременен преглед* журналистът Е. Дилън публику-

[428] ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1525, л. 53–56.
[429] ЦДА, ф. 2069к, оп. 1, а.е. 425, л. 15–16.
[430] ЦДА, ф. 890к, оп.1, а.е. 11, л. 10.
[431] ЦДА, ф. 1932к, оп. 1, а.е. 205, л. 65–66.
[432] FO 421/191, p. 48.

ва текст, в който между другото описва ужасните условия в солунския затвор. Авторът посочва, че той е претъпкан с невинни хора, които са оставяни да гладуват и подлагани на средновековни мъчения, поради което умират много бързо, след като подпишат лъжливи самопризнания. В твърденията си журналистът се позовава на личните наблюдения на немския вицеконсул в града и онагледява разказа си с няколко примера[433]. Меморандум за положението в македонските затвори, приложен към писмо на Р. Грейвс от 8 март 1907 г., доказва, че тази дописка отразява реалността доста точно. В меморандума е констатирано, че всички оплаквания на българските затворници от 1901 г. са все още налице, макар властта да твърди, че предприема мерки за решаване на проблемите[434].

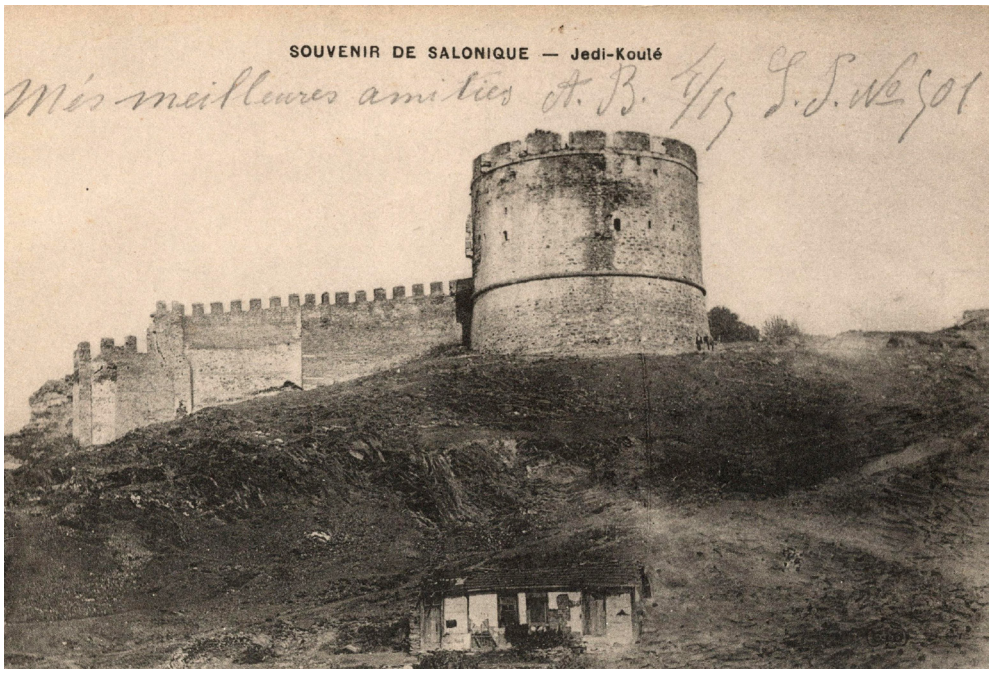

Затворът „Еди куле“. Пощенска картичка. *Личен архив на Никола Николов*

Не изглежда някаква промяна да настъпва в солунския затвор и през следващите години, нищо, че градът преминава в гръцки ръце. Тома Николов, който лежи в „Еди куле“ и при османския, и при гръцкия режим, дори твърди, че положението след Междусъюзническата война

[433] *The Contemporary review*, 1 Jul 1902, vol 82, p. 439.
[434] FO 295/17.

е по-лошо, отколкото преди. От описанието му става ясно, че условията по същество са същите – затворът отново е препълнен с българи и дори го наричат „комитаджийски“, защото се твърди, че всички в него са секли ушите и носовете на гърците. Арестантите, около 500 души, отново са „натъпкани като сардели“ в четирите големи стаи, шири се мръсотия, „морален тормоз“ и побои. Новото е, че сред затворниците се води агитация от страна на управлението на затвора, че който се откаже от Екзархията и мине под ведомството на Патриаршията, ще бъде освободен[435]. Подобна е и картината, описана в писмо до Министъра на външните работи на Царство България от 22 май 1915 г. Затворниците се оплакват, че над тях се извършват насилия. „*За храна ни се дава само хляб от извънредно долно качество… Първото обръщение към нас е: „Гамота мано вулгарос“ и с ножове в ръце, с мангали и камъни постоянно ни заплашват*“. Арестуваните молят да се издейства да не ги измъчват ежедневно, а да ги „изколят или хвърлят в морето“, за да се отърват от мъките[436].

Солун в паметта на българите

Въпреки травматичния спомен от гоненията, преследванията, затворите и лагерите, сякаш носталгията доминира българската представа за града в началото на XX в. От една страна, това е носталгията по младостта и отминалия начин на живот, ясно отразена в спомена на Андрей Тошев за сиромашките турски къщи и сгушените между тях „*кафененца, дето човек можеше да се отбие през летните горещини, да уталожи жаждата си с чаша ледена лимонада, наблюдавайки с любопитство как спокойни белобради турци, насядали край ромонливи шадравани, при тихо водене на разговор за повседневния живот, важно теглеха своите наргилета и шумно сърбаха каймаклия кафе от големи, с шарени ивици по краищата, кръгли, бели фелджани*“[437]. От друга страна, това е романтичният спомен за големия модерен град, където всичко е на „по-високо стъпало“ – обстановката е по-богата, преподавателите в училищата са „висшисти, специалисти, изискани“[438].

---

435 Николов, Тома. *Спомени за Македония*. София, 2014, с. 343–345.

436 ЦДА, ф. 334к, оп. 3, а.е. 7, л. 16.

437 Тошев, Андрей. Солун (Из моите македонски спомени). – *Македония,* бр. 1195 от 10 окт. 1930 г.

438 Спомен на Люба Христова Калайджиева (по баща Николова Адамова), съхраняван в МНИ.

Пощенска картичка от Солун.
Личен архив на Никола Николов

Над всичко обаче безапелационно доминира скръбта от загубата на родния дом. Елена Кавракиркова си спомня как през август 1913 г. заедно с 60 други български семейства се прощава с града от палубата на австрийския параход „Карлсбад“. „*Никога Солун не ми се е виждал така красив, както при тия чудни вечерни светлини… Заплаках с глас и викам: „Вижте колко е хубав“, а нашите питат: „Защо плачеш, като е толкова хубав“, а аз едва мога да говоря от сълзи и само соча с пръст и произнасям: „Солун, Солун…“ и те на свой ред заплаках. Параходът пъпли, а ние все повече се отдалечаваме от родните места, за да не ги видим вече никога*“[439].

Тъгата от загубата се преплита с травматичната памет за начина, по който тази загуба се случва. Скоро след избухването на Междусъюзническата война излиза брошурата „Вартоломеевата нощ в Солун и героичната защита на българската дружина“, която оставя трайна тази метафора на масово избиване на мирно население в българската историческа памет[440]. Тя е използвана многократно в смисъла обобщен, в спомените на Захария Шумлянска: „*Седемнадесети юний 1913 година! Ти мина над Солун като кратка опустошителна буря, която помита и унищожава всичко, що се изпречи на пътя ѝ. Ти погреба многогодишния блян на солунските българи за щастие и свобода… За българите в Солун*

[439] БИА–НБКМ, ф. 867, а.е. 87, л. 233.

[440] *Вартоломеевата нощ в Солун и героичната защита на българската дружина*. Шумен, 1913.

ти си истинска Вартоломеева нощ. След себе си остави само трупове, съсипии и разрушения… По своите жестокости и опустошенията, които донесе, ти надмина всяка представа за злото, подлото и жестокото в живота!“[441] Така след 1913 г. Солун се превръща и в град-символ на българо-гръцкия сблъсък за Македония, асоциира се пряко с българската загуба и с последвалите гонения над българското население.

През следващите сто години българското общество търси различни начини да преодолее както крушението на националния идеал, така и личната трагедия, останала в родовете на хилядите бежанци, потърсили спасение в България. Една от посоките, в които имиграцията търси изход и изява, е отразена в дейността на създадения през 1923 г. в София Македонски научен институт (МНИ), който става инициатор на множество издания, съдържащи спомени и изследвания, свързани с историята на Солун[442]. Не трябва да се пренебрегва дейността на македонските културно-просветни и благотворителни братства още повече, че техните членове са често пъти членове на МНИ и ВМРО и в лично качество допринасят за изграждане на българската представа за града в междувоенния период[443]. Солун за тях остава най-големият град на Македония, „*родното място на Св. Св. Кирил и Методиия, безсмъртните творци на словенобългарската писменост*“; „*голям културно-просветен център на македонските българи*“ и „*един от най-важните центрове на революционното движение в Македония*“, където е „*основана ВМРО, която и понастоящем продължава да бди върху интересите на нашата Родина*“[444].

---

[441] ЦДА, ф. 1932к, оп. 4, а.е. 109, л. 74.

[442] Изданията на МНИ, както и изследванията на български историци, са коментирани в увода и използвани в изложението, поради което няма да ги разглеждам подробно в тази част.

[443] Подробно по темата за дейността на македонските братства в България виж: Гребенаров, Александър. *Легални и тайни организации на македонските бежанци в България (1918–1947)*. София, 2006. Списъци на произхождащите от Македония революционери, офицери, доброволци, министри, дипломати, народни представители, професори, учени, писатели, публицисти, художници, скулптури и т.н. са публикувани в: *Македонците в културно-политическия живот на България. Анкета от Изпълнителния комитет на македонските братства*. София, 1918. За дейността им преди 1918 г. виж напр.: Елдъров, Светлозар. Македоно-одринските благотворителни братства в Княжество България (1903–1906) и Македоно-одринското движение в България. В: *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи*. Т. 3, с. 114–122, с. 239–248.

[444] *Македонски алманах.* Издание на Централния Комитет на Македонските политически организации в Съединените щати, Канада и Австралия. Индианополис, 1940, с. 23.

В по-голяма или в по-малка степен тази символика присъства в творчеството на емигрантите от Македония и безспорно изгражда най-устойчивите стереотипи на възприемането на града в България. Те са налице в пътеписа на Петър Маринов, който през 1941 г. отива за пръв път в града, с който няма лична връзка. Разказвайки за това свое първо посещение, той определя егейското пристанище като „*градът на Светите братя Кирил и Методи! Извор на българската писменост, гнездо на българската просвета… родината на нашето А, Б… столицата на Македония! Вратата на Балканите!*“ В описанието му присъстват и българските гимназии, атентатите на „гемиджиите“, борбите на свобода[445]. Очевидно виждането на българската емиграция от Македония е залегнало устойчиво в общественото съзнание още преди Втората световна война. По същото време А. Тошев посещава отново Солун и сравнява в просветно отношение ролята му за българите в Македония с тази на Цариград за целия български народ по време на Възраждането. Той също подчертава значението на града като седалище на ВМОРО, сцена на изява на „гемиджиите“ и на кървава разправа с българите[446].

Интересно е, че поколението, преживяло ужаса на Вартоломеевата нощ и Трикери, макар да носи травмата в себе си, не желае да я направи обществено достояние. Показателни в този смисъл са спомените на П. Колищърков, които той написва едва на смъртния си одър, въпреки многократните молби на Коста Църнушанов и на други, свързани с македонската емиграция дейци[447]. Все пак очевидно налице е разбирането, че тези събития трябва да бъдат документирани и съхранени. Това обяснява включването на сцени от кораба „Варна“, превозващ пленници от Трикери към България, както и от посрещането им на пристанище Варна, в българския хроникално-документален филм, посветен на Балканските войни[448].

Солун и драматичните събития, на които той е сцена, намират своето отражение не само в спомени на дейци от епохата, но и в художествени произведения, които оставят трайна следа в паметта на

---

[445] Маринов, Петър. *Из Беломорието до Солун и обратно – 1941: пътни бележки и преживелици.* София, 2010, с. 31.

[446] Тошев, Андрей. *Из Беломорието и Македония*. София, 1941, с. 57–59.

[447] ЦДА, ф. 2069к, оп. 1, а.е. 429.

[448] Подробно виж: Кърджилов, Петър. Кинохрониките, заснети по българските земи през Балканската война (26.IX.1912–17.V.1913). – *ВИС*, 2018/1, с. 77–160. Изцяло на темата е посветена и монографията на Петър Кърджилов. *Загадките на филма „Балканската война“*. София, 2006.

поколения българи[449]. В първите години след 1913 г. акцентът в художествените произведения по темата е поставен не толкова или поне не само върху преживените нещастия, колкото върху невъзможността след тях животът да потече в обичайното си русло. Още през февруари 1917 г. Константин Мутафов внася пиесата си „Пленникът от Трикери" в артистичната комисия на Народния театър. Тогава той е драматург на театъра, което е възможно обяснение за бързото поставяне на пиесата му още през декември с.г.[450] Темата очевидно вълнува зрителите, защото през 1929 г. е направена първата екранизация на пиесата, която обаче остава незавършена и от нея днес са запазени едва 12 минути[451].

Вероятно популярността на „Пленникът от Трикери" се дължи на сложния въпрос, който поставя – как човек може да продължи напред, когато целият му свят е изчезнал във вихъра на военни или политически катаклизми. Ужасът от войните е олицетворен в „острова-гроб" Трикери, където всички умират – реално или преносно – защото дори тези, които се завръщат, не могат да продължат живота си. Акцентът е върху идеята, че робството може да бъде надживяно, но преживелите ужаса, че ще останат завинаги „заточени живи в онзи гроб", умират повторно, защото нямат място в новото време[452]. Интересен допълнителен акцент поставят авторите на едноименния телевизионен театър, поръчан през 1993 г. от БНТ, вероятно във връзка с годишнината на Междусъюзническата война. Продуцентът Влади Киров и режисьорът Недялко Делчев извеждат в постановката си като основен въпроса за цяло поколение български деца, принудени да изживеят живота си без бащи.

---

[449] В българската историография въпросът за ролята на бежанците от Македония за оформяне на теми в българската литература е разгледан в студията на Саня Велкова. Бежанци и бежанска култура в българската национална идеология и литература (1878–1944). – В: *Българи и гърци – черти от взаимните им представи*. Съст. Р. Заимова, Ю. Константинова. София, 2014, с. 205–248.

[450] Тошева, Кристина. *Цит. съч*, с. 146, с. 150.

[451] Темата е разгледана от Ани Златева. Задочните срещи на Владимир Сис с българския театър (1917) и родното кино (1929). – Във: *Владимир Сис и България. Сборник статии от Националната научна конференция, проведена на 22–23 ноември 2003 в Хасково*. Съст. А. Златева. София, 2006, с. 158–187. Авторката смята, че патриотичната насоченост на пиесата е основната причина тя да бъде поставена на сцената на Народния театър в момента, когато България в трета поредна война се опитва да постигне национално обединение. Пълни сведения за филма от 1929 г. виж: Кърджилов, Петър. *Български игрални филми. Анотирана илюстрована филмография*, т. 1/ 1915–1948. София, 1987, с. 130–131.

[452] Мутафов, Константин. *Пленникът от Трикери*, драма в три действия. София, 1918.

Темата за невъзможния живот след преживяното насилие в периода на Балканските войни очевидно не е изчерпана и още е в дневния ред на българското общество. На нея е посветена новелата на проф. Боян Биолчев „Преселението“, публикувана от издателство „Труд“ в последните дни на 2018 г. По неповторимо емоционален начин проф. Биолчев, който има родова връзка със Солун[453], разкрива трагедията на обикновените хора, принудени да напуснат дома си и да търсят друг живот за семействата си. Турските безчинства, ужасът на Трикери, страданието по загубените любими хора, търгашеството с човешките съдби доминират над всички светли примери и намерения и не оставят бъдеще за героите му. В пожара, избухнал в новия им дом в България, очевидно олицетворяващ пожара на войните, изгаря цяло едно поколение, а доживотна травма белязва единичните оцелели. В новелата на проф. Биолчев, както и в излезлия през 2015 г. филм „Приказки от Балканите“ с режисьор и продуцент проф. Михаил Мелтев, трагичните събития от 1912–1913 г. са представени без носталгия, омраза, патос и победни маршове. Историята на цяло поколение българи, свързана с тази на същото поколение турци и гърци, е разказана с болка, хуманност и професионализъм, далеч надхвърлящ тесния националистически поглед.

По същия начин събитията са представени и в премиерния дебютен документален филм на Диана Захариева с продуцент Господин Неделчев „Три свещи: Белези от Балканските войни“. Поводът за него отново е семейната история на авторката му, чийто прадядо Никола Илиев Кръстев служи в допълващите дружини на 14-ти пехотен македонски полк. Той е пленен и умира на Трикери, а липсата на знание за случилото се с него провокира правнучка му Диана да направи филм, за да запълни празнината в родовата памет. Авторката търси отговори на премълчавани въпроси и се опитва да разбере защо войната, която се води за освобождение на християните в Османската империя, превръща народите на полуострова във врагове. За нея цялото поколение българи, гърци и сърби са жертва, а Трикери – кулминация на Балканските войни. Във филма ѝ Солун присъства като сцена на българо-гръцкия сблъсък, място,

[453] Дядото на Боян Биолчев по майчина линия Иван Джингов от Кукуш има печатница в Солун. Той участва в прокопаването на тунела при атентата срещу Отоманската банка, арестуван е по време на Междусъюзническата война и е заточен на о. Трикери. Освободен е благодарение на застъпничеството на австро-унгарския консул и заедно със семейството си се преселва в София. Съпругата му Грозданка е от с. Бугариево, днес квартал на Солун, където завършва начално училище и работи в тъкачната фабрика в града. Информацията е от интервю с проф. Б. Биолчев, записано през 2018 г.

откъдето започва трагедията на българите. Диана Захариева се бори със забравата на „падналите под българското знаме“ и възприема личната си история като част от историята на България и на Балканите[454].

Излизането на три художествени произведения, посветени на травматичните събития от 1913 г. в рамките на последните три години, изразява нуждата на българското общество да се говори за тези събития. Различният поглед на авторите им допринася този разговор, потискан дълги години в името на добрите българо-гръцки отношения, да се състои и за пореден път доказва, че за да бъде надживяна, историята не бива да бъде премълчавана. В противен случай се подхранват абсурдни страхове, породени от ирационални твърдения като записаното през 1970 г. в спомените на Драган Зографов, че на о-в Трикери „и досега страдат забравени напълно българи, заточени там“[455].

Друг резултат от премълчаването е опасността българското общество да бъде подведено от политически манипулации, облечени в полухудожествена форма. Струва ми се, че към този хибриден жанр трябва да бъде отнесен филмът „Концлагерът Трикери“, заснет през 2013 г. по идея на председателя на ВМРО-Бургас Георги Дракалиев. Авторът също е свързан родово с темата, тъй като прадядо му – поп Георги от гр. Енидже-Вардар, Солунско, загива на пустинния остров, но очевидно увлечен от политическите си пристрастия, предпочита да не излезе отвъд пропагандните клишета. Лентата, спонсорирана от фондация „ВМРО“, пресъздава елементарно и пропагандно историческите събития въз основа на едно пътуване до острова и три издания – *Вартоломеевата нощ в Солун и героичната защита на българската дружина* (1913), книгата на В. Сис *Гробовете на Трикери* (1914) и спомените на В. Лазаров, *Българският гарнизон в Солун през 1913 г.* (1929). Единственото по-страшно от откритията реваншизъм на лентата е фактът, че тя е излъчвана по БНТ и BNT World.

Друг епизод от българското присъствие в Солун, който остава трайни следи в националната памет, са атентатите на „гемиджиите“, разглеждани винаги във връзка с националноосвободителната борба на българите в Македония. Първото художествено произведение за „гемиджиите“ е романът „*Роби*“ на Антон Страшимиров. Първата му част,

---

[454] Интервю с Диана Захариева в предаването Култура. БГ на БНТ от 16 март 2015 г. (https://www.bnt.bg/bg/a/tri-sveshti-belezi-ot-balkanskite-vojni-po-sledite-na-balgarskite-geroi) и личен разговор с нея на 24 април 2019 г.

[455] Спомени на Драган Зографов. Регионален исторически музей – Благоевград, инв. № 2.4.2400.

посветена на отвличането на американската мисионерка Елена Стоун, излиза през 1929 г., втората, която разказва за солунските атентати, е публикувана през 1930 г., а третата – остава недовършена.

Романът е замислен като епопея на македонските борби и цели да представи в романтична светлина събитията от първите години на XX в. и да порази въображението на читателя, поради което в него историческите епизоди и героичните пориви са сплетени с романтична любовна история, шпионски афери и сензационни интриги. Принадлежността на Антон Страшимиров към левицата на ВМОРО ясно личи в романа му, в който наред с „гемиджиите“ епизодично се появяват Я. Сандански, Х. Татарчев, Х. Матов и други знакови за революционното дело в Солун личности като Васил Мончев, съдържателя на Бошнак хан. Революционерите на А. Страшимиров са изключителни – „гиганти мъже, европейци“, сурови и снажни, груби и отсечени, интелигентни и хуманни, фанатици на революционното дело, сляпо предани на народа си, хора, тръгнали към вечността. Прототип на главния герой Асен Дъмбев е Кръстьо Асенов, внук на Хаджи Димитър и войвода на вътрешната организация. Той е фантом, легендарен спасител, отмъстител, „мечката-стръвница на робска Македония“.

Идеализираните образи на българските революционери са противопоставени на събирателни образи на „дивите, подпухнали и преситени“ турци и „тлъстите, коварни и вероломни“ гърци. Отношението на автора към евреите, чиято „черга не изгаря, дори светът да изгори“, е двояко – те са и „кротки“, и „смели и буйни лодкари“. В определението за българите доминира идеята за робството – „шепа народ, роби, лишени от земя, безпомощни, измъчени и зли“, онеправдани от съдбата и избиващи се помежду си. Антон Страшимиров, който в периода 1908–1909 г. издава в Солун сп. *Културно единство*, познава достатъчно добре града и успява да го превърне във величествен и съдбовен декор на събитията, които пресъздава. В съзнанието на читателя се запечатват задушните нощи, непокорното море, тайнственият Олимп и „ръждивите средновековни чудовища“, както са определени затворите му. Наситени с драматизъм са картините на града, който се „задушва“ от наежените като зверове хора, а след атентатите осъмва „мъртъв“. На този фон още повече изпъкват с моралните си качества „гемиджиите“, които А. Страшимиров по-често нарича „велешчанчета“. Авторът поставя на преден план искреното им съжаление към народа, желанието им да избегнат страничните жертви и моралната им победа, олицетворена в смъртта им в името на свободата.

Романът цели да задоволи потребността на обществото от герои – свободни духом хора, които не търпят насилие, а се борят срещу тиранията и избират мъченическата гибел на смелите. Тази нужда изглежда е константна за българското общество, ако съдим по интереса към поставената в романа тематика. През 1993 г. романът „Роби“ претърпява второ издание с посвещение *„на младите идеалисти от Македония, наречени „гемиджии“, които с подвига си през 1903 г. в Солун срещу турската империя осветиха навеки българската история“*. Преди второто издание на „Роби“ обаче се появяват още три творби, посветени на същите събития – романът на Димитър Спространов „Самообречените“ (1964), пиесата на Георги Данаилов „Съзаклятници в Солун“ (1983) и документалният роман на Коста Църнушанов „Солунските атентатори“ (1987).

Междувременно и кинематографията на Съюзна Република Македония е привлечена от темата и през 1961 г. излиза филмът на Жика Митрович „Солунските атентатори“. Той е обявен за най-добрия македонски филм, правен до този момент, и на осмия фестивал на югославския игрален филм в Пула през август 1961 г. печели наградата на журито за най-добър сценарий, наградата на публиката „Голям елен“, а актьорът Стево Спасов е отличен за ролята на Пингов[456]. Книгата на Владимир Плавеевски „Салджията от Вардар“, посветена на същите събития и издадена на български език през 2015 г., става финалист за най-голямата македонска литературна награда – „Роман на годината“.

Романът на Димитър Спространов, син на Евтим Спространов, е първото художествено произведение, което повече от 30 години след романа на Антон Страшимиров повдига въпроса за борбите на българите в Солун. То става възможно след промяна на политиката на Българската комунистическа партия (БКП), която в периода 1958–1964 г. изоставя македонизма и започва да утвърждава българския характер на Пиринския край[457]. Училият в солунските начални училища Димитър Спространов познава града, хората и порядките в него и всички те намират място на страниците на произведението му. В него са и богатите български търговци, привърженици на екзархийската политика, чиито кантори са в „тъмни и запуснати“ безистени, далеч от хорските очи, но „дворците“ им са в аристократичния квартал *Пирги*. Тук са и „хората на труда, които изкарват хляба си с пот на челото“ – основно кукушчани, но и зидари от Дебър, млекари и хлебари от Костурско, касапи от Битолско и Охридско,

[456] *Нова Македония*, 3 август и 8 октомври 1961 г.

[457] Кайчев, Наум. Българите във Вардарска Македония в двустранните отношения на България с Югославия и Република Македония (1944–2012). – *МПр,* 2013/3, с. 63–82.

всички прокудени от родните си места от турците. Те работят в големия град, за да осигурят прехраната на семействата си и живеят във *Вардарската махала*, където са занаятчийските им работилнички, дюкянчетата и градинките им. Ярко е описанието на българската мъжка гимназия, представена с революционния плам на ученици и учители, с делата на ВМОРО, с тържествата за деня на Кирил и Методий, с веселието в *Беш чинар*, с оркестрите, униформите, събиранията. Не липсва и описание на града – със сивите му къщи, с луксозните хотели и локали, със „задрямалото" море и „чудните отблясъци на залеза" над прилива му. Над тази „феерия от багри" се извисяват кулите на Еди куле, бранили някога града от *„витязите на Кубер и Самуил, а сега прибрали в подземията си потомците им"*.

Идеята на „Самообречените" на Д. Спространов е да представи атентатите като „*предвестник на пожара, който ще обхване цялата Македонска земя*", а извършителите им като свободолюбиви младежи, които искат да хвърлят смъртта си в лицето на потисниците на Родината им. Техният образ обаче не е така идеализиран както този, представен в „Роби". Те са обявили война на султана, влезли са в „схватка с всички тирани на земята" и са повикали „самата смърт", но са така обсебени от мисълта за своята саможертва, че не си дават сметка за невинната кръв, която ще се пролее, не виждат „*тъмната сянка, която ще хвърлят върху чистотата и дълбоката човечност на делото*", за което са решили да умрат. Именно затова и описанието на „настръхналите" правоверни с разпален верски фанатизъм е зловещо. Те са оприличени на ято лешояди, на глудница гладни вълци, на побеснели животни, които лочат кръв.

По-различен е замисълът на Георги Данаилов, който в спомените си твърди, че идеята за пиеса, посветена на солунските атентатори, му хрумва по време на снимките на филма „Мера според мера" (1981), а целта му е да коментира *„смисъла на саможертвата, желанието да останеш анонимен, та и в смъртта да не те разпознаят"*. Макар да почива на исторически факти, произведението представя образите на революционерите обобщено и насочва към общочовешки въпроси за тероризма, фанатизма и техните ограничени обяснения. Авторът се опитва да вникне в психологията „на тези нашенски момчета", които са обсебени не толкова от свободата, колкото от смъртта[458]. Въпреки това мнението на завеждащия отдел „Външна политика и международни връзки" на ЦК на БКП е, че пиесата използва солунските атентати за фон, на който пресъздава борбата на българите за национално и социално освобождение на Македония и препо-

[458] Данаилов, Георги. *Доколкото си спомням*. В. Търново, 2002, с. 683–686.

ръчва дребни корекции, както и оценяването ѝ от историци[459]. Очевидно пиесата преминава оценката, защото в продължение на дълги години се играе във всички български театри без Кърджалийския, а спектакълът ѝ в театър „Сълза и смях“ е определян от критиката като „блестящ“.

В документалния роман на К. Църнушанов акцентът е в много по-голяма степен исторически, макар събитията да са предадени в романизирана форма. Авторът дори прилага списък на източниците, които използва, и посвещава творбата на съпругата си Гена Велева – „всеотдайна боркиня за свободата на Македония“. Напълно в духа на наложената социалистическа идеология, К. Църнушанов подчертава замисъла на атентаторите да *„минират“ икономическите интереси на западноевропейските капиталистически държави – крепители на робството“*, и акцентира на значението на акцията им като *„прелюдия към Илинденско-Преображенското въстание – най-висок връх в българската национална революция след Априлската епопея“*[460]. Солунските атентати са историческа тема, която е много удобна на управляващата в тези години комунистическа партия, защото позволява да се експонират едновременно социалните и националните измерения на революционната борба, насочена срещу „европейския капитал и турските поробители“.

След падането на социалистическия режим темата за солунските атентатори не заглъхна. През ноември 2014 г. пиесата на Георги Данаилов е поставена на сцената на Народния театър, където се задържа 4 театрални сезона. Според режисьора ѝ Стоян Радев целта на постановката му е да постави „смайващите въпроси“ – *„чия е земята, на която си роден и можеш ли да я наречеш своя, трябва ли да я браниш и на каква цена“*, кой може да се разпорежда с живота, какво е любовта и какво е свободата[461]. Очевидно е общочовешкото звучене, което режисьорът се опитва да придаде на пиесата, както и актуалните ѝ измерения, свързани със заплахата от тероризма в съвременната епоха. В нея Солун присъства само като място, в което се развиват историческите събития, без да има роля в тях. Текстът на Г. Данаилов, който няма родова връзка с града, благоприятства аналогията с атентатите от XXI в. и прави разлика между съвременните терористи и „гемиджиите“, които не желаят човешки жертви, поради което авторът определя тероризма им като „идиличен“[462].

---

[459] ЦДА, ф. 1Б, оп. 78, а.е. 580, л. 2.

[460] Църнушанов, Коста. *Солунските атентатори. Документален роман*. София, 1987, задна корица.

[461] Коментар на Стоян Радев в програмата на постановката от 2014 г.

[462] Данаилов, Георги. *Цит.съч.*, с. 683–686.

Единствено като фон присъства Солун и в други две знакови за българската историческа памет теми – за Светите братя Кирил и Методий и за Св. Димитър Солунски. Празникът на Солунските братя (11/24 май) за българите е свързан с ролята на средновековната българска държава за разпространението на славянската писменост и книжнина и с духовните постижения на народа ни. Солун, който през IX в. е част от Византийската империя и никога не става част от България, остава в символиката на празника единствено като родния град на създателите на глаголицата. „*Отечество на славянската класика, по наследена от дълбока древност традиция, България ежегодно чества с подобаваща тържественост деня на Светите Просветители св. св. Кирил и Методий. Оценено по изключителното си достойнство и отбелязало една от най-светлите епохи в християнската цивилизация, делото на Равноапостолите отдавна не принадлежи само на България и на целукупния славянски свят, но и на цялата културна история на човечеството*“ – така през 1941 г. започва словото си Българският екзарх Стефан I. По-нататък Екзархът подчертава изключителната роля на българския народ за запазването и разпространението на делото на творците на славянската писменост и завършва с надежда, че българите ще се окажат достойни за *„подвига, който от Солун обхваща великата славянска челяд в едно духовно цяло“*[463]. Идеята за връзката на славянските първоучители с българите в Солун се използва с цел националната им мобилизация през 60-те и 70-те години на XIX в.[464] Постепенно обаче изразът „Солунски светилник“ става по-скоро синоним на българските просветни институции в града, а връзката със Славянските първоучители остава символна[465].

Очевидно духовната връзка, която първото поколение бежанци от Македония изгражда между Солун и българите, остава като символика след Втората световна война и се вплита в идеята за развитие на българското образование, наука и култура. Точно така заляга тя и в трилогията на Слав Караславов „Солунските братя“, издадена за пръв път през 1978 г. Тя започва с цитати от „Пространното житие на Константин-Кирил Философ“ и „Успение Кирилово“, в които се подчертава, че град Солун е *„отечеството на нашия преподобен отец Кирил..., който по народност беше българин“*, но градът на практика отсъства от повество-

---

[463] Български екзарх Стефан I. *Сборник, избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия*. София, 1998, с. 227–230.

[464] Виж напр.: *Македония,* бр. 15 от 8 март 1869 г.; *Право,* бр. 11 от 25 май 1873 г.

[465] Виж напр.: *Светилник*. Благоевград, 1980; *Светилник: Национална хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска)*. Благоевград, 2005.

ването, изцяло посветено на живота и делото на Солунските братя, техните ученици и българската царска фамилия, съхранила и разпространила делото им[466].

Интересна е връзката, направена още в средата на XIX в. от Константин Дъновски, между Светите братя Кирил и Методий и Св. Димитър Солунски. Разказвайки за „откровението“, което получава през 1854 г. в църквата на Чудотворeца, където се покланя на път за Света гора, отецът обяснява, че *„злочестият град, отечество на славянските просветители, ще бъде нов славянски втори Йерусалим“*. Той уверява, подсилвайки внушението чрез явяването на Св. Димитър, че *„Бог храни едно особно благоволение към най-страдалното, между всички народи, славянско племе, за неговото простосърдечие и искреност“*[467]. Трудно е да се прецени доколко и кога това „откровение“ става достояние на българското общество. На единствения запазен от него екземпляр на ръка е добавено, че то е отпечатано през 1905 г. от Учителя, очевидно визирайки Петър Дънов, син на Константин Дъновски. Поради това е по-вероятно връзката на Солунския чудотворец със славянското население на града, направена в подлистник на в. *Македония* през 1868 г., да е независима[468].

В края на XIX и началото на XX в. обаче тази връзка сякаш е изоставена от българите, вероятно защото Св. Димитър е включен в гръцкия национален разказ. Популярността му като закрилник на българите нараства благодарение на романа на Фани Попова-Мутафова „Солунският чудотворец“, написан през 1929 г. по повод обединяването на три юбилея – 1000-годишнината от управлението на цар Симеон, 50-годишнината от Освобождението и 10-годишнината от възшествието на цар Борис III на българския престол. Романът изгражда представата за Асеневци като следовници и потомци на Симеон Велики и като политически изпълнители на неговия териториален завет[469]. Заради симпатиите на Фани Попова-Мутафова към фашисткия режим близо две десетилетия след

[466] Караславов, Слав. *Солунските братя* (трилогия). София, 1980.

[467] Дъновски, Константин. *Едно откровение в солунската черква Св. Димитрий Касъма Джамиси, дадено на отца Константина Дъновски през юношеството му в гр. Солун на 10 април 1854 год*. През 1920 г. Петър Ников публикува в сп. *Духовна култура* съкратена версия на откровението. П. Ников, Иконом Константин А. Дъновски. – *Духовна култура*, 1920/кн. 1–2.

[468] *Македония*, бр. 17 от 23 март 1868 г.

[469] Повече за тържествата и отражението им в българската литература виж: Хранова, Албена. Старите дрехи на царя, или за историята като политическа алегория. – В: *Балканите: модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Н. Данова*. София, 2011, с. 748–761.

1944 г. не ѝ е разрешено да публикува. Книгата ѝ за Св. Димитър Солунски излиза в преработен вариант през 1969 г. и оттогава претърпява няколко издания. През същата 1969 г. на сцената на театър „Сълза и смях“ е поставена и едноименната ѝ пиеса, която обаче е свалена на шестото представление поради промяна в държавната политика по „македонския въпрос“[470].

Романът „Солунският чудотворец“ превръща светеца от покровител на гърците в покровител на българите, обединявайки историческите факти (превземането на Солун от четвъртия кръстоносен поход през 1204 г.) и легендата за бягството на чудотворната икона на Св. Димитър, която идва в Търново (през 1185 г.), за да стане закрилник на Асеновия род, а чрез него и на целия български народ. Като истински митотворец Фани Попова-Мутафова буквално „откраднва“ Св. Димитър, заявявайки с устата на цар Асен, че е съдено Христовият мъченик Димитрий, който напуска „солунската митрополия и ромейския храм“ и идва на помощ на българите, да им помогне в борбата с ромеите. Някак много естествено времевите граници се размиват и човек се чуди дали призивът: „*Българи! Не е време да стоим със скръстени ръце! Нека по-скоро вдигнем оръжие и прогоним притеснителите! Бъдете твърди като елмаз, не вярвайте на клеветите им, нито на молбите им, не се прелъстявайте от златото им!*“, се отнася за XII в. или за периода, в който е написан романът. С времето обаче всякакъв реваншизъм губи смисъла си и днес емоциите около Св. Димитър се свързват най-вече с поклоннническия туризъм до църквата в Солун, съхраняваща мощите му[471].

Солун се появява и в класическото произведение на Димитър Димов „Тютюн“, издадено за пръв през 1951 г. Писателят е родово свързан с Яне Сандански и губи баща си в Междусъюзническата война, но не е емоционално обвързан с бежанската памет. Вероятно това му позволява да улови и предаде много точно българските емоции към града. Героят му Костов е учил в Солун и си спомня „странното вълнение“, което македонските революционери са пробуждали в душата му, лягайки върху бомбите. Следва опиянението му от Хюриета и социалистическите идеи, вярата му в равенството и справедливостта. Не на последно място в спомените му се появява картината на любовта, олицетворена в добре образованата и красива гръцка девойка, за която

---

[470] Павлов, Павел. Солунският чудотворец. Спомен за Фани Попова-Мутафова. – *Литературен вестник*, бр. 24, 2–8 юли 2003, с. 5.

[471] Троева, Евгения. Между туризма и поклонничеството: посещения на българи в Солун. – В: *Солун и българите…*, с. 613–638.

иска да се ожени. Д. Димов определя тези спомени на героя си като „чудни и горестно приятни“[472].

Безспорно горчивината от загубата – на дома, младостта, любовта, идеалите – доминира паметта за Солун на поне две поколения българи, повечето от които свързани с града. Първите бежанци от османска Македония, които идват в България в края на XIX и началото на XX в., искат непременно да се завърнат в родните си места. За това поколение Солун е най-големият политически, икономически, културен и революционен център на Македония и като такъв трябва да бъде част от българската държава[473]. Военните загуби, които България претърпява през XX в., променят връзката на българите с града от географска в духовна. Именно в този смисъл тя се вплита в празничната символика на Деня на славянската писменост и култура, включва в себе си гордостта от успехите на българското образование от края на XIX и началото на XX в. и доминира обществените представи в епохата на социализма. Тогава темата за дейността на ВМОРО в Солун, широко застъпена на страниците на изданията от междувоенния период, е напълно пренебрегната по политически причини. Тя се появява едва след смъртта на Йосиф Броз Тито през 1980 г., когато позициите на Югославия на международната арена значително отслабват. И тогава обаче разказът за дейността на българските революционери е съпроводен със задължителния за епохата акцент върху социалната борба и турските жестокости.

Премълчаването на определени моменти от историята, които се оказват неудобни в дадена политическа конюнктура, не е изход за семействата, родово свързани със Солун или с драматичните политически събития, повлияли съдбата на българите в османска Македония. Тъкмо напротив – мълчанието подсилва емоцията и след 1989 г. се забелязва връщане към темите за солунските атентатори, Вартоломеевата нощ в Солун, концлагерите на Трикери и в по-общ план за насилието като част от националната борба и загубата на родния дом. Произведенията на тези теми са най-често дело на наследници на бежанци, които чрез тях възкресяват родовата памет, търсят самопознание и конструиране на връзката минало – бъдеще. За по-голяма част от българското общество днес връзката със Солун е лишена от негативен емоционален заряд, а градът устойчиво се свързва със създателите на славянската азбука и с революционните борби на българите.

---

[472] Димов, Димитър. *Тютюн*. София, 1967, с. 233–234.

[473] Повече за политическите измерения на това виждане виж: Константинова, Юра. *Българи и гърци*…

Заключение

Население с български етнически произход се заселва в Солун още от Средновековието. През XVII–XVIII в. то е видимо за чуждите пътешественици, за османските власти и за монасите от Зографския манастир. От началото на XIX в. сред част от гражданите, обединени основно около еснафските организации, постепенно се заражда българско национално съзнание. Доказателство за това са създадените през 30-те години на XIX в. българско училище и печатница в града. След Кримската война се засилва притокът на българско население от провинцията и от 60-те години на XIX в. се правят постоянни опити за създаване на българска община, училище и църква, които в края на десетилетието се увенчават с успех.

Схизмата, наложена от Вселенската патриаршия на Българската екзархия, се отразява възпиращо върху процеса на укрепване на българското национално съзнание в Солун. Българите в града са в слаба позиция както спрямо многобройната еврейска общност, която държи в свои ръце икономиката му, така и спрямо управляващата османска прослойка. Те развиват дейността си като част от православната общност, която в османския Солун е безспорно доминирана от гърците. Ситуацията се усложнява допълнително от Руско-турската война (1877–1878), след която българите се възприемат от турците и гърците като оръдие на руската политика. Масовите арести и гонения на българи отказват мнозина от желанието им да се отъждествят с българската национална идея.

Беззаконията по места обаче довеждат до засилен приток на българско население, което търси във вилаетския център сигурност и закрила от европейските консули. Наред с политическите съществуват и сериозни икономически причини, които подсилват естествените урбанизационни процеси на заселване на българско население в града. Солун е един от най-активните османски пазарни градове и играе важна роля в търговията с хинтерланда. В късния османски период оттам минава износът на земеделска продукция от Македония и вносът на индустриални и луксозни стоки от европейските държави. Търговци християни държат в свои ръце търговията между областта и пристанищния град. Първоначално българските търговци от вътрешността на вилаета търгу-

ват с европейските пазари чрез гръцки, еврейски и турски посреднически къщи. Постепенно обаче основават свои кантори в Солун и благодарение на връзките си в провинцията създават собствена икономическа мрежа, която им позволява да действат независимо. Именно замогналата се търговска прослойка, която успява да създаде собствен бизнес, застава начело на българските обществени инициативи в Солун в края на XIX и началото на XX в. Срещаме имената на родовете Хаджимишеви, Шавкулови, Весови, Кондови, Ризови, Попстефанови, Кюлюмови сред българските общинари, дарители за благотворителни каузи и инициатори на икономически дейности. Техният успех окуражава по-бедните им сънародници, които също се стичат към града в търсене на сигурност и препитание.

В края на XIX и началото на XX в. населението на Солун бързо се увеличава, което променя плана на града: разрушени са крепостните стени, концентричното планиране е заменено с блоково, появяват се квартали на югоизток и запад от стария град, градският център се измества към морето и пристанището. Българските преселници се установяват основно в новите квартали – на запад във *Вардарската и Кукуш махала* и на изток в *Пиргите* и *Трансваал*. Най-рано заселилите се в Солун фамилии остават да живеят в централните части, където се намират и сградите на двете български гимназии, образцовото начално училище и църквата „Св. Св. Кирил и Методий“. Проблемите около закупуването на сгради за училища и църкви, както и на гробищни парцели, са постоянни за българската църковна община и се дължат на слабите ѝ икономически възможности и на силното противодействие от страна на гръцката общност. Въпреки това до края на периода българската община, освен с посочените по-горе имоти, се сдобива с два гробищни парцела, параклиса „Св. Павел“, църквата „Св. Димитър“ с прилежащото към него начално училище, неосветената до Балканските войни църква „Св. Георги“ и още три училищни сгради. Чрез подставени лица българската държава успява да закупи сграда за дипломатическото си представителство и се грижи за поддръжката на своята част от българо-германското военно гробище, което съществува в междувоенния период.

Въпреки че укрепва през годините, българската църковна община в Солун остава относително слаба. Създадената смесена система, при която общината се ръководи от духовно лице, а в състава ѝ влизат както граждани, така и учители, позволява успешното ѝ функциониране. Нейната слабост в най-голяма степен се дължи на факта, че след Руско-турската война (1877–1878) тя не е официално призната от осман-

ската власт. Нещо повече – постоянните афери на ВМОРО, въстанията, четите и антибългарската дейност на гръцката общност превръщат българите във враг на властта и създават предпоставки за продължителни и жестоки преследвания срещу тях. Едновременно с това в българската община остават силни противоречията между представителите на различни градове, между светската интелигенция и духовния ѝ председател, между членовете ѝ с различни икономически интереси и политически убеждения. Не на последно място трябва да се вземе предвид, че мнозинството от българите в града са с нисък социален статус. Те едва изкарват прехраната си и не са в състояние да финансират в достатъчна степен началното образование на децата си и каквито и да е общински инициативи. Поради всички тези причини българската общност в Солун не успява да изиграе за македонските епархии онази роля, която има цариградската българска колония за Българското възраждане.

Напълно променената след Берлинския конгрес политическа обстановка има и едно предимство за българите, останали в османските вилаети – наличието на свободна българска държава, която подкрепя според възможностите си техните инициативи и им дава подслон след афери и въстания. Помощта ѝ е видна дори при началните училища в Солун, които би трябвало да разчитат на общината за издръжката си. Солунската община обаче постоянно се оплаква от недостиг на средства и невъзможност да подкрепя началните си училища, което принуждава Българската екзархия периодично да поема по-голяма част от финансирането им. Както е известно, тя издържа напълно българските гимназии в града и подкрепя финансово служителите в общината. Може спокойно да се обобщи, че ролята на Княжество България, което чрез Екзархията финансира образователното дело в Солун, е основна за неговото развитие. Резултатите са впечатляващи – наред с мъжката, девическата и търговската гимназии, в края на периода в града има шест начални училища, три от които са с по четири отделения и забавачка.

Създадената смесена система на финансиране и управление създава междуличностни конфликти и спънки пред развитието на началното образование в Солун. Най-сериозният проблем обаче е крайната бедност на учениците. Броят на децата, които се обучават в началните училища, расте непрекъснато заедно с притока на българско население към града, но социалният им статус е изключително нисък, поради което още в края на XIX в. е създаден фонд за подпомагане на бедните ученици. Най-продължително и успешно в тяхна подкрепа работи инициираното от Евтим Спространов благотворително дружество „Милосърдие“, кое-

то е най-дълго просъществувалото българско обществено благотворително сдружение в града. В периода 1905–1909 г. то обединява усилията на учители, ученици, солунски българи, български институции, духовни лица и просто ангажирани с каузата хора, за да подпомогне бедстващите ученици. Когато се говори за дарителство, няма как да не бъдат споменати имената на двамата най-големи дарители на българските училища в Солун – Евлоги Георгиев и Георги Шопов, дарили сградите на девическата гимназия и образцовото начално училище. Впечатление обаче правят множеството малки дарения в полза на различни благотворителни каузи, което показва, че сред обществото съществува култура на дарителство, култивирана още от ученическата скамейка.

Българската мъжка гимназия с отлично уредените си кабинети, високо квалифицираните учители, ученическия хор, оркестър и гимнастическо дружество е гордост за екзархийската образователна система. Значението ѝ за разпространението на българската национална идеология, както и на всички модерни идеи, влияния и тенденции сред населението на европейските вилаети, е безспорно. Тъкмо поради това тя с основание е характеризирана от съвременниците си като „светилник“ за българите в Македония, още повече, че до края на XIX в. в нея учат деца от всички екзархийски епархии в империята. Мъжката гимназия трасира пътя на българското образование в Османската империя, поради което проблемите и грешките в нейното управление и развитие са естествени, а идеологическите спорове за пътя, по който трябва да се върви – неизбежни. Въпреки тежките моменти, които преживява, свързани както с гонения от страна на властите, така и с вътрешни противоречия, солунската гимназия не прекъсва нито за момент дейността си. Нещо повече – тя се явява стожер на българското образование в османските вилаети, от който се преливат кадри в класическата гимназия в Битоля, търговската гимназия в Солун и т.н.

За разлика от мъжката девическата гимназия има стабилно възходящо развитие, което се дължи на строгия ред и дисциплина в нея и на високата мотивираност на девойките да завършат обучението си. Образованието на български момичета в града започва с ръководеното от Славка Динкова училище (1866–1868). През годините целите на девическото образование не се променят и то остава насочено към възпитанието на бъдещи майки, домакини и съпруги. Екзархията обаче не пренебрегва потенциала на девойките като учителки и действително повечето от възпитаничките намират успешно реализацията си на учителското поприще. Сред проблемите на девическото образование трябва да

се откроят високата заболеваемост на ученичките и ниския им социален статус. Екзархийската подкрепа се оказва недостатъчна за развоя на девическото образование в Солун въпреки огромния потенциал, който се крие в него.

Училищата на различните общности в османския Солун, макар да разпространяват знания и да допринасят за модернизацията на манталитета, преследват различни цели. Прозелитизмът е в по-голяма или по-малка степен цел на католическите и протестантските училища. Турските и еврейските учебни заведения се стремят да подготвят кадри, които да са полезни в административния или икономическия живот. Образователните институции на балканските нации едновременно се стремят да се впишат в административната и икономическа рамка на Османската империя, но и да разпространят националните си идеи. Това са и целите на екзархийското образователно дело, чиято витрина са българските гимназии в Солун. Българското образование не отстъпва по качество на обучението на еврейските, турските и гръцките училища. То е напълно съизмеримо с тях както по брой учебни заведения, така и по брой ученици и учители, съотнесени, разбира се, към броя на населението в града.

Екзархията влага изключителни усилия – назначава високо квалифицирани кадри, отпуска много стипендии, не жали средства за пансиони, сгради, униформи – и превръща училищата в Солун в гордост за делото си в Османската империя. Въпреки усилията ѝ да контролира училищното дело чрез председателя на общината и назначаваните от нея директори и учители, именно в солунската мъжка гимназия се заражда силно революционно течение, което цели разрушаване на османския ред. Причините за това са комплексни: упоението от току-що придобитата българска свобода, високообразованите в чужди висши училища преподаватели, подвластни на революционния дух на епохата, желанието да се противодейства на засилената сръбска пропаганда сред българите и т.н. Сложните взаимозависимости и противоречия между религиозни и светски дейци, между привърженици на екзархийската и на революционната линия, между „левица“ и „десница“ в революционната организация, между революционери и анархисти или просто между отделни личности, създават сред българите в града твърде много разделителни линии, което се отразява негативно на училищния живот, обществените инициативи и публичния образ на общността.

Образователните, обществените и политическите изяви на българите в Солун са повлияни най-вече от свободната българска държава и в много по-малка степен от останалите национални и религиозни групи,

населяващи града. Това потвърждава наблюдението, че различните общности в османските градски центрове слабо взаимодействат помежду си. Естествено, битови заемки, комшулук и затворени клубове на най-богатите граждани съществуват, но обикновените хора остават затворени в своите религиозни и национални общности. Достатъчен е дори само примерът със силно консервативното отношение на българите в Солун към девическото образование и към участието на жени в обществения живот, показващ, че българската общност не се влияе съществено от другите общности в града.

Едва след Младотурския преврат се създава публично пространство, в което могат да се изявяват представителите на различните националности, включително и българите. За това допринася и притокът на интелектуалци от България, дошли в революционния Солун. Някои от тях искат да се порадват на свободата, други – да видят родните си домове, а трети – да разпространят идеите си. Тогава сякаш вцепенените от репресии и потънали в борба за оцеляване български граждани се пробуждат и започва истински бум на обществени инициативи – театрални представления, гимнастически игри, политически събрания, професионални сдружения – обстойно разгласявани в нароилите се български вестници. В началото на XX в. българите разпространяват в Солун не само идеята за национална революция срещу властта на султана, но и анархизма, и социализма. Тези модерни идеи проникват в града основно чрез тях и водят до политически катаклизми, които разрушават османския ред и традиционното солунско общество.

Големи са заслугите на българския търговски агент, по-късно консул и генерален консул Атанас Шопов за укрепването на българската национална идея и за защитата на българските интереси в Солун и околността. Той обаче не успява да постигне положително решение на въпроса за откриване на банкова институция в Солун, която да кредитира българските търговци и предприемачи. Княжество България подкрепя екзархийското образование, но игнорира икономическите проблеми на населението, защото се ориентира към военно решаване на македонския въпрос. Български политически и обществени дейци настояват Солун да стане част от българската държава, защото е главният икономически, политически и културен център на османска Македония. Присъединяването му към България обаче не е добре подготвено, не отговаря на геополитическата и военна обстановка, нито на демографските реалности в града. Въпреки постоянните преселнически вълни и присъствието на българи сред почти всички професионални групи, единични остават бо-

гатите български фамилии в Солун. Българският характер на хинтерланда и голямото струпване на българска интелигенция в града не могат да компенсират този недостатък, който обяснява слабостта на общността. Той обаче е отлично разчетен от гръцката терористична „Организация на Солун“, а по-късно и от гръцкото управление на града. Те насочват удара си срещу по-богатите и изявени български фамилии, които са прогонени или унищожени. Оставена без лидерите си, общността бързо се разпада като една част от нея се слива с гръцката, а друга поема по пътя на изгнанието.

Османският Солун почти до края на разглеждания период остава по-голям, по-богат и по-модерен град в сравнение с българската столица. Това е една от причините толкова много да вълнува и интересува българите, които виждат в него възможност за икономическа, политическа и културна изява. Той ги поразява с морето, с луксозните хотели, ресторанти и кафенета, с културния живот и пъстрото си население. Солун за българите обаче е свързан най-вече с борбата им за свобода и точно поради това неговият образ е доминиран от темите за смъртта и саможертвата, за страха и смелостта, за затворите и концлагерите. Той е едновременно град-затвор и град-светлина, град на младостта и на носталгията, на просветата и на погрома, на икономически възможности и пропилени усилия, град, с който българите имат историческа и духовна връзка.

Приложение 1

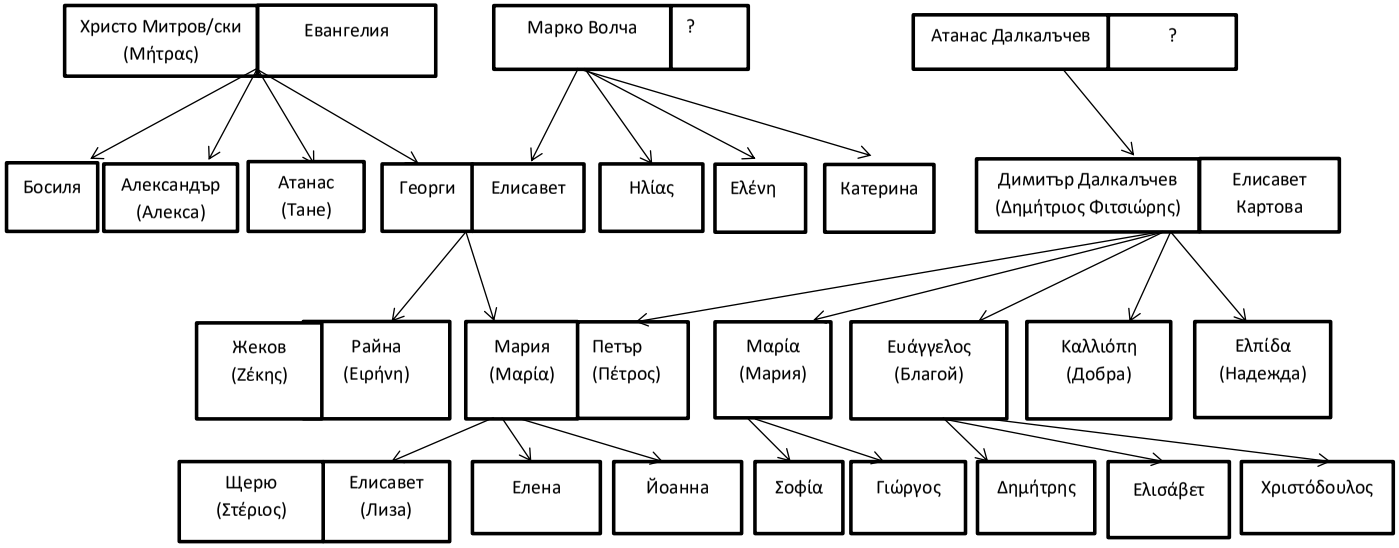

Схемата не отразява пълните родословни дървета на трите фамилии, а онагледява родствените връзки между няколко български и гръцки семейства.

Информацията е предоставена от г-жа Ирен Лазарова, внучка на Мария Митровска и Петър Далкалъчев.

Приложения

Приложение 2

Схемата не отразява пълното родословно дърво на трите фамилии, а онагледява родинските им връзки.

Използвани източници и литература

I. НЕПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ И МАТЕРИАЛИ

1.1. Документи от архивохранилищата на Държавна агенция „Архиви“

1.1.1. Централен държавен архив

Учрежденски фондове и обществени организации

фонд 176к – Министерство на Външните работи и изповеданията

фонд 243к – Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството

фонд 246к – Българската екзархия

фонд 321к – Българската легация в Цариград

фонд 322к – Българската легация в Атина

фонд 334к – Българско търговско агентство в Солун

фонд 367к – Дружество на отоманските българи в Солун

фонд 719к – Гръцко-българска емиграционна комисия

фонд 847к – Македонски благотворителни братства

фонд 1907к – необработен

фонд 1932к – Колекция „Националноосвободително движение след 1878“

фонд 549 – Свети синод на Българската православна църква

фонд 1Б – Централен комитет на Българската комунистическа партия

Лични и семейни фондове

фонд 10к – Пейо Яворов

фонд 77к – Симеон и Бистра Радеви

фонд 85к – Христо Араб Наков Станишев

фонд 125к – Марин Пундев

фонд 151б – Димо Хаджидимов

фонд 420к – Методий Кусевич

фонд 600к – Константин Стоилов

фонд 613к – Димитър Спространов

фонд 766 к – Стефан Матерков

фонд 890к – Георги Кулишев

фонд 989к – Екзарх Йосиф I

фонд 1057к – Петър Хаджиивановв

фонд 1079к – Тома Карайовов

фонд 1150к – Ангел Николов

фонд 1216к – Люба Касърова-Сплитекова

фонд 1318к – патриарх Кирил
фонд 1456к – Христо Генадиев
фонд 1650к – Димитър Ризов
фонд 1747к – Михаил Герджиков
фонд 1782к – Христо Силянов
фонд 1870к – Любен Златаров
фонд 1898к – братя Думбалакови
фонд 1899к – Костадин Настев
фонд 1935к – Георги Баждаров
фонд 1938к – Гоце Делчев
фонд 1949к – Владимир Руменов
фонд 2069к – Коста Църнушанов

Спомени

Георги Гоцев Саракинов – Сп. 2206 Б
Христо Ампов – Сп. 2252 Б

1.1.2. **Държавен архив – Благоевград**

фонд 370к – иконом поп Петър Димитров
фонд 377к – Семеен фонд Костови
фонд 382 – Политехническа гимназия „Кирил и Методий“
фонд 1278 – Личен фонд Борис Керемидчиев
фонд 1600 – Македонски научен институт – филиал Благоевград
фонд 1607 – Илия Йовков

1.1.3. **Държавен архив – Пловдив**

фонд 2042 – Александър Колищърков

1.2. Документи, съхранявани в Научния архив на Българска академия на науките (НА-БАН)

фонд 15к – Кузман Шапкарев
фонд 17к – Михаил Сарафов
фонд 36к – Евтим Спространов
фонд 41к – Атанас Шопов
фонд 42к – Христофор Хесапчиев
фонд 52к – Йордан Иванов
фонд 73к – Петър Дървингов
фонд 84к – Иван Снегаров

1.3. Документи, съхранявани в Български исторически архив на Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (БИА–НБКМ)

фонд 3 – Никола Поповски
фонд 27 – братя Робеви
фонд 46 – Българска екзархия
фонд 272 – Иван Ев. Гешов
фонд 288 – Васил Кънчов
фонд 302 – Михаил Арнаудов
фонд 324 – Евтим Спространов
фонд 339 – Антон Димитров Филокчиев
фонд 505 – Зографски манастир
фонд 583 – Димитър Христов Узунов
фонд 589 – Христо Коцев
фонд 808 – Сребрен Поппетров
фонд 867 – Кирил Терзиев

1.4. Документи, съхранявани в отдел „Специални сбирки“ на Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив (НБИВ–Пловдив)

фонд 3 – Георги Груев

1.5. Документи, съхранявани в Църковно-историческия и архивен институт на Българската патриаршия (ЦИАИ)

фонд 1 и 2 – Българска екзархия
Екзархийска архива – 70 тома
Документи според номера им в регистрационната книга – № 9093 и № 10847

1.6. Документи, съхранявани в Регионален исторически музей (РИМ) – Благоевград

Спомени на Благой Даскалов – Инв. № 2.4.2110
Спомени на Драган Зографов – Инв. № 2.4.2400

1.7. Документи, съхранявани в Република Северна Македония

1.7.1. Државния архив на Република Северна Македонија – Скопие

Фонд 1.746 – братя Ризови от Велес
Фонд 1.958 – братя Весови от Велес
Фонд 1.977 – Христо Матов от Велес

1.7.2. **Документи от архива на Македонската академија на науките и ументностите (МАНУ)**

фонд Григор Прличев

1.8. Документи, съхранявани в British National Archives

FO 195/2111, FO 195/2298, FO 195/2329, FO 195/2330, FO 195/2357, FO 195/2381, FO 195/2382, FO 295/17, FO 421/191, FO 421/196, FO 421/197, FO 780/298

1.9. Документи, съхранявани в архивохранилища на Р. Гърция

1.9.1. **Ιστορικό και Διπλωματικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΔΑΥΕ), Αθήνα**

ΙΔΑΥΕ 1905, Β. α.α.κ, φάκελος 90
ΙΔΑΥΕ 1909, κατάταξη προξενικά
ΙΔΑΥΕ 1909, φάκελος Δ/4
ΙΔΑΥΕ 1912, φάκελος 101.8

1.9.2. **Εθνική βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (ΕΒΕ–ΤΧΟ)**

Εξαρχία

1.9.3. **Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη**

Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, φάκελος 27β

1.9.4. **Γεννάδειος βιβλιοθήκη, Αθήνα**

Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, φάκελος 208, φάκελος 214
Αρχείο Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαϊδη, φάκελος 4

1.9.5. **Ιστορικά αρχεία του Μουσείου Μπενάκη**

Αρχείο Άθως Ρωμάνου, φάκελος 11

1.9.6. **Εθνικό ιστορικό μουσείο, Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων**

Αρχείο Αλέξανδρου Μαζαράκη-Αινιάνος

II. ВЕСТНИЦИ И СПИСАНИЯ ОТ ЕПОХАТА

1838–1938. Възспоменателен лист по случай сто години от откриването на първата българска печатница в Солун. Издание на солунското, дойранското и тиквешкото благотворителни братства, брой единствен, София 25 декември 1938 г.

Българія, 1862 г.

Български преглед. Списание за наука, литература и обществен живот, 1894–1895.

Век, 1874 г.

Вести, 1911 г.

Дебърски глас, 1909–1911 г.

Дунавски лебед, 1860 г.

Единство, 1908 г.

Зорница, 1888, 1893 г.

Илинден, 1922 г.

Илюстрация Илинден, 1936 г.

*Искра,*1912 г.

Книжици за прочит с белетристично, техническо, научно и забавително съдържание, 1889–1895 г.

Конституционна заря, 1908 г.

Културно единство, 1908 г.

Летоструй. Календар на българите за 1910-1911. Годишник на „Българска матица“

Македония, Цариград, 1867–1869 г.

Македония, София, 1929 г., 1930 г., 1933 г., 1940 г.

Македонска мисъл, 1946 г.

Марица, 1881 г.

Народна воля, 1909 г.

Начало, 1908–1912 г.

Новини, 1891 г., 1892 г., 1893 г., 1895 г.

Отечество, 1909 г.

Право, 1869–1870 г., 1873 г.

Работническа искра, 1910–1911 г.

Светлина, 1912 г.

Свобода, 1888 г.

Славянин, 1884 г.

Славянски глас, 1907 г.

Училищен глас, 1911–1912 г.

Училищен преглед, 1901–1913 г.

Contemporary review, July 1902.
Fortnightly review, September 1916.
Αθήναι, 1912.

III. ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ И МАТЕРИАЛИ

Архив Христо Матов. (Към историята на културно-просветните и революционните борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век). Документален сборник. Съст. Ц. Билярски. – В: *Архивите говорят 28*, София, 2004.

Билярски, Цочо. Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация, Съюзът на българските конституционни клубове и Народната федеративна партия (българска секция) след Младотурската революция. – *ИДА*, 1988/т. 56.

Билярски, Цочо. *Виновниците за погрома на България през 1913 година. Из живота и делото на Старозагорския митрополит Методий Кусевич*. София, 2010.

Братя Миладинови – преписка. Издирил, коментирал и редактира Никола Трайков. Подготвил за печат В. Трайков. София, 1964.

Вътрешна Македоно-одринска революционна организация (1893–1919). Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма). Т. 1. Ч. 1. – В: *Архивите говорят* 45. София, 2007.

Георгиев, Величко, Стайко Трифонов. *Екзарх български Йосиф I. Писма и доклади. Нови документи*. София, 1994.

Документи за българската история. Т. III. София, 1940.

Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Верковича, 1860–1893. София, 1969.

Дорев, Панчо. *Външна политика и причини за нашите катастрофи*. София, 1924.

Иванов, Йордан. *Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г*. София, 1995.

Из тайния архив на българския цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България. София, 2001.

Извори за българската история. Т. 16. Турски извори за българската история. III, Съст. и коментирала Б. Цветкова. София, 1971.

Ковачев, Михаил. *Зограф: Изследвания и документи.* Ч. 1. София, 1942.

Кънчов, Васил. *Македония – етнография и статистика*. София, 1996.

Македония и Одринско (1893–1903). Мемоар на Вътрешната организация. София, 1904.

Македонците в културно-политическия живот на България. Анкета от Изпълнителния комитет на македонските братства. София, 1918.

Матов, Христо. *Македонската революционна система. ВМРО. Съчинения*. Съст. Цочо Ц. Билярски. София, 2001.

Научен архив на Българска академия на науките. *Стефан Стамболов, личен архив*. Т. 1–7. София, 2001.

Отчет на благодетелното братство „Милосърдие“ в Солун през II-та година от съществуването му (1898–1899 година). Пловдив, 1900.

Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1893–1894 г. Пловдив, 1895.

Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско), учебната 1898–1899. Шумен, 1900.

Статистика на българските училища в Европейска Турция (Македония и Одринско), учебната 1899–1900. Шумен, 1901.

Пасков, Илия. Кузман Шапкарев и развитието на църковно-училищното дело в Солун и Солунско (1880–1881, 1883). – *ИДА,* 1986/кн. 51.

Църковно-народният събор 1871. Документален сборник по случай 130-годишнината от Първия църковно-народен събор. Встъпителна студия, съставителство, бележки, речници Христо Темелски. София, 2001.

Шопов, Атанас. *Дневник, дипломатически рапорти и писма*. София, 1995.

Веркович, Стефан. *Топографическо-этнографическій очеркъ Македоніи*. С.-Петербург, 1889.

Грађа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија. Том 5, книга I (1890). Београд, 1988.

Државен архив на Република Македонија, *Британски документи за историјата на Македонија*, том 5 (1885–1900). Ред. Драги Гориев. Скопије, 2005.

Српска академија наука и уметности, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књига I-II. Београд, 2004–2014.

Turkey № 3 (1889). Further correspondence respecting affairs in the East. London, 1889.

Turkey № 2 (1904). Further correspondence respecting the affairs of South-Eastern Europe. London, 1904.

Ρακτιβάν, Κωνσταντίνος. *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912–1913)*, Επιμ. Ι. Θ. Δημαράς. Θεσσαλονίκη, 1951.

Υπουργείον Στρατιωτικών, Γενικό Επιτελείο Στρατού. *Ο ελληνικός στρατός κατά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912–1913. Επιχειρήσεις εν Μακεδονία κατά των Τούρκων.* Παράρτημα Α΄ τόμου. Εν Αθήναις, 1932.

IV. МЕМОАРИ, ПЪТЕПИСИ, ПУБЛИЦИСТИКА, БРОШУРИ

Алексиев, Никола. Как бе създадена българската гимназия в Солун и дейците след 1869 г. – *Мир*, бр. 11022 и бр. 11023 от 17 и 19 април 1937.

Баждаров, Георги. *Моите спомени*. София, 2001.

Б. В. Р. *Истината по ученическия бунт в Солунската мъжка гимназия*, 1908 г.

Белев, Георги. До Солун, Битоля и Охрид (1904 г.) – *МПр.*, 1926/2.

Борбите в Македония и Одринско 1878–1912. Спомени. София, 1982.

Брейлсфърд, Хенри. *Македония. Нейните народи и тяхното бъдеще*. София, 2013.

Бурбулон, Роберт. *Български дневници*. София, 2007.

Български екзарх Стефан I. *Сборник, избрани речи, слова, поучения, статии и архипастирски напътствия*. София, 1998.

Вардарски (Петър Попарсов). *Стамболовщината в Македония и нейните представители*. Виена, 1894.

Вартоломеевата нощ в Солун и героичната защита на българската дружина. Шумен, 1913.

ВМОРО през погледа на своите основатели. Спомени на Д. Груев, Х. Татарчев, И. Хаджиниколов, А. Димитров, П. Попарсов. Съст. Т. Петров, Ц. Билярски. София, 1995.

Григорович, Виктор. *Очерк за пътешествие по европейска Турция с карта на околностите на Охридското и Преспанското езеро*, фототипно издание. София, 1978.

Думбалакова, Мария. Първото българско училище в Пиргите, гр. Солун. – *Училищно дело* 1943/6.

Марковска, Филимена. Спомени за Павел Шатев (Живот, посветен на свободата на Македония). – *МПр*, 2007/3.

Мирчев, Боян. Спомени на Аргир Наков Манасиев за участието му в македонското революционно освободително движение до Илин-

денското въстание. – *Известия на Института за българска история* 1957/7.

Данаилов, Георги. *Доколкото си спомням*. В. Търново, 2002.

Дъновски, Константин. *Едно откровение в солунската църква Св. Димитрий Касъма Джамиси, дадено на отца Константина Дъновски през юношеството му в гр. Солун на 10 април 1854 год*.

Елдъров, Светлозар. Дневникът на епископ Нил Изворов за пътуването му в Македония (1877–1878). – *ИДА* 1996/т. 72.

Жечев, Николай. Спомени на Димитър Цухлев за българската гимназия в Солун. – *МПр*, 2007/4.

Завоев, Петър. *1908 Писма от Македония (пътни бележки, наблюдения и впечатления)*. София, 1916.

Иванов, Йордан. Солун – Кукуш – Аврет – Хисар (Солун, 8 авг. 1907). Подготвила за печат Жана Колева. – *Минало*, 1996/4.

Кандиларов, Георги. *Българските гимназии и основни училища в Солун*. София, 1930.

Карамфилов, Владимир. Един спомен от Солунската гимназия. – *Илинден 1903–1926. Сборник в памет на голямото македонско въстание*. София, 1926, кн. 5.

Кларк, Джеймс. *Американците откриват българите 1834–1878 г.* Съст. и прев. В. Лозанова. София, 2013.

Кондов, Константин. *Борбата на македонеца*. Габрово, 1903.

Коцев, Христо. Страници из спомените ми. – *МПр*, 1924/1.

Крайничанец, Иван. *Спомени от изминалия път в живота ми*. Скопие, 1942.

Крайничанец, Тодор. *Солун като икономически и културно-просветен център на Македония*. София, 1938.

Лазаров, Велизар. *Българският гарнизон в Солун през 1913 г. Спомени*. София, 1929.

Маджаров, Михаил. *Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади.* София, 1932.

Македонски алманах. Издание на Централния Комитет на Македонските политически организации в Съединените щати, Канада и Австралия. Индианополис, 1940.

Макензи, Джорджина, Аделин Ърби. *Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция*. София, 1983.

Манджуков, Петър. *Предвестници на бурята*. София, 1993.

Маринов, Петър. *Из Беломорието до Солун и обратно – 1941: пътни бележки и преживелици*. София, 2010.

Материали за историята на македонското освободително движение. Т. V., т. VI, т. VIII, т. IX. Съобщава Любомир Милетич. София, 1927–1928.

Матов, Димитър. Кратка разправия по етнографията на Македония. – *СБКД,* 1890/кн. 35.

Матов, Димитър. Стамболовщината в Македония и нейните представители. – *Български преглед*, 1895/4–5.

Матов, Милан. *За премълчаното в историята на ВМРО. Спомени*. София, 2011.

Миладинова-Алексиева, Царевна. *Епоха, земя и хора. Из българското минало*. София, 1939.

Милетич, Любомир. *Гръцките жестокости в Македония през Гръцко-българската война*. София, 1913.

Моллов, Димитър. Пътни бележки. – *СБКД*, 1889/кн. 31.

Николов, Тома. *Спомени из моето минало*. София, 1989.

Николов, Тома. *Спомени за Македония*. София, 2014.

О., М. и Б. *Поглед върху деятелността на Българската екзархия. По повод на 25-годишния юбилей на Н. Блъжанство Български Екзарх Йосиф I*. Leipzig, 1902.

Петкова, Неделя. *Спомени.* Съст. Б. Киряков. София, 1987.

Попстоилов, Антон. *Български книжовници от Македония. Т. 2, 1879–1912*. София, 1928.

Публицистиката на Кузман Шапкарев. Съст. И. Тодоров, Н. Жечев, С. Николова, О. Пърличева. София, 2010.

Райнов, Божил. *Преди половин век. Обществена и просветна дейност на солунските българи през 1881–1883*. София, 1934.

Салгънджиев, Стефан. *Лични дела и спомени по възраждането на Солунските и Сярските Българи или 12-годишна жестока неравна борба с гръцката пропаганда*. Пловдив, 1906.

Сборник Солун. Издание на възпитателите и възпитаниците от солунските български гимназии. София, 1934.

Сис, Владимир. *Гробовете на Трикери*. София, 1914.

Спомени на Слави Недков, публикувани от Елена Бугарчева. Остров Трикери в съдбата на българите по време на Междусъюзническата война. – *МПр,* 2014/ 2.

Спомени на Арсени Костенцев. Предг. Ив. Вазов. София, 1917.

Спространов, Евтим. *Дневник (1901–1907)*. София, 1994.

Стаматов, Стефан. *Град Дебър и неговото основаване*. София, 1938.
Станчев, Дойчин. *Приказка от един отминал свят. Кратко биографично изложение за рода Шавкулови*. София, 2019.
Стрезов, Георги. Два санджака в източна Македония, описва Z. – *СБКД*, 1891/кн. 37–38.
Съчинения на Трайчо Китанчев. Нарежда Юрдан Иванов. София, 1898.
Томов, Ангел. Македонските партии след младотурския преврат. – *Македонска мисъл*, 1947/5-6.
Тошев, Андрей. *Из Беломорието и Македония*. София, 1941.
Тошев, Андрей. *Бегли спомени.* София, 1931.
Трайчев, Георги. Преди 40 години в Солунската българска мъжка гимназия (спомен). – *Македония*, бр. 819 от 6 юли 1929 г.
Узунов, Васил. *Някога в Македония (1886–1912).* София, 1931.
Хаджидимов, Димо. *Публицистика, писма и документи*. Съст. Д. Мичев и Г. Първанов. София, 1989.
Хесапчиев, Христофор. *Служба на България в чужбина*. София, 1993.
Челеби, Евлия. *Пътепис*. Превод от османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров. София, 1972.
Шапкарев, Кузман. *За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма*. Съст. И. Тодоров, Н. Жечев. Предговор Петър Динеков. София, 1984.
Шатев, Павел. *В Македония под робство. Солунското съзаклятие (1903), подготовка и изпълнение.* София, 1983.
Шопов, Атанас. *Народността и езика на македонците*. Пловдив, 1888.
Шопов, Атанас. *Из живота и положението на българите във вилаетите*. Пловдив, 1893.
Шопов, Атанас. *Из новата история на българите в Турция*. Пловдив, 1895.
Шопов, Атанас. *Въпроса за вдигането на схизмата*. София, 1896.
Шопов, Атанас. Материяли за българското възраждане в Македония. – *СБКД*, 1885/ кн. 18.
Шопов, Атанас. Материали по новата история на Македония. – *СБКД,* 1889/ кн. 31.
Шумков, Иван. *Патриотически и насърчителни разкази или събуждането на българите в Македония и учебното дело от 1858–1878 г.* София, 1907.
Юнаци, още комити. Легенди и предания, записани и подготвени за печат от Костадин Динчев. София, 1993.

Амфитеатров, Александр. *Страна раздора. Балканскія впечатлинія*, С.-Петербург, 1903.

Влахов, Димитър. *Мемоари*. Скопје, 1970.

Иванић, Иван. *Маћедонија и маћедонци. Опис земље и народа. Путопис*. Београд, 1906.

Карлова, М. *Турецкая провинция и ее сельская и городская жизнь. Путешествие по Македонии и Албании*, 1868.

Сиротинин, Андрей. Через Македонию и Болгарию, 1906. – *Исторический вестник*, 1906/12.

Странсвованіа Василья Григоровича – Барскаго по Святым местам Востока с 1723 по 1747 г. Ч. I. С.-Петербург, 1885.

Histoire de la Mission lazariste de Macédoine (1839–1939) par Arthur Droulez C. M. Texte publié par les soins de Raïa Zaïmova. Istanbul, 2018.

Graves, Robert. *Storm centers of the Near East. Personal Memories 1879–1929.* London, 1933.

Památnik sletu slovanského sokolstva roku 1912 v Praze. V Praze, 1912.

Sciaky, Leon. *Farewell to Salonica: City at the Crossroads*. Haus Publishing, 2007.

Γεώργιος Α΄, *«Φίλτατε ...». Επιστολές από την Ελλάδα 1897–1913*. Αθήνα, 2006

Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430–1930. Επιλογές κειμένων και μαρτυρίων. Επιμ. Α. Γρηγορίου & Ε. Χεκίμογλου. Θεσσαλονίκη, 2008.

Μπεναρόγια, Αβραάμ. *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου.* Θεσσαλονίκη, 1986.

Οι ιστορικοί λόγοι του Ε. Κ. Βενιζέλου (1909–1936), τ. Α, Αθήνα, 1936.

Σουλιώτης–Νικολαΐδης, Αθανάσιος. *Ο Μακεδονικός αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης», 1906–1908. Απομνημονεύματα*. Θεσσαλονίκη, 1959.

V. СПРАВОЧНА ЛИТЕРАТУРА

Българска възрожденска интелигенция: Учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни. София, 1988.

Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Т. 1 (А–М), т. 2 (Н–Я), т. 3. Съст. Д. Иванчев. София. 1962/1966/1969.

Дейци на българската медицина и здравеопазване. София, 1986.

Дипломатическите отношения на България 1878–1988. София, 1989.

Енциклопедия. Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България 1878–1951. Т. 1–3. Съст.: В. Николова, Р. Стоянова. София, 2011.

История на българския театър. Т. 2 от Освобождението до 1904, авт. Георги Саев и т. 3 от 1904 г. до 1918 г., авт. Кристина Тошева. София, 1997.

Кърджилов, Петър. *Български игрални филми. Анотирана илюстрована филмография*, т. 1/ 1915–1948. София, 1987.

Матеева, Мария. *Консулските отношения на България 1879–1986*. София, 1988.

Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий", Български исторически архив. *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив,* кн. 1–9. София, 1963–2006.

Пълно ръководство по гимнастика (училищна, дружествена, военна и разни спортове) с 54 гимнастически игри и с повече от 2500 фигури. Наредили: Д. Бланшу и П. Големинов. Кюстендил, 1901.

The Annuaire Oriental & Printing Company (limited). Société Anonyme. Constantinople, 1898.

Annuaire oriental: commerce, industrie, administration, magistrature de l' Orient. Constantinople, 1913.

VI. ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА, ПИЕСИ

Биолчев, Боян. *Преселението*. София, 2018.

Данаилов, Георги. *Съзаклятници в Солун*, пиеса. София, 1983.

Димов, Димитър. *Тютюн*. София, 1951.

Караславов, Слав. *Солунските братя*, трилогия. София, 1980.

Константинов, Алеко. *Разни хора, разни идеали*. Фейлетон III, публикуван за пръв път във в. *Знаме* на 5 февруари 1897 г.

Мутафов, Константин. *Пленникът от Трикери*, драма в три действия. София, 1918.

Попова-Мутафова, Фани. *Солунският чудотворец*. София, 1969.

Райков, Димитър. *Първият учител: Документален разказ за Георги Константинов Динков – Динката*. София, 1981.

Спространов, Димитър. *Самообречените*. София, 1964.

Страшимиров, Антон. *Роби*. София, 1993.

Църнушанов, Коста. *Солунските атентатори*. София, 1987.

VII. ФИЛМОГРАФИЯ

Документален филм „Концлагерът Трикери“ (2013) на Георги Дракалиев.

Документален филм „Приказки от Балканите“ (2015) с режисьор и продуцент Михаил Мелтев.

Документален филм „Три свещи: Белези от Балканските войни“ (2015) с режисьор Диана Захариева и продуцент Господин Неделчев.

Игрален филм „Пленникът от Трикери“ (1993), постановка на БНТ с режисьор Недялко Делчев и продуцент Влади Киров.

VIII. ИЗСЛЕДВАНИЯ

110 години от Илинденско-Преображенското въстание и българската идея от Сан Стефано до Букурещ (1878–1913). Пловдив, 2014.

100 години от Рилския конгрес на ВМОРО. История и съвременност. Кюстендил, 2006.

Беломорски преглед. Изд. В. Бешевлиев, Ив. Дуйчев, Дим. Яранов. Т. 1. София, 1942.

Барболов, Георги. Политиката на Букурещ в Македония по арумънския въпрос през 1878–1913. – *ИПр*, 1993/1.

Барболов, Георги. *История на армъните и взаимоотношенията им с българите*. София, 2000.

Благоев, Горан. *Истории за плач и за надежда*. София, 2011.

Божинов, Войн. Солунската гимназия „Кирил и Методий“ в обществено-политическия живот на българското население (1880–1913). – *ИПр,* 1971/4.

Божинов, Войн. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878–1913.* София, 1982.

Бошнакова, Милкана. Солунските българи в навечерието на Балканската война (спомените на Георги Божков). – *Българска етнология*, 2003/2–3.

Бурбига, В. Македонският въпрос в кореспонденцията на руската дипломация (1893–1900) – по материали на консулствата в Солун и Битоля. – *МПр*., 1996/1.

Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век. Съст. И. Илчев, П. Митев. София, 2004.

Ванчев, Йордан. *Новобългарската просвета в Македония през Възраждането*. София, 1982.

Василева, Елмира. Американската протестантска пропаганда в Османската империя и българите. – *Християнство и култура*, 2018/8.

Василева, Елмира. Протестантският вестник „Зорница“ и българите. – *Християнство и култура*, 2018/9.

Вацов, С. Метеорологически бележки за Солун. – *Български преглед. Списание за наука, литература и обществен живот*, г. I, юли–август 1894/кн. XI–XII.

Велинова, Зорница, Ивайло Начев. *София и балканската модерност. Белград, София, Загреб, Любляна, Сараево (1878–1914)*. София, 2016.

Велкова, Саня. Бежанци и бежанска култура в българската национална идеология и литература (1878–1944) – В: *Българи и гърци – черти от взаимните им представи*. Съст. Р. Заимова, Ю. Константинова. София, 2014.

Галчев, Илия. *Здравно-социалната дейност на Българската екзархия в Македония и Тракия (1870–1913)*. София, 1994.

Гласовете ви чувам. Личностите на гимназията и България. 130 години от основаването на солунската българска мъжка гимназия. Благоевград, 2011.

Гоцева, Дивна, Росица Стоянова. Благотворителността като изява на самоопределението на македонските българи и на единството на българската нация. – *МПр*, 2017/ 4.

Гребенаров, Александър. *Легални и тайни организации на македонските бежанци в България (1918–1947)*. София, 2006.

Данова, Надя. *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век.* София, 2008.

Даскалов, Георги. *Участта на българите в Егейска Македония 1936–1946*. София, 1999.

Даскалов, Георги. *България и Гърция от разлив към помирение 1944–1964*. София, 2004.

Даскалов, Георги. *Амъните в Гърция*. София, 2005.

Даскалов, Румен. Българо-гръцки преплитания. – В: *Преплетените истории на Балканите. Национални идеологии и езикови политики*. Т. 1. София, 2013.

Даскалова, Красимира. *Жени, пол и модернизация в България 1878–1944*. София, 2012.

Димитров, Ангел. *Раждането на една нова държава. Република Македония между югославизма и национализма*. София, 2011.

Дринов, Марин. Първата българска типография в Солун и някои от напечатаните в нея книги. – *СБКД,* 1889/кн. 31.

Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. София, 2006.

Елдъров, Светлозар. *Сръбската въоръжена пропаганда в Македония (1901–1912)*. София, 1993.

Елдъров, Светлозар. *Униатството в съдбата на България*. София, 1994.

Елдъров, Светлозар. *Католиците в България (1878–1989). Историческо изследване.* София, 2002.

Елдъров, Светлозар. *Върховният македоно-одрински комитет и македоно-одринската организация в България 1895–1903*. София, 2003.

Жечев, Николай. „Българска Матица“ в Цариград (1909–1912). – *МПр*, 1992/1.

Заимова, Рая. 100 години от смъртта на епископ Лазар Младенов (1853–1918). – *Християнство и култура*, 2019/1.

Заимова, Рая. „Бяхме жертва на гърцизма“ или за емиграцията на една солунска фамилия. – *Балкани*, 2017/6.2.

Заимова, Рая. Католическите мисии в Македония (края на XVIII – XIX век): между духовното и светското. – В: *Миналото на Балканите: подходи и визуализации (XVIII–XIX в.), интердисциплинарна конференция на Българско общество за проучване на XVIII век*, http://bulgc18.com/.

Заимова, Рая. Латини и българи. – В: *Представи и миражи: „чуждото“ в „своята“ литература.* Академичен кръг по сравнително литературознание: https://calic.balkansbg.eu/conferens/images-and-mirages/109-latins-and-bulgarians.html#note15

Златева, Ани. Задочните срещи на Владимир Сис с българския театър (1917) и родното кино (1929). – Във: *Владимир Сис и България. Сборник статии от Националната научна конференция, проведена на 22–23 ноември 2003 в Хасково*. Съст. А. Златева. София, 2006.

Зографски съборник. Зографският архив и библиотека. Изследвания и перспективи. Ред. Д. Пеев. Света гора, 2019.

Иванов, Йордан. *Български старини из Македония*. Ред. Б. Ангелов, Д. Ангелов. София, 1970.

Иванов, Николай. *Френските католически училища в Османската империя (от средата на 30-те години на XIX в. до Първата световна война)*. София, 2019.

Илиева, Анна. Първата българска книжарница в Солун – В: *Солун и Пловдив и тяхното успоредно историческо, културно и обществено развитие (VIII–XX век)*. Солун, 2000.

Илчев, Иван. Солун и Солунско през Балканските войни (1912–1913). Из архива на семейство Хаскел. – *ВИС*, 1986/6.

Илчев, Иван, Пламен Митев. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век).* София, 2003.

И настъпи време за промяна. Образованиие и възпитание в България XIX–XX век. Съст.: А. Костов, Д. Парушева, Р. Прешленова. София, 2008.

История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1–2. София, 1975–1982.

Иширков, Анастас. *Град Солун, политикогеографски и народностопански бележки*. София, 1911.

Кайчев, Наум. *Просветният живот в Солун (1878–1908)* (дисертация). Софийски университет, 1992.

Кайчев, Наум. *Македонийо възжелана. Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България (1878–1912)*. София, 2006.

Кайчев, Наум. Българите във Вардарска Македония в двустранните отношения на България с Югославия и Република Македония (1944–2012). – *МПр,* 2013/3.

Кандо, Жоел. *Антропология на паметта*. София, 2001.

Кирил, патриарх български. *Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX век*. Т. 1. София, 1962.

Кирил, патриарх български. *Българската екзархия в Македония и Одринско след Освободителната война (1877–1878)*. Т. 1. Ч. 1–2. София, 1969–1970.

Кирил, патриарх български. *Принос към униатството в Македония след освободителната война (1879–1895): доклади на френските консули в Солун*. София, 1968.

Колев, Йордан. *Българската интелигенция*. София, 1992.

Колев, Йордан. Професионална и социална структура на българското учителство в Македония (1878–1912). – *МПр*, 1995/3.

Колев, Йордан, Виолета Атанасова, Наталия Витанова. *История на педагогиката и българското образование*. Шумен, 2005.

Константинова, Юра. *Българи и гърци в борба за османското наследство*. В. Търново, 2014.

Константинова, Юра. „Загубени родини“: Бежанци, преселници, малцинства в Гърция през XX в. – В: *Маски долу! Национализмът на Балканите през XX век*. София, 2018.

Костов, Александър. *България и Белгия. Икономически, политически и културни връзки (1879–1914)*. София, 2004.

Кънчов, Васил. *Избрани произведения*. Т. 1. София, 1970.

Кънчов, Васил. Сегашното и недавното минало на град Велес. – *СБКД*, 1892/кн. 39.

Кърджилов, Петър. Кинохрониките, заснети по българските земи през Балканската война (26.IX.1912–17.V.1913). – *ВИС*, 2018/1.

Кърджилов, Петър. *Загадките на филма „Балканската война“*. София, 2006.

Лельова, Росица. *Българските градски общини в Македония (1878–1903)*. София, 2016.

Лесинска, Мая, Стефан Шивачев. *Кудоглу благодетеля*. Пловдив, 2011.

Михов, Михаил. *С кръст и меч. Българската екзархия, ВМОРО и освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902–1912).* В. Търново, 2002.

Мурдаров, Владко. *Виенската славистика и българското езикознание 1822–1849–1918*. Пловдив, 1999.

Мусинска, Светлана. Българският учителски съюз в Турция (1908–1912). – *МПр* 2007/ 4.

Националноосвободително движение на македонските и тракийските българи (1878–1944). Т. 1–4. София, 1994–2003.

Несторова, Татяна. *Американски мисионери сред българите (1858–1912)*. София, 1991.

Николов, Ангел. Свидетелства за издирването и проучването на трите Симеонови надписа край Солун през 1897–1898 г. – В: *Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов*. В. Търново, 2014.

Николова, Веска, Росица Стоянова. *Споделената отговорност. Гражданските организации, държавата и институциите за обществени грижи в България (1878–1939).* София, 2009.

Нора, Пиер. Колективната памет. – В: *Духът на „Анали“ (антология)*. София, 1997.

Огнянов, Любомир. България и Балканите (1956–1989). – В: *Юбилеен сборник. Изследвания в чест на 80-годишнината на проф. Кръстьо Манчев*. София, 2006.

Паларе, Майкъл. *Балканските икономики 1800–1914. Еволюция без развитие.* София, 2007.

Палешутски, Константин. Генезис и развитие на идеята за автономия на Македония – В: *Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите*. София, 1992.

Пандев, Константин. *Националноосвободителното движение в Македония и Одринско, 1878–1903*. София, 1977.

Парижков, Петър. *Апостоли на книгата*. Т. 1. София, 1984.

Парушева, Добринка. *Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век. Социална история*. София, 2008.

Петров, Тодор. *Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско (1904–1912).* София, 1991.

Петров, Тодор. *Нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринско (1899–1908).* София, 1993.

Пламъкът на солунския светилник (Сборник от статии, спомени, документи и други материали по случай 90 години от създаването на солунската българска гимназия и 50 години от съществуването ѝ в Благоевград). София, 1970.

Плетньов, Валентин, Иван Русев. *История на Варна.* Т. 2. Варна, 2012.

Попов, Жеко. Румънската пропаганда в Македония (1878 – 1894 г.). – В: *Изследвания по македонския въпрос*. Т. 1. София, 1993.

Прешленова, Румяна. *По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите*. София, 2008.

Първанов, Георги. *Българската социалдемокрация и македонският въпрос от края на XIX век до 1918 година*. София, 1997.

Първанов, Георги. Димо Хаджидимов и националноосвободителното движение (края на XIX век – 1912 г.). – *ИПр,* 1991/2.

Първанова, Зорка. *Между неосъществения Хюриет и неизбежната война. Националните движения в Европейска Турция и младотурският режим 1908–1912*. София, 2002.

Първанова, Зорка. Реформите в Османската империя – регионални форми на европейски модели. – *Балкани* 2018/7.

Радоева, Снежана. *Димитър Ризов – от Битоля до Берлин (1862–1918)*. София, 2014.

Райков, Димитър. *Историческата съдба на македонските българи. Свидетелства за българското възраждане в Македония*. София, 1997.

Рикьор, Пол. *Паметта, историята, забравата*. София, 2006.

Руменов, Владимир. Българите в Македония под гръцка власт. – *МПр*, 1941/4.

Светилник. Благоевград, 1983.

Светилник: Национална хуманитарна гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ (бивша Солунска). Благоевград, 2005.

Сестримски, Иван. Константин Величков в Солун. – *Език и литература. Списание за българска и славянска филология*, 1993/кн. 5–6.

Симеонова, Р. „Македонский календар“ и участието на българската интелигенция в културно-просветното движение в Македония (1889–1890 г.). – *ИДА*, 1990/кн. 60.

Славов, Слави. *ВМОРО от Илинден до Балканската война (1903–1912)*. София, 2016.

Снегаров, Иван. *Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи*. София, 1937.

Събев, Орлин. *Робърт колеж и българите*. София, 2015.

Събев, Орлин. *Просветени на Изток с лъчите на Запада. Българската ученическа колония в Цариград (XIX–XX век)*. София, 2019.

Табакова, Красимира. *БРСДП и националния въпрос (1903–1912)*. София, 2010.

Танчев, Иван. *Българската държава и учението на българи в чужбина 1879–1892*, София, 1994.

Танчев, Иван. Германският принос в подготовката на българска интелигенция с инженерно-техническо образование (1878–1912). – В: *Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на чл.-кор. д. ист. н. Георги Марков*. София, 2008.

Тенчев, Георги. Педагогическото отделение на Солунската гимназия (1887–1896). – *ИПр*, 2004/1–2.

Трайчев, Георги. *Книга за мияците (историко-географски очерк)*. София, 1941.

Хаджиев, Кирил. *Дойран. Разцветът и гибелта на един град.* София, 1960.

Харбова, Елена. *Българското читалище в Цариград (1866–1876) и културно-националното Възраждане*. София, 2006.

Хранова, Албена. Старите дрехи на царя, или за историята като политическа алегория. – В: *Балканите: модернизация, идентичности, идеи. Сборник в чест на проф. Н. Данова*. София, 2011.

Христакудис, Апостолос. Аврам Бенароя (1887–1979) – живот и дейност. – *Алманах за история на евреите в България*, 1998/1999, том XXX.

Христов, Христо. Градиво за биографията на Георги К. Динков. – *ГСУ, ФИФ*, 58, 1965/3.

Чужденци – просветни дейци в България. Съст. А. Пенев, П. Петров. София, 1988.

Шопов, Атанас. Първата българска печатница в Солун. – *СБКД*, 1890/ кн. 34.

Шопов, Атанас. *Д-р Стоян Чомаков: живот, дейност и архива*. София, 1919.

Юбилеен сборник Андрей Тошев. Ред. В. Алексиев. София, 1942.

Благојевић, Гордана. *Срби у Солуну у првој половини 20. века. О религијској припадности и етничком идентитету*. Београд, 2012.

Војдан Поп Георгиев-Чернодрински, Живот и дело. Материјали од Меѓународниот симп., одржан во Струга од 2 до 4 јуни 2000.

Adanir, Fikret. *Die Makedonische Frage: ihre Entestehung und Etwicklung bis 1908*. Wiessbaden, 1979.

Colonas, Vassilis. Architectural Styles and National/Religious Identity in Early Twentieth-century Ottoman Cities: the Case of the Campagnes District in Thessaloniki, 1885–1912. – In: *Social Transformation and Mass Mobilisation in the Balkan and Eastern Mediterranean Cities, 1900–1923*. Ed. A. Lyberatos. Heraklion, 2013.

Davidova, Evguenia. Health as Wealth: Commodification of Doctor-Patient Relations. – In: *Wealth in the Ottoman and Post-Ottoman Balkans. A Socio-Economic History*. Ed. E. Davidova. London/New York, 2015.

Dumont, Paul. A Jewish, Socialist and Ottoman Organization: the Workers' Federation of Salonica. – In: *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876–1923*. Ed. M. Tunçay, E. Zürcher. London and N.Y., 1994.

Faroqhi, Suraiya. Political activity among Ottoman taxpayers and the problem of sultanic legitimation (1570–1650). – *Journal of the Economic and Social History of Orient*, vol. XXXV, 1992/1.

Gardikas-Katsiadakis, Helena. *Greece and the Balkan imbroglio. Greek foreign Policy, 1911–1913*. Athens, 1995.

Gounaris, Basil. Doing business in Macedonia: Greek problems in British perspective (1912–1921). – *European Review of History: Revue europeenne d'histoire,* vol. 5, 1998/2.

Ilicak, Sukru. Jewish socialism in Ottoman Salonica. – *Southeast European and Black Sea Studies*, 2002/2:3.

Hristov, Petko. The Balkan *Gurbet*: Traditional Patterns and New Trends. – In: *Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, Ed. H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, R. van Boeschoten. Springer, 2015.

Karpat, Kemal. *Ottoman population 1830–1914: demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985.

Konstantinova, Yura. The Race for Salonika. – *Etudes Balkaniques*, 2013/2.

Konstantinova, Yura. "Grecomans" and "Slavophones" at the end of 19th and the Beginning of 20th century. – *Etudes Balkaniques*, 2014/3.

Konstantinova, Yura. Trade Networks and National Identity in Salonica in the 1860s and 1870s. – *Etudes Balkaniques,* 2017/3.

Koutzakiotis, Georges. Les Pionniers du commerce Francais a Thessalonique au cours du XVII e siecle. – *Etudes balkaniques,* 2017/3.

Lazarou, Acille. *L'aroumain et ses rapports avec le grec.* Thessaloniki, 1986.

Lowry, Heath, Ismail Erünsal. *The Evrenos Dynasty of Yenice-I Vardar: Notes&Documents*. Istanbul, 2010.

Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews (1430–1950)*. New York, 2004.

Mazower, Mark. Travellers and the Oriental City, c. 1840–1920. – *Transactions of the Royal Historical Society,* 2002/12.

Mentzel, Peter. *Nationalism and the labor movement in the Ottoman Empire, 1872–1914* (dissertation). University of Washington. 1994.

Naar, Devin. *Jewish Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece*. Stanfod Univerity Press, 2016.

Parvanova, Zorka. The Policy of the Young Turks and the Bulgarian-Greek Rapprochement, 1908–1912. – In: *Balkan nationalism(s) and the Ottoman Empire, vol. III, The Young Turk Revolution and Ethnic Groups*. Ed. D. Stamatopoulos. Istanbul, 2015.

Parusheva, Dobrinka. '*ORIENT-EXPRES*', or About European Influences on Everyday Life in the Nineteenth Century Balkan. – In: *New Europe College Regional Program Yearbook 2001–2002*. Bucharest 2003.

Parusheva, Dobrinka. Running "Modern" Cities in a Patriarchal Milieu: Perspectives from the Nineteenth-Century Balkans. – In: *Who Ran the Cities? City Elites and Urban Power Structures in Europe and North America, 1750–1940*. Ed. R. Roth and R. Beachy. Routledge, 2007.

Parusheva, Dobrinka. Social Democracy and the Jewish Working Class in Bulgaria (late 19th – early 20th century). – *Annual of the Organization of the Jews in Bulgaria "Shalom"*, 1993/1994, vol. XXVII.

Parusheva, Dobrinka. Europe Imagined and Performed: The Impact of Western Europe‘s Modernity on South East European Urban Space. – In: R. Roth (Hg.) *Städte im europäischen Raum. Verkehr, Kommunikation und Urbanität im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 2009.

Paunovski, Vladimir. “Soloun“: A Newspaper in Four Languages. - *Annual of the Organization of the Jews in Bulgaria “Shalom“,* 1993/1994, vol. XXVII.

Political initiatives ‘From the bottom up’ in the Ottoman Empire. Halcyon Daus in Crete VII. A symposium Held in Rethymno 9–11 January 2009. Ed. A. Anastasopoulos. Rethymno, 2012.

Shopoff, Atanas. *Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673–1904: Firmans, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, mémorandums, etc*. Paris, 1904.

Shopoff, Atanas. *La Confédération Balkanique et la question macédonienne*. Sophia, 1915.

Şükrü Hanioğlu, M. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princton, 2008.

Tousimis, Giorgos. The Bulgarian Hight School in Thessaloniki. – *Balkan Studies*, 2001/42.

Vakali, Anna. A Christian printer on trial in the Tanzimat council of Selanik, early 1850s: Kiriakos Darzilovitis and his seditious books. – *Cibannüma*. Tarih ve Coğrafya Araştirmalari Dergisi Sayi I/2. – Aralik 2015.

Vlami, Despina. Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company“ in Thessaloniki (18th–19th century). – *The Historical Review, Institute for Neohellenic Ressearch*, 2009/VI.

Yerolympos, Alexandra. *Urban Transformation in the Balkans 1820–1920*. Thessaloniki, 1996.

Αναστασιάδης, Γεώργιος, Ευάγγελος Χεκίμογλου. *Δημήτριος Γ. Δίγκας (1876–1974). Η ζωή και το έργο του πρώτου Μακεδόνα Υπουργού.* Θεσσαλονίκη, 2002.

Αναστασιάδου, Μερόπη. *Θεσσαλονίκη 1830–1912. Μια μητρόπολη της εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*. Αθήνα, 2008.

Αποστολίδης, Άκης, Αλέξανδρος Δάγκας. *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης, 1909–1918. Ζητήματα γύρω από την δράση της*. Αθήνα, 1989.

Βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης. Κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός βίος, τέχνη και πολιτισμός. Επιμ. Κ. Χατζόπουλος. Θεσσαλονίκη, 1987.

Βλαμή, Δέσποινα. Το υλικό περιβάλλον και ο οικιακός χώρος ενός Άγγλου εμπόρου στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα. – *Μνήμων,* 2009/30.

Βλασίδης, Βλάσης. *Μεταξύ μνήμης και λήθης. Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού μέτωπου (1915–1918).* Θεσσαλονίκη, 2016.

Βλασίδης, Βλάσης. Η οργάνωση πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς, – In: *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου – εκδηλώσεις μνήμης Μακεδονικός Αγώνας Παύλος Μελάς. Εκατό έτη από το θάνατό του 1904–2004*. Καστοριά, 2005.

Γαρδίκα–Κατσιαδάκη, Ελένη. Ο Στέφανος Δραγούμης και η οριστική λύση του Κρητικού ζητήματος. – In: *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Επιμ. Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός. Ηράκλειο, 2001.

Δημητριάδης, Βασίλης. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430–1912*. Θεσσαλονίκη, 1983.

Δημητριάδης, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα Οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*. Ηράκλειο, 1997.

Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης. *Γυμναστικός σύλλογος Ηρακλής 1908-2003*. Θεσσαλονίκη, 2003.

Θεσσαλονίκη μια πόλη σε μετάβαση, 1912–2012. Επιμ. Δ. Καιρίδης. Θεσσαλονίκη, 2015.

Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη, Γενική επιμέλεια: Χ. Παπαστάθης & Ε. Χεκίμογλου, τ. Β1, Β2 και Γ. Θεσσαλονίκη, 2004.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. Συμβουλή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. – *Μακεδονικά*, 1976/16.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. *Θεσσαλονίκης εκπαιδευτικά 19ος και 20ος αιώνας*. Θεσσαλονίκη, 2006.

Κανδυλάκης, Μανώλης. *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Μια συμβολή στην ιστορία του Τύπου*, τ. Α' Τουρκοκρατία. Θεσσαλονίκη, 2000.

Καράβας, Σπύρος. *«Μακάριοι οι κατέχοντες την γην». Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία (1880–1909)*. Αθήνα, 2010.

Καραδήμου–Γερολύμπου, Αλέκα. Πόλεις και πολεοδομία. – In: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές*, Επιμ. Χ. Χατζηιωσήφ, τόμος Α, μέρος 1. Αθήνα, 1999.

Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των εξοχών*. Θεσσαλονίκη, 2016.

Κουκούδης, Αστέριος. *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*. Θεσσαλονίκη, 2000.

Λουκάτος, Σπύρος. *Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης. Νόμου και πόλης στα μέσα της δεκαετίας του 1910.* Θεσσαλονίκη, 1986.

Μέγας, Γιάννης. *«Βαρκάριδες» της Θεσσαλονίκης. Η αναρχική βουλγαρική ομάδα και οι βομβιστικές ενεργές του 1903*. Θεσσαλονίκη, 1994

Μέγας, Γιάννης. *Η επανάσταση των Νεοτούρκων στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 2003.

Μέγας, Γιάννης. *Απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης 1912–1912. Εικονογραφημένη Εξιστόρηση*. Θεσσαλονίκη, 2011.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος. *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912–1930): Ο πόλεμος των στατιστικών.* Αθήνα, 2003.

Μόλχο, Ρένα. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856–1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*. Αθήνα, 2014.

Μοσκώφ, Κωστής. *Θεσσαλονίκη 1700–1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα, 1974.

Παπακυριάκου, Κυριάκος. *Ο Μακεδονικός αγώνας στο νόμο Σερρών*. Σέρρες, 2012.

Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Θεσσαλονικιά και Μακεδονικά ανάλεκτα*. Θεσσαλονίκη, 1999.

Παπαστάθης, Χαράλαμπος. Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης. – *Μακεδονικά*, 1968/ 2.

Πεντογάλος, Γεράσιμος. *Γιατροί Θεσσαλονίκης 1800–1912*. Θεσσαλονίκη, 2010.

Πολιτισμός και χώρος στα Βαλκάνια 17ος – 2-ος αιώνας. Επιμ. Ε. Γαβρά, Κ. Γκιουφή, Γ. Τσότσος. Θεσσαλονίκη, 2015.

Σταματόπουλος, Δημήτριος. Εθνικοί ανταγωνισμοί και κοινοτική ανασυγκρότηση: η ενδοκοινοτική σύγκρουση στη Θεσσαλονίκη (1872–1874) και η σύνταξη του πρώτου κοινοτικού κανονισμού. – *Τα Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 1998/10.

Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσλονίκη. Επιμ. Ι. Χασιώτης. Θεσσαλονίκη, 1997.

Τομανάς, Κώστας. *Οι ταβέρνες της παλιάς Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 1991.

Τομανάς, Κώστας. *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1992.

Τομανάς, Κώστας. *Το θέατρο στην παλιά Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 1994.

Τομανάς, Κώστας. *Οι κινηματογράφοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1994.

Τομανάς, Κώστας. *Χρονικό της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1995–1996.

Τομανάς, Κώστας. *Τα καφενεία της παλιάς Θεσσαλονίκης.* Θεσσαλονίκη, 1997.

Τομανάς, Κώστας. *Οι πλατίες της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1997.

Τομανάς, Κώστας. *Δρόμοι και γειτονιές της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 1997.

Χασιώτης, Λουκιανός. *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913–1918, Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*. Θεσσαλονίκη, 2004.

Ανορθόδοξοί πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος. Επιμ. Α. Χατζίδης, Ι. Μιχαηλίδης. Θεσσαλονίκη, 2010.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Ο ρόλος των ελληνικών Τραπεζών στην Μακεδονία, 1905–1912. – *Θεσσαλονικέων πόλις*, 2001/6.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Των ρουφετίων μεγάλων και μικρών. Χριστιανικές συντεχνίες στα τέλη του 18ου αιώνα. – In: *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικού συμποσίου, Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430–1912.* Θεσσαλονίκη, 1993.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Η σχέση των εκπαιδευτηρίων της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος Θεσσαλονίκης με τον ναό των Αγίου Μηνά: επανεξέταση των πηγών. – In: *Θέματα ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης και Φύλο (19ος–20ος αιώνας). Προς τιμή της Ομότιμης καθηγήτριας Σιδηρούλας Ζιώγου–Καραστεργίου*. Επιμ. Κ. Δαλακούρα, Β. Δεληγιάννη, Χ. Τζήκας, Β. Φούκας. Θεσσαλονίκη, 2017.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία & Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*. Θεσσαλονίκη, 1996.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, 2001.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Ο Νικολάος Μάνος και ο Μεσοπόλεμος στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 2010.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος, Αικατερίνη Καριζώνη. Δραστηριότητα της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, στα Σκοπιά και στις Σέρρες, 1905–1911. – *Μακεδονικά*, 1993–1994/ τ. 29.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Θεσσαλονίκη 1912–2012: Αναπτυξιακά οράματα και ψευδαισθήσεις. – In: *ΛΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, 25–27 Μαΐου 2012.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. Ο ρόλος των ελληνικών Τραπεζών στην Μακεδονία, 1905–1912. - *Θεσσαλονικέων πόλις*, 2001/6.

Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία*. Θεσσαλονίκη, 1998.

Χριστοδούλος, Νικόλαος. *Ο Γυμναστικός σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξις του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη, 1927.

Съкращения:

ВИС – Военноисторически сборник

ГСУ ФИФ – Годишник на Софийски университет, Философско-исторически факултет

ИДА – Известия на държавните архиви

ИПр – Исторически преглед

МПр – Македонски преглед

СБКД – Списание на Българското книжовно дружество

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКИЯ СОЛУН

Юра Константинова

Българска
Първо издание

Научни рецензенти:
проф. дин. Надя Данова
доц. д-р Зорка Първанова

Редактор:
Лили Божилова
Графично оформление:
Валентин Георгиев

Формат 70x100/16
Печатни коли 27,5

Печат: Фабер

ISBN: 978-619-7179-12-5